

Textus nr 3(35) 2023 et Studia

OLEKSANDR CHORNYI (АЛЕКСАНДР ЧЁРНЫЙ)

Битва за Днепр в годы Второй мировой войны.
Новое концептуальное видение проблемы

OLEKSANDR SAMOILENKO (ОЛЕКСАНДР САМОЙЛЕНКО),
OLENA SAMOILENKO (ОЛЕНА САМОЙЛЕНКО)

The role of ethnic Poles in the educational and cultural life of the Northern Left
Bank of Ukraine in the 19th – the first quarter of the 20th centuries

WALENTYNA SHANDRA (ВАЛЕНТИНА ШАНДРА)

О загадочной корпоративной институции
(украинские губернии Российской Империи)

DARIUSZ NIEMIEC

Początki krakowskiego kościoła św. Szczepana (przed 1327 r.)

AGATA SZTYBER, PRZEMYSŁAW NOCUN

Domniemany romański kościół św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Sędziszowej
(powiat zlotoryjski) w świetle dotychczasowych badań archeologicznych

ZDZISŁAW GĘBOŁYŚ

Filozofia dla bibliotekarzy i niebibliotekarzy - na łamach przedwojennego
czasopisma „Bibliotekarz”

MARCIN RZEPKA

Dokumentacja (nie)medyczna. Iran w relacjach Rolli Hoffmana (1887–1974),
lekarza i misjonarza

KRZYSZTOF DUDA

Humor lwowski w Czarnohorze, czyli *Lato spokojnych wariatów. Lipiec-sierpień 1937*

MAREK HAŁABURDA

Diecezja żmudzka w 1830 roku w świetle schematyzmu na 1831 rok (2).
Dekanaty, parafie, kościoły i klasztory

Textus^{nr 3(35) 2023} et Studia

pod redakcją
Marka Hałaburdy, Jana Szczepaniaka
i Pawła Krokosza

edited by
Marek Hałaburda, Jan Szczepaniak
and Paweł Krokosz

Textus et Studia nr 3(35) 2023

Journal of the Centre for Research on the History and Culture of Totalitarian
and Post-Totalitarian Spaces

Institute of History at the Pontifical University of John Paul II in Krakow

Protector

Most Reverend Eminence dr Stanisław Dziwisz

Editorial team

prof. Jan Szczepaniak (Poland, editor), dr hab. Marek Hałaburda (Poland, vice editor), prof. Jurij Domanskij (Russia), prof. Marko Jacov (Italy), prof. Wojciech Kęder (Poland), prof. Jakub Sadowski (Poland), prof. Iryna Krywoszeja (Ukraine), prof. Oleksandr Trygub (Ukraine), dr Jean-Pierre Gérard (Belgium), dr Laszlo Tapolcsai (Hungary), dr Paweł Krokosz (Poland, secretary), dr Walentyna Łoś (Poland)

Language editors

mgr Joanna Krawczyk (English), dr Olena Kowalenko (Russian)

Editorial board

The Most Reverend prof. Sergio Pagano (Vatican), The Most Reverend prof. Jan Kopiec (Poland), prof. Luca Carboni (Vatican), prof. Francesca Cantù (Italy), prof. Sylwester Czopek (Poland), prof. Giuseppe Tognon (Italy), prof. László Nagy (Hungary), prof. Raimo Pullat (Estonia), prof. Noël-Yves Tonnerre (France), prof. Luc Courtois (Belgium), prof. Maciej Salamon (Poland), prof. Georges Dankaye (Vatican), dr Françoise Gérard-Durey (Belgium), dr Sister Margherita Bramato (Italy), prof. Stanisław Wilk (Poland), The Most Reverend Jean-Pierre Delville (Belgium)

The original version of the journal can be found at:

<http://czasopisma.upjp2.edu.pl/textusetstudia>

Mailing address of publisher

The Pontifical University of John Paul II in Krakow
Faculty of History and Cultural Heritage Institute of History
Centre for Research on the History
and Culture of Totalitarian and Post-Totalitarian Spaces
ul. Franciszkańska 1, 31-004 Krakow, Poland
e-mail: textusetstudia@upjp2.edu.pl

Copyright © by Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2023

ISSN 2300-3839

Redakcja tekstów polskojęzycznych: Maciej Kielbass

Korekta: Libron

Projekt graficzny: Joanna Bizior

Wydawnictwo LIBRON

al. Daszyńskiego 21/13

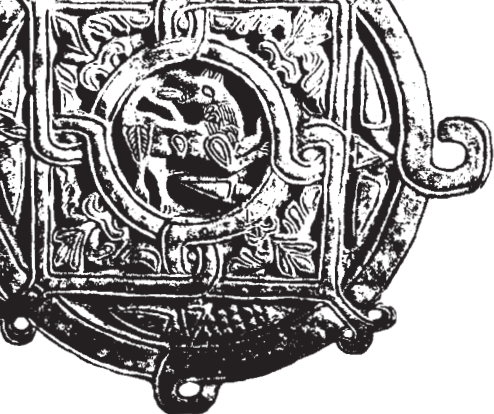
31-537 Kraków

tel. 12 628 05 12

e-mail: office@libron.pl

www.libron.pl

Nakład: 110 egzemplarzy

Spis treści

- 7 Битва за Днепр в годы Второй мировой войны.
Новое концептуальное видение проблемы
OLEKSANDR CHORNYI (АЛЕКСАНДР ЧЁРНЫЙ)
- 35 The role of ethnic Poles in the educational and
cultural life of the Northern Left Bank of Ukraine
in the 19th – the first quarter of the 20th centuries
OLEKSANDR SAMOILENKO (ОЛЕКСАНДР САМОЙЛЕНКО),
OLENA SAMOILENKO (ОЛЕНА САМОЙЛЕНКО)
- 63 О загадочной корпоративной институции
(украинские губернии Российской Империи)
WALENTYNA SHANDRA (ВАЛЕНТИНА ШАНДРА)
- 87 Początki krakowskiego kościoła św. Szczepana
(przed 1327 r.)
DARIUSZ NIEMIEC
- 107 Domniemany romański kościół św. Katarzyny
Aleksandryjskiej w Sędziszowej (powiat złotoryjski)
w świetle dotychczasowych badań archeologicznych
AGATA SZTYBER, PRZEMYSŁAW NOCUŃ
- 129 Filozofia dla bibliotekarzy i niebibliotekarzy – na
łamach przedwojennego czasopisma „Bibliotekarz”
ZDZISŁAW GĘBOŁYŚ
- 165 Dokumentacja (nie)medyczna. Iran w relacjach
Rolli Hoffmana (1887–1974), lekarza i misjonarza
MARCIN RZEPKA

- 193 Humor lwowski w Czarnohorze, czyli:
Lato spokojnych wariatów. Lipiec–sierpień 1937
KRZYSZTOF DUDA
- 231 Diecezja Żmudzka w 1830 roku w świetle
schematyzmu na 1831 rok (2). Dekanaty, parafie,
kościół i klasztory
MAREK HAŁABURDA

Битва за Днепр в годы Второй мировой войны. Новое концептуальное видение проблемы

Oleksandr Chornyi (Александр Чёрный)

NARODOWY PEDAGOGICZNY UNIWERSYTET

IM. M.P. DRAHOMANOWA

ORCID: 0000-0001-5169-3554

ABSTRACT

The Battle of the Dnipro during the Second World War: a new conceptual vision of the problem

The article is devoted to the Battle of the Dnipro – one of the largest on the eastern (German-Soviet) front during World War II. Traditionally, Soviet and post-Soviet militarist historians, describing the confrontation between the Workers' and Peasants' Red Army and the Wehrmacht on the Dnipro as a turning point, are unanimous that the battle was its end, the crowning achievement of the Red Army at Stalingrad and Kursk Bulge. Reducing the scale and significance of the battle for the Dnipro, the Soviet historical and propaganda machine resorted to artificially reducing its chronological boundaries, and thus the covered areas. In research, the author raises the question of the need for a scientific rethinking of the Battle of the Dnipro – expanding its chronological and territorial boundaries, and objective determination of its military-political, economic, and historical significance. The article is prepared to take into account modern scientific ideas about the event and is based on historical sources.

KEY WORDS: battle, Dnipro, Dnipro frontier, Red Army, Wehrmacht, a turning point in the Second World War.

SŁOWA KLUCZOWE: bitwa, Dniepr, dniewrowska linia obrony,
Armia Czerwona, Wehrmacht, radykalny przełom.

В истории немецко-советского противостояния в годы Второй мировой войны битва за Днепр стала одним из ключевых событий периода коренного перелома, когда Красная армия перехватила стратегическую наступательную инициативу и постепенно начала теснить соединение Вермахта на Запад. Выход Красной армии к Днепру, форсирование и захват плацдармов на его правом берегу, расширение их до уровня стратегических всегда представляли интерес для исторической науки.

Еще в ходе обозначенных событий, противостояние РККА и Вермахта в днепровском бассейне было определено битвой за Днепр. Первенство в этом принадлежит советской пропагандистской машине. Именно в центральных периодических изданиях «Правда», «Известия» и «Красная звезда» впервые события летне-осенне-зимней кампании 1943 года были названы битвой за Днепр¹. Но такое эпическое определение событий не сразу было поддержано хозяином Кремля.

6 ноября 1943 г. И. Сталин, выступая перед депутатами Московского совета трудящихся и представителями общественных организаций с докладом в честь 26-й годовщины «Великой Октябрьской Социалистической революции», отметил, что 1943 г. в войне СССР с Германией стал годом «коренного перелома». Оценивая важнейшие достижения РККА на фронте

¹*Герои битвы за Днепр*, «Красная звезда», 17 октября (1943), с. 1; *Бессмертный подвиг*, «Известия», 17 октября (1943), с. 1; *Битва за Правобережную Украину*, «Известия», 27 октября (1943), с. 1.

2 XXVI годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции. Доклад Председателя Государственного Комитета Обороны товарища И.В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1943 года, «Известия», 7 ноября (1943), с. 1.

3 М.В. Коваль, *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. Спроба сучасного бачення, Київ 1994.

4 А.В.Исаев, *Освобождение 1943. «От Курска и Орла война нас довела...»*, Москва 2013.

5 М.В. Коваль, *Битва за Дніпро 1943*, [в:] *Енциклопедія історії України*, т. 1, В.А. Смолій (ред.), Київ 2003, с. 253–254.

в 1943 г., «вождь и учитель мирового пролетариата» подчеркнул, что «поражение немецких войск на нашем фронте предreshено двумя важнейшими событиями: битвой за Сталинград и битвой под Курском». Уточняя сказанное, докладчик добавил, что «битва под Сталинградом предвещала закат немецко-фашистской армии», что «битва под Курском поставила ее перед катастрофой», что после важнейших побед под Сталинградом и Курском «Красная армия успешно громит врага по ту сторону Днепра»².

Фактически этой речью Верховный Главнокомандующий и «главный стратег» поставил знаковые достижения Красной армии на Днепре в конце лета – осенью 1943 г. в разряд заурядных военных событий. В будущем это повлияло на формирование нарратива о коренном переломе в «Великой Отечественной войне» в советской исторической науке, а также послужило унаследованию сталинской концепции «переломного 1943» в постсоветской³ и особенно в современной российской милитаристике⁴. Именно И. Сталин стал архитектором научных представлений относительно коренного перелома на Восточно-европейском фронте в 1943 г. В исторической литературе эти события до сих пор рассматриваются по предложенной им схеме. Её суть заключается в том, что перелом в войне Германии против СССР в пользу последнего начался под Сталинградом, состоялся на Курской дуге, а закончился в битве за Днепр. Венцом днепровского сражения стало освобождение Киева и его широкомасштабная оборона в середине ноября – конце декабря 1943 г.⁵ Ход событий, происходивших на рубеже Днепра зимой 1943–1944 г., позволяет не согласиться с тем, что битва за Днепр закончилась героической обороной Киева. Отмечая это, мы можем поднять вопрос о том, что существующий подход к обозначенной проблеме требует научной ревизии, а битва за Днепр – глубокого, аналитического и объективного изучения.

Цель предлагаемой публикации – проанализировать наиболее знаковые исследования, посвященные битве за Днепр и предложить научно обоснованный подход к новому видению ее хронологических и территориальных границ, достижений военно-политического характера, экономической пользы и исторического значения.

Историческая наука насчитывает не одну сотню исследований, так или иначе касающихся битвы за Днепр или ее ключевых событий. В рамках предлагаемого исследования мы проанализируем лишь несколько, на наш взгляд, наиболее значительных работ.

Первое исследование по обозначенной проблеме было опубликовано в СССР в 1944 г. Это краткий, но достаточно содержательный очерк «Битва за Днепр»⁶. Его автор – кадровый офицер РККА, генерал-майор Федор Михайлович Исаев (1897–1967), участник начального этапа немецко-советской войны. Служил начальником оперативного отдела штаба 18-й армии, участвовал в приграничных боях лета 1941 г. и в оборонительных боях конца 1941–начала 1942 г. После ранения, с 1942 г. некоторое время служил в структуре Генерального штаба РККА, а затем перешел на педагогическую работу и до конца войны работал старшим преподавателем на кафедре оперативного искусства Высшей военной академии имени К.Е. Ворошилова. Как военный теоретик, специализировался на изучении вопросов оперативного искусства. Анализируя упомянутый труд, следует отметить, что автор, описывая наступление Красной армии к Днепру в середине августа – в сентябре 1943 г., форсирование днепровского водораздела, захват плацдармов и расширение их до уровня оперативных в конце сентября – в октябре 1943 г., а также касаясь полного очищения левобережья Днепра и развертывания наступления РККА с плацдармов на правобережье в январе – феврале 1944 г., объединил

6 Ф.М. Исаев, *Битва за Днепр*, Москва 1944, 28 с.; *idem*, *Битва за Днепр*, Москва 1944, 32 с.

7 *Перечень сведений, запрещённых к опубликованию в открытой печати и по радио*, Москва 1949.

8 *Ibidem*, с. 21–22.

9 В.В. Возненко, *Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на Киевском направлении в 1943 г. (Краткий оперативный очерк)*, С.П. Платонов (ред.), Москва 1951.

10 С.Ф. Печененко, *Форсирование Днепра 37-й армией в районе Кременчуга (сентябрь–октябрь 1943 г.)*, [в:] *Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны*, т. 12, С.П. Платонов (ред.), Москва 1953, с. 5–58.

11 В.Ф. Перегудов, *Форсирование Днепра 52-й армией в районе Черкас (ноябрь–декабрь 1943 г.)*, [в:] *Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны*, т. 12, С.П. Платонов (ред.), Москва 1953, с. 59–111.

12 Н.И. Шеховцов, *Битва за Днепр*, Москва 1950.

все события в широкомасштабную битву, которую с научной точки зрения назвал битвой за Днепр. На наш взгляд, это очень важный факт. Он указывает на то, что научное определение событий, связанных с противостоянием Красной армии и Вермахта в днепровском бассейне и за соответствующий водораздел сделал специалист в области оперативного искусства. Работа стала первым комплексным взглядом на событие.

Несмотря на то, что очерк Ф.М. Исаева в СССР в 1944 г. издавался дважды (всего тираж составил 80 тыс. экземпляров), после войны – во второй половине 1940-х–в 1950-х гг. в открытой советской исторической науке не появилось комплексное исследование по истории битвы за Днепр. Причиной этому стал утвержденный в СССР в 1949 г. «Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати и по радио»⁷. Нормами этого документа запрещалось обнародовать материалы о войне, о боевых операциях, а также о соединениях, участвовавших в войне⁸. В то же время опыт, полученный Красной армией во время войны, имели право изучать только специальные подразделения в структуре Генерального штаба Красной (с 1946 г. – Советской) армии или Военной академии имени М.В. Фрунзе. В начале 1950-х гг. офицерами главного военно-научного и главного военно-исторического управления Генштаба были подготовлены достаточно объемные исследования по истории наступления Воронежского (1-го Украинского) фронта на киевском направлении⁹ в 1943 г. и по истории форсирования Днепра войсками 37-й армии в районе Кременчуга¹⁰ и войсками 52-й армии в районе Черкас¹¹. Также нужно отметить научный труд Н. И. Шеховцова «Битва за Днепр»¹², подготовленный сотрудником выше упомянутой академии. Эти работы могли бы в значительной мере послужить делу изучения битвы за Днепр, но в СССР подобные труды сразу

после опубликования подлежали засекречению или ограничению в распространении и в дальнейшем были доступны только представителям высшего командного состава армии.

В открытой литературе по истории немецко-советского противостояния, появившейся в СССР в конце 1940-х–в 1950-х гг., относительно битвы за Днепр прослеживается полное или частичное игнорирование ее значения в пределах советского героического эпоса о переломном 1943 г.¹³ При этом следует отметить, что в 1952 г. в СССР была опубликована первая энциклопедическая справка под названием «Битва за Днепр»¹⁴.

Оживление интереса к истории битвы за Днепр в СССР произошло в начале 1960-х годов. В 1963 г. на страницах военно-исторической периодики появился ряд публикаций посвященных сражению Вермахта и РККА на Днепре. Это небольшие исторические¹⁵ и историко-мемуарные очерки о боях в районе Киева¹⁶, о форсировании Днепра и захвате плацдармов на его правом берегу¹⁷, а также работы о массовом героизме офицеров и красноармейцев¹⁸.

Мощным исследованием по истории битвы за Днепр стала опубликованная в 1967 г. монография Г.М. Уткина «Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра»¹⁹. Автор исследования – участник Второй мировой войны, подполковник, историк по специальности. Используя широкую источниковую базу, исследователь не только воспроизвел ход основных событий, но и предложил собственный подход к пониманию битвы, сделав главным (стратегическим) объектом в противостоянии РККА и Вермахта немецкую хорошо укрепленную оборонную линию под названием «Восточный вал». Труд Г.М. Уткина на длительное время стал важным в пределах темы, а некоторые подходы и выводы автора остаются актуальными до сих пор. Например, исследователь

13 И.И. Минц, *Великая Отечественная война*, Москва 1947, с. 33; С.З. Голиков, *Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне*, Москва 1954, с. 111.

14 *Битва за Днепр 1943*, [в:] *Большая советская энциклопедия*, т. 14, Б.А. Введенский (ред.), Москва 1952, с. 573.

15 В.В. Возненко, *Битва за Днепр и Киевская наступательная операция 1943 года*, «Военная мысль», 10 (1963), с. 53–69.

16 А.А. Гречко, *В боях за столицу Украины*, «Военно-исторический журнал», 11 (1963), с. 1–17; Т. Уманский, *Захват лютежского плацдарма*, «Военно-исторический журнал», 9 (1963), с. 60–63.

17 А.Г. Кравченко, *Танкисты форсируют Днепр*, «Военно-исторический журнал», 9 (1963), с. 63–65; И.Н. Мошляк, *Гвардейцы, как всегда, впереди*, «Военно-исторический журнал», 9 (1963), с. 57–59; М.Н. Шарохин, *Форсирование Днепра армией с ходу*, «Военно-исторический журнал», 9 (1963), с. 54–57.

18 Е. Чалик, *Эпопея массового героизма*, «Военно-исторический журнал», 9 (1963), с. 48–53.

19 Г.М. Уткин, *Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра*, Москва 1967.

²⁰ *Битва за Днепр, 1943*, [в:] *Великая Отечественная война 1941–1945. Энциклопедия*, М.М. Козлов (ред.), Москва 1985, с. 98–100; «*Восточный вал*», [в:] *Великая Отечественная война 1941–1945...*, с. 182–183.

²¹ В.Г. Бережинский, *Битва за Дніпро (25 серпня–23 грудня 1943 р.)*, Київ 2002.

рассматривал проблему деокупации левобережья Днепра целостно. Он не отделял наступление Юго-Западного и Южного фронтов на Донбассе от ударов Центрального, Воронежского и Степного фронтов на киевском и полтавско-кремнчугском направлениях. Автор рассматривал битву за Днепр в пределах середины августа – конца декабря 1943 г. Он связывал её с освобождением Левобережной Украины и Донбасса, штурмом хорошо укрепленной оборонной линии Вермахта вдоль днепровского водораздела в его среднем течении и на берегах реки Молочной («Восточного вала», нем. «Ostwall») или линии «Пантера-Вотан» (нем. «Panter-Wotan») и захватом плацдармов оперативного значения на правом берегу Днепра. Исходя из этого, в советской и постсоветской милитаристике битва за Днепр довольно часто ассоциируется с преодолением Красной армией «Восточного вала»²⁰. Современные научные представления о битве практически полностью соответствуют концептуальному видению сражения на Днепре Г.М. Уткиным. Единственное, что не разделяют исследователи или знатоки темы, это хронологические рамки битвы. В частности, автор рассматриваемой монографии считал началом битвы наступление войск Юго-Западного фронта на Донбассе (13 августа 1943 г.) и Южного фронта в Приазовье (18 августа 1943 г.), окончанием эпопеи – 31 декабря 1943 г. и привязывал дату к повторному захвату Красной армией Житомира. Более поздние исследователи ограничились 25 августа–23 декабря 1943 г., привязав нижний рубеж к наступлению Центрального фронта на черниговско-припятском направлении, а верхний рубеж – к окончанию Киевской оборонительной операции, в результате которой войска 1-го Украинского фронта окончательно отвели угрозу повторного захвата Киева частями Вермахта²¹.

Сильной стороной труда Г.М. Уткина является её источниковая база, широко представленная

материалами Центрального архива Министерства обороны СССР (ныне – ЦАМО РФ), доступными мемуарами и газетными публикациями второй половины 1943 года. Это делает ряд авторских выводов актуальными по сей день.

К сожалению, после того, как в СССР появилось исследование Г.М. Уткина, советские историки больше ничего серьезного по теме битвы за Днепр не подготовили. Как правило, в дальнейшем она рассматривалась в пределах общих трудов по истории «Великой Отечественной войны Советского Союза против фашистской Германии»²² или же по истории Второй мировой войны²³, на страницах которых противостояние представлено как широкомасштабная военная кампания СССР против Германии в конце августа–декабре 1943 г., что ознаменовала завершение коренного перелома на немецко-советском фронте. Тем самым целые авторские коллективы специалистов-историков, часто возглавляемые представителями советской военной элиты, продолжали работать на сохранение сталинских тезисов по поводу перелома в войне.

В конце 1960-х–начале 1970-х гг. «Военно-исторический журнал» в канун 25-ти и 30-летия битвы печатал соответствующие материалы – краткие воспоминания участников событий²⁴, небольшие научные очерки²⁵, некоторые статистические материалы²⁶. На наш взгляд, эти публикации не потеряли актуальности до сих пор.

Оценивая официально разрешенные к печати в СССР в 1970-х–1980-х гг. научные и научно-популярные исследования по истории битвы за Днепр или отдельных ее эпизодов, следует отметить, что большинство из них основаны на мемуарной литературе. Прежде всего, это воспоминания полководцев, которые во второй половине 1943 г. командовали фронтами и армиями на соответствующем участке наступления РККА. Кроме того, что мемуары

²² *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.*, т. 3: *Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942–декабрь 1943 гг.)*, Ю.П. Петрова (ред.), Москва 1964.

²³ *История второй мировой войны 1939–1945, т. 12: Итоги и уроки второй мировой войны*, С.А. Тюшкевич (ред.), Москва 1982.

²⁴ М.Н. Шарохин, *Форсирование Днепра войсками 37-й армии*, «Военно-исторический журнал», 10 (1968), с. 64–74; А.А. Новиков, *В сражениях за Днепр*, «Военно-исторический журнал», 4 (1968), с. 63–69.

²⁵ Н.И. Шеховцов, *Наступление войск Степного фронта на кривокожском направлении в октябре 1943 года*, «Военно-исторический журнал», 10 (1968), с. 28–43; Г.А. Колтунов, *Киевская наступательная операция (к 25-й годовщине освобождения города)*, «Военно-исторический журнал», 10 (1968), с. 119–123; А.Н. Ракицкий, *Крушение «Восточного вала»*, «Военно-исторический журнал», 9 (1973), с. 10–29.

²⁶ Н.В. Еронин, *Битва в цифрах. К 30-летию битвы за Днепр*, «Военно-исторический журнал», 9 (1973), с. 45–53.

27 К.К. Рокоссовский, *Солдатский долг*, Москва 2014.

28 И.С. Конев, *Записки командующего фронтом*, Москва 1991.

29 К.С. Москаленко, *На Юго-Западном направлении. 1943–1945. Воспоминания командарма*, Москва 1972.

30 Г. Коротков, *Битва за Днепр и фальсификаторы истории*, «Военная мысль», 11 (1968), с. 60–71; А.И. Ерёмченко, *К вопросу об освещении истории Второй мировой войны в Западной Германии*, [в:] «Против фальсификации истории Второй мировой войны». Сборник статей, Москва 1969, с. 349.

31 М.В. Коваль, *Україна у Другій світовій...*

32 В.Г. Бережинский, *op.cit.*

33 В.Ю. Король, *Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.)*, «Український історичний журнал», 1 (2005), с. 16–34; *idem*, *Битва за Дніпро й визволення Києва. Героїзм і трагедія (нові аспекти проблеми)*, «Історичний журнал», 3 (2003), с. 3–10; *idem*, «Чорна ніхота» – як це було, «Історія в школі», 11–12 (2013), с. 18–26.

34 І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко, *Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни*, Київ 1996.

35 В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко, *Битва за Дніпро*, «Віче», 23 (2013), с. 59–61; 24 (2013), с. 2–4.

являются субъективным источником информации, следует отметить, что по исследуемой проблематике их критически малое количество. Статистически это выглядит так: из пяти командующих фронтами, участвовавшими в битве за Днепр, воспоминания подготовили только двое – К.К. Рокоссовский²⁷ и И.С. Конев²⁸. При этом следует отметить, что командующий Воронежским (1-м Украинским) фронтом Н. Ф. Ватутин умер во время войны (15 апреля 1944 г.), а командующий Южным (4-м Украинским фронтом) Ф. И. Толбухин умер вскоре после её окончания (17 октября 1949 г.). Из 34 командующих армиями, которые боролись за выход на днепровский рубеж, форсировали Днепр и захватывали плацдармы на его правом берегу в пределах Украины, воспоминания об участии в войне решились написать 16 человек. Среди них битвы за Днепр коснулись 11 командармов, из которых только бывший командующий 40-й, а впоследствии – 38-й армией К.С. Москаленко²⁹ описал участие в битве в деталях, разрешенных цензурой. Приведенные факты красноречиво свидетельствуют об уровне советского нарратива в отношении противостояния РККА и Вермахта на Днепре. Немецкая мемуаристика по поводу событий на Днепре осенью и зимой 1943 г. в СССР считалась «фальсификаторскими происками» проигравших³⁰.

В постсоветское время битва за Днепр и её отдельные эпизоды продолжали оставаться актуальной проблематикой для научного познания. Учитывая, что советская цензурная политика по изучению истории «Великой Отечественной войны» осталась в прошлом, в Украине в 1990-х–начале 2000-х годов вокруг битвы за Днепр и других важных тем военной истории начали объединяться историки-милитаристы. С появлением научных исследований М.В. Ковалья³¹, В.Г. Бережинского³², В.Е. Короля³³, И.Т. Муковского, А.Е. Лысенко³⁴, В.М. Грицюка³⁵ и других украинская

историческая наука начала делать смелые шаги в сторону объективного познания битвы за Днепр. Благодаря этим и другим учёным можно отметить значительный прогресс в изучении и популяризации событий, связанных с деокупацией днепровского левобережья, с форсированием Днепра, с историей наступательных и оборонительных боев в районе Киева осенью и зимой 1943 г.

Отмечая позитивные тенденции в изучении битвы за Днепр в 1990-х–начале 2000-х гг., мы должны остановиться и на общих недостатках, которые наблюдаются при детальном обзоре соответствующих работ. Наиболее уязвимой для критического анализа составляющей большинства публикаций является то, что авторы широко не использовали журналы боевых действий фронтов, армий, корпусов и дивизий, которые участвовали в битве, поскольку они хранились в ЦАМО СССР/ЦАМО РФ под грифом «секретно». В основе большинства исследований лежат воспоминания советских полководцев и политработников, газетные публикации 1943 г., а также официально разрешенные и опубликованные документы – директивы, телеграммы, оперативные сводки, свидетельства ветеранов и переживших событие гражданских лиц. Также источниками служили историко-документальные очерки о боевых дорогах армий и дивизий, которые массово публиковались в СССР в 60-х–начале 90-х гг. прошлого века и были «подготовлены» в соответствии с действующими «Перечнями сведений, запрещённых к опубликованию в открытой печати и по радио».

Среди публикаций по истории битвы за Днепр, появившихся в научной периодике в последнее время, особого внимания заслуживает статья А.Е. Лысенко и Р.И. Пылявца «Битва за Днепр во Второй мировой войне: попытка новой концептуальной визии»³⁶. Авторы исследования впервые в отечественной милитаристике подняли вопрос о необходимости

³⁶ О.Е. Лисенко, Р.И. Пылявец, *Битва за Дніпро у Другій світовій війні. Спроба нової концептуальної візії*, «Український історичний журнал», 4 (2019), с. 88–117.

37 *Ibidem*, с. 94.

38 *Ibidem*, с. 98.

переосмысления событий, связанных с битвой за Днепр, предложив рассматривать ее в рамках всей Второй мировой войны, а не исключительно в пределах Восточноевропейского театра боевых действий (т. н. Великой Отечественной войны), как это было принято в советское и постсоветское время. По мнению исследователей, события битвы за Днепр нуждаются в глубоком и аналитическом изучении, для того чтобы реконструировать ее реальное содержание, а не так, как это преподносилось ранее – «лакировано, дозировано, выхолощено»³⁷.

А.Е. Лысенко и Р.И. Пылявец предложили рассматривать битву за Днепр в более широких хронологических и территориальных рамках. Исходя из стратегического значения днепровского водораздела для противников, учёные считают, что сражение за Днепр – это не только противостояние в пределах переломного периода войны. Исследователи предлагают включить в пределы битвы и бои на Днепре лета-осени 1941 г. и события на Восточноевропейском театре боевых действий в Белоруссии весной и летом 1944 г. Также историки считают, что не стоит упускать из виду и попытки Красной армии выйти к Днепру весной 1942 г., и третье сражение за Харьков конца февраля – середины марта 1943 г. Таким образом, учёные видят новые хронологические и пространственные рамки битвы за Днепр в сражении РККА и Вермахта за весь днепровский рубеж в пределах лета 1941–лета 1944 г., то есть до полного преодоления реки Красной армией. При таком подходе историки предлагают выделить оборонительный и наступательный этапы битвы³⁸.

В целом идея расширения хронологических и территориальных границ события является актуальной и перспективной для объективного изучения битвы за Днепр. При этом, на наш взгляд, не стоит объединять события на фронте лета-осени 1941 г., весны 1942 г., конца зимы–начала весны 1943 г. и конца лета

1943–лета 1944 г. в единое сражение. События на Восточноевропейском фронте в соответствующее время не позволяют проследить непрерывную борьбу за Днепр, как это можно сделать в пределах середины августа 1943–середины марта 1944 г. К тому же радикальное расширение хронологических границ битвы может послужить потере её содержания и стратегического значения.

Подытоживая краткий историографический обзор затронутой проблемы, отметим, что битва за Днепр и её ключевые составляющие актуальны для глубокого и аналитического изучения. Исходя из этого, прежде всего, мы должны поднять вопрос о том, что нужно вкладывать в понятие «битва за Днепр», что считать ее хронологическими и территориальными рамками, а также пунктирно очертить новые подходы по определению ее военно-политического, экономического и исторического значения.

Прежде чем предложить собственное видение понятия, считаем целесообразным представить краткий исторический экскурс на этот счет. Итак, одно из первых определений понятия битвы за Днепр в СССР было опубликовано еще при жизни И. Сталина в «Большой советской энциклопедии». В справке «Битва за Днепр 1943» сражение обозначалось как «операции Красной армии, проведенные на Левобережной Украине и в Белоруссии в августе–декабре 1943 г. во время Великой Отечественной войны против немецких захватчиков с целью выхода к Днепру, форсирования его и ликвидации немецкой обороны на правобережье»³⁹.

В конце 1950-х гг. советские историки конкретизировали понятие «битва за Днепр», предложив понимать его как «ряд наступательных операций Красной армии в ходе Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. с целью разгрома немецких захватчиков на Левобережье Украины»⁴⁰. В 1970-х гг. советская милитаристика под понятием «битва за Днепр»

39 *Битва за Днепр 1943*, [в:] *Большая советская энциклопедия*, с. 573.

40 *Битва за Дніпро 1943*, [в:] *Українська радянська енциклопедія*, т. 1, М.П. Бажан (ред.), Київ 1959, с. 544–545.

41 Н.И. Шеховцов, Г.А. Колтунов, *Битва за Днепр 1943*, [в:] *Советская военная энциклопедия*, т. 1, А.А. Гречко (ред.), Москва 1976, с. 481–484.

42 *Битва за Днепр, 1943*, [в:] *Великая Отечественная война 1941–1945...*, с. 98–100.

видела «наступательные операции Великой Отечественной войны, проведенные советскими войсками в августе-декабре 1943 г. с целью освобождения Левобережной Украины, Донбасса, Киева, а также захвата плацдармов стратегического значения на правом берегу»⁴¹. Этот же подход к пониманию битвы за Днепр сохранялся и в 1980-х годах⁴².

Анализ упомянутых выше понятий свидетельствует о существовании в советской милитаристике тенденций, которыми битва за Днепр и её результаты с подачи И. Сталина ставилась в тень побед под Сталинградом и на Курской дуге. Во-первых, на протяжении 1950-х–1980-х гг. формулировка целей, преследуемых Красной армией в битве за Днепр, в советской историографии изменялась несколько раз и соответственно определялась то более широко (выход к Днепру, его форсирование и ликвидация мощной немецкой обороны на правобережье), то сужено и размыто (разгром немецких захватчиков на Левобережной Украине и на Днепре), то снова широко и конкретизировано (освобождение Левобережной Украины, Донбасса, Киева и захват плацдармов стратегического значения на правом берегу реки). Во-вторых, в указанное время несколько раз изменялись и пространственные границы битвы – от локализации широкомасштабного противостояния в пределах днепровского левобережья на территории СССР и БССР, до исключительно левобережья СССР с расширением в дальнейшем до Левобережной Украины с Донбассом и Киевом, как наиболее знаковым объектом, взятым под контроль Красной армией осенью 1943 г. Единственное, в чем всегда были единодушны советские исследователи, так это то, что битва за Днепр была событием Великой Отечественной, а не Второй мировой войны. Такое видение стало результатом работы советской идеологической машины в условиях послевоенного противостояния Союза со всем цивилизованным миром,

желания приватизировать победу, а самое главное – дистанцироваться от Второй мировой войны, чтобы не признавать факт позорного участия СССР в ее развязывании в сентябре 1939 года.

В украинской исторической науке вопрос об отказе обозначать события на Восточноевропейском театре боевых действий «Великой Отечественной войной 1941–1945 гг.» был поставлен только в начале 2000-х годов. Безусловно, это имело своё влияние на изучении битвы за Днепр, а также на исследовании проблем, связанных с участием Украины во Второй мировой войне. Как следствие, определение понятия «битва за Днепр» в отечественной историографии ещё и в начале 2000-х гг. в значительной степени повторяло клише, наработанные в советское время⁴³. В преддверии 70-летия сражения РККА и Вермахта на днепровском рубеже исследователями был поставлен вопрос о необходимости переосмысления события⁴⁴.

Дилемма относительно чёткого понимания пространственных границ битвы за Днепр до сих пор не решена в отечественной историографии. В свою очередь это лежит в основе еще одной достаточно серьезной проблемы, которая существенно влияла и влияет на концептуальное видение события. Это вопрос хронологических рамок сражения.

Анализируя ретроспективу советского и постсоветского видения немецко-советского противостояния в бассейне Днепра в период коренного перелома на Восточноевропейском театре боевых действий, следует отметить, что определение хронологических границ события в советской исторической науке прошло довольно сложный путь. Игнорируя исследование Ф.М. Исаева, а соответственно и его комплексное видение битвы, советскими исследователями в начале 1950-х гг. хронология сражения была зафиксирована условно и размыто – лето-осень 1943 г., а уже в конце 1950-х гг. – конкретизирована в пределах

43 М.В. Коваль, *Битва за Дніпро 1943*, с. 253–254.

44 В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко, *Битва за Дніпро*, «Віче», 23 (2013), с. 60.

45 Г.М. Уткин, *op.cit.*, с. 250, 462.

46 Н. В. Еронин, *op.cit.*, с. 45.

47 В.Г. Бережинский, *op.cit.*

48 *Битва за Днепр, 1943*, [в:] *Великая Отечественная война 1941–1945...*, с. 98–100.

августа – декабря 1943 г. В конце 1960-х гг. временные рамки битвы за Днепр были уточнены Г. М. Уткиным в пределах 13 августа–31 декабря 1943 г.⁴⁵, о чём уже повествовалось выше. В 1970-х гг. хронологические рамки битвы за Днепр были четко установлены 25 августа–23 декабря 1943 г.⁴⁶, что после распада СССР было унаследовано и российской, и украинской исторической наукой⁴⁷. Следует отметить, что нижняя хронологическая граница была привязана к началу наступления Центрального фронта на черниговско-припятском направлении, а верхний временной рубеж был обусловлен окончанием Киевской оборонной операции (13 ноября–23 декабря 1943 г.).

В рамках хронологических очертаний битвы была наработана и её периодизация с разделением на два этапа: 1) 25 августа–30 сентября 1943 г., в рамках которого фиксируются наступательные действия Центрального, Воронежского, Степного, Юго-Западного и Южного фронтов направленные на взятие под контроль Левобережной Украины и Донбасса, выход к Днепру и захват плацдармов на его правом берегу; 2) 1 октября–23 декабря 1943 года – обусловлен боевыми действиями Красной армии, обращёнными на расширение плацдармов на правобережье, захват Киева и сдерживание контрударов Вермахта на киевском направлении. К этому же этапу относится немецко-советское сражение на стратегическом плацдарме, взятом под контроль армиями 2-го Украинского фронта в районе Кременчуга⁴⁸

Анализ событий, которые произошли на Днепре 25 августа–23 декабря 1943 г. свидетельствует, что Красной армии удалось занять Левобережную Украину, полностью или частично установить контроль над днепровским водоразделом от Лоева до Запорожья (25 плацдармов), захватить плацдармы стратегического значения между Черкассами и Запорожьем, освободить Киев и отбросить противника от города во время немецкого контрнаступления

в середине ноября – начале декабря. Также Красная армия овладела Черкассами, соединив узкой линией фронта войска 1-го и 2-го Украинских фронтов на правом берегу Днепра, очистила от немецких войск днепровское левобережье в низовьях реки (кроме небольшого плацдарма напротив Никополя) и заблокировала мощную группировку Вермахта в Крыму. Как видим, к концу декабря 1943 г. Красная армия в пределах Украины не взяла линию Днепра полностью под свой контроль.

Исходя из этого, действующий подход к определению всеобщих принятых хронологических и пространственных границ сражения РККА и Вермахта на Днепре подлежит научному переосмыслению. Территориальные границы битвы за Днепр должны быть существенно расширены с уточнением ее хронологических пределов.

Еще советские исследователи предлагали включать Донбасскую наступательную операцию (13 августа–22 сентября 1943 г.) в пределы битвы за Днепр⁴⁹, поскольку ее результатом стал выход войск Юго-Западного фронта к Днепру, а Южного фронта – к реке Молочной, то есть на рубеж «Восточного вала», который РККА одолела именно в ходе ожесточенного противостояния на Днепре. Несмотря на то, что на уровне понятия «битва за Днепр» наступление на Донбассе включалось в ее пространственные рамки, на определении хронологических границ, как видно из выше изложенного, это четко не отражалось. Таким образом, нижним хронологическим пределом битвы за Днепр можно определить 13 августа 1943 г., когда войска Юго-Западного и Южного фронтов перешли в полномасштабное наступление на Донбассе и в Приазовье.

Новое обоснование верхнего хронологического рубежа следует начать с короткой характеристики линии фронта образовавшейся к концу 1943 г. вдоль днепровского водораздела на Восточноевропейском

50 Э. Манштейн, *Утерянные победы*, Москва 2010, с. 528.

51 Ф.М. Исаев, *Битва за Днепр*, Москва 1944, с. 30.

52 М.В. Захаров, *Канни на Днепре*, «Военный вестник», 1 (1969), с. 13–15.

53 С.С. Смирнов, *Сталинград на Днепре. Очерк Корсунь-Шевченковской битвы*, Москва 1958.

54 А.Н. Грылев, *Днепр–Карпаты–Крым*, Москва 1970, с. 55.

55 *Корсунь-Шевченковская операция*, «Сборник материалов по изучению опыта войны (Управления по использованию опыта войны Генерального штаба Красной армии)», 14 (1944), с. 3–26.

театре боевых действий Второй мировой войны. Анализ ситуации на фронте свидетельствует о следующем. В конце декабря 1943 – начале января 1944 г. части Вермахта из группы армий «Юг» удерживали мионовско-звенигородскую дугу (мощный клин на Днепре между наступающими левым и правым флангами 1-го и 2-го Украинских фронтов) и т. н. никопольский плацдарм на левом берегу реки. При этом немецкое командование сосредотачивало усиленную группировку в районе Никополя и Кривого Рога против армий 2-го и 3-го Украинских фронтов, что обеспечивало Германии контроль над днепровским водоразделом в его нижнем течении. Командующий группой армий «Юг» Эрих фон Манштейн, удерживая мионовско-звенигородскую дугу и никопольский плацдарм, рассчитывал контратаковать с них советские соединения на участке фронта между Черкассами и Днепропетровском, чтобы вытеснить с правого берега войска 2-го и 3-го Украинских фронтов и восстановить фронт по Днепру⁵⁰.

Исходя из этого, события января – февраля 1944 г. связанные с ликвидацией мионовско-звенигородской дуги и уничтожением немецкой группировки в т. н. Корсунь-Шевченковском котле целесообразно включить в пределы битвы за Днепр, что уже предлагалось генерал-майором Ф. М. Исаевым еще в 1944 г.⁵¹, но не было поддержано историками. Советская милитаристика формально признавала принадлежность Корсунь-Шевченковской операции к событиям, связанным с немецко-советским противостоянием на Днепре. Это даже отражается в эпических названиях победы под Корсунем – «Канни на Днепре»⁵², «Сталинград на Днепре»⁵³, «новый Сталинград» на берегах Днепра⁵⁴. В то же время исследователи, пытаясь сузить битву за Днепр и нивелировать её значение, сначала сделали ее одним из десяти сталинских ударов 1944 г.⁵⁵, а затем – составляющей частью крупной

и победоносной Днепровско-Карпатской операции (24 декабря 1943–17 апреля 1944)⁵⁶, более известной в советской историографии войны под названием «сражение за Правобережную Украину»⁵⁷. На самом же деле, ликвидация мионовско-звенигородской дуги (более известная как Корсунь-Шевченковская операция) – это наступательные действия 1-го и 2-го Украинских фронтов, направленные на уничтожение стратегически важной для Вермахта группировки на немецко-советском фронте. Вследствие достигнутого результата Красной армии удалось значительно отеснить противника от Днепра и создать сплошную, хорошо эшелонированную линию фронта в полосе советского наступления.

Анализ событий на участке наступления 3-го и 4-го Украинских фронтов в начале 1944 г. свидетельствует, что бои против Вермахта были сосредоточены на никопольско-криворожском направлении. Кроме никопольского плацдарма на левом берегу Днепра, противник также прилагал максимум усилий для удержания под контролем никопольско-криворожского промышленного бассейна. Во время Никопольско-Криворожской наступательной операции (30 января–29 февраля 1944 г.) 8 февраля 1944 г. силами РККА был ликвидирован никопольский плацдарм, взяты под контроль города Никополь (8 февраля 1944 г.)⁵⁸ и Кривой Рог (22 февраля 1944 г.)⁵⁹. В результате успешных действий Красной армии на никопольско-криворожском направлении соединениями 3-го и 4-го Украинских фронтов была значительно расширена сплошная линия фронта вдоль Днепра, контролируемая Красной армией.

Весьма логично, что преодоление Днепра на участке от Никополя до устья реки также должно быть включено в пределы битвы. Если проводить параллель с событиями на фронте, то это Березнеговато-Снигиревская наступательная операция (6–18 марта 1944 г.). В её результате войска 3-го

56 И.Б. Мощанский, *Освобождение Правобережной Украины*, Москва 2011, с. 3.

57 А.М. Василевский, *Дело всей жизни*, Москва 1978, с. 349–350.

58 А.Н. Грылев, *op.cit.*, с. 114–115.

59 *Ibidem*, с. 118.

60 *Ibidem*, с. 183.

61 *Ibidem*, с. 184.

62 П.А. Кравчук, *Книга рекордів природи*, Луцьк 2011, с. 228.

Украинского фронта 13 марта заняли город Херсон⁶⁰, а 18 марта – вышли к устью Южного Буга⁶¹. Тем самым была образована сплошная линия фронта на правом берегу Днепра под контролем Красной армии, что открывало перспективу выхода в краткие сроки на государственную границу с Румынией. Таким образом, 18 марта 1944 г. можно считать верхним хронологическим рубежом битвы.

Новые хронологические пределы битвы за Днепр (13 августа 1943–18 марта 1944 г.) предполагают атрибуцию ее пространственных границ. Без сомнения, ключевым объектом в основе определения новых территориальных рамок сражения, должен быть Днепр. Как известно, река берет начало в районе болота Асенинский мох близ села Бочарово на Смоленщине и впадает в Днепроовско-Бужский лиман Черного моря. На 1943 г. протяженность Днепра (до построения каскада ГЭС и водохранилищ) составляла 2285 км, из которых в пределах Украины – 981 км⁶², которые практически полностью были судоходными, а соответственно – река сложной для форсирования. Именно в пределах Украины Днепр становится в несколько раз шире за счёт его мощных притоков – Десны и Припяти. К тому же, вдоль днепровского водораздела от Киева до Днепропетровска (совр. название – Днепр) простирается Приднепровская возвышенность, которая делает правый берег Днепра удобным для обороны и труднодоступным для атакующих частей. На наш взгляд, эти значительные уточнения позволяют определить пространственные рамки битвы за Днепр в бассейне реки в пределах Украины. При этом не следует включать в битву за Днепр операцию «Багратион» (23 июня–29 августа 1944 г.) на территории Белоруссии, потому как ее успех в значительной мере был определен победами РККА одержанными в Украине летом 1943– весной 1944 г.

Предложенный подход к определению хронологических и пространственных границ битвы за

Днепром влечёт за собой необходимость выделения ее этапов, разработку новой периодизации. По нашему убеждению, битву целесообразно разделить на четыре этапа: первый – освобождение Левобережной Украины, Донбасса и выход передовых отрядов Красной армии на линию «Восточного вала» (13 августа–24 сентября 1943 г.); второй – форсирование Днепра в полосе наступления Центрального, Воронежского, Степного, Юго-Западного фронтов и преодоление реки Молочной армиями Южного фронта (22 сентября–25 октября 1943 г.); третий – борьба за плацдармы, расширение плацдармов в районе Кременчуга и Киева до уровня стратегических, завершение разгрома мелитопольской группировки противника (26 октября–23 декабря 1943 г.); четвертый – наступление на Правобережье, образование на правом берегу Днепра сплошной линии фронта, контролируемой Красной армией (24 декабря 1943–18 марта 1944 г.).

Обоснование актуальных хронологических и территориальных границ битвы за Днепр выносит на повестку дня и проблему определения её военно-политического резонанса, экономической пользы, а также исторического значения битвы.

Касаясь военно-политической роли сражения за Днепр, следует акцентировать внимание на важнейших достижениях Красной армии и советской дипломатии в середине августа 1943 – в середине марта 1944 г. Итак, в ходе битвы за Днепр РККА удалось освободить всю территорию Левобережной Украины и Донбасса, полностью форсировать днепровский водораздел и оттеснить противника от него на 120–150 км, а в некоторых местах и на более дальние расстояния. Удачное форсирование Днепра стало преодолением стратегически важного объекта для противников, на который и советское, и германское командование рассчитывало не только в кампании 1943 г., но и в разработке дальнейшей

концепции войны. К примеру, по замыслу оборонной стратегии Генерального штаба Вермахта, на Днестре Германия планировала истощить советские наступающие соединения, выиграть время и снова начать полномасштабное наступление. Преодоление Днестра Красной армией стало полным крахом надежд немецкого командования на «Восточный вал» и водораздел Днестра, как его основную составляющую⁶³.

В ходе битвы за Днепр СССР активно поднимал вопрос открытия второго фронта в Европе. Успехи на Днестре в первой половине – середине октября 1943 г. (захват плацдармов оперативного значения в районе Кременчуга и севернее Киева) значительно усилили позиции СССР на Московской конференции (19–30 октября 1943 г.). Во время её работы министры иностранных дел СССР, США и Великобритании, обсуждая вопрос открытия второго фронта в Европе, на перспективу его решения достигли договоренности о первой личной встрече лидеров трех государств, которая состоялась в Тегеране 28 ноября–1 декабря 1943 г.

В тесной связи с работой советской дипломатии следует рассматривать бои за Киев. Взятие города Красной армией 6 ноября 1943 г. (Киев стал первой освобождённой столицей среди оккупированных столиц союзных республик) стало мощным пропагандистским фактом для формирования психологии победителей среди красноармейцев, а также использовалось советской дипломатией во время переговоров с партнерами по антигитлеровской коалиции. Например, уже 6 ноября 1943 г. народный комиссар иностранных дел СССР В. Молотов во время встречи в Москве с послом США А. Гарриманом выразил обеспокоенность, что англо-американские войска не только не взяли Рим, но и остановили военную операцию в Италии. Также глава советского ведомства передал американскому дипломату, что советское Верховное Главнокомандование недовольно

этими фактами⁶⁴. Куда более категоричным по поводу пассивных действий союзников был Маршал Советского Союза К. Ворошилов. 10 ноября 1943 г. во время встречи в Москве с главой американской военной миссии в СССР генералом Дж. Дином он заявил, что у советской стороны сложилось впечатление, что проблема открытия второго фронта в Европе беспокоит исключительно СССР, чем поставил собеседника в неловкое положение и заставил оправдываться⁶⁵. Приведенные факты свидетельствуют, что победы, одержанные Красной армией на Днестре, широко использовались на дипломатическом фронте для достижения внешнеполитических стратегий СССР. Это значит, что битву за Днестр нужно рассматривать в контексте дипломатической истории Второй мировой войны.

Не стоит забывать и об экономических выгодах битвы за Днестр для СССР. Традиционно, еще с советских времен, затрагивая этот аспект немецко-советского сражения в бассейне главной реки Украины, исследователи предпочитали говорить о тактике «выжженной земли», которую применили немецкие части при уходе с левобережья, о возобновлении контроля над значительными для советской экономики промышленными объектами, которые практически сразу же становились на службу стране Советов. На наш взгляд, проблема экономических выгод, связанных с победами РККА на Днестре, значительно шире. Их глубокая проработка обеспечит объективную оценку битвы за Днестр и её места в событиях коренного перелома на Восточноевропейском театре боевых действий, а также будет полезной в определении роли Украины в истории Второй мировой войны. В контексте битвы за Днестр важно помнить, что освобождённые в ходе сражения территории стали базой для мобилизации человеческих ресурсов, которые использовались в СССР для пополнения армии и трудового фронта. Именно после успеха на

64 И.М. Земсков, *Дипломатическая история Второго фронта в Европе*, Москва 1982, с. 229–230.

65 *Ibidem*, с. 230–231.

66 А. Шпеер, *Воспоминания*, Смоленск 1998, с. 211.

67 *Приказ Верховного Главнокомандующего, 23 февраля 1944 г., г. Москва, «Красная звезда», 23 февраля (1944), с. 1.*

Днепре и до конца войны в рядах Красной армии каждый третий боец был выходцем из Украины. Также важно отметить, что освобождённые территории стали объектом для выкачки денег, продуктов питания, фуража и других необходимых средств для фронта, которые до этого активно эксплуатировались Германией в свою пользу.

В этом отношении красноречивым фактом выступает деокупация никопольского и криворожского бассейнов – богатейших месторождений марганцевых, железных и никелевых руд. Марганец и никель в 1940-х гг. использовались в оборонной промышленности. Марганец из никопольского месторождения широко применялся на немецких заводах для производства танковой брони и гусеничных цепей. Никель – для изготовления прочных деталей и агрегатов, устойчивых к коррозии. Ещё в ходе сражения за никопольско-криворожский бассейн, рейхсминистр вооружения и военного производства А. Шпеер предупреждал А. Гитлера и начальника штаба сухопутных сил К. Цейтцлера, что потеря никопольского месторождения марганца будет катастрофической для германской военной промышленности. Чиновник отмечал, что запасов марганца в Германии для производства легированной стали, хватит максимум на 18 месяцев⁶⁶. Потеряв возможность пользоваться месторождениями никопольского и криворожского бассейнов, Германия начала испытывать значительные трудности в работе военной промышленности, что, безусловно, имело стратегическое значение для СССР. В связи с этим И. Сталин лично отмечал, что «нашей Родине возвращены важные промышленные районы с богатейшими запасами железной руды и марганца..., за которые немцы так отчаянно цеплялись»⁶⁷.

Принятие выше обоснованных пространственных и хронологических пределов противостояния РККА и Вермахта на Днепре позволяет по-новому оценить

его историческое значение. Прежде всего, нужно акцентировать внимание на том, что сражение длилось 219 дней. Это означает, что битва за Днепр длилась на 16 дней дольше за битву под Москвой, на 18 дней дольше за Сталинградскую битву, а также в 4,4 раза дольше за битву на Курской дуге. Учитывая приведенные факты, можно аккуратно поставить вопрос о том, что битву за Днепр можно рассматривать как перелом на Восточноевропейском театре боевых действий.

Таким образом, предложенное нами концептуальное видение битвы за Днепр в годы Второй мировой войны позволяет сформулировать новое определение. Итак, битва за Днепр (13 августа 1943–18 марта 1944 г.) – широкомасштабное противостояние между Германией и СССР в годы Второй мировой войны на этапе коренного перелома. В её ходе Красная армия, ломая мощное сопротивление Вермахта, овладела Левобережной Украиной и Донбассом, форсировала днепровский водораздел и реку Молочную, штурмом взяла Восточный Вал, заблокировала мощную группировку противника в Крыму, захватила плацдармы на правом берегу, объединив их в январе – марте 1944 г. в сплошную линию фронта с возможностью выхода на государственную границу с Румынией. Битва состоялась в полосе наступления Центрального, Воронежского, Степного, Юго-Западного и Южного фронтов (с 20 октября 1943 г. – это соответственно Белорусский, 1-й, 2-й, 3-й и 4-й Украинский фронты), против которых действовали соединения Вермахта из состава группы армий «Юг». Сражение за Днепр стало самой большой битвой периода коренного перелома на Восточноевропейской театре боевых действий Второй мировой войны.

BIBLIOGRAFIYA

I. ISTOCHNIKI

- XXVI godovshchina Velikoy Oktyabr'skoy Sotsialisticheskoy revolyutsii. *Doklad Predsedatelya Gosudarstvennogo Komiteta Oborony tovarishcha I.V. Stalina na torzhestvennom zasedanii Moskovskogo soveta deputatov trudyashchikhsya s partiynymi i obshchestvennymi organizatsiyami g. Moskvy 6 noyabrya 1943 goda*, «Izvestiya», 7 noyabrya (1943), s. 1–2.
- Bessmertnyy podvig, «Izvestiya», 17 oktyabrya (1943), s. 1.
- Bitva za Pravoberezhnuyu Ukrainu, «Izvestiya», 27 oktyabrya (1943), s. 1.
- Geroi bitvy za Dnepr, «Krasnaya zvezda», 17 oktyabrya (1943), s. 1.
- Geroi boyov za Ukrainu, «Pravda», 18 oktyabrya (1943), s. 1.
- Grechko A.A., *V boyakh za stolitsu Ukrainy*, «Voyenno-istoricheskiy zhurnal», 11 (1963), s. 1–17.
- Konev I.S., *Zapiski komanduyushchego frontom*, Moskva 1991.
- Kravchenko A.G., *Tankisty forsiruyut Dnepr*, «Voyenno-istoricheskiy zhurnal», 9 (1963), s. 63–65.
- Manshteyn E., *Uteryannyye pobedy*, Moskva 2010.
- Moshlyak I.N., *Gvardeytsy, kak vseгда, vpered!*, «Voyenno-istoricheskiy zhurnal», 9 (1963), s. 57–59.
- Moskalenko K.S., *Na Yugo-Zapadnom napravlenii. 1943–1945. Vospominaniya komandarma*, Moskva 1972.
- Perechen' svedeniy, zapreshchennykh k opublikovaniyu v otkrytoy pechati i po radio*, Moskva 1949.
- Prikaz Verkhovnogo Glavnokomanduyushchego, 23 fevralya 1944 g.*, Moskva, «Krasnaya zvezda», 23 fevralya (1944), s. 1.
- Rokossovskiy K.K., *Soldatskiy dolg*, Moskva 2014.
- Sharokhin M.N., *Forsirovaniye Dnepra armiyey s khodu*, «Voyenno-istoricheskiy zhurnal», 9 (1963), s. 54–57.
- Sharokhin M.N., *Forsirovaniye Dnepra voyskami 37-y armii*, «Voyenno-istoricheskiy zhurnal», 10 (1968), s. 64–74.
- Shpeyer A., *Vospominaniya*, Smolensk 1998.
- Umanskiy T., *Zakhvat lyutezhskogo platsdarma*, «Voyenno-istoricheskiy zhurnal», 9 (1963), s. 60–63.
- Vasilevskiy A.M., *Delo vsey zhizni*, Moskva 1978.

II. LITERATURA

- Berezhinskiy V.G., *Bitva za Dnepr (25 avgusta–23 dekabrya 1943 g.)*, Kiyev 2002.
- Bitva za Dnepr 1943 [v:] Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya*, t. 14, B.A. Vvedenskiy (red.), Moskva, 1952, s. 573.

- Bitva za Dnepr, 1943* [v:] *Velikaya Otechestvennaya voyna 1941–1945. Entsiklopediya*, M.M. Kozlov (red.), Moskva 1985, s. 98–100.
- Bitva za Dnipro 1943* [v:] *Ukrains'ka radyans'ka yentsiklopediya*, t. 1, M.P. Bazhan (red.), Kiev 1959, s. 544–545.
- Chalik Y., *Epopeya massovogo geroizma*, «Voyenno-istoricheskiy zhurnal», 9 (1963), s. 48–53.
- Golikov S.Z., *Vydayushchiesya pobedy Sovetskoj Armii v Velikoy Otechestvennoy voyne*, Moskva 1954.
- Gritsyuk V.M., Lisenko O.Ye., *Bitva za Dnipro*, «Viche» 24 (2013), s. 2–4.
- Gritsyuk V.M., Lisenko O.Ye., *Bitva za Dnipro*, «Viche» 23 (2013), s. 59–61.
- Grylev A.N., *Dnepr–Karpaty–Krym*, Moskva 1970.
- Isayev A.V., *Osvobozhdeniye 1943. «Ot Kurska i Orla voyna nas dovela...»*, Moskva 2013.
- Isayev F.M., *Bitva za Dnepr*, Moskva 1944, 28 s.
- Isayev F.M., *Bitva za Dnepr*, Moskva 1944, 32 s.
- Istoriya Velikoy Otechestvennoy vojny Sovetskogo Soyuz 1941–1945 gg.*, t. 3: *Korennoy perelom v khode Velikoy Otechestvennoy vojny (noyabr' 1942–dekabr' 1943 gg.)*, YU.P. Petrova (red.), Moskva 1964.
- Istoriya vtoroy mirovoy vojny 1939–1945*, t. 12: *Itogi i uroki vtoroy mirovoy vojny*, S.A. Tyushkevich (red.), Moskva 1982.
- Koltunov H.A., *Kyevskaya nastupatel'naya operatsyya (k 25-y hodovshchinye osvobozhdenyya horoda)*, «Voенно-ystorycheskiy zhurnal», 10 (1968), s. 119–123.
- Koval' M.V., *Bitva za Dnipro 1943* [v:] *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy*, t. 1, V.A. Smoliy (red.), Kiev 2003, s. 253–254.
- Koval' M.V., *Ukrayina v Druhiy svitoviy i Velykiy Vitchyznyaniy viynakh (1939–1945 rr.)*. *Sproba suchasnoho bachennya*, Kiev 1994.
- Korol' V.YU., *Bitva za Dnipro y vyzvolennya Kieva. Heroyizm i trahediya (novi aspekty problemy)*, «Istorychnyy zhurnal», 3 (2003), s. 3–10.
- Korol' V.YU., «*Chorna pikhota*» – *yak tse bulo*, «Istoriya v shkoli», 11–12 (2013), s. 18–26.
- Korol' V.YU., *Vyzvol'ni boyi Chervonoyi armiyi na terytoriyi Ukrainy (1943–1944 rr.)*, «Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal», 1 (2005), s. 16–34.
- Korotkov H.Y., *Bytva za Dnepr y fal'syfykatory ystoryy*, «Voennaya mysl'», 11 (1968), s. 60–71.
- Korsun'-Shevchenkovskaya operatsyya*, «Sbornyk materyalov po yzuchenyyu opyta vojny (Upravlenyya po yspol'zovanyyu opyta vojny Heneral'noho shtaba Krasnoy armyy)», 14 (1944), s. 3–26.
- Kravchuk P.A., *Knyha rekordiv pryrody*, Luts'k 2011.
- Lysenko O.YE., Pylyavets' R.I., *Bytva za Dnipro u Druhiy svitoviy viyni. Sproba novoyi kontseptual'noyi viziyi*, «Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal», 4 (2019), s. 88–117.

- Mints Y.Y., *Velikaya Otechestvennaya voyna*, Moskva 1947.
- Moshchanskyy Y.B., *Osvobozhdenye Pravoberezhnoy Ukrainy*, Moskva 2011.
- Mukovs'kyy I.T., Lysenko O.YE., *Zvytyaha i zhertovnist' Ukrayintsi na frontakh Druhoyi svitovoyi viyny*, Kiev 1996.
- Novykov A.A., *V srazheniyakh za Dnepr*, «Voenno-ystorycheskyy zhurnal», 4 (1968), s. 63–69.
- Pechenko S.F., *Forsirovaniye Dnepra 37-y armiyey v rayone Kremenchuga (sentyabr' – oktyabr' 1943 g.)* [v:] *Sbornik voyenno-istoricheskikh materialov Velikoy Otechestvennoy voyny*, t. 12, S.P. Platonov (red), Moskva 1953, s. 5–58.
- Perehudov V.F., *Forsirovaniye Dnepra 52-y armiyey v rayone Cherkass (noyabr'–dekabr' 1943 g.)* [v:] *Sbornik voyenno-ystorycheskikh materialov Velykoy Otechestvennoy voyny*, t. 12, S.P. Platonov (red), Moskva 1953, s. 59–111.
- Rakitskiy A.N., *Krusheniye «Vostochnogo vala»*, «Voyenno-istoricheskyy zhurnal», 9 (1973), s. 10–29.
- Shekhovtsov N.I., *Bitva za Dnepr*, Moskva 1950.
- Shekhovtsov N.I., *Nastupleniye voysk Stepnogo fronta na krivorozhskom napravlenii v oktyabre 1943 goda*, «Voyenno-istoricheskyy zhurnal», 10 (1968), s. 28–43.
- Shekhovtsov N.I., Koltunov G.A. *Bitva za Dnepr 1943* [v:] *Sovetskaya voyennaya entsiklopediya*, t. 1, A.A. Grechko (red.), Moskva 1976, s. 481–484.
- Smirnov S.S., *Stalingrad na Dnepre. Ocherk Korsun'-Shevchenkovskoy bitvy*, Moskva 1958.
- Utkin G.M., *Shturm «Vostochnogo vala». Osvobozhdeniye Levoberezhnoy Ukrainy i forsirovaniye Dnepra*, Moskva 1967.
- Voznenko V.V., *Nastupleniye 1-go Ukrainskogo (Voronezhskogo) fronta na Kiyevskom napravlenii v 1943 g. (Kratkiy operativnyy ocherk)*, S.P. Platonov (red.), Moskva 1951.
- Voznenko V.V., *Bitva za Dnepr i Kiyevskaya nastupatel'naya operatsiya 1943 goda*, «Voyennaya mysl'», 10 (1963), s. 53–69.
- «Vostochnyy val» [v:] *Velikaya Otechestvennaya voyna 1941–1945. Entsiklopediya*, M.M. Kozlov (red.), Moskva 1985, s. 182–183.
- Yeromenko A.I., *K voprosu ob osveshchenii istorii Vtoroy mirovoy voyny v Zapadnoy Germanii* [v:] «*Protiv fal'sifikatsii istorii Vtoroy mirovoy voyny*». *Sbornik statey*, Moskva 1969.
- Yeronin N.V., *Bitva v tsifrah. K 30-letiyu bitvy za Dnepr*, «Voyenno-istoricheskyy zhurnal», 9 (1973), s. 45–53.
- Zakharov M.V., *Kanny na Dnepre*, «Voyenny vestnik», 1 (1969), s. 13–15.
- Zemskov I.N., *Diplomaticheskaya istoriya Vtorogo fronta v Yevrope*, Moskva 1982.
-

The role of ethnic Poles in the educational and cultural life of the Northern Left Bank of Ukraine in the 19th – the first quarter of the 20th centuries

Oleksandr Samoilenko
(Олександр Самойленко)

NIŻYŃSKI PAŃSTWOWY UNIWERSYTET
IM. MIKOŁAJA GOGOLA
ORCID 0000-0002-4446-104X

Olena Samoilenko (Олена Самойленко)

NIŻYŃSKI PAŃSTWOWY UNIWERSYTET
IM. MIKOŁAJA GOGOLA
ORCID 0000-0002-2622-3064

ABSTRACT

The role of ethnic Poles in the educational and cultural life of the Northern Left Bank of Ukraine in the 19th – the first quarter of the 20th centuries

The article analyzes the activities of scientific, educational, and cultural figures of Polish origin in the Ukrainian lands of the Left Bank, their place in education, and determines their place in cultural life, and their contribution to the development of science and art. It was established that despite all attempts to assimilate the Polish population by the kings, representatives of the Polish intelligence in the north of Ukraine retained an interest in the national culture and language, Polish studies in general during the 19th and the first quarter of the 20th centuries. In the context of general

trends, the activities of the most prominent figures of Polish origins, such as A. Andrzejowski, B. Verzykiwski, W. Wilkon-ski, W. Novodvorski, K. Shapolinski, and others, are outlined.

KEY WORDS: ethnic Poles, The Northern Left Bank, educational and cultural life, Polish scientific studies, musical art.

SŁOWA KLUCZOWE: etniczni Polacy, Północny Lewy Brzeg, życie oświatowe i kulturalne, polonistyka, sztuka muzyczna

Two neighboring countries – Ukraine and Poland, two neighboring people – Ukrainians and Poles, who have lived in common territories since the days of the Polish-Lithuanian Commonwealth, have many pages of common history. A long stay within a single territorial space led to the awareness of the unity of origin, historical, cultural and ethnic closeness, which can be traced to the present day. For centuries, the process of intellectual and cultural interpenetration took place, which did not change even after the temporary loss of statehood by both peoples and the inclusion of their territories in the Russian Empire. Many Ukrainian figures played a prominent role in the life of the Polish community, just as many Poles made a significant contribution to the development of Ukrainian society in the 19th and 20th centuries. The subject of this study is the participation of ethnic Poles in the educational and cultural life of the Northern Left Bank of Ukraine and their contribution to the development of science and art in this region.

A number of studies were devoted to Problems of Poles' activity on the territory of Ukrainian lands in the 19th – the first quarter of the 20th centuries, but the main attention of Ukrainian and Polish researchers was focused on territories with a compact settlement of Poles – Western and Right Bank Ukraine and large cities such as Kyiv or Kharkiv. Among the studies, the works of O. Buravskiy, L. Zhvanko, O. Kalakura, A. Kondratskiy, I. Lysevych,

1 В. Палієнко, *Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX–XX ст.*, Київ 1998.

2 А. Кондрацький, *Поляки на Україні в X–XIX ст.*, “Український історичний журнал”, 1 (1991), р. 83–96.

3 І. Лісевич, *Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.)*, “Український історичний журнал”, 2 (1997), р. 43–54.

4 Т. Єрмоєнко, О. Калакура, Б. Чирко, *Поляки в Україні*, “Віче”, 2 (1993), р. 119–130; *ідет*, *Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст.*, Київ 1994; Б. Чирко, *Національні меншості на Україні в 20–30-ті рр.*, “Український історичний журнал”, 1 (1990), р. 51–64.

5 О. Калакура, *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст.*, Київ 2007.

Z. Lukavski, V. Paliienka, N. Rudnytska, S. Stempen and others deserve attention.

At the same time, the topic of the Polish presence on the Left Bank has been studied much less, and only in the last decades have a number of works appeared, highlighting the activities of scientists and artists of Polish origin in this territory. Therefore, the introduction of new names into scientific circulation, the analysis of the scientific and cultural and educational work of representatives of the Polish public in the north of Ukraine really seems to the authors to be extremely relevant and important.

A deep analysis of the history of the resettlement of Poles on the territory of Ukraine was conducted at the end of the 20th century. V. Paliienko in the work “Places of settlement of the Polish population in Ukraine at the end of the 19th – 20th centuries”, in which the author determined the regional features of the settlement of the Polish population, its social stratification¹, based on significant statistical material. In the same context, but with different chronological boundaries, the scientific work of A. Kondratskyi was prepared², full of review of scientific literature and sources on the history of the Polish population living in Ukraine for a thousand years. The history of the settlement of Ukrainian lands by the Polish nobility and peasantry, mainly in Dnieper Ukraine, was also reflected in a number of works by I. Lysevych³.

In the 90s of the XX century a number of scientific works appeared, authored by T. Yeromenko, B. Chirk, O. Kalakura⁴, in which the life and activities of Poles on Ukrainian lands in the 20th century are highlighted.

The monograph of O. Kalakura⁵ is a fairly significant comprehensive study, which focused not only on the life of ethnic Poles on Ukrainian lands in the 20th century, but conducted a fairly thorough historical discourse on previous centuries, focusing, among other things, on the peculiarities of the activities of Poles on the Left Bank of Ukraine.

It is also worth noting the works of modern researchers who turned to the coverage of certain issues of the activities of the Polish population of the Northern Left Bank of Ukraine authored by M. Potapenko, O. Rostovska, H. Samoilenko, Oleksandr and Olena Samoilenko.

Special attention should be paid to the works of M. Potapenko, who revealed the participation of ethnic Poles in the political and public life of Ukraine, the formation of Polish national education, including on the Left Bank, in the first decades of the 20th century⁶, based on significant archival material, as well as being one of the first in Ukrainian historiography to raise the issue of the activities of Polish youth organizations in Transnistria during the Ukrainian Revolution⁷.

Separate issues of the work of Polish figures of culture and science in the territories of the Northern Left Bank of Ukraine in the 19th–20th centuries. highlighted in their research H. Samoilenko, Oleksandr and Olena Samoilenko, who focused their attention mainly on the development of higher and gymnasium education, as well as on participation in the artistic life of the region⁸.

In general, the predecessors outlined the main directions of further research into this problem, which will be partially deepened and expanded in this scientific investigation.

The first stage of the influence of the Poles on the cultural development of the Left Bank began in 1618, when according to the Deulin Armistice between the Moscow State and the Polish-Lithuanian Commonwealth, Chernihiv-Sivershchyna and the Nizhyn settlement in particular came under the control of Poland, although the colonization of the region began somewhat earlier.

During this period, an active migration process took place from the Right Bank of Ukraine, Belarus and Poland to Chernihiv-Siver region. A separate category of migrants was the Polish nobility. The Seimas constitution of 1613 and the royal instruction of 1619 assigned a special role in the development of Chernihiv-Sivershchyna as

6 М. Потапенко, *Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної ради (березень 1917–квітень 1918 рр.)*, “Література і культура Полісся”, 20 (2009), p. 243–258; *idem*, *Поляки Чернігівщини у I чверті XX століття: на зламі трьох епох* [in:] *Поляки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів*, Ф.Ф. Белінська, С.Б. Пономаревський, В.М. Пугач et alii (ed.), vol. 2, Ніжин 2004, p. 33–39.

7 *Idem*, *Діяльність польських студентських організацій на території Наддніпрянської України у березні 1917–квітні 1918 рр.*, “Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія”, 14 (2008), p. 153–159.

8 Г. Самойленко, О. Самойленко, *Поляки в Ніжині та їх роль у розвитку культури міста (XVII–XXI ст.)*, Ніжин, 2019; Г. Самойленко, *Болеслав Леонідович Вержиківський – активний діяч культурного життя в Ніжині* [in:] *Поляки в Ніжині. Культура. Освіта. Наука*, vol. 4, Ф.Ф. Белінська (ed.), Ніжин 2010, p. 60–64; *idem*, *Вільконський Стефан Станіслав* [in:] *Поляки в Ніжині. Біографічний довідник*, Ніжин 2015, p. 46–49; О. Самойленко, *Історія і історики Польши...*, p. 42–54; *eadem*, *Розвиток гімназійної освіти на Чернігівщині (XIX–початок XX ст.)*, Чернігів 2011.

9 П. Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)*, Київ 2006, р. 390–391; О. Ростовська, *Історія магдебурзького права в Ніжині* [in:] *Поляки в Ніжині. Історія та сучасність*, Ніжин 2018, р. 44–46.

10 Н. Рудницька, *Мовні та освітні маркери в процесах національної ідентифікації в ХІХ ст. (на прикладі польських та єврейських громад Правобережжя)*, “*Intermarum. Історія, Політика, Культура*”, 2 (2015), р. 43–44, 49.

a border region to the nobility, from among which the local administration was formed⁹.

However, already in the middle of the 17th century, this process is suspended, and the Polish population is gradually assimilated, up to the change of religious affiliation and the conclusion of mixed marriages. The situation in migration processes changed in the second half of the 18th century, when events took place in Central Europe that significantly affected the fate of many European nations, primarily Ukrainians and Poles. And if in XVIII–XIX centuries the Poles still managed to maintain a noticeable influence in the cultural and educational sphere, mainly in Right-Bank Ukraine, where a large Polish population lived since the time of the Union of Lublin, with the strengthening of great-power policy by the tsar, this influence gradually weakened, but in Left-Bank Ukraine already at this stage complete implementation of the Russian model in all spheres of society, including education and culture.

In 1802, the Ministry of Public Education was created in the Russian Empire, headed by the Ukrainian aristocrat P. Zavadovskyi, with Polish aristocrats Prince A. Czartoryiskyi and S. Pototskyi as advisers.

At the beginning of his reign, Emperor Alexander I took care of education, and with his consent, on October 4, 1802, the minister suggested to the advisers to organize Vilnius University according to the requirements of the Education Commission.

The lack of a sufficient number of Russian-speaking teachers, the delivery of lectures in foreign languages, and the neglect of comprehensive educational institutions by Polish noble families slowed down the process of Russification in the lands of the Right Bank. The position of the Polish community until the 30s of the 19th century, it was quite calm in these territories¹⁰. The Polish language remained the main language in communication, court proceedings and record keeping. The state-bureaucratic apparatus of the western and southwestern lands

consisted mainly of Polish nobles, Roman Catholics, the church and Polish education had a privileged position. Prince A. Czartorysky became the supervisor of the Vilna educational district, who maintained considerable influence over the young king and the support of the Minister of Public Education, so there were no particular problems with solving the Polonization of the South-Western region.

¹¹ *Ibidem*, p. 51.

Thus, the South-West Region became a region for Polish education with the center in Kremenets. In 1819, the Kremenets Gymnasium was transformed into the Volyn Lyceum, an educational institution whose operation was connected with the development of Polish culture and the national liberation movement. It was closed in August 1831 because of the participation of its pupils in the Polish uprising.

In 1810, O. Razumovskyi was appointed as the Minister of Public Education, who was influenced by supporters of the Catholic system of education, especially Joseph de Mostre, who supported the Jesuits. The founding of the Kyiv Gymnasium in 1812 with a Russian curriculum and Russian teachers was a painful blow to the Polish Patriotic Party. Russian government officials understood that teaching subjects in Polish, appointing Poles as teachers, puts the Russian language in a secondary position. In 1814, O. Razumovskyi demanded that Polish teachers be replaced by Russians, and that Russian grammar be introduced into the curriculum. With the appointment of Prince A. Golitsyn as Minister of Education in 1816, a new era in the history of education in the Russian Empire began. In 1818, the educational institutions of the Kyiv province were transferred to the Kharkiv educational district, although in the Volyn Lyceum for a decade there were no changes in the content of the educational process, nor in the composition of teachers, nor in the Polish educational process¹¹. The Polish uprising of 1830–1831 prompted the Russian government to close Vilnius University on May 1, 1832, and to liquidate the Vilnius Educational District as a pro-Polish one.

¹² *Ibidem*, p. 52–53.

¹³ О. Калакура, *op.cit.*, p. 102.

¹⁴ В. Палієнко, *op.cit.*, p. 23–24.

On December 14, 1832, the Kyiv educational district was created as part of the Kyiv, Chernihiv, Volyn and Podil provinces. The Ministry of Public Education under the leadership of S. Uvarov was tasked with creating a new education system in the lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth annexed to Russia, the main goal of which was Russification. The solemn opening in 1834 of the Kyiv University of St. Volodymyr. The teaching staff was mainly Polish. In 1837–1838, cases of Polish revolutionary propaganda were recorded at the university during an inspection by the ministry, lectures were banned for a year, and students were released from studies with the right to transfer to other universities. On September 1, 1839, studies were resumed, but half of the teachers resigned¹².

The process took place somewhat differently on the Left Bank of Ukraine, where the number of ethnic Poles was not so significant, but within the boundaries of the Chernihiv province during the 19th and early 20th centuries. made approx. 0,15%, so these Ukrainian territories already at the end of the 18th century. developed in the framework of the Russian state paradigm.

In the entire territory of the Left Bank (Poltava, Kharkiv and Chernihiv provinces) at the end of the 19th century. there were 13,101 native speakers of the Polish language¹³, while in the three provinces of the Right Bank (Volyn, Podil, and Kyiv) there were more than 300,000.

The peculiarity of the settlement process of Poles on the Northern Left Bank was that about 40% lived in the cities of Chernihiv Oblast (1,297 Poles according to the 1897 Census or 39,28% of the entire Polish population of the region), which in relation to the urban population of the province was 0,62 %¹⁴.

On the Northern Left Bank, researchers single out three main areas, where the number of Polish people was greater than in the region as a whole. The first district included Horodnya County, where 515 Poles or 0,34% of the entire county population lived, and Chernihiv

County with 404 Poles – 0,24%¹⁵, which is explained by the geographical location of these counties, which were the crossroads of migration movements of ethnic Poles. In addition, Chernihiv and the surrounding lands were one of the most important political and trade and economic centers where the Polish nobility settled. Therefore, 374 Poles or 1,35% of the entire population of the city with the largest number of Poles in the Ukrainian north lived there.

The second region, in which 12,93% of the entire Polish population of the province was concentrated, were the Osterskyi poviat, where 234 Poles lived (0,15%), and the Kozeletskyi poviat – 196 Poles (0,14%). This is the average indicator for the Northern Left Bank¹⁶. 43 Poles (0,8%) lived in Ostra, and 77 Poles (1,5%) lived in Kozelets. The peculiarity of the Kozelecko-Oster district was that 28,1% of all ethnic Poles of these counties lived in Kozeleck and Oster, but despite this, the majority of the Polish population settled in rural areas: 119 people – in Kozeleck and 158 people – in Oster poviats¹⁷.

The third region is the south-eastern counties of the Chernihiv province bordering the Poltava province. 1,089 Poles lived here, or 32,98% of the entire Polish population of the province: in Nizhynskyi District – 362 Poles or 0,21% of the entire population of the district, in Borznenskyi District – 82 persons (0,05%), in Konotopskyi – 422 Poles (0,27%), in Krolevetskyi – 40 people (0,03%), in Glukhivskyi – 183 Poles (0,14%). The Polish population appeared in these counties in the 17th century. The small nobility, which made up the main part of the Polish immigrants, mostly settled in cities, so almost half of the ethnic Poles of this Left Bank district – 495 people or 45,45% – lived in cities and towns.

Among them, the largest were Nizhyn – a large political and administrative center (in the 17th century – the largest regimental city) and the second city in the Chernihiv province after Chernihiv in terms of the number of Polish residents – 238 people or 0,74% of the entire

¹⁵ *Ibidem*, p. 25.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, p. 26.

¹⁹ *Ibidem*, p. 27–28.

²⁰ М. Потапенко, *Поляки Чернігівщини...*, p. 34.

population of the city, Konotop, where 139 lived Poles or 0,74% of the city's population, and Deaf people – 75 Poles or 0,51%¹⁸.

Other counties of the province accounted for 897 people or 26,26% of all Poles of the Northern Left Bank. As for the social status of ethnic Poles, the most numerous – 1,500 people or 45,42% of the population – were nobles: of them, 1,097 people were hereditary (33,22%) and personal – 403 people (12,20%). Almost every second Pole in this region belonged to the nobility, and according to this indicator, the Northern Left Bank had one of the highest percentages in Ukraine. Moreover, almost half of the representatives of the Polish nobility settled in the cities, where they were employed as officials (6,67%), doctors, educators, scientists and artists (7,73%), and the percentage of merchants and rentiers was noticeable in the cities. The Northern Left Bank turned into a real reserve for the Polish nobility, where it managed to preserve its best spiritual, cultural and intellectual assets¹⁹.

Nizhyn can serve as a vivid example in this regard, where in the 19th century many Poles gathered²⁰, some of whom were subjected to Russification.

With the opening in 1820 of the first higher education institution in the north of Ukraine – the Prince Bezborodek High School of Higher Sciences in Nizhyn, it was staffed by teachers of Polish origin, such as professor of Latin I. Pilyankevych, professor of mathematics K. Shapalinskyi, eventually, professor of law M. Pilyankevych.

Kazimir Shapalinskyi was invited to the Gymnasium of Higher Sciences from the first days of its existence as a professor of natural and mathematical sciences and quickly won the love of the gymnasium students and the respect of his colleagues. He was born in 1776 in Vilkomyr County, Vilno Province, in a poor Polish noble family. He was educated at the district school and Vilna gymnasium, after which he entered the physics and mathematics department of the philosophy faculty of Vilno

University, after which he continued his studies at the Petersburg Pedagogical Institute until 1816 and was sent as a teacher of natural sciences to Mogilev and then Kyiv gymnasiums. From where he was invited by director V. Kukolnyk to Nizhyn. From November 1820, he was appointed a professor of physical, mathematical and natural sciences at Prince Bezborodek's Nizhyn Gymnasium of Higher Sciences.

In higher grades, he read courses in algebra, geometry, trigonometry, differential and integral calculus, general physics with the study of the laws of mechanics, statics, optics, catoptrics and dioptrics, as well as the rules of sound propagation and the basics of chemistry. In addition, from 1827 he taught the rules of field fortification and the basics of artillery for the 9th grade. However, a special professor was soon appointed for military sciences.

After the transfer of the director I. Orlay to the Riche-lieu Lyceum, K. Shapalinskyi during 1826–1827 pp. performed the duties of the director of the Gymnasium. In the summer of 1827, an event took place at the educational institution (the so-called “freedom case”), which affected the future fate of the scientist. Professor of political and legal sciences M. Bilousov criticized the Tsar in his lectures and called for the abolition of the monarchy. Professor Shapalinskyi sympathized with Bilousova and tried to protect him from the denunciations of the reactionary part of the professors. Senior high school students spoke on the side of Professor Bilousov, but this did not affect the decision of the authorities. In 1830, the “case” ended for Shapalinskyi with indefinite exile to Vyatka “for harmful influence on youth” and a ban on teaching and scientific activities. He arrived there in March 1831 and lived in extreme poverty and was often ill. It was only in 1836 that he was accepted into the service of the provincial government, tasked with monitoring the activities of the printing house and the archive.

In the 1840s, the former professor assumed the position of district manager in Yaransk, and from 1843 he

²¹ *Учитель Гоголя в вятской ссылке*, <https://vyatkawalks.ru/wiki/kazimir-varfolomeevich-shapalinskiy> [access: 12.10.2022].

²² *Гимназия Высших Наук и Лицей Князя Безбородко*, Петербург 1881, p. 66.

²³ *Ibidem*, p. 298–299.

became an assessor of the Vyatka chamber of civil and criminal cases until his death in 1867. In Vyatka, he did not lose contact with his students, who carried with them love and respect for K. Shapalinskiy for many years, including M. Gogol²¹.

As another student from Nizhyn, professor and rector of Petersburg University, P. Redkin, noted about his teacher: “impeccable honesty, boundless justice, true straightforwardness, humble silence, quiet seriousness, strict moderation and asceticism in life, the absence of any selfishness, constant readiness for all kinds of self-sacrifice for the benefit of one’s neighbor – these are the main features of the moral character of this pure person, worthy in all respects of a much better fate”²².

Another famous scientist of Polish origin, who worked for some time on the territory of the Northern Left Bank, was M. Pilyankevych. He was born on October 27 (November 8) 1819 in the city of Chernihiv in the family of Ivan Pylyankevych, a Latin teacher at the local gymnasium, who, after completing his studies at the royal lyceum in Zamost, moved to the Left Bank in 1804. By the way, in 1820–1822, I. Pilyankevych worked as a junior professor of Latin at the Nizhyn Gymnasium of Higher Sciences, but after the death of the director V. Kukolnyk, he transferred to the Kyiv Provincial Gymnasium. Mykola was educated at the Kyiv Gymnasium and at the Faculty of Law of the University of St. Volodymyr, who graduated in 1839 with a gold medal for the work “On the Grounds for Refuting the Death Penalty”. During 1839–1841, he worked as a history and geography teacher at the Kyiv-Podilskiy Noble School, but his thirst for scientific activity prevailed and he became a professor of civil law at the Nizhyn Law Lyceum. Subsequently, he went abroad, where during 1843–1846 he advanced his training at the universities of Berlin, Leipzig, Göttingen and Heidelberg. After his return, he became an adjunct professor at the encyclopedia of law department of the University of St. Volodymyr²³. Until the last days

of his life in 1856, he taught the history of the philosophy of law, the encyclopedia of law, the history of the law of European countries, general history and the study of Slavic laws.

The presence of a higher educational institution in the provincial Nizhyn changed the entire character of the city's lifestyle and cultural life. Representatives of the Polish community also took part in this enlightened movement. One should think of a Pole, a gifted enthusiast, but with «narrow national-Polish aspirations» – V. Kopernytskyi, the elder brother of the famous figure of the Polish national movement – Isidor Kopernytskyi.

Valerian Stanislavovich Kopernytskyi was born in 1819 in a family of landless noblemen of the Kyiv province, in 1844 he graduated from the University of St. Volodymyr in Kyiv and taught Latin at the Nizhyn Law Lyceum. After Nizhyn, he worked as a Polish language teacher in Chernihiv, Nemirov, Kamianets-Podilskyi gymnasiums. After the uprising of 1863, according to the trial in Kamianets-Podilskyi, the retired collegiate assessor V. Kopernytskyi was found guilty and sent to live in the Penza province, but from the 1870s he already lived in the Vistula region, where he died in 1895 .

The representative of Polish origin is Anton Andrzejovskyi, a professor of natural sciences at Prince Bezborodek's Lyceum. He was born in 1785 in Vorkovichi in Volyn and came from a poor noble family. His father Lukasz first served in the national cavalry, and after marrying the daughter of the lieutenant of the Ostroh Regiment, Kazimierz Sobinskyi, left the service and became the cashier of P. Pototski's bank in Varkovichi. After the Russian-Polish war of 1792, due to which the family became impoverished, they returned to Volyn²⁴.

A. Andrzejovskyi received his primary education in Korka, where he was taken by his mother's brother, the director of the paint shop at the porcelain factory, and then studied in Tuchyna under the guidance of Professor F. Shopovich, who at that time lived in the

²⁴ М. Костриця, П. Даргонський, Антон Андржейовський дослідник флори Волині, "Велика Волинь", 30 (2004), p. 252.

25 Г. Лисенко, М. Шевера, Антон Андржейовський (*Antoni Andrzejowski*) – найвидатніший ботанік Ніжинської Вищої Школи [in:] VII Міжнародна заочна науково-практична конференція “Актуальні питання біологічної науки”. Збірник статей, В.М. Гавій (ed.), Ніжин 2021, p. 49–50.

Valevsky estate. It was under the influence of the latter that the young man felt the call to natural sciences. Later he entered the school in Mezhyrich-Koretskyi, which he had to leave after the 4th grade (in 1801) due to the death of his father. At that time, he was taken care of by the daughter of the governor of Valevskyi, Karolina, and her husband, Count A. Khodkevich. Leaving for Vilna, they took Anton with them, where he was engaged in painting under the guidance of the famous Polish artist Yu. Oleszkiewicz. After studying in Vilna (about 1806), Anton entered the Volyn Gymnasium and after graduation became a governor, laid out parks and organized greenhouses in noble estates, taught drawing in the elementary grades of the gymnasium, while simultaneously working as an assistant to Professor V. Besser, under whose leadership he began systematic study of botany. In 1818, he received the position of adjunct at the Department of Botany and Zoology at the Higher Volyn Gymnasium, and in 1814–1830 pp. carried out a number of botanical expeditions in the Right Bank and Kherson provinces. In 1834, after the closure of the Volyn Lyceum, he was transferred to the University of St. Volodymyr to the post of adjunct of the Department of Natural History, and later to the Nizhyn Lyceum, where he took care of the museum, collected plants and taught natural history. The work of the scientist, devoted to the study of the flora of the southwestern part of Ukraine and the former Podilsk province, has not lost its relevance even today, and the herbarium he collected with 10,000 species of plants was one of the largest of its time. After two years of work in Nizhyn, the scientist resigned and moved first to Zhytomyr, and later to Nemirov, and in 1862 – to Stavyshech, Taraschchanskyi District, where he established a botanical garden in the estate of Count A. Branitskyi. A. Andrzejovskiy died here in Stavyshech on December 12, 1868²⁵.

The higher educational institution in Nizhyn was known far beyond the borders of the Left Bank of Ukraine

and enjoyed popularity. But the institution gained even greater authority after its reorganization into the Historical and Philological Institute, of which there were only two in the Russian Empire.

Among the famous scientists of Polish origin in Ukraine, one should mention Witold Novodvorskyi, who was born on June 2(14), 1861, in the Lemno estate of the Igumenskii district of the Minsk province, in an impoverished family of the Polish nobility, who moved and settled on Belarusian lands after the Union of Lublin. His parents, a small nobleman of the Roman Catholic faith, Vladyslav Novodvorskyi and Aloiza Shpett, linked their son's future with public service, so they sent the boy to the Polotsk Military Gymnasium, which he successfully graduated in the spring of 1878, and already in the fall he entered the Petersburg Institute of Road Engineers connection. But the young man's interest in history, which he was fascinated by in his high school years, prevailed, and in the 3rd year he left his studies and transferred to the Faculty of History and Philology of Petersburg University as a free student. In May 1882, W. Novodvorskyi passed the exam as an external student at the Latin Gymnasium for the matriculation certificate and was given the opportunity to fully study at the university, where he received excellent training and graduated in 1885 with a candidate's degree in the department of general (world) history²⁶. Novodvorskyi spent the next 20 years in the northern capital of the empire as a history teacher. He gave lectures at the Petersburg First Cadet Corps, gave lessons at the women's school of St. Elena and the women's school at the Roman Catholic Church of St. Kateryna. Despite the intense pedagogical work, W. Novodvorskyi did not abandon the idea of obtaining a scientific title, so in November 1893 he successfully passed the exam for the master's degree in history at his alma mater. The young teacher did not fall out of sight of the university management, so in March 1900 he was invited to the position of private docent to give lectures

²⁶ О. Самойленко, *История и историки Польши...*, р. 45.

27 *Eadem*, *Методологічні та історіографічні сентенції історика Вітольда Новодворського*, “Література та культура Полісся”, 51 (2009), p. 104.

28 J. Hulewicz, *Akademia Umiejętności w Krakowie 1873–1918. Zarys dziejów*, Wrocław–Warszawa 1958, p. 143–145.

29 О. Самойленко, *Методологічні та історіографічні сентенції...*, p. 105.

at the department of general history. This gave him the opportunity to immerse himself in scientific work and accelerated the process of writing his dissertation research “The Struggle for Livonia between Moscow and the Polish-Lithuanian Commonwealth (1570–1582)”, which he defended on May 9, 1904 at a meeting of the Specialized Council of his faculty²⁷.

At the border of the 19th and 20th centuries. active study by scholars of Polish history began. In a short time, the researcher gained recognition in scientific circles not only in Russia, but also in Poland, as a thorough Polish. A number of articles in Polish and Russian were published in encyclopedic editions and magazines, dedicated to outstanding Polish political figures, historians and writers – J. Zamoyski, A. Czartoriyski, A. Pavinski, K. Shaynokh, A. Mickiewicz, and others.

At the same time, W. Novodvorskyi established close relations with the Historical Commission of the Akademii Umiejętnosci in Krakow, on whose behalf in 1902 he was involved in the publication of the original “Interregnum” by S. Orzhelskyi. The scientist found a copy of the complete chronicle and worked on the first volume, but the transfer to Nizhyn prevented him from completing the work. In general, at this time he maintained active relations with Polish scientists, prepared materials and intelligence for various Polish publications: “Ateneum”, “Glos”, “Kwartalnik Historyczny”, “Prawda”, “Przegląd Historyczny”, “Wielka Encyklopedia Illustrowana”). This could not help but affect the growth of authority and positive attitude towards the young scientist on the part of Polish scientists²⁸.

From September 1906, the so-called the “Ukrainian period” of the scientist’s activity, when the master of history W. Novodvorskyi was appointed extraordinary professor at the department of general history of Prince Bezborodek’s Institute of History and Philology in Nizhyn²⁹.

The Nizhyn Institute at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century. was the main center for

the development of education and science in Left Bank Ukraine, where quite powerful intellectual forces were concentrated.

In September 1906, the educational process was resumed at the institute, and Novodvorskyi became one of two professors in the department of general history (on September 17, 1906, the czech F. Rezhabek was also appointed), who divided the teaching of courses between them. Professor Rezhabek focused on reading ancient and medieval history, historiography and source studies, and Professor Novodvorskyi - new history of Western European countries, philosophy and methodology of history, and also, for a certain time, read a special course on the history of England in the 16th – 17th centuries for students of the history department.

In a short time, Novodvorskyi gained recognition in academic circles in Ukraine. His energy, pedagogical experience, and encyclopedic knowledge also attracted educational institutions in Kyiv. He taught at St. Volodymyr's University (since 1908) and the Kyiv Commercial Institute (since 1909), at the Women's General Education Courses of M. Dovnar-Zapolskyi (since 1908) and Evening Higher Courses of A. Zhekulina (since 1909). In parallel with the pedagogical activity, he continued to engage in scientific activities. For several years (1908–1910, 1913–1914), the scientist traveled to England, France and Germany, where he worked in archives and libraries.

During the Ukrainian Revolution, W. Novodvorskyi participated in the Polish cultural and educational movement. While remaining a professor at the Institute of History and Philology, he spent a lot of time in Kyiv, acting as one of the founders of the Higher Polish Scientific Courses and the Polish Scientific Society. Powerful Polish scientific forces gathered in Kyiv in 1917, which made it possible to organize these institutions. Along with Novodvorskyi, who taught the courses “Poland in the times of prosperity and decline (XVI–XVIII centuries)” and “Genesis and development of modern democracy”,

³⁰ *Ibidem*, p. 107.

³¹ Г. Самойленко, О. Самойленко, *Поляки в Ніжині та їх роль...*, p. 69–70.

famous Polish scientists worked: chemist B. Shyshkovskiy, encyclopedist L. Yanovskiy, mathematician Yu. Talko-Hryntsevich, anthropologist C. Białobrzeskij, antiquary W. Klinger, philosopher H. Yakubanis, literary critic A. Drohochevskiy, linguists K. Appel and G. Ulyashin, etc.

It is not known for sure what exactly, the hard mental work of recent years, the difficult financial situation of the family, or the socio-political and socio-economic changes (not the acceptance of Bolshevism) that took place in Ukraine in 1917–1918, affected Witold's health Vladyslavovich, but he suffered a mental breakdown and for several months the professor was forced to stay in the hospital. The management of the institute provided significant support to his family, employed the scientist's wife Maria Yosypivna, and allocated significant costs. The treatment was successful, and already in August 1918, Novodvorskiy, along with other professors of the Nizhyn Institute, made a vow of loyalty to the Hetmanate: "I solemnly promise to faithfully serve the Ukrainian State, recognize its state power, obey its laws and protect its interests and well-being"³⁰.

With the loss of Ukraine's independence and the establishment of the Bolshevik dictatorship, W. Novodvorskiy expressed a desire to go abroad. Such an opportunity appeared with the opening of Stefan Batory University in Vilno. A well-known scientist in the field of natural sciences and philosophy, pedagogue M. Sidletskiy (1919–1921) was elected rector. It was on the initiative of the latter that on January 15, 1921, Novodvorskiy was elected a professor of general history at Vilno University, but he managed to get to his new place of work only in September. In addition to his teaching activities, he also served as the director of the University Public Library (November 25, 1921–July 1, 1922).

W. Novodvorskiy died on November 25, 1923 and was buried at the famous Ross cemetery in Vilnius³¹.

Representatives of the Polish community participated equally actively in the artistic life of the Northern Left Bank.

In the 70s of the 19th century, the Polish family of the Wilkonskis moved to Nizhyn, wanting to provide their children with a quality education here³². In the genealogy of Vladyslav Florianovich Vilkonskyi and his wife Antonina Iozafativna, the destinies of several Polish families are intertwined. Vladyslav-Jan was the son of Florian Vilkonskyi, who came from an impoverished noble family, and Antonina Paderevska was the aunt of the world-famous pianist, composer and public figure I. Paderevskyi (1860–1941). It was she who, after the death of Ignatius' mother and the imprisonment of his father as a participant in the 1863 uprising, raised Ignatius and his older sister Antonina. While living in Nizhyn, Vladyslav Vilkonskyi and his wife took an active part in the musical life of the city. V. Vilkonskyi was a good violinist, and his wife played the piano well³³.

In 1887, a musical and dramatic society was organized in Nizhyn to promote musical art and develop the artistic tastes of the city's residents, the musical section of which was headed by V. Vilkonskyi.

After the death of his wife, V. Vilkonsky married Antonina Yanivna Vilkonska (Paderevska), who was also a musician, worked as a piano teacher, participated in student and high school evenings for the benefit of poor high school students. She also actively participated in concerts organized by the director of the Historical and Philological Institute, professor F. Gelbke, and his wife, Karolina Fridrihivna, head of the "Association for Aid to the City's Poor", where the entire Nizhyn elite gathered.

The institute also organized student evenings. Memories of several such evenings have been preserved. So, on December 6, 1895, A. Vilkonska (Piano) together with student Emberg (Harmonium) accompanied the student choir, which performed "Dies igae" by Mozart. "Choir of fiddlers, chorus of courtiers and the finale" from the opera "The Snow Maiden" by P. Tchaikovsky were also performed. A. Vilkonska (Piano) together with Myronovych (Flote), Kartovel (Violino), Rychman

32 О. Самойленко, *Розвиток гімназійної освіти на Чернігівщині (XIX–опочаток XX ст.)*, Чернігів 2011, 297 с.

33 Г. Самойленко, О. Самойленко, *Поляки в Ніжині та їх роль...*, р. 89.

34 *Ibidem*, p. 90.

35 *Ibidem*, p. 91.

(Violoncelle) performed “Quartet in F-Dur W.Ponpo” on themes by Schubert. P. Tchaikovsky’s work “Chant sans paroles” was performed by A. Vilkonska together with Kartovel (Violin I), Tsvetkov (Violino II), Akymenko (Alto), Rykhman (Violoncello)³⁴.

The son of Vladyslav Vilkonskyi, Stefan (Stanislav) Vilkonskyi, was born on August 21, 1870 in the village of Novosilky in Zhytomyrshyn, moved with his parents to Nizhyn, where he studied at the men’s classical gymnasium at the Historical and Philological Institute until 1888. Later, he entered the Warsaw Conservatory in the class of Professor V. Alois. During his studies, the young musician took part in concert activities as a performer of compositions on the cello. He then studied at the Prague Conservatory, and in 1895 he became a student at the Petersburg Conservatory (class of Professor A. Verzhbylovych), which he graduated in 1901. Researcher L. Ginzburg noted that “Stepan Vladyslavovich was one of Verzhbylovych’s favorite students and in many respects learned performance style of his teacher”³⁵. During his studies, S. Vilkonskyi visited his relatives in Nizhyn and took part in concerts arranged by F. Protsenko, the organizer of musical life in the city. At that time, he also communicated with the members of the chamber quartet, which appeared in 1905, under the leadership of the czech Vidrevych, to “play and control”. The quartet consisted of his father V. Vilkonskyi (first violin), V. Savenko (second violin), Z. Kirylenko (cello), F. Rykanovskyi (viola). The repertoire included works by Mozart, Beethoven, Mendelssohn, Schubert, Haydn, Tchaikovsky, Glinka, Glazunov.

After graduating from the conservatory, he worked for 3 years at the Petersburg commercial school, and from 1904 he was engaged in teaching at the music school of the Astrakhan branch of the Russian Music Society, where he taught cello, quartet, and chamber ensemble subjects.

In 1908, S. Vilkonskyi moved to Chernihiv to the position of director of music classes, and after some time

he headed a music school, in which he later had well-deserved authority. In parallel with administrative work, he improved the teaching of subjects, which included a complex of special disciplines that provided theoretical training for students. S. Vilkonyski was also engaged in artistic activities, performed as a soloist, demonstrating his skill in playing the cello. Later, he became the leader of a symphony orchestra that performed Haydn's oratorios and Rubinstein's works. S. Vilkonyski was also known in Chernihiv as an organizer of musical and anniversary evenings, concerts of popular musicians, which was periodically reported in the "Russian Music Newspaper"³⁶.

As a member of the Chernihiv Music and Drama Society, he helped organize theater performances, art exhibitions, etc. S. Vilkonyski did not forget about Nizhin either, he maintained close ties with local musicians, in particular with F. Protsenko, who organized a string orchestra in the city, and later – a symphony, in which S. Vilkonyski also played. S. Vilkonyski's work in Chernihiv Oblast contributed to the spread of professional musical education in the region and the establishment of professionalism in the art of music. Friendship with the director of the Kyiv Conservatory – the famous composer and conductor Reingold Glier, who knew S. Vilkonyski well as a fine cellist, organizer of musical education in Chernihiv region and propagandist of musical art in the region, contributed to the fact that in 1920 he moved from Chernihiv to work to the music and drama institute named after M. Lysenko, where in 1945 he received the title of professor, and in 1950 – Honored Artist of Ukraine³⁷.

The name of another figure of Polish origin is associated with the spread of musical art in the region – Boleslaw Leonardovich Verzykiwskyi (1880–after 1928). At the beginning of the 20th century cinema appears in Ukraine. In many cities, including the Left Bank, numerous "illusions" were opened, showing films of German, French, Italian, and American production.

³⁶ *Ibidem*, p. 92–93.

³⁷ Г. Самойленко, *Вільконський Стефан Станіслав* [in:] *Поляки в Ніжині. Біографічний довідник*, Ніжин 2015, p. 49.

38 *Идет, Болеслав Леонідович Вержиківський...*, р. 62–63.

39 Г. Самойленко, О. Самойленко, *Поляки в Ніжині та їх роль...*, р. 98.

In 1907, B. Verzhikivskiy moved to Nizhyn together with his aunt, whom the locals called Madame Vega. They opened the “Vega” cinema in the rented large manor of Tansky with a two-story house. It was the only hall in the city for watching silent films. Both in technical and musical terms, the matter was set at a high level. The films were accompanied by the music of the symphony orchestra, the conductor and composer of which was B. Verzhikivskiy. Sometimes the musician himself sat down at the piano and provided musical accompaniment.

Demonstration of motion pictures turned out to be a profitable business. B. Verzhikivskiy and his aunt expanded the territory of their estate. There was a skating rink, a stage for concerts and premises for a theater in which various groups and soloists performed, and the theater troupe of P. Saksagansky toured here more than once.

B. Verzhikivskiy was fond of music, to some extent he was an ideological artist-musician and spared no expense in the musical and technical part of cinema. During the nationalization of the cinema, he went to work for Narosvita, conducted the orchestra and served in the same cinema as a second pianist until 1928³⁸.

In 1920, B. Verzhikivskiy organized a symphony orchestra from local music lovers and led it. The repertoire of the orchestra consisted of works by famous composers M. Lysenko, M. Glinka, A. Gulak-Artemovskiy, as well as L. Beethoven, J. Mozart, Dvořák, and others.

B. Verzhikivskiy supported M. Hlebov, who planned to stage opera performances in Nizhyn. Thus, on June 26 and July 29, 1920, a play was shown in the form of 4 scenes from the opera “Eugene Onegin” by P. Tchaikovsky. The orchestra was conducted by B. Verzhikivskiy. And on July 7, 1921, the opera “La Traviata” was shown, the instrumental part of which was performed by an orchestra under the direction of B. Verzhikivskiy. The local press highly appreciated the joint work of M. Hlebov and B. Verzhikivskiy³⁹.

The musician also collaborated with F. Protsenko, who in 1919 organized a folk choir, and B. Verzhikivskiy – a symphony orchestra. Many talented people took part in these groups, and in 1921 F. Protsenko staged two operas: “Zaporozhets za Danube” by S. Gulak-Artemovskiy and “Natalka Poltavka” by M. Lysenko. The success was unsurpassed⁴⁰.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 99.

⁴¹ *Ibidem*, p. 101.

In 1923, a studio-workshop for the training of art workers was organized in Nizhyn at the theater, among the teachers of which was B. Verzhikivskiy. He continued his teaching activities at the Nizhyn Institute of Public Education (former Institute of History and Philology). The symphony orchestra under the leadership of B. Verzhikivskiy also prepared its own repertoire, which it performed at a high professional level. It was noted in the local press that:

With Nizhyn's poverty of musical forces, Verzhikivskiy's orchestra is a very significant force. We think that Comrade In the near future, Verzhikivskiy can show us not only musical excerpts, but also entire concerts. It is necessary to support the musical activity of the theater in the person of Verzhikivskiy by all means⁴¹.

In December 1926, by the decision of the People's Commissariat of Education of the USSR, the All-Ukrainian Day of Music was held for the first time in the city, the purpose of which was to popularize the art of music among the masses. The main role was given to the institute choir under the direction of F. Protsenko and the orchestra of B. Verzhikivskiy, which they successfully coped with.

On July 16, 1928, with the death of his father, B. Verzhikivskiy left to Latvia and never returned to Left Bank Ukraine.

Thus, ethnic Poles, with relatively small numbers, brightly presented polonium on the Northern Left Bank

of Ukraine, made a significant contribution to the development of education and science not only in the region, but also in the whole of Ukraine, left a noticeable mark in the educational and cultural life and a good memory residents of cities and towns of Chernihiv Oblast. Undeniable confirmation of this is the fact that Chernihiv Music School № 1 still bears the name of S. Vilkonskyi, the works of W. Novodvorskyi are being republished, and Andrzejovsky's carnation is named in honor of A. Andrzejovskyi.

BIBLIOGRAPHY

I. SOURCES

- Archiwum PAN Oddz. w Krakowie: sygn. PAU W, II, 20, k. 233-234, 238, 246, 258, 297 (Księga protokołów posiedzeń Komisji Historycznej AU); B[ibl.] PAN w Krakowie, rkp. 22805, III, c.145-161.
- Derzhavnyy arkhiv Chernihiv'skoy oblasti (DACHO FN), f. 1105, op. 1, zb. 1374.
- Instytut rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V.Vernad's'koho (IR NBU), fond XXIII, Zbirka M.M. Berezhkova, spr. 66.
- Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897 g.*, N.L. Troynitskij (ed.), Sankt-Peterburg 1903-1905.

II. LITERATURE

- Beauvois D., *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832*, vol. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, Lublin 1991.
- Buravs'kyy O., *Polyaky Volyni u druhiy polovyni XIX-na pochatku XX st.*, Zhytomyr 2004.
- Chodyniecki K., *Ś.p. prof. Witold Nowodworski* [in:] W. Nowodworski, *Istota i zadanie dziejów powszechnych*, Wilno, 1924, p. 5-12.
- Chyrko B., *Natsional'ni menshosti na Ukrayini v 20-30-ti rr.*, "Ukrayins'kiy istorychniy zhurnal", 8 (1990), p. 51-64.
- Epsztejn T., *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku*, Warszawa 1998.
- Ferenets' O., *Pryrodoznavcha i pryrodookhoronna diyal'nist' A.L. Andrzheyov's'koho* [in:] *Materialy Vseukrayins'koyi naukovy-krayeznavchoyi konferentsiyi do 130-richchya Zhytomyrs'koyi oblasnoyi naukovoyi universal'noyi biblioteky (23-25 travnya 1996 r.)*, M.YU. Kostrytsya (ed.), Zhytomyr 1996, p. 206-207.
- Gimnaziya Vysshikh Nauk i Litsey Knyazya Bezborodko*, izd. 2-ye, ispr. i dop., Sankt-Peterburg 1881.
- Hulewicz J., *Akademia Umiejętności w Krakowie 1873-1918. Zarys dziejów*, Wrocław-Warszawa 1958.
- Kalakura O., *Polyaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemlyakh Ukrayiny u XX stolitti*, Kyiv 2008.
- Kondrats'kiy A., *Polyaky na Ukrayini v X-XIX st.*, "Ukrayins'kiy istorychniy zhurnal", 9 (1991), p. 83-96.
- Kostrytsya M., Darhons'kyy P., *Anton Andrzheyov's'kiy doslidnyk flory Volyni*, "Velyka Volyn", 30 (2004), p. 251-253.
- Kowalczyk M., *Mysl historiozoficzna Witolda Nowodworskiego (1861-1923)*, "Roczniki Teologiczno-Kanoniczne", 33 (1986), p. 37-53.

- Kulakovs'kyi P., *Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoyi (1618–1648)*, Kyiv 2006.
- Lisevych I., *Dukhovno sprahli (dukhovne zhyttya pol's'koyi natsional'noyi menshyny na Naddnipyrians'kiy Ukraini v 1864–1917 rr.)*, Kyiv 1997.
- Lisevych I., *Pol's'ka natsional'na menshyna v Naddnipyrians'kiy Ukraini (1864–1917 rr.)*, "Ukrayins'kiy istorychniy zhurnal", 15 (1997), no. 2, p. 43–54.
- Lisevych I., *Rodom z Ukrainy... (Pol's'ka natsional'na menshyna i kul'turne zhyttya na Naddnipyrians'kiy Ukraini v druhiy polovyni XIX–na pochatku XX st.)*, Kyiv 1995.
- Lisevych I., *U zatinku dvohlavoho orla (pol's'ka natsional'na menshyna na Naddnipyrians'kiy Ukraini v druhiy polovyni XIX–na pochatku XX st.)*, Kiev 1993.
- Lysenko H., Shevera M., *Anton Andrzheyovs'kyi (Antoni Andrzejowski) – nayvydatnishyy botanik Nizhyns'koyi Vyshchoyi Shkoly* [in:] VII Mizhnarodna zaochna naukovo-praktychna konferentsiya "Aktual'nipytannya biolohichnoyi nauky". Zbirnyk statey, V.M. Haviy (ed.), Nizhyn 2021, p. 44–50.
- Łukawski Z., *Ludność polska w Rosji 1863–1914*, Wrocław 1978.
- Paliyenko V., *Mistsya istorichnogo rozselennya pol's'koyi lyudnosti v Ukraini v kintsy XIX–XX st.*, Kyiv 1998.
- Polishchuk YU., *Natsional'ni menshyny Pravoberezhzhya Ukrainy u konteksti etnichnoyi polityky Rosiys'koyi imperiyi (kinets' XVIII–pochatok XIX st.)*, Kiev 2012.
- Potapenko M., *Diyal'nist' pol's'kykh student-s'kykh orhanizatsiy na terytoriyi Naddnipyrians'koyi Ukrainy u berezni 1917–kvitni 1918 rr.*, "Naukovi zapysky [Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho]. Seriya: Istoriya", 14 (2008), p. 153–159.
- Potapenko M., *Pol's'ka natsional'na osvita u Naddnipyrians'kiy Ukraini v dobu Tsentral'noyi rady (berezen' 1917–kviten' 1918 rr.)*, "Literatura i kul'tura Polissya", 20 (2009), p. 243–258.
- Potapenko M., *Pol's'kiy demokratychniy rukh u Naddnipyrians'kiy Ukraini (berezen' 1917–kviten' 1918 rr.)*, "Ukrayins'kiy istorychniy zhurnal", 28 (2010), p. 90–105.
- Potapenko M., *Polyaky Chernihivshchyny u I chverti XX stolittya: na zlami tr'okh epokh* [in:] *Polyaky v Nizhyni. Zbirnyk statey i materialiv*, vol. 2, F. Byelins'ka, S.B. Ponomarevs'kiy, V.M. Puhach ta in. (ed.), Nizhyn 2004, p. 33–39.
- Potapenko M., *Rodovody pol's'kykh shlyakhet-s'kykh rodyn Nizhynshchyny u I tretyni XIX st. (za materialamy formulyarnykh spyskiv)* [in:] *Pamiętnik kijowski*, vol. 9, H. Stroński (ed.), Tarnopol 2009, p. 137–152.
- Potapenko M., *Wyjazdy Polaków z Państwa Ukraińskiego do Królestwa Polskiego (kwiecień–listopad 1918 r.)* [in:] *Metamorfozy Społeczne*.

- Studia i materiały do dziejów społecznych Polski 1914–1918*, vol. 20, K. Sierakowska (ed.), Warszawa 2018, p. 117–144.
- Rostovs'ka O., *Istoriya mahdeburz'koho prava v Nizhyni* [in:] *Polyaky v Nizhyni. Istoriya ta suchasnist'*, Nizhyn 2018, p. 40–59.
- Roziewicz J., Leszek Z., *Polskie Kolegium Uniwersyteckie w Kijowie (1917–1919)*, “Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 34 (1991), p. 91–123.
- Rudnyts'ka N., *Movni ta osvritni markery v protsesakh natsional'noyi identyfikatsiyi v XIX st. (na prykladi pol's'kykh ta yevreys'kykh hromad Pravoberezhzhya)*, “Intermarum Istoriya, Polityka, Kul'tura”, 2 (2015), p. 42–60.
- Samoylenko H., B.L. *Verzhykiv's'kyy – aktyvnyy diyach kul'turnoho zhyttya v Nizhyni* [in:] *Polyaky v Nizhyni. Kul'tura. Osvita. Nauka*, vol. 4, F.F. Byelins'ka (ed.), Nizhyn 2010, p. 60–66.
- Samoylenko H., *Vil'kons'kyy Stefan Stanislav* [in:] *Polyaky v Nizhyni: Biohrafichnyy dovidnyk*, Nizhyn 2015, p. 46–49.
- Samoylenko H., Samoylenko O., *Polyaky v Nizhyni ta yikh rol' u rozvytku kul'tury mista (XVII–XXI st.)*, Nizhyn 2019.
- Samoylenko H., Samoylenko O., *Rozvytok kul'tury na Pivnichnomu Livoberezhzhi Ukrayiny v druhiy pol. XVII–XVIII st.*, Nizhyn 2007.
- Samoylenko O., *Metodolohichni ta istoriohrafichni sententsiyi istoryka Vitolda Novodvors'koho*, “Literatura ta kul'tura Polissya”, 51 (2009), p. 102–114.
- Samoylenko O., *Rozvytok himnaziynoyi osvity na Chernihivshchyni (XIX–pochatok XX stolittya)*, Chernihiv 2011.
- Samoylenko O., *Ystoriya y ystoryky Pol'shy v nauchnom nasledyy V.V. Novodvorskoho*, “Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego”, 2 (2012), p. 42–54.
- Tymieniecki K., *Zarys dziejów historiografii polskiej*, Kraków, 1948.
- Uchytel' Hoholya v vyat-skoy ssylke*, <https://vyatkawalks.ru/wiki/kazimir-varfolomeevich-shapalinskiy> [access: 20.11.2022].
- Wilczynski J., *Polskie Kolegium Uniwersyteckie w Kijowie 1917–1919* [in:] *Pamiętnik Kijowski*, vol. 2, Londyn 1963, p. 195–214.
- Ye'romenko T., *Pol's'ka natsional'na menshyna v Ukrayini v 20–30-ti roky XX st.*, Kiev 1994.
- Ye'romenko T., Kalakura O., Chyrko B., *Polyaky v Ukrayini*, “Viche”, 3 (1993), p. 119–130.
- Zasztowt L., *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.
- Zdziechowski M., *Przemówienie... na wykładzie w dniu 30 XI 1924, “Alma Mater Vilmensis”*, 2 (1924), p. 21–22.
-

О загадочной корпоративной институции (украинские губернии Российской империи)

Walentyna Shandra (Валентина Шандра)

NARODOWA AKADEMIA NAUK UKRAINY

W KIJOWIE

ORCID: 0000-0002-0213-6193

ABSTRACT

On the mysterious corporate institution (Ukrainian provinces of the Russian Empire)

The article deals with the noble guardianship, an estate institution founded by Catherine II, which successfully existed until 1917. The purpose of the article is to reveal its functions and find out the measures taken by the state to modernize it. Guardianship became a flexible means of controlling the status of the estates of the privileged class. The state strove for estates with the loss of their owner to remain in the family and under the control of the guardianship and noble corporation, materially ensuring the upbringing and education of young nobles, potential military and state managers. It disciplined the owners of estates to productive management, not to resort to extravagance, as well as suspended the brutality of the landlords regarding the exploitation of the peasantry, the main tax payer and source of supply of soldiers for the army. In the second half of the 19th–beginning of the 20th centuries guardianship became more active, which is explained by attempts to use it to preserve estates during the transition to market relations. Losing their dominant position, the nobility used guardianship to preserve state identity, protect property, and the state – to collect funds from indebted owners.

KEY WORDS: aristocratic guardianship, aristocratic assembly, guardian, jurors of guardianship, property

SŁOWA KLUCZOWE: opieka arystokratyczna, zgromadzenie arystokratyczne, opiekun, ławnicy opiekuńczy, majątek

Либеральные реформы 1860-х–1870-х годов в Российской империи повлияли на все сферы, в том числе на сословную организацию общества. Сначала государство не прибегало к радикальным мерам, надеясь, что без его участия сословия постепенно отойдут в прошлое. Поэтому сохранялись основанные еще при Екатерине II сословные институты, которые продолжали своё существование. Среди них дворянская опека, призванная воплотить в жизнь заимствованную у Запада идею уважения частной собственности, назвав ее священной. В сегодняшнем понимании это была её неприкосновенность. Опека стала правоприменительным органом с судебными полномочиями¹. Центральная власть не спеша отказывалась от косвенного, присущего домодерному времени управления, нивелируя сословные органы местных элит. Экспансия продолжалась законодательными нормами, подчиняя сословия, разрушая их социальную и этническую идентичность, формируя новую политическую лояльность.

Цель статьи – определить полномочия дворянских опеков, выявить факторы, обусловившие возрастание их роли в жизни дворянских корпораций во второй половине XIX–начале XX вв. Это статья продолжает авторское исследование дворянской опеки². По мнению Авенира Корелина, дворянские опеки во второй половине XIX в. активизировали

¹ О.А. Омельченко, «Законная монархия» Екатерины Второй. Просвещенный абсолютизм в России, Москва 1993, с. 3–4.

² В. Шандра, *Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX–початку XX ст., «Проблеми історії України XIX–початку XX ст.»*, 30 (2020), с. 86–117.

- 3 А.П. Корелин, *Дворянство в пореформенной России. 1861–1904*, Москва 1979, с. 166.
- 4 С. Беккер, *Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России*, Москва 2004, с. 127, 228.
- 5 І. Кочергін, *Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.)*, Дніпро 2016, с. 102.
- 6 И. Вольман, *Опека и попечительство*, Санкт-Петербург 1903; *idem*, *Опека и попечительство. Практическое руководство. Сборник действующих в империи законов об опеках и попечительствах*, Санкт-Петербург 1913.
- 7 П. Гуляев, *Об опеках, учреждаемых на основании узаконений над именными дворян и градских жителей*, Санкт-Петербург 1831.
- 8 *Полное собрание законов Российской империи* (далее ПСЗРИ), собр.1-е, т. 34, 1817, № 26707, Санкт-Петербург 1830.

свою деятельность, ибо дворянство с их помощью пыталось поддерживать экономическое положение членов своей корпорации³. Сеймур Беккер, опираясь на количество дворянских поместий, находившихся в опеке в 1895 г. (16429), выяснил, что они использовались Дворянским земельным банком для погашения задолженностей заёмщиками⁴. Игорь Кочергин, исследуя социальную структуру екатеринославского дворянства, пришел к выводу, что опека была важным инструментом, чтобы «административно-хозяйственными методами предотвращать упадок дворянских имений»⁵. О месте опеки в экономической жизни дворян свидетельствует появление в начале ХХ ст. пособий использованию её для сохранения поместий в частной собственности⁶.

1. Краткая справка об учреждении дворянской опеки

Петр Гуляев утверждает, что опека создавалась еще Алексеем Михайловичем, при Екатерине II её деятельность была конкретизирована, а завершённую форму она получила при Николае I⁷. Исключение в этой цепочке составляло правобережное и левобережное дворянство, в среде которого опека русского образца начала интенсивно внедряться с 1817 г. Тогда были составлены правила их введения в присоединенных от Речи Посполитой губерниях. Вопрос упирался в определение факторов для наложения опеки. Ими становились долги государственному ссудному банку, поэтому опека налагалась правительством. Полномочия опекунов определялись Литовским уставом: с ежегодными отчётами уездным судам, с присягой, с обязанностью «порядочно» управлять хозяйством, умножая состояние имений вдов и детей-сирот⁸. К следующему упорядочению правительство вернулось в 1822 г. Малороссийский военный губернатор Н.Г. Репнин, чтобы уберечь опекаемые

имения от бесхозяйственности, а то и от хищения, предложил распространить правила 1817 г. на Полтавскую и Черниговскую губернии. Сенат, учитывая, что не все из них заслуживают внимания и прежде всего присяга опекунов, пришел к выводу, что опека и на Левобережье и на Правобережье для «общего единообразия» должна руководствоваться не местными законами, а российскими уже принятыми и будущими. И все же опеки Левобережья сохранили особенности, что отражалось в последующих законодательных актах.

После польского Ноябрьского восстания 1830 г. наложение опеки осуществлялось более интенсивно и со значительными отклонениями от оригинала. За жестокое обращение с крестьянами земли у польских помещиков отбирались в государственную собственность, тогда как у русских – на попечение. Администрация не считалась с жалобами крестьян, что при польских помещиках им жилось лучше. Рассматривалось даже предложение киевского губернатора И.И.Фундуклея накладывать опеку на поместья, владельцы которых отказывались идти на государственную службу⁹. Более того, генерал-губернатору Д.Г.Бибикову разрешалось самостоятельно с 1849 г. накладывать опеку на один год¹⁰. За участие в Январском восстании 1863 г. дворянские собрания Юго-Западного края, как известно, были запрещены. Прекратила деятельность и опека, однако ненадолго, её работа была возобновлена в 1867 году. О полном их укомплектовании в уездах Киевской губернии засвидетельствовал ее адрес-календарь¹¹. Перечисленные факты позволяют не согласиться с мнением Е.С. Кормчиной, что дворянские опеки были одинаковыми по всей империи¹².

Как учреждение опеки основывались согласно административного деления: каждая обслуживала дворян одного уезда. В случае незначительного количества дел её полномочия могли охватывать

9 Д. Бовуа, *Гордиев узел Российской империи. Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914)*, Москва 2011, с. 313, 314, 523.

10 А.В. Романович-Славатинский, *Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права*, Санкт-Петербург 1870, с. 350.

11 *Адрес-календарь личного состава правительственных и общественных учреждений Киевской губернии на 1878 год*, Киев 1878, с. 55а–56а.

12 Е.С. Кормчина, *Институт дворянской опеки в Рязанской губернии в конце XVIII–первой половине XIX века*, «Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета», 9 (2012), с. 7–8.

13 Черниговского губернского предводителя дворянства губернскому собранию дворянства доклады, Чернигов 1914, с. 100–101.

14 *Весь Юго-Западный край*, Киев [1914], с. 471, 515, 578, 593, 607, 651.

15 *Календарь-ежегодник «Приднепровье»*. 1913, Екатеринослав 1913, с. 356.

16 А.П. Корелин, *op.cit.*, с. 154.

два уезда. Решение об объединении инициировали дворяне, однако оно вступало в силу только после согласования с министерствами юстиции и внутренних дел. В начале XX ст. не раз пересматривали территориальные пределы полномочий опеки. В Черниговской губернии для экономии средств, предлагалось оставить их в пяти уездах. Большинство проект не поддержало. Победило мнение, что экономия была незначительной, а невыгода – очевидной¹³. До 1914 года опеки просуществовали в каждом из 15 уездов Черниговской губернии. А вот дворяне юго-западных губерний пошли на некоторое сокращение их количества. На 1914 год они функционировали в Бердичеве, Звенигородке, Сквире, Таращи и Чигирине Киевской губернии. В то же время опеки в каждом из 12-ти уездов Волынской и Подольской губерний сохранялись до самого конца императорского периода России¹⁴. Также как и в Полтавской и Харьковской губерниях. В Херсонской – они были в каждом уездном городе, за исключением Мариуполя, потому что Александровско-Мариупольская, как объединенная, находилась в Александровске¹⁵. Видим, что география размещения дворянских опеки не претерпела существенных изменений. Опека, как и другие сословные учреждения, содержалась за счет дворянских повинностей, размер которых устанавливало дворянское собрание, учитывая количество рассматриваемых дел¹⁶.

Кроме губернатора опеку контролировали губернское правление, казенная палата, управление государственными имуществами и окружной суд, хотя официально они находились в ведении Министерства юстиции. При отказе рассматривать дела или при затягивании можно было обжаловать действия опеки в окружном суде. Если конфликт не улаживался, то претензии выясняла судебная палата. Последней инстанцией, как обычно, было общее собрание Сената. Многовекторная подчинённость

опек заставляет сомневаться в доли самоуправления этих корпоративных органов.

2. Структура опеки и её кадры

Дворянская опека, как и любой другой орган, имела управляющего, которым становился на трёхлетнюю каденцию уездный предводитель дворянства. В случае объединенной опеки её возглавлял предводитель того уезда, где она располагалась, а предводитель соседнего участвовал в заседаниях с правом голоса. Канцелярия документировала её деятельность путем переписки с административными учреждениями о взятии имений в опеку. Она же следила за своевременным поступлением отчётов опекунов. Рабочие вопросы выясняли выборные заседатели, записывая решения в журнал заседаний. В ней служило двое, а в объединенной – четыре человека, которых выбирало из местных помещиков дворянство. При смене заседателей, «старые» члены составляли ведомость о положении дел и согласовывали их с вновь избранными. Чтобы дисциплинировать уездных предводителей, все больше вовлекающихся в выяснение прав земельной собственности, Государственный совет предупредил, что они подлежат судебному преследованию за незаконные действия¹⁷.

Ограничение корпоративных прав дворянства государство начало с опеки правобережных губерний. Еще Д.Г. Бибииков требовал перевода управителей имений в опеку в категорию государственных служащих. Заседателями должны быть местные дворяне непольского происхождения. Если бы таковых не оказалось, их назначали с чиновников, как правило, россиян¹⁸. Что касается источников выплаты жалованья, то оно взималось из дворянских поместий и составляло до 600 руб. ежегодно, правда, его следовало согласовывать с главным начальником края. Вероятно, что она оказалась несовершенной,

¹⁷ ПСЗРИ, собр.2-е, т. 37, отд. 2, 1862, № 3891, Санкт-Петербург 1865.

¹⁸ И. Вольман, *Опека и попечительство...*, с. 11; ПСЗРИ, собр. 2-е, т. 42, отд. 1, 1867, №44806, отд. 2, № 45089, Санкт-Петербург 1871.

¹⁹ ПСЗРИ, собр. 2-е, т. 48, отд. 1, 1873, № 51809, Санкт-Петербург 1876.

²⁰ ПСЗРИ, собр. 2-е, т. 36, отд. 2, 1861, № 37826, Санкт-Петербург 1863.

²¹ *Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О.О.Половцова (жовтень 1880–травень 1881)*, М. Будзар, Є. Ковальов, Д. Терещенко (упор.), Київ 2019, с. 96.

²² *Памятная книжка Таврической губернии. 1916*, Симферополь 1916, с. 60, 129, 147.

и в 1873 г. была пересмотрена. Теперь количество взносов на содержание опеки зависело от размеров дворянских имений в каждой западной губернии. В Волынской из её 2282174 дес. земли эта сумма составляла 14900 рублей ежегодно, в Подольской – с 1614713 дес. – 12127 руб.¹⁹ С 1861 года повсеместно выплачивалось государственное жалование заседателям опеки и канцеляристам, а также пенсия, размер тех и тех определял стаж службы²⁰. Хотя в дворянских опеках служба не была престижной, ведь она не предполагала карьерного роста. И использовалось администрацией как своеобразное наказание чиновников²¹.

Заседателями служили местные дворяне, за исключением Юго-Западного края, куда определяли дворян из других губерний. В нескольких уездах Таврической губернии эти должности занимали представители мусульманской знати. В Симферопольской опеке на 1914 год заседателями были Мемет Мурза Карашайский и Селемет Мурза Крымтаев, в Евпаторийском – Осман Мурза Челебиев и Ильянс Мурза Кипчатский, в Перекопском – Али Мурза Карашайский и Сулейман Бей Босняков. В Бердянском, Днепровском, Мелитопольском, Феодосийском и Ялтинском уездах – заседателями были россияне²².

Важное место отводилось опекунам, которых родители указали в духовных завещаниях. Если опекунов было несколько, обязанности между ними разделялись: одни занимались имуществом, другие – личностью опекаемых. При одобрении опекунов принимались во внимание, в первую очередь, их моральные качества, в частности, рачительность, бесконфликтные отношения с покойными родителями. Речь шла и об отсутствии уголовной судимости, надзора полиции. Во всяком случае, они приступали к обязанностям после одобрения их опекой, принимая имущество малолетних по описанию в присутствии двух свидетелей.

Первой обязанностью опекуна являлось выявление капиталов в государственном банке и перевод их в собственность подопечного. Опекуну разрешалось передавать их на выгодное хранение в кредитные учреждения, вкладывать в ценные бумаги или использовать на развитие торговли и промыслов. Свои действия они обязаны были согласовывать с опекой, чтобы финансовые операции не подвергались риску и чтобы при распределении поместий между наследниками, учитывались интересы детей. Даже если у сироты не было собственности, опека пыталась обеспечить его минимальными средствами для соответствующего дворянскому званию образования. Если бы опекуны злоупотребляли обязанностями, их могли заменить новыми. Отношения опекунов и членов семьи не всегда складывались мирно. Иначе как объяснить жалобу дворянки Аделеиды Стефанович на Киевскую опеку, выдавшую опекуну над малолетними детьми ее брата, Феликсу Сульчевскому одну тысячу рублей. По её убеждению, деньги должны были принадлежать сиротам. Жалоба проверялась чиновниками канцелярии генерал-губернатора, и выяснилось, что те были выданы законно. Более того, Сульчевский был признан благонадежным опекуном.

Опека контролировала расходы опекунов. В годовых отчетах Херсонской опеки говорилось о доходах и расходах на содержание и воспитание подопечных. Штабс-капитан М.Ф. Попов как опекун детей Дембинского-Пиори вменял себе в заслугу их успехи в учебе и указал даже на полученные оценки. О подробности отчетов по делам имения, с которыми пришлось столкнуться матери, заметила и Зинаида Тулуб. Чтобы выплатить долги, приходилось отчитываться перед опекой «за каждую копейку»²³. Но отчетность не служила гарантией расхищения. Опекуны могли существенно повлиять на доходность имений или увеличить их долги. Имение князя О.Д. Голицына

²³ З.П. Тулуб, *Моя жизнь*, Киев–Париж–Дакар 2012, с. 82.

24 Н.В. Проць, *Дворянство Харківської губернії другої половини ХІХ–початку ХХ ст.*, Харків 2015, с. 93.

в Старой Водолаге за время пребывания в опеке увеличилось задолженность банку вдвое. В результате владельцу пришлось в течение двух лет выплачивать долг, не говоря уже о потере части имени²⁴.

3. Полномочия дворянской опеки

Попытки государства трансформировать опеку встретило сопротивление дворянства. Чтобы выяснить причины следует внимательно присмотреться к её функциям. Она накладывалась по просьбе дворян или администрации, чаще всего по решению губернского правления. Процедуру взятия начинали предводители дворянства или родственники. Её могла инициировать полиция или суды. Об установлении опеки и её снятии сообщалось в «Сенатских ведомостях». Таким же способом она и снималась. Правила взятия поместий в опеку оформились к середине ХІХ в. Она должна была заниматься прежде всего защитой законных интересов и прав лиц дворянского сословия, которые по разным причинам не могли этого сделать самостоятельно. Следует заметить, что опеке подлежали только имущества наследственных дворян. В первую очередь опека выясняла состояние имуществ. Если оно находилось в разных местностях, опека сосредотачивалась в том учреждении, из которого удобнее было управлять хозяйством и где располагалась большая его часть или по месту воспитания детей. Правда, последнее относилось только к дворянам Полтавской и Черниговской губернии, для которых сохранялось действие Литовского устава. Если же дети были без имущества, то ими занималась та опека, где они осиротели. После смерти Константина Пржездзецкого, имущества которого располагались в разных губерниях, в том числе и в Подольской, управление ими передавалось Дисненской дворянской опеке Виленской губернии, которая перебрала на себя заботу о его троих

малолетних детях²⁵. Речь шла о том, чтобы поместья оставались в собственности детей. Закон устанавливал для них три возрастных категории: от рождения до 14 лет, с 14-ти до 17-ти и следующий – до 21-го года²⁶. Во время первого периода подопечный не имел никаких прав распоряжаться поместьем. После достижения 14-ти лет несовершеннолетний мог обратиться к опеке за назначением ему попечителя, который бы советовал, как вести дела. С достижением 17-ти лет он получал некоторую самостоятельность, которую, все же, следовало согласовывать с опекой. Запрещалось брать деньги взаймы, заключать сделки, тратить капитал. Условия сдачи поместий в аренду, их заложение оговаривались распоряжениями Сената. Вот почему большое внимание обращалось на возраст детей, который устанавливался за метрическими и родословными книгами. Для сохранения имущества малолетних опекун защищал и отстаивал их интересы в судах, а также выплачивал долги имения. В этом случае ему разрешалось продать те запасы, которые могли испортиться, продажа ценного имущества запрещалась. О продаже опекун обязан был отчитываться заседателям опеки. Также регламентировалась передача земли в аренду, которая осуществлялась только с разрешения опеки. Более того, залог можно было оформить исключительно по согласованию с Сенатом. Поэтому Д.И. Мейер назвал опеку государственным учреждением²⁷. Опекуну, а при его отсутствии уездному предводителю дворянства, предстояло участвовать и в распределении наследства, а при межевании земель, отстаивать права подопечного, руководствуясь положением о преимуществах малолетних перед дееспособными собственниками смежных земель. За исполнение своих обязанностей опекуны могли рассчитывать на пять процентов из состояния малолетнего владельца.

Случаев, когда дети оставались сиротами, было немало, так как военные поздно создавали семьи.

25 *ПСЗРИ*, собр. 3-е, т. 19, отд. 1, 1899, № 16590, Санкт-Петербург 1902.

26 Исключения составляли дворяне Бессарабской области, кроме Аккерманского уезда, у которых совершеннолетие наступало с 25 лет. И.С. Вольман, *Опека и попечительство...*, с. 5.

27 *Русское гражданское право. Чтения Д.И. Мейера*, изд. 10-е, Петроград 1915, с. 590.

²⁸ ПСЗРИ, собр. 3-е, т. 8, 1888, № 5167, Санкт-Петербург 1890; Д.В. Федоров, *На царском пути «Исторический вестник»*, 72 (1898), с. 120.

²⁹ З.П. Тулуб, *op.cit.*, с. 65, 71.

³⁰ ПСЗРИ, собр. 2-е, т. 52, отд. 1, 1877, № 57381, Санкт-Петербург 1879.

Граф Д.Е.Остен-Сакен, хотя и умер в 92 года, имел несовершеннолетних детей. Его имение в Херсонской губернии процветало, пока им управлял поляк, а впоследствии из-за благотворительности и расточительности графа часть земель была заложена. В 1888 году они перешли к Елисаветградской опеке²⁸. В опеку попало и имение общественного деятеля А.Д. Тулова, умершего в 1872 г. Опекуном был назначен помещик, проживавший в 30 верстах от Требухова, поэтому хозяйством управлял приказчик. Опекун не смог обеспечить контроля из-за отдаленного проживания, тогда руководство взяла на себя жена А.Д. Тулова²⁹.

В опекуновском управлении находились имения при тяжелых заболеваниях их владельцев, в частности при психических расстройствах (безумии, «душевных болезнях»), глухоте и немоте. Больные дворяне проверялись в врачебном отделении губернского правления с участием и губернского, и уездного предводителя дворянства. Опека в этом случае накладывалась и на личность, и на имущество. Опекуны руководствовались теми же законами, что и для малолетних. Исключение составляли глухонемые, если они получили образование и могли выражать собственные мысли. В эту категорию попал действительный тайный советник И.И.Фундуклей. 1877 г. Киевская опека начала присматривать за имениями «страждущего расстройством умственных возможностей», бывшего киевского губернатора. Их было немало: в Звенигородском и Чигиринском уездах Киевской, Херсонском и Елисаветградском Херсонской и Ялтинском Таврической губерний, а также в Одессе и Петербурге. Опекунами были назначены жена генерал-адъютанта Анна Красновутская (из Новочеркаска), отставной ротмистр Варвар Врангель (из Киева) и титулярный советник Веселкин (из Санкт-Петербурга)³⁰. Земли отставного штабс-ротмистра Льва Зборомирского,

у которого обнаружилось подобная болезнь, находились и в Курской губернии, и в Харьковской, они передавались Сумской дворянской опеке³¹.

Опека налагалась, когда не обнаруживалось после шести месяцев со дня смерти владельца, наследников. Тогда назначался опекун. Разрешалось, учитывая физическое состояние зданий, их продажу с передачей вырученных средств в государственный банк. Там они хранились десять лет в ожидании наследника. Как только он появлялся, опека снималась. Чаще всего это были выморочные имения дворян, которые становились источником увеличения материальной собственности дворянских корпораций. Харьковское губернское собрание в 1876 г. предлагало, чтобы выморочные недвижимые имения при отсутствии наследников поступали в собственность дворян той губернии, где они располагались. До 1882 г. этот вопрос, несмотря на то, что его поднимали и другие собрания, не был рассмотрен правительством. Тогда харьковские дворяне апеллировали непосредственно к Александру III, прося оставлять выморочные имения в собственности дворян, так как это принято у мещан и крестьян. 3 мая 1883 г. такой закон вступил в силу. Однако он не смог улучшить положение, потому что только имения записанных в родословную дворянскую книгу переходили в собственность собраний. Но многие из них к этому времени уже перестали заносить себя в родословные книги³².

В опеке находились наследственные имения, на которые претендовали спорящие за право наследования. Тогда опека продолжалась до судебного разбирательства или до полюбовного их распределения, на которое отводилось два года. Срок опеки увеличивался до пяти лет, если владелец имений пропал без вести или остался за границей. В этом случае опека занималась розыском владельца до десяти лет, публикуя данные о нем в печати обеих столиц империи и в городах Одессе, Вильно и Риге. К розыску

³¹ ПСЗРИ, собр. 3-е, т. 19, отд. 1, 1899, № 17500, Санкт-Петербург 1902.

³² Л.В. Илляшевич, *Краткий очерк истории харьковского дворянства*, Харьков 1885, с. 155, 162, 167.

33 Доклады харьковского губернского предводителя дворянства очередному Харьковскому губернскому дворянскому собранию, Харьков 1915, с. 26–27.

34 «Видя с всем смятением капитана исправника и госпожу Цивинскую, бесчеловечное невнимание к своим крестьянам, ибо она не заботилась о засеве их полей и прокормлением», а требовала только непосильной работы барщиной, предписываю к ее милости письмо написать, известя, что ежели госпожа Цивинская будет невнимательна к ближним своим крестьянам, то имение ее предписать взять в опеку». *Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. Зб. док. і матер.*, В.П. Баран, Г.В. Боряк, М.І. Бутич та ін. (упор.), Київ 1985, с.76.

35 И.А. Никотин, *Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876)*, т. 1, Вильна 1886, с. 70–71.

приобщалось Министерство иностранных дел. На время пребывания имения в опеке оно сдавалось в аренду, средства же поступали в дворянскую кассу. По крайней мере, так было с 40 десятинами земли покойного коллежского советника А.И. Свиткина (с. Елизаветовка), которыми завладела Стародубская дворянская опека³³.

До ликвидации крепостничества, если помещик из-за неумелого хозяйствования разрушал крестьянские усадьбы или жестоко обращался с крестьянами, то его имение могли взять в опеку. Такие случаи часто встречались в правобережных уездах, когда администрация стремилась противопоставлять для собственного утверждения в крае православных крестьян и католиков-помещиков, в особенности во время польских восстаний. Примером служит резолюция киевского губернатора Б.Я.Княжнина на рапорте исправника об отказе крестьян с. Бузовой выполнять барщину³⁴. Администрация Херсонской губернии также заметила, что побег крестьян из Подольской губернии были вызваны жестокостью помещиков, наказывавших за неподдержку их во время восстания. Тогда и появился указ 1 августа 1831 г. о взятии поместий этих помещиков в опеку³⁵.

Самой необычной в деятельности опеки было её участие в пресечении неэкономного хозяйствования. Если помещик не заботился о собственном имении, не развивал земледелие или скотоводство, занимался расточительством, демонстрируя излишнюю роскошь, тогда его поместье могло попасть в опеку. В этом случае инициативу её наложения брал на себя губернатор, который через губернского предводителя требовал выяснить экономическое положение дворянина. О наложении опеки просили члены семьи, полагая, что она сохранит имение. Анисия Тишковская обратилась к генерал-губернатору об опеке, потому что ее муж не хозяйничает, злоупотребляет спиртными напитками, продаёт имения

евреям-арендаторам. Её ходатайство поддержал киевский губернатор и чигиринское дворянское собрание³⁶. Если бы дворяне не одобрили её, то губернатор имел право установить опеку самостоятельно, согласовав это, правда, с Сенатом³⁷. Харьковский губернатор А.И.Петров инициировал введение опеки 1892 г. над имениями дворянина Лебединского уезда Семигановского из-за «расточительного образа жизни». Более того, он назначил время обсуждения этого вопроса дворянскими предводителями и депутатами³⁸. Наложённая в результате расточительства опека снималась, если дворянин изменил образ жизни, вернул доверие корпорации, что должно было засвидетельствовать решение дворянского собрания. Права накладывать опеку «за безмерную и разорительную роскошь» депутатские собрания лишались лишь в 1902 г.³⁹ Были случаи, что помещик подвергался одновременному обвинению и в жестокости к крестьянам, и в расточительстве. Примеры введения таких опеки в середине XIX в. привел В.Н. Заруба⁴⁰.

В опеку попадали имения, если дворяне переходили из христианской веры в другое вероисповедание. Опека в этом случае налагалась и на собственность личных дворян. В попечительской форме собственности они находились до возвращения хозяев в христианство. При этом опекуны должны были воспитывать их детей в православии. Опека устанавливалась и над имениями тех, которые лишались дворянского звания и которым было присуждено отбывание наказания в поселении. В опеке имение находилось до смерти собственника и только тогда переходило наследникам. Нам не удалось выявить таких случаев, но учитывая, что законы исходили от практики, очевидно, они имели место.

С переходом на рыночную экономику долги имений росли, и опека становилась надежным инструментом для взыскания задолженности, в том числе и заложенных в банках временно-заповедных

36 Центральный державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 521, 1883 р., спр. 11, арк. 9, 49.

37 Г. Блосфельдт, *Сборник законов о российском дворянстве*, Санкт-Петербург 1901, с. 372.

38 Державний архів Харківської області, ф.229, оп. 1, спр. 75, арк. 18.

39 Н.А Иванова, В.П. Желтова, *Словное общество Российской империи (XVIII–начало XX века)*, Москва 2009, с. 204; *ПСЗРИ*, собр. 3-е, т. 22, отд. 1, 1902, № 21641, Санкт-Петербург 1904.

40 В.Н. Заруба, *Дворяне Екатеринославской губернии*, Днепро 2016.

41 С. Беккер, *op.cit.*, с. 127, 158.

42 І. Кочергін, *Олександр Поль. Мрії, справи, спадщина*, Дніпро 2002, с. 199–200; В. Шандра, *Дворянська опіка та її соціальні практики...*, с. 104–105.

поместий. Как только долг был выплачен, а на это отводилось три года, опека снималась. Если нет, то она продолжалась еще три года. В случае неуплаты за это время, банки могли взять от опекунов имения в свое управление. Невозвращение долга в течение шести месяцев давало банку право забрать в собственное владение имение, а неуплата в последующие три месяца позволяла ему продать его на публичных торгах⁴¹. На собственность екатеринославского предпринимателя Александра Поля в 1891 году начали претендовать кредиторы, рассчитывая на прибыль от поселений Любомировка и Дубовой Балки, а также от продажи исторических коллекций. Стоимость обеих имений оценивалась в 120 тысяч рублей. Они могли быть проданы на торгах как обычные степные поместья. Но Поль оценил их в один миллион рублей за залежи высококачественной руды и аспидной поломки. Его жена обратилась к администрации для введения опеки. Опекунами были назначены по одному человеку от вдовы и от кредиторов. Ими стали уездный и губернский предводители дворянства и брат жены Владимир Коростовцев, которые предотвратили их продажу ниже стоимости. Опека была наложена на три года, но в течение этого времени кредиторы не получали желаемого, и она была продлена в 1895 году до 1897 года. В 1900 году Комитет министров продлил её до 1902 года, а затем – до 1904 года и снова до 1907 года. Только 20 февраля 1908 года в соответствии с указом императора она была отменена.

Аналогичная история повторилась в 1892 году с поместьем умершего князя, гвардии полковника Эмануэля Голицина, с той разницей, что опека переходила от Новгород-Северска до Рязани. Также были назначены опекуны, один из которых представлял интересы кредиторов⁴².

4. Попытки реформирования дворянской опеки

Функционирование дворянской опеки свидетельствует о социальных преимуществах дворянства. Государство, приступая к либеральным реформам, решило усовершенствовать опеку и попыталось внедрить её в систему общего судопроизводства. Речь шла о реформировании опеки на сословных принципах, с передачей её полномочий государству. Предлагалось несколько проектов – 1863 г. М.Н. Любошинского, который как член Государственного совета возглавлял комиссию при Министерстве внутренних дел для заключения нового положения об опеках; 1884 и 1891 гг. – статс-секретаря Н.И. Стояновского. В 1897–1901 годах вопрос о дворянском попечении не раз рассматривало особое совещание по делам дворянства под председательством И.Н. Дурново, отстаивающее ее сословный характер. В проекте устава об опеках 1892 г. и 1913 г. говорилось о передаче опекунских дел мировым судьям, о подчинении их окружным судам. Дворянство не поддерживало государственной инициативы о сословной опеке. Не разделяла её и комиссия по судебным реформам⁴³. При обсуждении проектов харьковские дворяне высказались за сохранение прежнего положения опеки. Предлагалось ограничиться созданием губернской дворянской опеки, которая формировалась бы на выборном принципе с привлечением прокурорского надзора и которая бы контролировала деятельность уездных опеки⁴⁴. Екатеринославские дворяне поддержали это предложение⁴⁵. Херсонские – рекомендовали увеличить полномочия опеки, передавая им те имения, у которых было много долгов⁴⁶. Комитет министров пошел навстречу дворянству и в 1882 г. приостановил продажу населенных поместий, заложенных в государственных кредитных учреждениях. Правда, только тогда, когда

43 *Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1916 гг.*, т. 3: 1913–1916 гг., А.П. Корелин (автор предисл., введ. и коммент.), В.В. Шелохаев (ред.), Москва 2002, с. 360.

44 Державний архів Харківської області, ф. 220, оп. 1, спр. 75, арк. 20–26.

45 Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 140, спр. 105, арк. 5.

46 А.П. Корелин, *op.cit.*, с. 168.

47 И.И. Тхоржевский, *Исторический обзор деятельности Комитета министров*, т. 4: *Комитет министров в царствование императора Александра III (1881–1894)*, Санкт-Петербург 1902, с. 205.

48 *Объединенное дворянство...*, т. 3, с. 218.

49 *Ibidem*, с. 361–362.

50 М. Стороженко, *З моего життя*, В. Ульяновський (упор.), Київ 2005, с. 207.

51 Г. Блосфельдт, *op cit.*, с. 43.

52 *Объединенное дворянство...*, т. 2, Москва 2001, с. 91.

53 С. Беккер, *op.cit.*, с. 128.

54 И.Ф. Павловский, *К истории полтавского дворянства (1802–1902)*, т. 2, Полтава 1907, с. 107, 140, 168.

выкупная ссуда покрывала банковский долг. До конечного расчета имение оставалось на попечении⁴⁷. Когда судьба опеки рассматривалась на дворянском съезде, тот высказался за сохранение их предыдущего положения⁴⁸. В частности, П.В.Новицкий, депутат от херсонского дворянства, объяснил это так. Переход дворянских опеки в ведение судов приведет к затягиванию рассмотрения дел. В то время как в дворянских опеках они выясняются вовремя, там не наблюдаются злоупотребления, вовремя защищаются интересы малолетних. Среди должностных лиц преобладают выборные, которые безукоризненно выполняют свои обязанности, имеют высокие моральные качества. Поэтому стоит сохранить ее «*in concreto*»⁴⁹. Ответственное отношение к председательствованию в дворянских опеках отмечает и Николай Стороженко⁵⁰.

Дворяне считали опеку вынужденной мерой. У кого поместья были взяты в опеку за долги, теряли доходы. К тому же они лишались права участия в дворянских собраниях⁵¹. Экономическая ситуация заставляла дворян держать имения в опеке, что обеспечивало их сохранность. Об этой специфике заявил экономист Сергей Шарапов на дворянском съезде⁵². Поэтому они стремились улучшить функции опеки, чтобы использовать её возможности для сохранения имений. Предложения об усовершенствовании банковской политики за счет использования опеки обсуждались на многих дворянских собраниях⁵³. Роменский предводитель дворянства Григорий Навроцкий, помещик средней руки (586 дес. земли) советовал, чтобы имения неисправных заемщиков не продавались, а брались в опеку. Однако его предложение было учтено лишь частично. Вместо этого было разрешено отдавать имения на три года в опеку при условии частичной уплаты банковских задолженностей на конец этого срока⁵⁴. Дворяне Херсонской губернии на очередном собрании 1868 г.

предложили губернатору распространить уплату денежного сбора на содержание опеки и на дворян, владеющих домами и собственностью в городах. Их инициативу поддержало Министерство внутренних дел⁵⁵. Дворяне Екатеринославской губернии рассматривали возможность распространения опеки и на имения личных дворян. Они рекомендовали отчитываться опеке не перед судебной палатой, а перед дворянским собранием и высказали недовольство правительственным решением о рассмотрении жалоб окружными судами вместо дворянской корпорации.

Потребность сохранить опеку для защиты имуществ и собственного положения заставляла дворян активно участвовать в инициативах её реформирования. На проект 1892 г. екатеринославское дворянство, делая шаг навстречу правительству, предлагало назначать опекунов не только из своей среды, но и из других при условии их порядочности. Речь шла также и о предоставлении опекам страховых функций⁵⁶. Что касается дворян Юго-Западного края, то они часто жаловались в канцелярию генерал-губернатора о разорении поместий опекунами и об их злоупотреблениях. Решение Государственного совета и Государственной думы 1912 г. о сокращении количества опеки в Киевской губернии оценивалось ими как не соответствующее их потребностям, а потому ставили вопрос об учреждении опеки в городах пребывания окружных судов⁵⁷.

Значительное количество законодательных актов с регламентацией деятельности дворянских опеки указывает на то, что воплотить их на практике было нелегко. Это признавали и представители высшей власти, и местное дворянство. Александр Половцов, ревизуя Киевскую губернию, отмечал, что знакомство с деятельностью Уманской опеки 1880 г. убедило его, что её сотрудников следует отдать под суд⁵⁸. Среди уездных предводителей дворянства, использовавших опеку для собственного

55 Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 140, спр. 116, арк. 1, 7, 11.

56 І. Кочергін, *Катеринославське дворянство...*, с. 98, 102–104.

57 В. Шандра, *Дворянські установи Південно-Західного краю Російської імперії. Формування кадрового складу (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.)*, «Проблеми історії України ХІХ–початку ХХ ст.», 27 (2017), с. 18, 19.

58 *Сенаторська ревізія...*, с. 79.

обогащения и незаконно присвоившие её средства был Лев Илляшевич, предводитель Змиевского уезда Харьковской губернии. 1883 г. им были взяты 160 руб. из кассы опеки и 2861 руб. от жены действительного статского советника Ольги де-Росси о наследстве полковника Грекова. Возвратить средства он не мог и был сослан в Сибирь⁵⁹.

Итак, подытожим. Дворянская опека играла немаловажную роль в дворянской корпорации. Она наделялась верховной властью элементами сословного самоуправления, среди них: выборный принцип формирования кадрового состава, назначение опекунов из собственной среды, контроль за её деятельностью. А также собственное содержание и участием в её наложения или прекращении. Вместе с тем государство пыталось сделать опеку надежным средством надзора за положением имуществ привилегированного сословия. Оно стремилось к тому, чтобы дворянские имения с потерей или болезнью владельца оставались в семье, под контролем опеки и дворянской корпорации продолжали хозяйствование, обеспечивая её членов материальными средствами к существованию, предоставляя средства на образование молодых дворян, потенциальных военных и чиновников. Государству удавалось дисциплинировать владельцев поместий, не растрачивать хозяйства, не прибегать к расточительству или излишней роскоши. Как и защищать крестьянство от жестокости помещиков при их эксплуатации, указывая на неизбежность наказания за превышение власти. Ведь для государства крестьянство продолжало оставаться основным налогоплательщиком и источником снабжения солдат для армии. Созданная Екатериной II для урегулирования частной собственности, опека совершенствовалась как по инициативе правительства, так и дворянских корпораций, которые смогли отстоять за собой право распоряжаться имениями и руководствоваться понятиями чести

и благородства. Во второй половине XIX–начале XX ст. дворянские опеки для сохранения поместий во время перехода на рыночные отношения активизировали свою деятельность. Теряя господствующее положение и общественное значение дворянство, упираясь правительственным мерам, использовало её для сохранения и защиты своих имений. Государство же мобилизовало их для взыскания средств у собственников задолженных поместий, регламентируя со своей стороны погашение ссуд.

BIBLIOGRAFIYA

I. ISTOCHNIKI

- Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti, f. 1, op. 140, spr. 105, 116.
- Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti, f. 220, op. 1, spr. 75.
- Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv Ukrayiny u m. Kyievi, f. 442, op. 521, 1883 r., spr. 11.
- Adres-kalendar' lichnogo sostava pravitel'stvennykh i obshchestvennykh uchrezhdeniy Kiyevskoy gubernii na 1878 god*, Kiev 1878.
- Blosfel'dt G., *Sbornik zakonov o rossiyskom dvoryanstve*, Sankt-Peterburg 1901.
- Chernigovskogo gubernskogo predvoditelya dvoryanstva gubernskomu sobraniyu dvoryanstva doklady*, Chernigov 1914.
- Doklady khar'kovskogo gubernskogo predvoditelya dvoryanstva oche-rednomu Khar'kovskomu gubernskomu dvoryanskomu sobraniyu*, Khar'kov 1915.
- Fedorov D. V., *Na tsarskom puti. (Cherty iz zhizni grafa D. Ye. Osten-Sakena)*, «Istoricheskiy vestnik», 72 (1898), s. 103–121.
- Kalendar'-yezhegodnik «Pridneprov'ye»*. 1913, Yekaterinoslav 1913.
- Khar'kovskiy kalendar na 1914 god*, Khar'kov 1914.
- Ob>yedinennoye dvoryanstvo. S>yezdy upolnomochennykh gubernskikh dvoryanskikh obshchestv. 1906–1916 gg.*, t. 1: 1909–1910 gg; t. 2: 1909–1912 gg.; t. 3: 1913–1916 gg., A.P. Korelin (avtor predisl., vved. i komment.), V.V. Shelokhayev (red.), Moskva 2001–2002.
- Pamyatnaya knizhka Poltavskoy gubernii na 1916 god*, Poltava 1916.
- Pamyatnaya knizhka Tavricheskoy gubernii. 1916*, Simferopol' 1916.
- Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii, sobr. 1-ye*, t. 34, Sankt-Peterburg 1830; *sobr. 2-ye*, t. 36–37, Sankt-Peterburg 1863–1865; t. 42, Sankt-Peterburg 1871; t. 48, Sankt-Peterburg 1876; t. 52, Sankt-Peterburg 1879; *sobr. 3-ye*, t. 8, Sankt-Peterburg 1890; t. 19, Sankt-Peterburg 1902; t. 1922, Sankt-Peterburg 1904.
- Selyans'kiy rukh na Ukraїni. 1826–1849 rr. Zb. dok. i mater.*, V.P. Baran, G.V. Boryak, M.І. Butich ta in. (upor.), Kiev 1985.
- Senators'ka reviziya Kif'vs'koї ta Chernigivs'koї guberniy: zi shchodennika O. O. Polovtsova (zhovten' 1880–traven' 1881)*, M. Budzar, Y. Koval'ov, D. Tereshchenko (upor.), Kiev 2019.
- Storozhenko M., *Z mogo zhittya*, V. Ul'yanovs'kiy (upor.). Kiev 2005.
- Tulub Z.P., *Moya zhizn', Kiyev–Parizh–Dakar* 2013.
- Ves' Yugo-Zapadnyy kray*, Kiyev [1914].
- Vol'man I., *Opeka i popechitel'stvo: Prakticheskoye rukovodstvo: Sbornik deystvuyushchikh v imperii zakonov ob opekakh i popechitel'stvakh*, Sankt-Peterburg 1913.

II. LITERATURA

- Bekker S., *Mif o russkom dvoryanstve. Dvoryanstvo i privilegii poslednego perioda imperatorskoy Rossii*, Moskva 2004.
- Bovua D., *Gordiyev uzel Rossiyskoy imperii. Vlast', shlyakhta i narod na Pravoberezhnoy Ukraine (1793–1914)*, M.A. Krisan' (red.), Moskva 2011.
- Gulyayev P., *Ob opekakh, uchrezhdayemykh na osnovanii uzakoneniya nad imeniyami dvoryan i gradskikh zhiteley*, Sankt-Peterburg 1831.
- Illyashevich L.V., *Kratkiy ocherk istorii khar'kovskogo dvoryanstva*, Khar'kov 1885.
- Ivanova N.A., Zheltova V.P., *Sosloynoye obshchestvo Rossiyskoy imperii (XVIII–nachalo XX veka)*, Moskva 2009.
- Kocherhin I., *Katerynoslavs'ke dvoryanstvo v umovakh transformatsiyi sotsial'nykh vidnosyn (druha polovyna XIX–pochatok XX st.)*, Dnipro 2016.
- Kocherhin I., *Oleksandr Pol'. Mriyi, spravy, spadshchyna*, Dnipro 2002.
- Korchmyna E.S., *Instytut dvoryanskoj opeki v Ryazanskoj hubernyy v kontse XVIII-pervoy polovyny XIX veka*, «Trudy Istoricheskogo fakul'teta Sankt-Peterburgskogo universiteta», 9 (2012), s. 7–12.
- Korelin A.P., *Dvoryanstvo v poreformennoy Rossii. 1861–1904*, Moskva 1979.
- Nikotin A.Y., *Stoletnyy peryod (1772–1872) russkoho zakonodatel'stva v vossoedynennykh ot Pol'shy hubernyyakh y zakonodatel'stvo o evreyakh (1649–1876)*, t. 1, Vyl'na 1886.
- Omel'chenko O., «*Zakonnaya monarkhiya*» Ekateriny Vtoroy. *Prosveshchennyi absolyutyzm v Rossii*, Moskva 1993.
- Pavlovskiy Y.F., *K ystoriy poltavskoho dvoryanstva (1802–1902)*, t. 2, Poltava 1907.
- Prots' N.V., *Dvoryanstvo Kharkivs'koyi huberniyi druhoyi polovyny XIX–pochatku XX st.*, Kharkiv 2015.
- Romanovych-Slavatynskyy A.V., *Dvoryanstvo v Rossii ot nachala XVIII veka do otmeny krepostnogo prava*, Sankt-Peterburg 1870.
- Russkoe hrazhdanskoe pravo. Chtenyya D.Y.Meyera*, Petrohrad 1915¹⁰.
- Shandra V., *Dvoryans'ka opika ta yiyi sotsial'ni praktyky pid chas modernizatsiyinykh reform (druha polovyna XIX–pochatku XX st.)*, «Problemy istoriyi Ukrayiny XIX–pochatku XX st.», 30 (2020), s. 86–117.
- Shandra V., *Dvoryans'ki ustanovy Pivdenno-Zakhidnoho krayu Rosiy's'koyi imperiyi. Formuvannya kadrovoho skladu (druha polovyna XIX–pochatoku XX st.)*, «Problemy istoriyi Ukrayiny XIX–pochatku XX st.», 27 (2017), s. 7–24.
- Tkhorzhhevskyy Y.Y., *Ystorycheskiy obzor deyatel'nosti Komyteta mynystrov*, t. 4: *Komytet mynystrov v tsarstvovanye ymperatora Aleksandra III (1881–1894)*, Sankt-Peterburg 1905.

Vol'man I., *Opeka i popechitel'stvo*, Sankt-Peterburg 1903.

Vol'man I., *Opeka i popechitel'stvo. Prakticheskoye rukovodstvo. Sbornik deystvuyushchikh v imperii zakonov ob opekakh i popechitel'stvakh*, Sankt-Peterburg 1913.

Zaruba V.N., *Dvoryane Yekaterinoslavskoy gubernii*, Dnipro 2016.

Początki krakowskiego kościółka św. Szczepana (przed 1327 r.)

Dariusz Niemiec

UNIwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0003-1650-1144

ABSTRACT

The beginnings of the Krakow church of St. Stephen (before 1327)

The article attempts to identify the relics of a burnt wooden building from the 12th century discovered within the outline of the Gothic St Stephen's Church in Cracow the oldest founded church of this name in Cracow. Based on indirect indications, the foundation of Krakow's oldest church St. Stephen was attributed to Duke Boleslaw Krzywousty. All source information on the beginnings of the cult of St Stephen's relics in early medieval Poland has also been collated.

KEY WORDS: Cracow parishes, cult of St Stephen, Boleslaw Krzywousty, Piotr Włostowic, early medieval wooden church

SŁOWA KLUCZOWE: parafie krakowskie, kult św. Szczepana, Bolesław Krzywousty, Piotr Włostowic, wczesnośrednio-wieczny kościół drewniany

W źródłach pisanych krakowski kościół św. Szczepana jest wzmiankowany po raz pierwszy w 1300 r. (*balnei sui prope sanctum stephanum*)¹, co stanowić musi *terminus ante quem* dla określenia czasu budowy murowanej wczesnogotyckiej świątyni. Przed 1327 r., jak wynika z treści dokumentu biskupa krakowskiego Jana Grotowica, kościół ten zaczął pełnić funkcje parafialne (*parochia ecclesie sancti Stephani*)². Jeżeli wiarygodna jest informacja, że w zachowanych relikwach murów wczesnogotyckiej (?) świątyni miano zidentyfikować wąż wendyjski³, to w świetle aktualnej wiedzy o początkach architektury ceglanej Krakowa można wyrazić ocenę, że okres budowy tej świątyni należy odnosić do drugiej połowy XIII w.⁴ Należy wyraźnie podkreślić, że już w okresie panowania Władysława Łokietka musiała funkcjonować cała świątynia, w tym prezbiterium odkopane przez archeologów w latach 1963–1965, na co pośrednio może wskazywać chronologia i planigrafia przykościelnego cmentarza, gdyż daleko na zewnątrz poza murami tej części świątyni odkryto groby wyposażone w monety emitowane przez tego władcę⁵, a przy rozgraniczeniu parafii krakowskich w 1327 r. trzykrotnie wymienia się cmentarz przy kościele św. Szczepana (*cemiterij ecclesie beati Stephani*)⁶. Królewski patronat nad krakowskim kościołem św. Szczepana odnotowano dobitnie w *Liber beneficiorum diocesis cracoviensis* Jana Długosza (*Ecclesia Sancti Stephani in Cracovia. Cocto latere murata, cuius*

¹ A. Zabielska, *Architektura i sztuka zburzonego kościoła świętego Szczepana w Krakowie*, Kraków 2011, s. 15; T. Gwiazda, *Tempus edax rerum. Utracone kościoły Krakowa wzniesione w okresie od X do XVIII wieku*, Rzeszów 2020, s. 167; zob. *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, F. Piekosiński, J. Szujski (red.), Kraków 1878, s. 3.

² M. Goras, *Zaginione gotyckie kościoły Krakowa*, Kraków 2003, s. 51; A. Niewiński, *Przestrzeń kościelna w topografii średniowiecznego Krakowa. Próba syntezy*, Lublin 2004, s. 160–161, 166–167, przyp. 9; D. Żywczak, *Biskup krakowski Jan Grotowic (ok. 1280–1347)*, Kraków 2022, s. 78; zob. *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*, cz. 2–4, F. Piekosiński (red.), Kraków 1882, s. 499–500.

³ M. Goras, *Zaginione gotyckie kościoły...*, s. 55.

⁴ Michał Rożek datował powstanie tej świątyni na połowę XIII w. Zob. *idem*, *Nie istniejące kościoły Krakowa*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 33 (1984), s. 101.

⁵ Zob. K. Radwański, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1963 r.*, „Materiały Archeologiczne”, 6 (1965), s. 213.

⁶ Zob. *Kodeks dyplomatyczny...*, s. 499–500.

7 Zob. *Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis Liber beneficiorum diocesis cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 2: *Ecclesiae parochiales*, Cracoviae 1864, s. 14; zob. M. Rożek, *op.cit.*, s. 102; J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia krakowskie*, Kraków 2002, s. 155; A. Niewiński, *op.cit.*, s. 82.

8 Zob. M. Goras, *Zaginione gotyckie kościoły...*, s. 51.

9 Zob. K. Radwański, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1963 r.*, s. 213; *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w roku 1964 roku*, „Materiały Archeologiczne”, 7 (1966), s. 275; *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem prowadzonych w 1965 r.*, „Materiały Archeologiczne”, 8 (1967), s. 253

10 Zob. *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1963 r.*, s. 213; *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1964 roku*, s. 275; *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1965 r.*, s. 253; *idem*, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975, s. 214–215.

11 Zob. *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1963 r.*, s. 213; *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1964 roku*, s. 275; *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1965 r.*, s. 253; *idem*, *Kraków przedlokacyjny...*, s. 215.

12 *Ibidem*.

13 Zob. *idem*, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1965 r.*, s. 253; *idem*, *Kraków przedlokacyjny...*, s. 215.

14 Zob. A. Zabielska, *op.cit.*, s. 31–32, przyp. 54.

15 Zob. K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny...*, s. 215.

serenissimus Poloniae rex patronus et collator)⁷ i musi to świadczyć o fundacji pierwotnej świątyni przez wcześniejszego władcę⁸.

Relikty gotyckiego kościoła św. Szczepana odkryto w wykopach nadzorowanych przez Kazimierza Radwańskiego w latach 1963–1965 w południowo-wschodniej części placu Szczepańskiego⁹. Odsłonięto wówczas fundamenty murów gotyckiego prezbiterium kościoła św. Szczepana oraz fundamenty filarów łuku tęczowego¹⁰. W bezpośrednim sąsiedztwie kościoła św. Szczepana natrafiono też na groby szkieletowe wyposażone w monety świadczące o istnieniu parafialnego cmentarza przykościelnego co najmniej od czasów Władysława Łokietka¹¹. Zaobserwowano też, że kilka grobów szkieletowych zostało przeciętych przez mury prezbiterium i fundamenty łuku tęczowego kościoła gotyckiego¹², co wskazywać może na istnienie w tym miejscu starszej (późnoromańskiej lub drewnianej?) budowli sakralnej o mniejszej skali założenia¹³ lub alternatywnie na funkcjonowanie na tym obszarze starszego cmentarza nieprzykościelnego, jak zinterpretowała nieco ostrożniej ten fakt Agnieszka Zabielska¹⁴. Niektóre z odkrytych w tej strefie grobów zalegały też poniżej poziomu posadowienia stopy fundamentowej murów gotyckiej świątyni¹⁵. Odkrycie w tej strefie rozległego i nieprzykościelnego cmentarza wczesnośredniowiecznego z XI w. zostało potwierdzone w badaniach archeologicznych prowadzonych w 2009 r. pod kierunkiem Elżbiety Dubis¹⁶. Młodsza fazę tego cmentarza z pierwszej połowy XII w. z bardziej zagęszczonymi i stąd częściowo zniszczonymi grobami (ryc. 1) można interpretować jako najstarszy cmentarz przykościelny w tej strefie¹⁷.

Warto również zauważyć, że w warstwach nadcalcowych placu Szczepańskiego rozpoznanych w sąsiedztwie kościoła św. Szczepana zalegały wczesnośredniowieczne konstrukcje drewniane, zniszczone wtórnie przez wkopy grobowe¹⁸. Wśród najwcześniejszych zidentyfikowanych w tym rejonie obiektów należy zwrócić

szczególną uwagę na popożarowe relikty drewnianej budowli („szczątki spalonych konstrukcji drewnianych”) odkrytej wraz z fragmentami wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej z XII w. w wykopie III założonym wewnątrz zarysu murów obwodowych wczesnogotyckiego kościoła św. Szczepana (ryc. 1)¹⁹, które ze względu na następstwo miejsca i otoczenie drewnianego obiektu współczesnymi mu grobami w pełni wiarygodnie identyfikować można ze starszym drewnianym kościołem, zbudowanym w pierwszej połowie XII w. i to w tym samym miejscu, co późniejszy murowany kościół zbudowany po lokacji Krakowa²⁰. Początki odkrytego tutaj drewnianego kościoła przypisać można fundacji Bolesława Krzywoustego, inwestycji paralelnej w czasie z kościołem św. Szczepana w Skrzynnie, zbudowanym przez Piotra Włostowica po przejęciu w 1121 lub 1124 r. od władcy kasztelanii skrzyńskiej²¹. Z bezpośredniej relacji wdowy Salomei z Bergu, zasłyszanej w Małogoszczy lub Łęczycy w 1140 r. przez trzech mnichów benedyktyńskich z Zwiefalten i odnotowanej przez trzy źródła powstałe w tym opactwie, a więc kroniki Ortlieba i Bertolda oraz anonimowe *Translatio manus sancti Stephani*, wiadomo, że Bolesław Krzywousty miał odkupić od Piotra Włostowica relikwię ręki św. Szczepana przywiezioną przed 1115 r. (ok. 1111(?) r.) w wianie przez księżniczkę Marię, ruską małżonkę palatyna²². Po śmierci księcia wymieniona relikwia wraz z innymi relikwiami, relikwiarzami i skarbami została wywieziona z Krakowa do Łęczycy przez księżnę wdowę Salomeę z Bergu. Rezydująca w ówczesnym łęczyckim grodzie, określanym dzisiaj jako Tum pod Łęczycą, księżna i matka juniorów ofiarowała w pobliskiej Małogoszczy w 1240 r. mnichom przybyłym do Polski z opactwa Zwiefalten jako dar „rękę św. Szczepana męczennika ze skórą, ciałem i paznokciami, wyjąwszy kciuk”²³. Romański kościół św. Szczepana w Skrzynnie, który według tradycji odnotowanej przez Jana Długosza miał być fundacją Piotra Włostowica²⁴, musiał zostać zbudowany dopiero po przejęciu

16 E. Dubis, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne na placu Szczepańskim*, „Krzysztofofy. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 33 (2015), s. 74–75, ryc. 1

17 *Ibidem.*, s. 76–77, ryc. 1

18 Zob. K. Radwański, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1964 roku*, s. 275; *idem*, *Kraków przedlokacyjny...*, s. 215.

19 Zob. *ibidem*, s. 213, ryc. 19, z lokalizacją wykopów w osobnym aneksie dołączonym do książki.

20 Pogląd o takim możliwym datowaniu początków krakowskiego kościoła św. Szczepana na XII w. bez znajomości faktu odkrycia w miejscu gotyckiego kościoła starszych drewnianych relikwów wyrazili jedynie Jerzy Rajman i Agnieszka Zabielska. J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia...*, s. 74, 155; A. Zabielska, *op.cit.*, s. 14.

21 Najwcześniejsza wzmianka o związku Piotra Włostowica z kasztelanią skrzyńską pochodzi z *Kroniki Wielkopolskiej*, w której zapisano, że: „Wielkoduszna bowiem szczodrobiwość Bolesława mianowała go komesem Skrzynna”. Zob. *Kronika Wielkopolska*, tłum. K. Abgarowicz, Kraków 2010, s. 103. W świetle treści tej zapiski Piotr Włostowic miał być tylko kasztelanem tego terytorium grodowego. Jednak według przekazu Jana Długosza, odnotowanego po roku 1224, Bolesław Krzywousty „nadał mu [tj. Piotrowi Włostowicowi] na własność wiele zamków, miast, wsi, osiedli i posiadłości (między innymi miasto Skrzynno, sąsiednie wsie i cały okręg Skrzynna)”. Zob. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 3–4: 1039–1139, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 2009, s. 364; Ten sam kronikarz pod rokiem 1244 wśród murowanych świątyń zbudowanych przez Piotra Włostowica wymienia kościoły „w jednym i drugim

Skrzynnie” Zob. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5–6: 1140–1240, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 2009, s. 28.

22 Zob. *Z Ortleiba i Bertolda kronik klasztoru zwifaltenńskiego* [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, A. Bielowski (oprac.), Lwów 1872, s. 2–5, 6; zob. S. Bieniek, *Piotr Włostowic. Postać z dziejów średniowiecznego Śląska*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 45; J. Bierniak, *Polska elita polityczna XII wieku (Część II. Wróżda i zgoda)* [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 3, S.K. Kuczyński (red.), Warszawa 1985, s. 54, przyp. 176; S. Wieczorek, *Zwiefalten i Polska w pierwszej połowie XII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 103 (1996), s. 28–32; J. Rajman, *Średniowieczne patronia...*, s. 8, 155; M. Starnawska, *Świętych życie po życiu. Relikwie w kulturze religijnej na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2008, s. 145–146, 155, 182, 362; M. Cetwiński, *Jak Piotr Włostowic króla Rusi pojmał w niewolę*, Wrocław–Lutynia 2021, s. 18–22. Marian Plezia przyjmował, że małżeństwo Piotra Włostowica z ruską księżniczką Marią zostało zawarte przed 1115 r. Zob. M. Plezia, *Palatyn Piotr Włostowic. Sylwetka z dziejów Śląska w XII wieku*, Warszawa 1947, s. 27–28. Janusz Bierniak wskazywał na rok 1111 jako datę tego ślubu. Zob. *idem, Polska elita polityczna XII wieku (Część II. Wróżda i zgoda)*..., s. 55.

23 Zob. *Z Ortleiba i Bertolda...*, s. 6; *Wybór źródeł do historii Polski średniowiecznej (do połowy XV wieku). Społeczeństwo i państwo polskie do połowy XIII wieku*, t. 1, G. Labuda, B. Miśkiewicz (oprac.), Poznań 1966, s. 208. W późnośredniowiecznym inwentarzu relikwii przechowanych w opactwie Zwiefalten pojawia się precyzyjna informacja, że relikwię św. Szczepana przywiezioną z Polski stanowiła lewa ręka. Zob. S. Wieczorek, *op.cit.*, s. 45; M. Starnawska, *op.cit.*, s. 65.

kasztelanii skrzyńskiej przez palatyna Bolesława Krzywoustego, czyli po 1121 r. lub może nawet po 1124 r.²⁵ Odkryte niedawno w kontekście tego kościoła relikty romańskie²⁶ stanowią spektakularne potwierdzenie tradycji przekazanej w kronice Długosza o XII-wiecznych początkach tej świątyni²⁷. W tym czasie Piotr Włostowic musiał być jeszcze w posiadaniu relikwii św. Szczepana, choć wymieniona transakcja z księciem Bolesławem Krzywoustym związana z przekazaniem władcy relikwii pierwszego chrześcijańskiego męczennika musiała nastąpić kilka lat wcześniej lub kilka lat później po tej dacie. Na pewno jednak przed śmiercią Bolesława Krzywoustego relikwia dłoni św. Szczepana musiała trafić do skarbcza książęcego w Krakowie. Z ówczesnego opisu wynika też, że po zgonie tego władcy doszło do przeniesienia relikwii z Krakowa na łęczycy dwór księżnej wdowy Salomei z Bergu. W tej nowej lokalizacji, czyli w Małogoszczy pod Łęczycą, w 1140 r. zauważono brak kciuka w relikwii dłoni św. Szczepana²⁸. Można podejrzewać, że dwa paliczki kciuka stanowiące zarazem dwie partykuły relikwii św. Szczepana zostały podzielone między dwa najstarsze kościoły z wezwaniem św. Szczepana w Polsce, czyli świątynie znane ze Skrzynna i Krakowa. Jan Długosz w *Liber beneficiorum* odnotował, że katedra krakowska posiadała w jego czasach relikwię ramienia św. Szczepana (*item brachio Sancto Stephani*)²⁹, jednak bez podania okoliczności i czasu pozyskania tej relikwii. Nie można wobec tego wykluczyć, że w czasach Bolesława Krzywoustego doszło do bardziej wielokrotnego podziału relikwii ręki św. Szczepana i znaczna część wydzielonej relikwii w postaci kości ramienia została przez władcę ofiarowana katedrze wawelskiej, a księżna Salomea po 1138 r. zabrała ze sobą do Łęczycy pozostałą po tym podziale część relikwii ręki, czyli kości przedramienia z dłonią bez kciuka. W odniesieniu do chronologii należy też rozważyć za wysoce prawdopodobną możliwość, że do domniemanego wczesnego podziału relikwii, a następnie ich sprzedaży polskiemu władcy doszło jeszcze przed uzyskaniem

Piotra Włostowica prywatnej kasztelanii majątkowej w Skrzyńsku/Skrzynnie, co Jan Długosz odnosił do 1124 r., a współcześni badacze próbują datować ten hojny akt nadania raczej na 1121 r.³⁰ Wtedy najwcześniejszą możliwą datę graniczną dla zakupu relikwii przez Bolesława Krzywoustego i fundacji krakowskiego kościoła pod tym wezwaniem stanowiłby 1111 r., wskazywany przez Janusza Bieniaka jako moment zaślubin ruskiej księżniczki Marii z Piotrem Włostowicem. W podsumowaniu powyższych rozważań na temat informacji o relikwiach św. Szczepana pochodzących jeszcze z pierwszej połowy XII w. oraz faktu odkrycia drewnianych relikwii z XII w. rozpoznanych pod murowanym kościołem św. Szczepana krakowską fundację Bolesława Krzywoustego można ramowo datować po 1111 r. i przed 1138 r. Taką datację i sakralną funkcję wspomnianej budowli drewnianej potwierdza dodatkowo młodsza faza cmentarzyska szkieletowego z pierwszej połowy XII w. odkrytego na placu Szczepańskim, o wyraźnych cechach zagęszczonego układu grobów charakterystycznego dla cmentarzyska przykościelnego, w tym groby szkieletowe niszczone przez fundamenty kościoła wczesnogotyckiego³¹. Z kolei budowę bardziej okazałej i trwałej romańskiej świątyni św. Szczepana w Skrzyńnie datować należy między przejściem przez Piotra Włostowica skrzyńskiej kasztelanii majątkowej po 1121 r. lub nawet po 1124 r. a przed śmiercią ówczesnego palatyna Bolesława Kędzierzawego w 1153 r.³², lub nawet nieco wcześniej przed 1145 lub 1146 r., czyli uposażeniem przez Wszeborę, najstarszego syna i dziedzica Piotra Włostowica oraz protoplastę rodu Łąbędziów, nowo fundowanego klasztoru w Trzemesznie w kościół Skrzyńno z dwoma wsiami (*ecclesiam Scrin cum duabaus villis*)³³.

Niezbyt liczne deski i belki drewniane datowane dendrochronologicznie po 1178 r. i odkryte jak wtórniki w młodszych budowlach i konstrukcjach z XIII w. za kościołem św. Szczepana (ryc. 1), łączyć można z XII-wiecznym zespołem zabudowy osadniczej na północnym przedpolu grodu krakowskiego powstałej w okresie

²⁴ Zob. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5–6: 1140–1240, s. 28.

²⁵ Wbrew dacie rocznej tego aktu odnotowanej przez Jana Długosza. Zob. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 3–4: 1039–1139, s. 364. Janusz Bieniał w erudycyjnym wywodzie uzasadnił wnioszek, że do przejścia przez Piotra Włostowica kasztelanii skrzyńskiej musiało dojść już w 1121 r., czyli po ponownym przekazaniu przez Bolesława Krzywoustego palatynatu Skarbimirovi i przed wyprawą przemyską, zakończoną podstępnyim pojmaniem księcia Wołodara. Zob. *idem, Polska elita polityczna XII wieku (Część II. Wróżda i zgoda)*..., s. 70–71.

²⁶ Zob. Z. Lechowicz, *Kościół p. św. Szczepana i św. Urszuli w Skrzyńnie* [w:] *Początki architektury sakralnej w Polsce Centralnej*, cz. 2: *Zapilicze i Sieradzkie*, L. Kajzer (red.), Łódź–Warszawa 2013, s. 139–166.

²⁷ Janusz Bieniał w wyniku precyzyjnej analizy tzw. fałszyfikatu trzemeszńskiego udowodnił, że Skrzyńno zapisane w tym dokumencie jako *Scrin* odziedziczył syn Piotra Włostowica, Wszebor, który przed 1161 r. dokonał nadania miejscowego kościoła wraz z przyległymi do niego dwoma wsiami opactwu trzemesznieńskiemu (*Comes Shebor contulit ecclesiam Scrin cum duabaus villis*). Zob. J. Bieniał, *Polska elita polityczna XII wieku (Część III A. Arbitrzy książąt – Krąg rodzinny Piotra Włostowica)* [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 4, S.K. Kuczyński (red.), Warszawa 1990, s. 43–44, 62–63, przyp. 153. Badania archeologiczne potwierdziły funkcjonowanie w otoczeniu kościoła św. Szczepana dwóch osad nieobronnych (stan. 3 i 4 w Skrzyńnie) wymienionych w fałszyfikacie trzemesznieńskim jako przynależne do tego kościoła – zob. Z. Lechowicz, *op.cit.*, s. 145, ryc. 1.

28 Zob. S. Wieczorek, *op.cit.*, s. 30; M. Starnawska, *op.cit.*, s. 96–97.

29 Zob. *Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 1: *Ecclesia cathedralis cracoviensis; Ecclesiae collegiatarum*, Cracoviae 1863, s. 4; J. Długosz, *Charakterystyka diecezji krakowskiej. Katedra krakowska* [w:] *Polska Jana Długosza*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 1984, s. 41; M. Koczerska, *Zbigniew Oleśnicki i kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu (1423–1455)*, Warszawa 2004, s. 268; J. Urban, *Relikwie świętych w katedrze na Wawelu do XVIII wieku w świetle źródeł drukowanych* [w:] *Relikwie. Fundamenty–Rzeczywistość–Perspektywy*, S. Drzyżdżyk, M. Gilski, M. Cholewa (red.), Kraków 2020, s. 245, 260. Za mniej prawdopodobny uznaje się odczyt, że była to relikwia ręki św. Stefana, króla i patrona Węgier – zob. M. Starnawska, *op.cit.*, s. 89. Warto w kontekście powyższych wątpliwości z odczytem i identyfikacją świętego zwrócić uwagę, że pod rokiem 1422 została odnotowana w katedrze wawelskiej kaplica pod wezwaniem św. Szczepana Pierwszego Męczennika, NMP i i Bożego Ciała – zob. A. Zabielska, *op.cit.*, Kraków 2011, s. 14, przyp. 19. Wyraźnie po polsku „ręka św. Szczepana” została wymieniona przy opisie wawelskich relikwii w najstarszym przewodniku krakowskim, który wydano w 1603 r. – zob. *Przewodnik abo kościołów krakowskich krótkie opisanie wydany w 1603 z widokami Krakowa, którego już nie ma*, J. Kiliańczyk-Zięba (oprac.), Kraków 2002, s. 81; J. Urban, *op.cit.*, s. 266. Ta sama wawelska relikwia jako przynależna do św. Szczepana, wymieniona jest też w aktach wizytacji katedry krakowskiej z lat 1602–1604 spisanych na polecenie kardynała Bernarda Maciejowskiego – *ibidem*, s. 264.

senioralnych rządów Bolesława Kędzierzawego i Kazimierza Sprawiedliwego, również w najbliższym otoczeniu kościoła św. Szczepana, na co wskazywać może fakt odkrycia w tej strefie jam osadniczych zawierających oprócz śladów spalenizny wraz z ułamkami polepy i kości zwierzęcymi fragmenty ceramiki naczyniowej, wykonanej wyłącznie z VI grupy surowcowej według podziału Kazimierza Radwańskiego i datowanej na tej podstawie oraz w tym kontekście przez tego badacza na koniec XII i pierwszą połowę XIII w.³⁴ Najprawdopodobniej ukształtowane w tej strefie i w tym okresie osady wraz z drewnianym kościołem św. Szczepana uległy doświadczeniu zniszczeniu w 1191 r. w wyniku militarnych działań Mieszka Starego, co w odniesieniu do Krakowa potwierdza wczesny XIII-wieczny zapis z „Rocznika kapitulnego krakowskiego”³⁵.

Należy zwrócić uwagę, że relikty spalonego drewnianego kościoła św. Szczepana byłyby śladami drugiego (lub nawet trzeciego) wczesnośredniowiecznego kościoła drewnianego zbudowanego na północnym przedpolu krakowskiego podgrodzia. Pierwszym i być może nieco starszym obiektem tego typu byłby drewniany kościół św. Wojciecha, którego relikty rozpoznano archeologicznie wewnątrz zarysu murów kościoła romańskiego. Należy zwrócić uwagę, że pod podłogą odkrytego w tym miejscu kościoła drewnianego odkryto groby szkieletowe z XI w., a w poziomie użytkowym drewnianej podłogi znaleziono monetę w postaci denara krzyżowego ze schyłku XI w.³⁶ Na tej podstawie czas budowy drewnianego kościoła św. Wojciecha w Krakowie odnosić należy do schyłku XI lub początku XII w., czyli do okresu renesansu kultu św. Wojciecha w Polsce w okresie panowania Władysława Hermana lub Bolesława Krzywoustego³⁷. Obydwa najstarsze drewniane kościoły zbudowane zostały na obszarze zajęтым w XI i pierwszej połowie XII w. przez ogromną nekropolę szkieletową lub zespół kilku cmentarzysk³⁸ i na tej podstawie można sądzić, że zarówno kościół św. Wojciecha, jak i kościół św. Szczepana

od początkach swego istnienia pełniły funkcję kaplic cmentarnych powiązanych z niezbędnymi chrześcijańskimi obrzędami pogrzebowymi.

Jak już wspomniano, budowę najstarszej murowanej fazy kościoła św. Szczepana z ceglanyścianami przewiązanymi w wątku wendyjskim odnosić należy do drugiej połowy XIII w. Odnowicielem świątyni mógł być zarówno książę Bolesław Wstydlivy, jak i jego następca Leszek Czarny. Mniej prawdopodobnym fundatorem tej ceglanej budowli, opisywanej już w 1300 r. jako czynny obiekt sakralny, mógłby być Wacław II Przemyślida. W świetle wczesnej chronologii zabudowy lokacyjnej oraz towarzyszącej tej zabudowie układów komunikacyjnych odkrytych na placu Szczepańskim w najbliższym otoczeniu kościoła i datowanych na podstawie dendrochronologii na okres panowania Bolesława Wstydliwego tego władcy uznać można za inicjatora wzniesienia w tym miejscu nowej ceglanej świątyni. Dokonane w 2009 r. odsłonięcie fragmentu kamiennego fundamentu ściany północnej kościoła wraz z przyporą (ryc. 2) stało się podstawą bardziej wiarygodnej rekonstrukcji planu i konstrukcji murów obwodowych świątyni zaproponowanej przez Marię Bicz-Suknarowską (ryc. 1)³⁹. Obecnie za tą autorką należy raczej przyjąć wersję rekonstrukcji układu konstrukcyjnego murów kościoła zredukowanego do dwóch przypór wzmacniających północną i południową ścianę murowanej świątyni⁴⁰, a odrzucić starsze propozycje Magdaleny Goras i Jerzego Paszendy, które zakładały równomierne rozmieszczenie trzech przypór przy tych ścianach⁴¹. Ostatnie odkrycie z 2009 r. fundamentu filara międzynawowego⁴² potwierdza natomiast przypuszczenia wyrażane niemal przez wszystkich badaczy o pierwotnym dwunawowym układzie korpusu wczesnogotyckiego kościoła św. Szczepana (ryc. 1)⁴³. Wymiary nawy tej gotyckiej świątyni na podstawie całości badań są określane w gabarytach 16,5 × 18,5 m, a wymiary prezbiterium 7 × 11 m⁴⁴. Przed rozpoznaniem archeologicznym najstarszym i podstawowym źródłem do próby bardziej

30 Zob. J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII wieku (Część II. Wróżda i zgoda)*, s. 70–71.

31 Zob. E. Dubis, *op.cit.*, s. 76–77, ryc. 1.

32 Zob. J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII wieku (Część III A. Arbitrzy książąt – Krąg rodzinny Piotra Włostowica)*, s. 34–35.

33 *Ibidem*, s. 43–44, 62–63, przyp. 153. Chronologię dokumentów z uposażeniem klasztoru w Trzemesznie przyjęto za: P.H. Dorszewski, *Uposażenie i działalność gospodarza klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie do początku XVI wieku*, Olsztyn 2013, s. 75–98.

34 Zob. K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny...*, s. 213.

35 Zob. *Rocznik kapituły krakowskiej [w:] Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski*, t. 5: *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, Z. Kozłowska-Budkowa (wyd.), Warszawa 1978, s. 67.

36 Zob. T. Lenkiewicz, *Badania archeologiczne prowadzone na Rynku Głównym w Krakowie w latach 1961–1963*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 12 (1964), s. 165–166.

37 Pierwsza próba weryfikacji datowania relikwów najstarszego drewnianego kościoła św. Wojciecha. Zob. D. Niemiec, M. Szyma, Rec.: *Monika Bober, Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 71 (2009), s. 594.

38 M. Myszką, *Dawne cmentarze Krakowa w świetle badań archeologicznych [w:] Krakowska Teka Konserwatorska*, t. 3: *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, Kraków 2003, s. 122–124; D. Niemiec, *Średniowieczny rynek krakowski*, „Alma Mater”, 109 (2008), s. 84; W. Głowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na Rynku Głównym w Krakowie*, „Krzysztofony. Zeszyty Naukowe

Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 28 (2010), s. 129–144; zob. E. Zaitz, *Kraków u progu drugiego tysiąclecia* [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. 5: *Początki chrześcijaństwa w Polsce*, J. Gancarski (red.), Krosno 2001, s. 143–146; *idem*, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Krakowa* [w:] *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*, E. Firlet (red.), Kraków 2006, s. 247, 249.

39 Zob. M. Bicz-Suknarowska, *Kościół św. Szczepana w świetle wyników architektonicznych nadzorów badawczych dokonanych podczas prac realizacyjnych nowej aranżacji placu Szczępańskiego w 2009 roku*, „Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 33 (2015), s. 130–132, ryc. 1, 2, 3, 5.

40 Podobnie układ 6-polowych sklepień nawy i odpowiadającego mu konstrukcyjnie układu dwóch filarów i dwóch przypór przy ścianach gotyckiego kościoła św. Szczepana rekonstruowała Agnieszka Zabielska. *Eadem*, *op.cit.*, s. 33.

41 Zob. M. Goras, *Zaginione gotyckie kościoły...*, s. 52–53, 57, ryc. 19; *idem*, *Historia kościoła św. Szczepana*, „Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 33 (2015), s. 140, ryc. 2; J. Paszenda, *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 3, Kraków 2006, s. 240.

42 M. Bicz-Suknarowska, *op.cit.*, s. 130–131, 135, ryc. 1, 2, 4.

43 Zob. M. Goras, *Zaginione gotyckie kościoły...*, s. 50–51, 56–57, ryc. 19; *idem*, M. Goras, *Historia kościoła św. Szczepana...*, s. 142, ryc. 2; J. Paszenda, *op.cit.*, s. 240, 242; A. Zabielska, *op.cit.*, s. 33–34; T. Gwiazda, *op.cit.*, s. 175.

44 M. Bicz-Suknarowska, *op.cit.*, s. 135.

45 Zob. *Noviciat des Jésuites de Cracovie, Pologne: plan des parties construites et à construire, après 1585*, <http://>

precyzyjnej lokalizacji gotyckiego kościoła św. Szczepana był jezuicki plan z 1585 r. z projektem zabudowań nowicjatu jezuitów w Krakowie (ryc. 3)⁴⁵. Niezachowaną bryłę gotyckiego kościoła św. Szczepana wraz z zadaszaniem można odtworzyć na podstawie ikonografii, przede wszystkim przedstawienia tej świątyni na widoku Krakowa w *Civitates orbis terrarum* Geорга Brauna i Fransa Hogenberga pochodzącego z lat 1603–1605 (ryc. 4)⁴⁶. Natomiast ukształtowanie przypór już po XVII-wiecznej jezuickiej przebudowie najdokładniej odwzorował Jan Kąty Wojnarowski na drugim planie swojej akwareli z widokiem bramy Szewskiej namalowanej przed 1840 r. na podstawie starszych szkiców (ryc. 5).

Najprawdopodobniej z budową zainicjowaną przez księcia Bolesława Wstydliwego związane jest uzyskanie przez kościół św. Szczepana pełni praw parafialnych, być może w czasie zbliżonym lub nieco później w stosunku do czasu powstania parafii św. Krzyża przed 1244 r. Pamiętać przy tym należy, że zgodnie z krakowską tradycją rocnikarską i wyraźnym przekazem Jana Długosza najstarszym i jedynym krakowskim kościołem parafialnym miał być początkowo kościół św. Trójcy, czyli trzeci drewniany kościół wczesnośredniowieczny poświadczony w tej strefie do niedawna tylko przez przekazy pisane⁴⁷. Według tradycji odnotowanej przez Długosza ów drewniany kościół św. Trójcy miał być najstarszą krakowską parafią (*matrix et origo parochiarum*)⁴⁸ i zarazem parafią dla całego Krakowa (*ecclesia lignea Sanctae Trinitatis... erat totus urbis Cracoviensis parochia*)⁴⁹. W latach 1222–1223 r. przybyli do Krakowa dominikanie, którzy mieli przejąć ten mały drewniany kościół pod wezwaniem św. Trójcy (*Trinitatis sancte ecclesia lignea parva in Cracovia predicatoribus Monachia per Iwonem episcopum Cracoviensem datur*)⁵⁰. Budowę i nadanie praw parafialnych przedomnikańskiemu kościołowi św. Trójcy odnosić należy do okresu pontyfikatu biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża, czyli musiano zbudować go w krótkim przedziale lat 1218–1222. Taką niezwykle ważną tradycję przekazał

w swoich *Rocznikach* Jan Długosz przy opisie okoliczności fundacji kościoła NMP: „Buduje też wtedy biskup krakowski Iwo na rynku miasta Krakowa nowy kościół, poświęca go Bożej Rodzicielce NMPannie i przelewa oraz przenosi na niego prawa parafii, które pierwotnie ustanowił przy kościele św. Trójcy”⁵¹. Z przekazu tego wynika, że najstarsza krakowska parafia przy kościele św. Trójcy została ustanowiona w latach 1218–1222, po czym w latach 1224–1227 prawa parafialne zostały przekazane kościołowi Mariackiemu. Wzmiankę o kolejnej parafii krakowskiej ustanowionej przed 1244 r. przy kościele św. Krzyża⁵² uznać należy za wyraźny sygnał wskazujący na rozbudowę krakowskiej sieci parafialnej w okresie pontyfikatu biskupa Prandoty (Prędoty) i najprawdopodobniej elementem tego procesu mogła być odbudowa w nowej murowanej postaci kościoła św. Szczepana, powiązana z przydzieleniem tej świątyni uprawnień parafialnych.

catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb423138592 [dostęp: 5.12.2022].

46 Zob. J. Banach, *Dawne widoki Krakowa*, Kraków 1983, s. 71, zwł. il. 7, ryc. I. Chronologię powstania pierwotnego tego widoku Krakowa sprecyzował Jerzy Banach na lata 1603–1605. *Ibidem*, s. 73–74, 179–180.

47 Negatyw domniemanego rowu odwodniającego sprzed połowy XIII w. odkryty w 2018 r. przez Monikę Łyczak w wyniku badań archeologicznych w obrębie nawy głównej krakowskiego kościoła Dominikanów można też bardziej przekonująco interpretować ze względu na miejsce odkrycia i niektóre cechy stratygrafii jako negatyw ławy fundamentowej ściany drewnianej budowli sakralnej, czyli drewnianej świątyni przeddominikańskiej i tym samym siedziby najstarszej parafii krakowskiej – zob. A. Bojęś-Białasik, J. Czechowicz, M. Łyczak, M. Szyma, *Krakowski kościół Świętej Trójcy w średniowieczu. Fazy budowy w świetle najnowszych badań*, „Rocznik Krakowski”, 88 (2022), s. 282, ryc. 6.

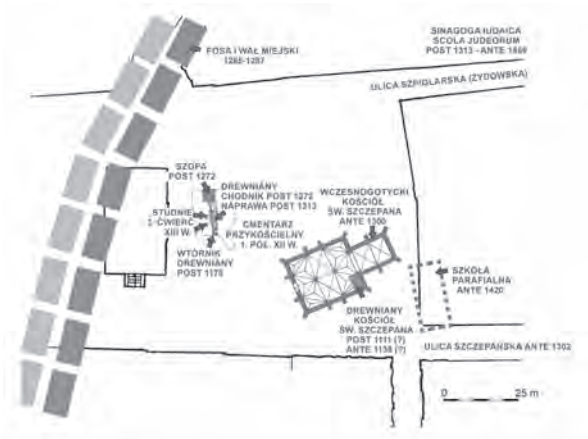
48 Zob. A. Niewiński, *op.cit.*, s. 70; J. Rajman, *Kraków – zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków 2004, s. 154.

49 *Ibidem*; J.A. Spież, *Św. Jacek Odrowąż*, Kraków 2007, s. 37.

50 J.S. Jamroz, *Średniowieczna architektura dominikańska w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, 41 (1970), s. 15; G. Labuda, *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji*, Poznań 1983, s. 66–68; J. Rajman, *Kraków – zespół osadniczy...*, s. 81, 163, 180, przyp. 116; R.J. Loenertz, *Żywot świętego Jacka autorstwa lektora Stanisława jako źródło historyczne* [w:] *Święty Jacek Odrowąż. Studia i Źródła. Skarby dominikańskie*, M. Zdanek

(red.), Kraków 2007, s. 37–39, 44; Z. Kozłowska, *Założenie klasztoru OO. Dominikanów w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, 20 (1926), s. 615; M. Szyma, *Kościół i klasztor dominikanów w Krakowie. Architektura zespołu klasztornego do lat dwudziestych XIV wieku*, Kraków 2004, s. 22–23; M. Zdanek, *Szkoły i studia dominikanów krakowskich w średniowieczu*, Warszawa 2005, s. 51–52; J.A. Spiech, *op.cit.*, s. 38; T. Galuszka, *Przybycie św. Jacka Odrowąża do Krakowa w 1222 roku w świetle nowo odkrytego źródła*, „Roczniki Historyczne”, 88 (2022), s. 62.

⁵¹ Zob. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5–6: 1140–1240, s. 293. Z podkrakowskiej Mogiły wiadomo o innym drewnianym kościele parafialnym św. Bartłomieja, fundowanym przez wspólnego przodka Wisława, Iwona i Prandoty Odrowążów, czyli najprawdopodobniej przez samego Prandotę Starszego w pierwszej połowie XII w. Tradycję taką odnotował w 1266 r. biskup Prandota w dokumencie, w którym przekazał opactwu cysterskiemu w Mogile wspomniany kościół i parafię św. Bartłomieja. Najprawdopodobniej ten najstarszy drewniany kościół mogiński został spalony w czasie pierwszego najazdu mongolskiego w 1241 r. i obiekt musiał zostać odbudowany i rekonsekrowany przez biskupa Prandotę przed 1266 r. Jedyłą pozostałością po drewnianym kościele odbudowanym przez biskupa Prandotę może być nieco zapomniana drewniana chrzcielnica zachowana do dzisiaj w unikatowym drewnianym wnętrzu gotyckiej świątyni św. Bartłomieja. Wspomniana drewniana chrzcielnica z Mogiły z płaskorzeźbionym późnoromańskim motywem splecionych pierścieni (łańcuchem pierścieniowatym) ma ściśle analogie w identycznym motywie znanym z ceramicznych elementów nadproży okiennych pochodzących

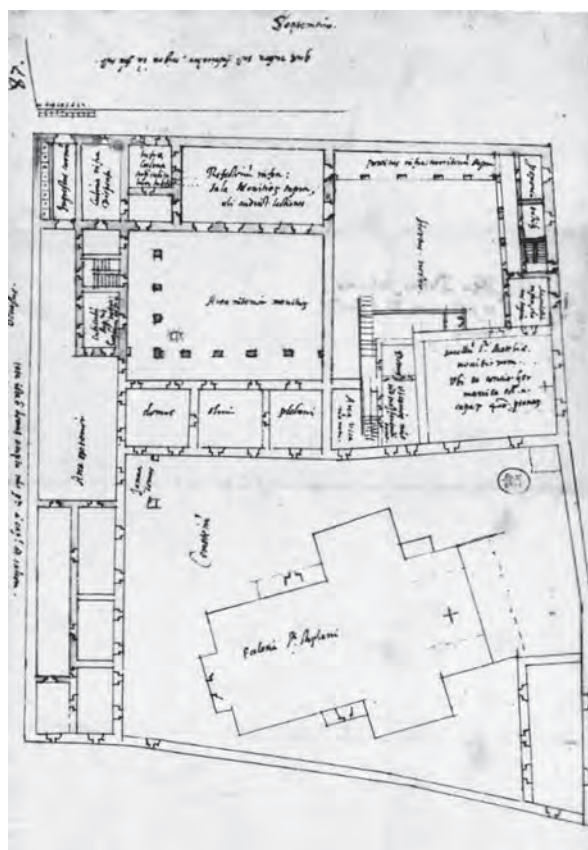
Ryc. 1. Lokalizacja obiektów z XII-XIII w. odkrytych na Placu Szczepańskim w Krakowie wraz z relikami wczesnogotyckiego kościoła św. Szczepana (przed 1300) oraz starszej drewnianej świątyni pod tym samym wezwaniem (po 1111 i przed 1138) oraz młodszej fazy wczesnośredniowiecznego cmentarza przykościelnego z 1. połowy XII w. Oprac. D. Niemiec z wykorzystaniem publikacji M. Bicz-Suknarowskiej, A. Bojeś-Białasik, E. Dubis, M. Łukacza, J. Paszendy, K. Radwańskiego.

Ryc. 2. Zachowane relikty fundamentów ściany północnej i przypory wczesnogotyckiego kościoła św. Szczepana w Krakowie na tle zabudowy przy Placu Szczepańskim odsłonięte w wyniku wykopalisk archeologicznych prowadzonych w 2009 r. pod kierunkiem E. Dubis. Fot. D. Niemiec.

z dominikańskiego kościoła św. Jakuba w Sandomierzu oraz kościoła św. Stanisława w Chlewisku koło gniazda rodowego w Odrowążu (tutaj wezwanie kościoła musi wskazywać na fundację dokonaną po 1253 r.).

⁵² Zob. A. Niewiński, *op.cit.*, s. 83.

Ryc. 3. Lokalizacja gotyckiego kościoła św. Szczepana w Krakowie na planie z 1585 r. z projektem zabudowań nowicjatu Jezuitów w Krakowie ze zbiorów Bibliothèque Nationale de France w Paryżu (nr inw. FRBNF42313859) Repr. za: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb423138592> (dostęp: 5.12.2022 r.).

Ryc. 4. Bryła gotyckiego kościoła św. Szczepana w Krakowie wraz z zadaszaniem i późniejszym przedsiönkiem na weducie Krakowa z lat 1603–1605 wydrukowanej w dziele Geogra Brauna i Fransa Hogenberga *Civitates orbis terrarium*.

Ryc. 5. Wygląd krakowskiego kościoła św. Szczepana wraz z widocznymi przyporami ściany południowej po XVII-wiecznej jezuitckiej przebudowie na akwareli Jana Kantego Wojnarowskiego z widokiem Bramy Szewskiej (przed 1840 r.) ze zbiorów Muzeum Krakowa (nr inw. MHK-1068/VIII). Repr. za. <http://ct.mhk.pl/wps/portal/mhmk/main/strona-artefaktu/?artefactId={55C27899-A622-4C61-8149-C54078C2AED3}> (dostęp: 5.12.2022 r.).

BIBLIOGRAFIA

I. ŹRÓDŁA

- Długosz J., *Charakterystyka diecezji krakowskiej. Katedra krakowska* [w:] *Polska Jana Długosza*, H. Samsonowicz (red.), Warszawa 1984, s. 38–46.
- Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 3–4: 1039–1139, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 2009.
- Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5–6: 1140–1240, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 2009.
- Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 1: *Ecclesia cathedralis cracoviensis; Ecclesiae collegiatarum*, Cracoviae 1863.
- Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 2: *Ecclesiae parochiales*, Cracoviae 1864.
- Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*, cz. 2–4, F. Piekosiński (red.), Kraków 1882.
- Kronika Wielkopolska*, tłum. K. Abgarowicza, Kraków 2010.
- Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, F. Piekosiński, J. Szujski (red.), Kraków 1878.
- Przewodnik abo kościołów krakowskich krótkie opisanie, wydany w 1603 z widokami Krakowa, którego już nie ma*, Justyna Kiliańczyk-Zięba (oprac.), Kraków 2002.
- Rocznik kapituły krakowskiej* [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski*, t. 5: *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, Z. Kozłowska-Budkowa (wyd.), Warszawa 1978, s. VIII–LXI.
- Wybór źródeł do historii Polski średniowiecznej (do połowy XV wieku). Społeczeństwo i państwo polskie do połowy XIII wieku*, t. 1, G. Labuda, B. Miśkiewicz (oprac.), Poznań 1966.
- Z Ortlieba i Bertolda kronik klasztoru zwifaltenńskiego* [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, A. Bielowski (oprac.), Lwów 1872, s. 1–7.

II. OPRACOWANIA

- Banach J., *Dawne widoki Krakowa*, Kraków 1983.
- Bicz-Suknarowska M., *Kościół św. Szczepana w świetle wyników architektonicznych nadzorów badawczych dokonanych podczas prac realizacyjnych nowej aranżacji placu Szczepańskiego w 2009 roku*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 33 (2015), s. 129–136.
- Bieniak J., *Polska elita polityczna XII wieku (Część II. Wróżda i zgo-da)* [w:] *Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 3, S.K. Kuczyński (red.), Warszawa 1985, s. 13–74.

- Bieniak J., *Polska elita polityczna XII wieku (Część III A. Arbitrzy książąt – Krąg rodzinny Piotra Włostowica [w:] Społeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 4, S.K. Kuczyński (red.), Warszawa 1990, s. 13–107.
- Bieniek S., *Piotr Włostowic. Postać z dziejów średniowiecznego Śląska*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.
- Bojęś-Białasik A., Czechowicz J., Łyczak M., Szyma M., *Krakowski kościół Świętej Trójcy w średniowieczu. Fazy budowy w świetle najnowszych badań*, „Rocznik Krakowski”, 88 (2022), s. 275–308
- Cetwiński M., *Jak Piotr Włostowic króla Rusi pojął w niewolę*, Wrocław–Lutynia 2021.
- Dorszewski P.H., *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie do początku XVI wieku*, Olsztyn 2013.
- Dubis E., *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne na placu Szczepańskim*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 33 (2015), s. 73–96.
- Gałaszka T., *Przybycie św. Jacka Odrowąża do Krakowa w 1222 roku w świetle nowo odkrytego źródła*, „Roczniki Historyczne”, 88 (2022), s. 55–76.
- Głowa W., *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na Rynku Głównym w Krakowie*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 28 (2010), s. 129–144.
- Goras M., *Historia kościoła św. Szczepana*, „Krzysztofory. Zeszyty naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, 33 (2015), s. 137–150.
- Goras M., *Zaginione gotyckie kościoły Krakowa*, Kraków 2003.
- Gwiazda T., *Tempus edax rerum. Utracone kościoły Krakowa wzniesione w okresie od X do XVIII wieku*, Rzeszów 2020.
- Jamroz J.S., *Średniowieczna architektura dominikańska w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, 41 (1970), s. 5–28.
- Koczerska M., *Zbigniew Oleśnicki i kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu (1423–1455)*, Warszawa 2004.
- Kozłowska Z., *Założenie klasztoru OO. Dominikanów w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, 20 (1926), s. 1–19.
- Labuda G., *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji*, Poznań 1983.
- Lechowicz Z., *Kościół p. św. Szczepana i św. Urszuli w Skrzynnie [w:] Początki architektury sakralnej w Polsce Centralnej, cz. 2: Zapilicze i Sieradzkie*, L. Kajzer (red.), Łódź–Warszawa 2013, s. 139–166.
- Lenkiewicz T., *Badania archeologiczne prowadzone na Rynku Głównym w Krakowie w latach 1961–1963*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 12 (1964), s. 159–164.
- Loenertz R.J., *Żywot świętego Jacka autorstwa lektora Stanisława jako źródło historyczne [w:] Święty Jacek Odrowąż. Studia i Źródła. Skarby dominikańskie*, M. Zdanek (red.), Kraków 2007, s. 29–68.

- Myszka M., *Dawne cmentarze Krakowa w świetle badań archeologicznych* [w:] *Krakowska Teka Konserwatorska*, t. 3: *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, Kraków 2003, s. 121–134.
- Niemiec D., Szyma M., Rec.: *Monika Bober, Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 71 (2009), s. 590–595.
- Niemiec D., *Średniowieczny rynek krakowski*, „Alma Mater”, 109 (2008), s. 84–90.
- Niewiński A., *Przestrzeń kościelna w topografii średniowiecznego Krakowa. Próba syntezy*, Lublin 2004.
- Noviciat des Jésuites de Cracovie, Pologne : plan des parties construites et à construire, après 1585*, <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb423138592> [dostęp: 5.12.2022].
- Paszenda J., *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 3, Kraków 2006.
- Plezia M., *Palatyn Piotr Włostowic. Sylwetka z dziejów Śląska w XII wieku*, Warszawa 1947.
- Radwański K., *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975.
- Radwański K., *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem prowadzonych w 1965 r.*, „Materiały Archeologiczne”, 8 (1967), s. 253–255.
- Radwański K., *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1963 r.*, „Materiały Archeologiczne”, 6 (1965), s. 212–213.
- Radwański K., *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1964 roku*, „Materiały Archeologiczne”, 7 (1966), s. 274–276.
- Rajman J., *Kraków – zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków 2004.
- Rajman J., *Średniowieczne patrocinia krakowskie*, Kraków 2002.
- Rożek M., *Nie istniejące kościoły Krakowa*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 33 (1984), s. 95–120.
- Spież J.A., *Św. Jacek Odrowąż*, Kraków 2007.
- Starnawska M., *Świętych życie po życiu. Relikwie w kulturze religijnej na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2008.
- Szyma M., *Kościół i klasztor dominikanów w Krakowie. Architektura zespołu klasztornego do lat dwudziestych XIV wieku*, Kraków 2004.
- Urban J., *Relikwie świętych w katedrze na Wawelu do XVIII wieku w świetle źródeł drukowanych* [w:] *Relikwie. Fundamenty–Rzeczywistość–Perspektywy*, S. Drzyżdżyk, M. Gilski, M. Cholewa (red.), Kraków 2020, s. 243–279.
- Wieczorek S., *Zwiefalten i Polska w pierwszej połowie XII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 103 (1996), s. 23–55.
- Zabielska A., *Architektura i sztuka zburzonego kościoła świętego Szczepana w Krakowie*, Kraków 2011.

Zaitz E., *Kraków u progu drugiego tysiąclecia* [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. 5: *Początki chrześcijaństwa w Polsce*, J. Gancarski (red.), Krosno 2001, s. 109–159.

Zaitz E., *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Krakowa* [w:] *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*, E. Firlet (red.), Kraków 2006, s. 220–272.

Zdanek M., *Szkoły i studia dominikanów krakowskich w średniowieczu*, Warszawa 2005.

Żywczak D., *Biskup krakowski Jan Grotowic (ok. 1280-1347)*, Kraków 2022.

Domniemany romański
kościół św. Katarzyny
Aleksandryjskiej
w Sędziszowej (powiat
złotoryjski) w świetle
dotychczasowych badań
archeologicznych

Agata Szyber

UNIwersytet Jagielloński
ORCID 0000-0002-0345-3502

Przemysław Nocuń

UNIwersytet Jagielloński
ORCID 0000-0001-9526-6132

ABSTRACT

The alleged Romanesque church of St. Catherine of Alexandria in Sędziszowa (Złotoryja district) in the light of archaeological research to date

In 2009–2010, the Institute of Archaeology of the Jagiellonian University carried out archaeological research on the relics of an alleged sacral building in Sędziszowa (Röversdorf) near Świerzawa (Schönau) in Lower Silesia. The surroundings of this village and of the nearby Nowy Kościół (Neukirch) were associated with a cluster of early medieval settlements connected with the Wleń (Lähn) district (castellania).

Before the research began, only one corner of the building was visible. One result of the work was that its plan was identified as a three-element towerless structure, which

consisted of a rectangular nave, a rectangular chancel and apse (semicircular), as well as a sacristy adjacent to the chancel from the north.

Although the written sources do not make it possible to clearly define the function of the temple, considering the scale of the foundation, it should be assumed that it was a church built around the middle of the 13th century. It must have ceased to exist quite early - probably no later than in the first third of the 15th century. There is also a lack of certainty about the church's presumed patrocinium (St Catherine of Alexandria).

KEY WORDS: medieval, Romanesque, church, Lower Silesia, archaeology, St Catherine of Alexandria, Sędziszowa

SŁOWA KLUCZOWE: średniowiecze, styl romański, kościół, Dolny Śląsk, archeologia, św. Katarzyna Aleksandryjska, Sędziszowa

Wstęp

W dolinie rzeki Kaczawy, na niewielkim wzniesieniu, przy drodze wiodącej z Sędziszowej do Sokołowca widoczne są niewielkie ruiny budowli, powszechnie identyfikowanej jako romański kościół (kaplica?) św. Katarzyny Aleksandryjskiej¹ (ryc. 1). Przed rozpoczęciem badań w terenie czytelny był jedynie południowo-zachodni narożnik obiektu oraz zachowane do niewielkiej wysokości fragmenty jego południowej ściany (ryc. 2). Podobno jeszcze w połowie XIX w. można było zobaczyć cały zarys kościoła z wielobocznie zamkniętym prezbiterium². Informację tę należy jednak uznać za niepewną, skoro Hans Lutsch w ostatniej ćwierci tego stulecia opisywał już tylko pozbawioną cech stylowych (zapewne detalu) część zachodniej fasady oraz fundament ściany południowej – zbudowane z łamanego kamienia porfirowego pochodzącego z pobliskiej Wielisławki³.

Wzgórze, na którym wzniesiono świątynię, zbudowane jest głównie ze skał piaskowcowych, zlepieńców, łupków i wapieni⁴. Niemniej wydaje się, że obiekt postawiono z wykorzystaniem tych lokalnych skał, a także bloków ryolitu, pochodzących z niedalekich wychodni tych skał w niedysyjszym kamieniołomie w górze Wielisławce⁵ (ryc. 3). Mają one specyficzne barwy (odcienie czerwieni) i strukturę, którym zawdzięcza nazwę porfirów lub – dokładniej – porfirów kwarcowych. Ponieważ

¹ Zob. np. Z. Świechowski, *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa 1955, s. 59.

² Zob. B. Steinborn, *Złotoryja, Chojnów, Świerzawa. Zabytki sztuki regionu*, Wrocław 1959, s. 146. Badaczka nie daje jednak żadnego odwołania do źródła takiej informacji. Poligonalne zamknięcie prezbiterium omawianej świątyni sędziszowskiej upodabniałoby to założenie do datowanego wcześniej pobliskiego założenia w Nowym Kościele. Czesław Lasota i Jerzy Rozpędowski zrekonstruowali pierwotną formę tamtejszego kościoła jako założenie jednonawowe, bez wieży, z wydzielonym od wschodu i zamkniętym poligonalnie prezbiterium. C. Lasota, J. Rozpędowski, *Nowy Kościół, pow. Złotoryja*, „Informator Archeologiczny. Badania”, 5 (1971), s. 206–207. Zob. G. Biczak, M. Rąbiega, P. Rębisz, *Kościół NMP w Nowym Kościele na tle architektury sakralnej 1. połowy XIII w.*, „Architectus”, 1 (2019), s. 129–144.

³ H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 3: *Der. Reg.-Bezirks Liegnitz*, Breslau 1891, s. 430.

⁴ S. Cwojdziański, J. Pacuła, *Rejon Świerzawy [w:] Geostrada sudecka – przewodnik geologiczno-turystyczny*, Warszawa–Praga 2013, s. 52–59; T. Gunia, *Wycieczka 11. Sędziszowa–Jerzmanice*

Zdrój [w:] *Przewodnik geologiczny po Sudetach*, W. Grocholski (red.), Warszawa 1969, s. 187–193.

5 Na górze tej u schyłku wczesnego średniowiecza funkcjonował gród. Zob. S. Moździoch, *Archäologische Forschungen zu frühmittelalterlichen Burgen in Schlesien* [w:] *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, J. Henning, A.T. Ruttkay (Hrsg.), Bonn 1998, s. 276–291.

6 *Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 1: 971–1230, H. Appelt (bearb.), Graz–Köln 1963, nr 28.

7 Goliński M., *Dzieje zamku Wleń* [w:] *Wleński mikroregion osadniczy w X–XVIII wieku. Przemiany krajobrazu kulturowego*, J. Piekalski (red.), Wrocław 2017, s. 35.

8 Legut-Pintal M., *Śląski model melioratio terrae na przykładzie ziemi nysko-otmuchowskiej i Pogórza Kaczawskiego* [w:] *Cum gratia et amicitia: studia z dziejów osadnictwa dedykowane Pani Profesor Marcie Młynarskiej-Kaletynowej z okazji 65-lecia działalności naukowej*, D. Adamska, K. Chrzan, A. Pankiewicz (red.), Wrocław 2017, s. 186.

9 *Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 4: 1267–1281, W. Irgang (bearb.), Graz–Wien–Köln 1988 (dalej: SUB IV), nr 47, s. 43.

10 M. Ruchniewicz, P. Wiszewski, *Życie w dolinach. Dzieje Świerzawy i okolic*, Wrocław 2015, s. 34.

11 Szerzej problem omawia: *ibidem*, s. 84–85.

12 SUB IV, nr 87, s. 70–71.

część wykorzystanego do budowy kamienia jest obtoczona, można zakładać, że materiał pozyskiwano także z koryta lub brzegów Kaczawy.

Sędziszowa i jej świątynie w świetle źródeł pisanych

Z treści bulli z 23 kwietnia 1155 r.⁶ wynika, że papież Hadrian IV – na prośbę wrocławskiego biskupa Waltera – wziął w opiekę jego diecezję, zatwierdzając przy tym biskupie posiadłości. Elementem składowym dokumentu jest przywołanie ośrodków centralnych (zapewne grodów), stanowiących punkty wyznaczające południową i zachodnią granicę diecezji. Wśród nich wymieniony jest *Valan*, łączony z nadobrzezańskim Wleniem⁷.

Zakładając, że okręgi grodowe obejmowały obszar o promieniu około 15–20 km od centralnego grodu, Maria Legut-Pintal uważa, że do okręgu wleńskiego przynależały prawdopodobnie także wsie położone dalej na wschód – już nad Kaczawą. Miały one być powiązane ze skupiskiem osadnictwa wczesnośredniowiecznego w okolicy Sędziszowej i Nowego Kościoła⁸.

Przemysław Wiszewski, w odniesieniu do początków Sędziszowej, przywołuje testament wrocławskiego biskupa Tomasza I z 9 stycznia 1268 r.⁹, w którym zapisał on kanonikom katedry wrocławskiej dochody z dzieścicin „z siedemnastu wsi położonych koło Złotorzy”. Jedną z nich – „villa Reinfridi” – zidentyfikowana jest właśnie z Sędziszową (Röversdorf)¹⁰.

Źródła pisane niewiele mówią o świątyni zlokalizowanej opodal Wielisławki. Ze względu na fakt, że w granicach średniowiecznej Sędziszowej zachowany jest jeszcze romański kościół św. Jana Chrzciciela i św. Katarzyny Aleksandryjskiej, który od średniowiecza był kościołem parafialnym także dla lokowanej na południe od niego Świerzawy¹¹, to z tą świątynią zapewne należy wiązać większość z nielicznych zapisów źródłowych. Najwcześniejszy jest dokument z 1268 r.¹², w którym wymieniony

został sędziszowski proboszcz Walter. Wiszewski, analizując treść źródła, wyciąga interesujące wnioski mające pośrednio datować założenie samej wsi. Jeden z mieszkańców Sędziszowej („villa Reinuridi”) – Berthold, został bowiem zatrudniony przez syna komesa Brebimila – Sobiesława, do przeprowadzenia lokacji wsi, która od jego imienia – jako zasadzcy – otrzymała nazwę „Bertholdesdorph” (dzisiejszy Gościśław). Zdaniem Wiszewskiego zaangażowanie do lokacji Gościśławia mieszkańca Sędziszowej może oznaczać, że ów dysponował wiedzą, jak proces taki przebiegał (zapewne jako jeszcze naoczny świadek lokacji). Jeśli założenie to jest słuszne, początki lokacyjnej Sędziszowej moglibyśmy widzieć pod koniec czwartej lub na początku piątej dekady XIII w.¹³

Kolejne dane pojawiają się w efekcie lokacji Świerzawy w ostatniej dekadzie XIII w. Jak pisze Wiszewski mieszkańcy miasta początkowo uczęszczali do położonego poza miastem sędziszowskiego kościoła św. Jana Chrzciciela. Dopiero w latach 80. XIV w. wzniesiony został kościół miejski Wniebowstąpienia NMP. Był on jednak filią św. Jana w Sędziszowej¹⁴ (określanego w nowożytnych protokołach wizytacyjnych Sędziszowej jako „Nieder Kirch”¹⁵). Należy zatem zwrócić uwagę na pojawiające się w XVII-wiecznych protokołach określenie „kościół dolny”. Logicznym tego rozwinięciem powinno być stwierdzenie, że w miejscowości musiał istnieć także „kościół górny”¹⁶.

Interesujący w dyskusji na temat sędziszowskiej świątyni katolickiej (świątyni?) jest również dokument z 1519 r., na bazie którego Wiszewski uważa, że w Sędziszowej miała funkcjonować odrębna parafia¹⁷. Hans von Nimptsch, ówczesny właściciel Sędziszowej, korzystając z posiadanego prawa patronatu, chciał wyznaczyć tutejszego proboszcza. Przeciwny temu był Kasper von Röchlitz, dzierżyciel książeńcych uprawnień w Świerzawie, który – korzystając z nich – żądał prawa do mianowania proboszcza zarówno dla Świerzawy, jak i dla Sędziszowej. Biorąc pod uwagę przywołane długotrwałe

13 M. Ruchniewicz, P. Wiszewski, *op.cit.*, s. 37.

14 Także w okresie nowożytnym świątynia miejska była jedynie filią parafii św. Jana Chrzciciela w Sędziszowej – zob. *ibidem*, s. 84.

15 *Visitationsberichte der Diözese Breslau nebst Visitationsordnungen. Archidiakonat Liegnitz*, J. Jungnitz (Hrsg.), Bd. 1, Breslau 1909 (= *Veröffentlichungen aus dem Fuerstbischöflichen Diözesan-Archive zu Breslau*, Bd. 4), s. 82, 250.

16 Kościół w Świerzawie raczej nie był tak określany, gdyż nazwa ta nie pojawia się w żadnym z protokołów wizytacyjnych.

17 M. Ruchniewicz, P. Wiszewski, *op.cit.*, s. 86.

18 *Visitationsberichte der Diözese...*, s. 84.

19 Jeszcze w XVII w. zarządca dóbr z Sędziszowej miał posiadać liczne dokumenty dotyczące dochodów tej kaplicy. Zob. *ibidem*.

20 H. Uhtenwoldt, *Schönau an der Katzbach. Vom Lebensweg einer kleinen schlesischen Stadt*, „Der Wanderer im Riesengebirge”, 6/7 (1941), s. 42.

21 M. Ruchniewicz, P. Wiszewski, *op.cit.*, s. 86. Na wezwanie św. Katarzyny wskazuje też: *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, H. Neuling (Hrsg.), Breslau 1902, s. 262.

22 Na temat patrocinium św. Katarzyny Aleksandryjskiej pisała m.in.: P. Pieńkowska-Wiederkehr, *Kult św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Polsce do końca średniowiecza w świetle wezwań kościołów i kaplic publicznych* [w:] *Fasciculi Historici Novi*, t. 11: *Kult świętych i ideał świętości w średniowieczu*, R. Michałowski (red.), Warszawa 2011, s. 149–374.

23 P. Pencakowski, *Historia świętej Katarzyny Aleksandryjskiej. Gotyckie malowidła ścienne w korpusie kościoła w Świerzawie na Dolnym Śląsku* [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. 2, W. Bałus, W. Walańus, M. Walczak (red.), Kraków 2007, s. 31–45.

24 Pielgrzymkowa funkcja świątyni w Sędziszowej nie znajduje potwierdzenia w jakimkolwiek dokumencie odpustowym. Wiszewski zwraca uwagę, że w źródłach z drugiej połowy XVII w. zauważalne jest zjawisko określenia opuszczonych kaplic jako miejsc pielgrzymkowych (np. zrujnowanej kaplicy w Wałbrzychu w wizytacji z 1654 r.). M. Ruchniewicz, P. Wiszewski, *op.cit.*, s. 115; zob. J.A. Hensel, F.E. Rambach, *Protestantische Kirchen-Geschichte der*

funkcjonowanie kościoła w Świerzawie jako filii parafii św. Jana Chrzciciela, czyli „kościoła dolnego”, słusznym jest postawienie tu pytania o to, czy „druga” (?) parafia sędziszowska mogła mieć swoją siedzibę w niedookreślonym „kościółce górnym”. Protokoły z wizytacji kanoniczej wymieniają w 1677 r.¹⁸ w północnej części wsi „sacellum collapsum” – zawałoną kaplicę NMP¹⁹. Jej lokalizacja odpowiada założeniu, któremu poświęcony jest niniejszy tekst.

Hermann Uhtenwoldt, pisząc o tym założeniu, podaje jednak inne wezwanie – św. Katarzyny. Uważa zresztą budowlę za późną i bez większego znaczenia kultowego (kaplicę wotywną)²⁰. Wiszewski twierdzi, że badacz „pomylił najwyraźniej dwie świątynie” – znaną z protokołu z 1677 r. zrujnowaną kaplicę NMP (możliwy ośrodek parafii sędziszowskiej) oraz kościół św. Jana, który jako drugiego patrona posiadał właśnie św. Katarzynę Aleksandryjską²¹. Można byłoby postawić tu kolejne pytanie – czy fakt posiadania przez zachowaną do dziś świątynię w Sędziszowej dwóch wezwań (św. Jana Chrzciciela i św. Katarzyny Aleksandryjskiej)²² nie mógłby świadczyć, że jedno z nich zostało transferowane ze zniszczonego lub zdesakralizowanego kościoła (np. założenia położonego w górnej części wsi). Jednak fakt istnienia w „kościółce dolnym” XIV-wiecznego cyklu polichromii, prezentującego żywot i męczeńską śmierć św. Katarzyny z Aleksandrii²³, znacząco to unieprawdopodobnia lub ewentualnie wskazuje, że musiałyby nastąpić to bardzo wcześnie – nie później niż w pierwszej połowie XIV w.

W dyskusji na temat datowania założenia w oparciu o źródła historyczne należy użyć jeszcze słusznego spostrzeżenia Wiszewskiego, który twierdzi, że uznanie w protokole z wizytacji kanonicznej w 1677 r. zrujnowanej kaplicy NMP za cel „pradawnych pielgrzymek” wskazuje na realizację w nim zwyczaju Kościoła rzymskiego²⁴, zatem dowodzi jej przedreformacyjnej chronologii.

Z XVIII w. pochodzą jeszcze informacje o natrafieniu w 1754 r. we wnętrzu zrujnowanej kaplicy w Sędziszowej

na grób z ludzkimi szczątkami (*ein Grab und darinnen einen Coerper oder Gebeine*)²⁵. Na większości palców dłoni zmarłego miały znajdować się pierścienie (w tym jeden ozdobiony dwiema literami), które nie były jednak szczególnie cenne i nie miały żadnych szlacheckich kamieni (podobne ozdoby palców miały być odnajdowane w sędziszowskim majątku²⁶).

Jedynie dla porządku wskazać trzeba jeszcze zapis z wizytacji w 1687 r., według którego kościół sędziszowski (raczej mowa tu o „kościółce dolnym” – św. Jana) określony został jako jeden z siedmiu najstarszych na Śląsku²⁷.

Próba datowania zniszczenia kościoła (kaplicy) na podstawie źródeł historycznych raczej nie jest możliwa. Jak podkreśla Wiszewski, Świerzawa i okoliczne wsie – poza rabunkową reją husycką w 1428 r. – nie zostały mocno dotknięte zamętem XV w., tak bardzo rujnującego inne części Śląska. Autor XIX-wiecznej historii Świerzawy przypuszczał, że zniszczenie zamku w Sędziszowej (na Wielisławce) oraz pobliskiego kościoła (podaje wezwanie św. Katarzyny) były rezultatem najazdu husytów w 1427 r.²⁸

Kaplica na pewno była już zrujnowana w połowie XVIII w., o czym opowiada także historia jednego z mieszkańców wsi, który kilka lat przed 1768 r.²⁹, przygotowując się do budowy, zwiózł na swoje podwórze duże kamienie z ruin pobliskiego kościoła. Nie zasnął jednak w nocy chwili spokoju, dopóki nie odwiózł ich z powrotem do kaplicy³⁰.

W dyskusji dotyczącej datowania obiektu głos zabierają także powojenni historycy sztuki. Zygmunt Świechowski uważał, że zastosowana technika budowlana z kamienia łamanego z zastosowaniem ciosów kamiennych o powierzchni licowej prostokątnej w narożnikach (ryc. 4) pozwala określić ją jako późnoromańską i w konsekwencji datować na około połowę XIII w.³¹

Gemeinen in Schlesien nach allen Fürstenthümern, vornehmsten Städten und Oertern dieses Landes, Leipzig–Liegnitz 1768, s. 449.

²⁵ *Ibidem*, s. 443. Informację tę miał jeden z autorów usłyszeć osobiście od odkrywcy tych szczątków.

²⁶ Niejasne jest przywołanie tej historii przez Wiszewskiego (z informacjami o odnalezieniu w kaplicy krypty z ciałami zmarłych, które miały pierścienie z herbami na palcach), a następnie interpretowanie jej jako dowód funkcjonowania tu mauzoleum któregoś z rodów mających swoje majątki. Zob. M. Ruchniewicz, P. Wiszewski, *op.cit.*, s. 115. Oryginalny zapis nie upoważnia do takich twierdzeń.

²⁷ *Visitationsberichte der Diözese...*, s. 255. Inaczej twierdzi monografista miasta Świerzawy, który za jeden z siedmiu najstarszych kościołów na Śląsku uważa właśnie zrujnowaną świątynię w górnej części wsi (przy drodze do Sokołowca). Zob. Ch. A. Kettner, *Schönau's Stadt- und Kirchen Geschichte, nebst einem vorangeschickten kurzen Abrisse der Geschichte von Schlesien und der schlesischen Religionsgeschichte, zum 100jährigen Kirchenjubiläum der evangelischen Gemeinde*, Hirschberg 1841, s. 62.

²⁸ *Ibidem*, s. 28. Wiszewski nie zgadza się z taką sugestią, zwracając uwagę, że „dane, którymi dysponujemy w zakresie obrotu nieruchomościami i gospodarki, nie wskazują na załamanie tutejszego życia społecznego lub kryzys ekonomiczny późnego średniowiecza”. M. Ruchniewicz, P. Wiszewski, *op.cit.*, s. 116.

²⁹ Brak podstaw do datowania tego zdarzenia przez Wiszewskiego na 1654 r. *Ibidem*, s. 220.

³⁰ J.A. Hensel, F.E. Rambach, *op.cit.*, s. 443.

³¹ Z. Świechowski, *op.cit.*, s. 59.

Badania archeologiczne i ich rezultaty

Wobec tak nielicznych wzmianek i skąpych źródeł historycznych, dotyczących interesującego nas obiektu, z pomocą przychodzą źródła archeologiczne. W latach 2009–2010 przeprowadzone zostały wstępne prace wykopaliskowe. Badaniami, z ramienia Zakładu Archeologii Średniowiecza i Czasów Nowożytnych Instytutu Archeologii UJ, kierowali autorzy niniejszego artykułu. Celem podjętych prac była próba określenia chronologii oraz pierwotnych rozmiarów budowli i jej rozplanowania, a także zlokalizowanie ewentualnego cmentarzyska przykościelnego. Istotną kwestią było również opracowanie wytycznych, które pomogłyby w zachowaniu i popularyzacji zabytku.

Niewielkie wykopy sondażowe założono w kilku miejscach istotnych dla rekonstrukcji planu i sposobu posadowienia świątyni. (zob.: plan stanowiska – ryc. 5).

W pierwszym roku badań otworzono cztery wykopy archeologiczne. Pierwszy (określony jako 1/2009, początkowo o wymiarach 2×5 m) usytuowany został na osi E–W, w północno-wschodnim narożniku założenia. W trakcie prac został on poszerzony w części południowo-zachodniej, a w kierunku południowym poprowadzono od niego długi sondaż, przecinający w poprzek nawę i sięgający aż do południowej ściany kościoła. Nieco dalej na zachód, na linii N–S, zlokalizowano wykop 2/2009 (wymiary 2×5 m), przecinający domniemaną lokalizację północnej ściany kościoła. Wykop 3/2009 (w kształcie litery „L” i wymiarach $5 \times 2 \times 5$ m) umiejscowiono na wschodnim stoku wzgórza, gdzie – według informacji mieszkańców – w trakcie orki często znajdowane były szczątki kostne. Wykop 4/2009 założony został tuż przy granicy zachowanego jeszcze przy powierzchni ziemi fundamentu południowej ściany kościoła, w miejscu, w którym mogłoby znajdować się wieloboczne zamknięcie prezbiterium (lub absyda). Wykop ten miał wymiary $1,5 \times 6$ m i (podobnie jak 1/2009) usytuowany był na

osi E-W. W trakcie prac wykopaliskowych poszerzono go w kierunku południowym (sięgając południowej ściany prezbiterium). Ostatecznie uzyskał on kształt litery „L”.

W drugim sezonie badań założono 10 kolejnych sondaży. Pierwszy z nich, oznaczony jako wykop 1/2010 (o wymiarach 3×3 m), usytuowany został na linii zachodniej ściany kościoła, w miejscu, gdzie – jak zakładano – powinno znajdować się główne wejście do świątyni (dokładnie 5,45 m na północ od zachowanego południowo-zachodniego narożnika kościoła, mierzonych od punktu wewnątrz narożnika). Wykop 2/2010 (o wymiarach 2×5 m) zlokalizowany został na osi E-W, we wschodniej części stanowiska, w miejscu zakładanego posadowienia absydy (lub zamknięcia prezbiterium). Wykop 3/2010 (o wymiarach 3×3 m) założony został w odległości 2 m na północ od wykopu 1/2010 – w miejscu, gdzie (jak przypuszczano) powinien znajdować się północno-wschodni narożnik nawy. Z kolei wykop 4/2010 umiejscowiono w odległości 1 m na południe od wykopu 2/2010 – w celu lepszego wyjaśnienia sposobu posadowienia wschodniego zamknięcia kościoła. Kolejne wykopy (nr 5–9/2010) miały charakter niewielkich sondaży (2×3 m oraz 4×3 m) i miały posłużyć odnalezieniu przykościelnego cmentarza. Dwa z nich znajdowały się po południowej stronie kościoła, trzy pozostałe usytuowane zostały na łagodnym, północnym stoku wzgórza. Ostatni wykop 10/2010 (o wymiarach $1,7 \times 1,5$ m) założony został w miejscu przejścia nawy w prezbiterium (po wewnętrznej stronie murów) i przylegał od południa do ściany prezbiterium. Po oczyszczeniu tej partii muru ukazało się w jego wnętrzu niewielkie, o długości 10 cm, przedłużenie muru do wnętrza nawy/prezbiterium, na którym zapewne opierał się łuk tęczy kościoła.

W wyniku przeprowadzonych badań archeologicznych udało się wstępnie zrekonstruować plan kościoła jako orientowane założenie, najprawdopodobniej trójelementowe, bezwieżowe. Zakres dotychczas przeprowadzonych prac nie pozwala stwierdzić jednoznacznie,

32 W tym miejscu należy zaznaczyć, że domniemany XIX-wieczny opis ruin mówi o wielobocznym zamknięciu od wschodu. Z treści nie wynika jednak, czy dotyczył on trójelementowego kościoła z poligonalną absydą (typ 2 VI A wg Kozaczewskiego), czy kościoła dwuelementowego z wielobocznie zamkniętym prezbiterium, bez wydzielonej absydy (typ 1 III A wg Kozaczewskiego). W tej wersji oczywiście inne byłyby również wymiary poszczególnych elementów kościoła. Zob. T. Kozaczewski, *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości H-O)*, Wrocław 1994.

33 Jego przebieg nie był w pełni czytelny, gdyż na wspomnianym poziomie nie były widoczne lica muru, a jedynie pojedyncze kamienie z wnętrza muru i łącząca je zaprawa.

że obiekt w Sędziszowej składał się z trzech wyraźnie wydzielonych elementów przestrzennych: prostokątnej nawy, prostokątnego (choć zastanawiająco krótkiego) prezbiterium oraz półkolistej absydy (typ 2 V A wg Kozaczewskiego). Pomimo pewnych wątpliwości ten model uznajemy za najbardziej prawdopodobny i na nim opieramy zaproponowany sposób rekonstrukcji bryły kościoła³² (ryc. 6).

Jedyną widoczną przed rozpoczęciem prac pozostałością świątyni był południowo-zachodni narożnik nawy (ryc. 7). Od wewnątrz na jego ścianach były jeszcze zachowane znaczące partie wyprawy tynkarskiej. W trakcie badań archeologicznych na poziomie współczesnego gruntu udokumentowano również przebieg południowej ściany nawy w kierunku wschodnim³³ (ryc. 8). Lica tego muru zostały uchwycone w wykopie 1/2009. Odślonięcie i oczyszczenie południowej ściany nawy kościoła, ukrytej dotąd pod korzeniami drzew, pozwoliło z kolei na rozpoznanie sytuacji w miejscu przejścia nawy w prezbiterium (wykop 10/2010) oraz na określenie długości samej nawy. W wykopie 2/2009, w profilu zachodnim i wschodnim, uchwycono negatyw spągu północnego muru nawy. Na tej podstawie możliwe stało się przynajmniej orientacyjne zrekonstruowanie przebiegu tego muru oraz określenie lokalizacji północno-zachodniego narożnika nawy.

Opierając się na powyższych ustaleniach, należy stwierdzić, że nawa kościoła miała wymiary wewnętrzne ok. $15,6 \times 12,8$ m. Grubość murów nawy wynosiła 110 cm. Tak oszacowane wymiary wskazują, że obiekt ten był zbliżony wielkością do kościoła św. Jana i św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Świerzawie (gdzie nawa ma wymiary wewnętrzne $17,6 \times 11,75$ m).

Zakładając na podstawie badań archeologicznych, że kościół w Sędziszowej miał budowę trójelementową, oprócz opisanej powyżej nawy, należy wyróżnić kolejny jego człon – prostokątne prezbiterium. *In situ* udokumentowano fundament jego południowej ściany, którego oba lica były na większości jego przebiegu czytelne.

Dodatkowo, południowy kraniec wykopu 4/2009 sięgnął wewnętrznego lica tej ściany, a w jego wschodnim profilu udało się odsłonić zachodnie lico wschodniej ściany prezbiterium. Ważnym odkryciem było też uchwycenie miejsca zakończenia nawy i początku prezbiterium (wykop 10/2010). Rozpoznanie tego fragmentu murów świątyni było znacznie utrudnione ze względu na rosnące w tym miejscu drzewo (ryc. 9). Zostało ono ścięte, ale jego rozbudowany system korzeniowy wniknął głęboko w strukturę murów, nie pozwalając na ich pełne odsłonięcie. We wspomnianym wykopie uchwycone zostało jednak lico muru prezbiterium, które w tym miejscu rozszerzało się do wewnątrz, tworząc prawdopodobnie podstawę łuku tęczowego.

Opierając się na odsłoniętych w trakcie badań relikwiarach, przyjmujemy, że prezbiterium miało kształt prostokąta o wewnętrznych wymiarach $6,1 \times 5,3$ m (dla porównania wymiary wewnętrzne prezbiterium pobliskiego kościoła św. Jana i św. Katarzyny Aleksandryjskiej wynoszą $8,55 \times 6,76$ m). Niestety nie udało się ustalić dokładnego położenia ani kształtu zakończenia prezbiterium. Nie zostało także uchwycone miejsce „wyjścia” murów domniemanej absydy. Nie można zatem wykluczyć, że kościół w Sędziszowej był dwuelementowy i składał się jedynie z prostokątnej nawy oraz zamkniętego półkolistego lub poligonalnego (jak chce niezidentyfikowany przekaz z połowy XIX w.) prezbiterium. Taką formą byłaby zbliżona np. do pierwotnej bryły świątyni w Nowym Kościele³⁴.

Najsłabiej rozpoznany i nie do końca potwierdzony element kubaturowym kościoła w Sędziszowej jest absyda zamykająca kościół od wschodu. Założone w miejscu przypuszczalnego posadowienia absydy wykopy 2 i 4/2010 nie dostarczyły konkretnych danych. Odsłonięte w nich warstwy należy raczej interpretować jako naturalne gruzowisko. Jedynie w wykopie 4/2009 odsłonięto niewielki fragment fundamentu zbudowanego z kamieni połączonych zaprawą i ułożonych bezpośrednio na

34 C. Lasota, J. Rozpędowski, *op.cit.*, s. 207; zob.: G. Biczak, M. Rabięga, P. Rębisz, *op.cit.*, s. 137–138.

podłożu skalnym. Proponujemy na tej podstawie przyjąć hipotezę o istnieniu półkolistej absydy. Miałaby ona promień wewnętrzny wynoszący ok. 3 m.

Od północy do prezbiterium przylegała prostokątna zakrystia. We wschodniej części wykopu 1/2009 odsłonięto fragmentarycznie zachowany w partii fundamentowej mur, który uznać należy za relikwiny jej północnej ściany. Odsłonięty fragment posiadał wyraźnie widoczne lico wewnętrzne i w jednym miejscu także widoczną granicę zewnętrzną (lico?). Blisko wschodniej granicy wykopu 1/2009 widoczny był też wyraźny wkop, który ostrożnie zinterpretowano jako ślad po „wyrabowanym” murze wschodnim zakrystii. Wstępnie można założyć, że zakrystia miała plan prostokąta o wymiarach wnętrza ok. 5 × 2,6 m (zakrystia w kościele św. Jana i św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Świerzawie była dłuższa i miała wymiary wewnętrzne: 8,4 × 2,8 m).

Fragmentarycznie rozpoznane relikwiny zakrystii i północnej części prezbiterium oraz brak powiązanej z nimi stratygrafii nie pozwalają stwierdzić, czy zakrystia powstała w tym samym czasie co bryła kościoła, czy dobudowano ją w późniejszym okresie.

Podczas prac archeologicznych znaleziono wiele zabytków ruchomych, takich jak fragmenty naczyń glinianych (476 ułamków), ceramiki budowlanej (cegieł, dachówek, płytek posadzkowych – łącznie 226 fragmentów), przedmioty metalowe (78 sztuk, w tym głównie gwoździe) oraz kości zwierzęce.

O ile obecność ceramiki budowlanej i części przedmiotów metalowych (zwłaszcza gwoździ) związana jest z budową, funkcjonowaniem, a przede wszystkim destrukcją budynku kościoła, to pozostałe znaleziska należy łączyć z innymi procesami tafonomicznymi. Przeważająca liczba fragmentów naczyń, które pochodzą z czasów od późnego średniowiecza po współczesność, związana jest przede wszystkim z użytkowaniem okolicznych pól uprawnych, a także gromadzącymi się przez wieki przy ruinach odpadkami.

Interesująco na tle całego stanowiska w Sędziszowej przedstawia się odkryta w wykopie 1/2009 jama ze szczątkami zwierząt (ryc. 10, 11). Znajdowała się ona w centralnej części dawnej nawy. Już na głębokości 30 cm zaczęły pojawiać się, w otoczeniu ciemnej, przepalanej ziemi z kawałkami węgla drzewnych i kamieniami, pojedyncze kości zwierzęce. W trakcie dalszej eksploracji odsłonięto kompletny szkielet psa, poniżej niepełny szkielet krowy oraz pojedyncze kości konia. Dno obiektu znajdowało się na głębokości 70 cm. Przy kręgach szyjnych psa znaleziona została żelazna sprzączka, zapewne od obroży. Jej pospolita forma nie pozwala jednak na określenie czasu powstania (datowanie) tej intrygującej jamy. Na poziomie zalegania kości odkrytych zostało także kilka fragmentów ceramiki, które możemy datować na XV–XVI w.

Trudno określić charakter i funkcję opisanej jamy. Być może należy wiązać ją z okresem zniszczenia kościoła w trakcie trwania wojen husyckich w 1427 lub 1428 r., a może jest to wtórne wypełnisko dawnego grobu, o którego odkryciu mówi źródło z połowy XVIII w.

Niestety w trakcie badań archeologicznych na stanowisku w Sędziszowej nie udało się odkryć pozostałości cmentarza. Wykop 3/2009 wykluczył istnienie śladów cmentarza na wschodnim stoku wzgórza. Wytyczone w tym samym celu wykopy 5, 6 i 7/2010, usytuowane po północnej stronie kościoła, oraz wykopy 8 i 9/2010, zlokalizowane po jego stronie południowej, również nie dostarczyły żadnych śladów grobów. Wytłumaczeniem takiego stanu rzeczy może być fakt całkowitego zniszczenia cmentarza w ciągu następnych wieków, zwłaszcza w okresie nowożytnym, kiedy dokoła ruin kościoła prowadzone były intensywne prace rolnicze. Wpływ na to musiał mieć także fakt, że jeśli groby znajdowały się wokół świątyni, nie mogły być głęboko wkopane w ziemię (ze względu na płytko położone skaliste podłoże). Zniszczeniu cmentarza sprzyjały zarówno czynniki naturalne (denudacja), jak i działalność gospodarcza (orka). Według informacji ustnej mieszkańców Sędziszowej jeszcze w latach 60.

35 Warto zwrócić uwagę, że badania przy świątyni w Nowym Kościele (okolicie tej miejscowości oraz Sędziszowej miały być objęte wcześniejszym osadnictwem średniowiecznym) wykazały istnienie cmentarzyska datowanego na XII w. i pierwszą ćwierć XIII w. Zob. *ibidem*, s. 206–207.

36 Jako postulat ewentualnych działań w przyszłości, które mogły zweryfikować dane w zakresie chronologii założenia, należy wskazać datowanie radiowęglowe zapraw budowlanych.

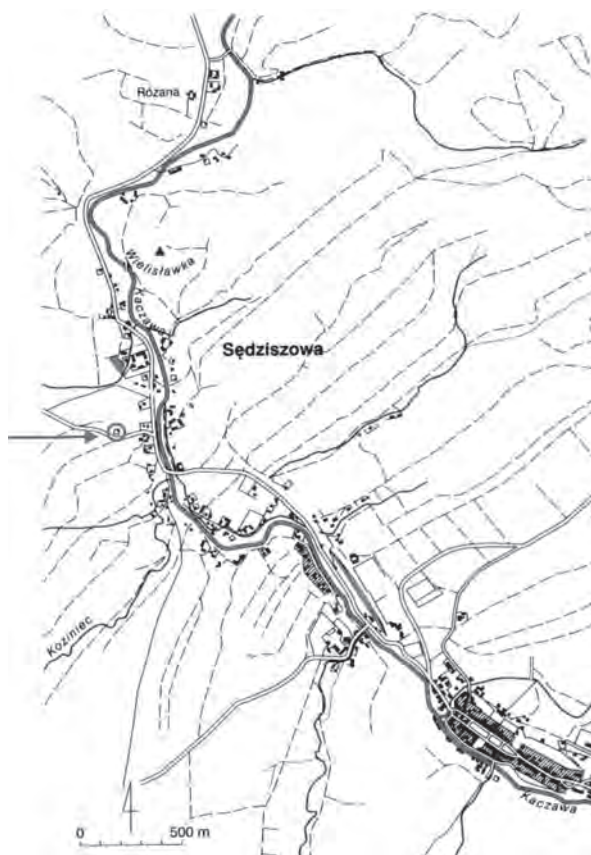
XX w. na wzgórzu oraz u podnóży jego stoków licznie znajdowane były kości ludzkie³⁵.

Podsumowanie

Badania archeologiczne w Sędziszowej doprowadziły do rozpoznania planu najpewniej trójelementowej świątyni bezwieżowej, którą tworzyła prostokątna nawa, prostokątne prezbiterium oraz półkolista absyda, a także – przylegająca do prezbiterium od północy – zakrystia. Odslonięte (głównie w części południowej) fundamenty kościoła w większości posadowione zostały bezpośrednio na skale macierzystej (ryc. 12). Śladami nieistniejących już murów budowli (w północno-zachodniej i północnej części założenia) były warstwy pokruszonej zaprawy i luźne kamienie (ryc. 13). Stanowiły one jedyną wskazówkę (spąg negatywu rozebranych murów) pozwalającą na rekonstrukcję ich przebiegu.

Choć źródła pisane nie pozwalają na jednoznaczne określenie funkcji świątyni, biorąc pod uwagę skalę założenia, przyjęć należy, że był to kościół (domniemany „kościół górny” w Sędziszowej). Chronologia powstania założenia nie została potwierdzona materiałem archeologicznym, ale na podstawie sposobu budowy należy uznać (za Zygmuntem Świechowskim), że wzniesiono je około połowy XIII w. Świątynia musiała przestać istnieć dość wcześnie, zapewne jeszcze w średniowieczu (w czasie niepokojów husyckich lub nawet wcześniej)³⁶.

Niejednoznaczne jest także wezwanie świątyni – znane dopiero ze źródeł nowożytnych, opisujących obiekt jako już zrujnowany. Przywoływany jest w nich jako poświęcony Najświętszej Marii Pannie lub św. Katarzynie (Aleksandryjskiej) – oba te patrocina należą do wczesnych na Śląsku. Gdyby przyjęć założenie o transferze wezwania św. Katarzyny do „kościółka dolnego” – dotąd pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela – to musiałoby to mieć miejsce do połowy XIV w., kiedy powstał w nim cykl malowideł poświęcony tej (nowej?) patronce.

Ryc. 1. Lokalizacja kościoła na planie miejscowości (wg *Słownika geografii turystycznej Sudetów*, t. 7: *Pogórze Kaczawskie*, M. Staffa (red.), Wrocław 2002, s. 495).

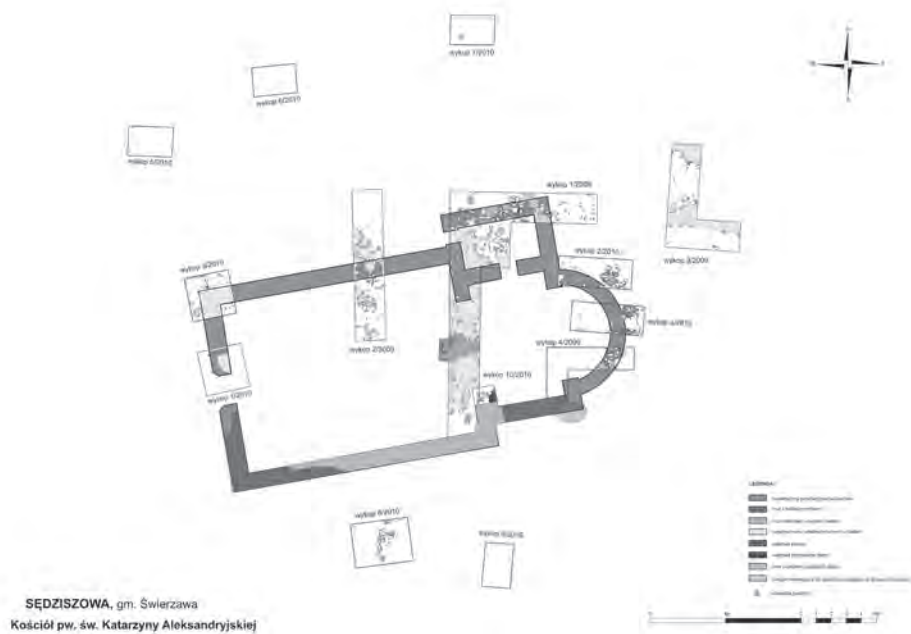
Ryc. 2. Sędziszowa. Zachowane do dziś relikty kościoła (fot. A. Szyber).

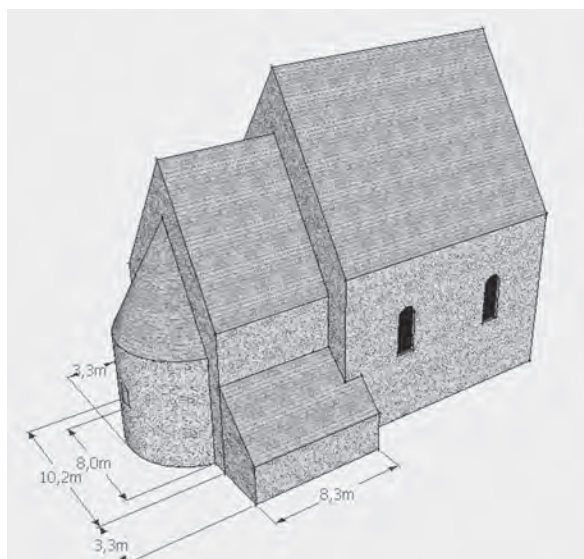
Ryc. 3. Wzgórze Wielisławka z widocznym dawnym kamieniołomem (obecnie rezerwat przyrody Organy Wielisławskie) (fot. A. Szyber).

Ryc. 4. Sędziszowa. Południowo-zachodni narożnik kościoła z widocznymi ciosami kamiennymi w narożnikach (fot. A. Szyber).

Ryc. 5. Sędziszowa. Plan wykopów z lat 2009–2010 (oprac. A. Szyber, P. Nocuń, I. Pieńkos).

Ryc. 6. Rekonstrukcja kościoła św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Sędziszowej (w oparciu o typ kościołów 2 V A wg T. Kozaczewskiego) (rys. P. Nocuń).

Ryc. 7. Sędziszowa. Południowo-zachodni narożnik kościoła z widocznymi fragmentami wyprawy tynkarskiej (fot. A. Szyber).

Ryc. 8. Sędziszowa. Odsłonięty w trakcie prac archeologicznych południowy mur nawy kościoła – widok od wschodu (fot. A. Szyber).

Ryc. 9. Sędziszowa, wykop 10/2010. Miejsce przejścia nawy w prezbiterium – widok od zachodu (fot. A. Szyber).

Ryc. 10. Sędziszowa, wykop 1E/2009. Jama ze szczątkami zwierzęcymi (fragmenty szkieletu psa oraz znaleziona przy nim sprzączka obroży) (fot. A. Szyber).

Ryc. 11. Sędziszowa. Jama ze szczątkami zwierzęcymi (fragment szkieletu krowy) (fot. A. Szyber).

Ryc. 12. Sędziszowa, wykop 4/2009. Pozostałości zaprawy i muru absydy zalegające bezpośrednio na skale macierzystej (fot. A. Szyber).

Ryc. 13. Sędziszowa, wykop 1AB/2009. Pozostałości muru północnej ściany zakrystii (fot. A. Szyber).

BIBLIOGRAFIA

I. ŹRÓDŁA

- Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 1: 971–1230, H. Appelt (bearb.), Graz–Köln 1963 (SUB I).
- Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 4: 1267–1281, W. Irgang (bearb.), Graz–Wien–Köln 1988 (SUB IV).
- Visitationsberichte der Diözese Breslau nebst Visitationsordnungen. Archidiakonat Liegnitz*, J. Jungnitz (Hrsg.), Bd. 1, Breslau 1909 (=Veröffentlichungen aus dem Fürstbischöflichen Diözesan-Archiv zu Breslau, Bd. 4).

II. LITERATURA

- Biczak G., Rabiega M., Rębisz P., *Kościół NMP w Nowym Kościele na tle architektury sakralnej 1. połowy XIII w.*, „Architectus”, 1 (2019), s. 129–144.
- Cwojdziniński S., Pacuła J., *Rejon Świerzawy [w:] Geostrada sudecka – przewodnik geologiczno-turystyczny*, Warszawa–Praga 2013, s. 52–59.
- Goliński M., *Dzieje zamku Wleń [w:] Wleński mikroregion osadniczy w X–XVIII wieku. Przemiany krajobrazu kulturowego*, J. Piekalski (red.), Wrocław 2017, s. 35–42.
- Gunia T., *Wycieczka 11. Sędziszowa–Jerzmanice Zdrój [w:] Przewodnik geologiczny po Sudetach*, W. Grocholski (red.), Warszawa 1969, s. 187–193.
- Hensel J.A., Rambach F.E., *Protestantische Kirchen-Geschichte der Gemeinden in Schlesien nach allen Fürstenthümern, vornehmsten Städten und Oertern dieses Landes*, Leipzig–Liegnitz 1768.
- Kettner Ch. A., *Schönau's Stadt- und Kirchen Geschichte, nebst einem vorangeschickten kurzen Abrisse der Geschichte von Schlesien und der schlesischen Religionsgeschichte, zum 100jährigen Kirchenjubiläum der evangelischen Gemeinde, Hirschberg* 1841.
- Kozaczewski T., *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości H–O)*, Wrocław 1994.
- Lasota C., Rozpędowski J., *Nowy Kościół, pow. Złotoryja*, „Informator Archeologiczny. Badania”, 5 (1971), s. 206–207.
- Legut-Pintal M., *Śląski model melioratio terrae na przykładzie ziemi nysko-otmuchowskiej i Pogórza Kaczawskiego [w:] Cum gratia et amicitia. Studia z dziejów osadnictwa dedykowane Pani Profesor Marcie Młynarskiej-Kaletynowej z okazji 65-lecia działalności naukowej*, D. Adamśka, K. Chrzan, A. Pankiewicz (red.), Wrocław 2017, s. 179–194.
- Lutsch H., *Verzeichniss der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 3: *Der. Reg.-Bezirks Liegnitz*, Breslau 1891.

- Możdżioch S., *Archäologische Forschungen zu frühmittelalterlichen Burgen in Schlesien* [w:] *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, J. Henning, A.T. Ruttkey (Hrsg.), Bonn 1998, s. 276–291.
- Pencakowski P., *Historia świętej Katarzyny Aleksandryjskiej. Gotyckie malowidła ściennie w korpusie kościoła w Świerzawie na Dolnym Śląsku* [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. 2, W. Bałus, W. Walanus, M. Walczak (red.), Kraków 2007, s. 31–45.
- Pieńkowska-Wiederkehr P., *Kult św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Polsce do końca średniowiecza w świetle wezwań kościołów i kaplic publicznych* [w:] *Fasciculi Historici Novi*, t. 11: *Kult świętych i ideał świętości w średniowieczu*, R. Michałowski (red.), Warszawa 2011, s. 149–374.
- Ruchniewicz M., Wiszewski P., *Życie w dolinach. Dzieje Świerzawy i okolic*, Wrocław 2015.
- Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, H. Neuling (Hrsg.), Breslau 1902.
- Sędziszowa [w:] *Słownik geografii turystycznej Sudetów*, t. 7: *Pogórze Kaczawskie*, M. Staffa (red.), Wrocław 2002, s. 493–499.
- Steinborn B., *Złotoryja, Chojnów, Świerzawa. Zabytki sztuki regionu*, Wrocław 1959.
- Świechowski Z., *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa 1955.
- Uhtenwoldt H., *Schönau an der Katzbach. Vom Lebensweg einer kleinen schlesischen Stadt*, „Der Wanderer im Riesengebirge”, 6/7 (1941), s. 41–42.
-

Filozofia dla bibliotekarzy i niebibliotekarzy – na łamach przedwojennego czasopisma „Bibliotekarz”

Zdzisław Gębołyś

UNIWERSYTET KAZIMIERZA WIELKIEGO
ORCID: 0000-0001-6322-478X

ABSTRACT

Philosophy for librarians and non-librarians - in the pages of the pre-war journal “Bibliotekarz”

The journal “Bibliotekarz” was published in 1919, 1929–1939 as an organ of the Polish Librarians Association. It was the most important professional librarian journal, next to “Przegląd Biblioteczny”, published in Poland in the interwar period. Basically, the journal was intended for librarians working in public libraries, fulfilling various functions in the area of library practice: information, advisory and education. In addition, in the years 1929–1934, under a changed title – “Bulletin of the Public Library of the Capital City of Warsaw” (publisher, from 1934 – co-publisher), it acted as a reporter on the activities of this library.

An expression of the magazine’s servitude and openness towards readers, and libraries – towards library users, was the publication in its pages of information and reports on books from various fields of knowledge, collected and made available in the library, among which philosophy occupied a prominent place. The aim of the article is to show the presence of philosophy in the pages of “Bibliotekarz” and in the Public Library of the Capital City of Warsaw itself. In particular, the popularization of philosophy through the publication of bibliographic reports on new and old philosophical books, and reviews of philosophical books published in the

journal, was discussed. Moreover, the presence of philosophy in the librarian training programs at the One-Year Library School operating at the Public Library of the Capital City of Warsaw was also presented. From the reports of the Library, information about philosophical acquisitions, books and periodicals was extracted. Walter Auerbach's text on philosophical literature, useful for librarians in their professional work, found a special discussion. The silhouette of this outstanding pre-war librarian, his life and professional path and his most important works were dusted off from oblivion.

KEY WORDS: „Bibliotekarz” [A Librarian] (journal), Związek Bibliotekarzy Polskich, Polish Librarians Association, „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy” [Bulletin of the Public Library of the Capital City of Warsaw] (journal), the popularization of philosophy, One-Year Library School in Warsaw

SŁOWA KLUCZOWE: „Bibliotekarz” (czasopismo), Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy” (czasopismo), popularyzacja filozofii, Jednorooczna Szkoła Biblioteczna w Warszawie

Wstęp

Filozofia jest wszechobecna. I właściwie nie ma w tym stwierdzeniu nic specjalnie odkrywczego. Filozofią zajmuje się przecież prawie każdy średnio co najmniej inteligentny człowiek. Nie dość tego, każdemu wydaje się, że się zna na filozofii. To jednak stanowczo za mało, aby wypowiadać się autorytatywnie o filozofii, aby uczestniczyć w filozoficznych dysputach, nie mówiąc już o tym, aby uprawiać filozofię. Jak się wydaje, podobnie ma się rzecz z obecnością filozofii w życiu codziennym, w instytucjach oświatowych, kulturalnych i naukowych, także w bibliotekach i w szkołach. Chcąc potwierdzić lub zaprzeczyć tezie o obecności filozofii gdziekolwiek, trzeba najpierw przejrzeć dziesiątki, a może nawet setki źródeł i opracowań. Z naukowego punktu widzenia za interesujące, a może nawet ważne źródło wiedzy o filozofii można uznać każde czasopismo naukowe i popularnonaukowe z obszaru nauk społecznych i humanistycznych, również czasopismo bibliotekarskie. Przemawiają w tym wypadku związki biblioteki z filozofią, obecność dzieł filozoficznych w zbiorach bibliotecznych. Bez cienia przesady można powiedzieć, że ma ona charakter powszechny, tzn. filozofia jest obecna we wszystkich bibliotekach, bez wyjątku. Filozofia (książki, czasopisma, teraz również dokumenty elektroniczne) jest w bibliotekach poszukiwana, studiowana i czytana. Można to przyjąć *a priori*.

¹ Redakcja, „Bibliotekarz”, 1 (1919), s. 1–2.

Już jednak z tych dwóch podstawowych, wyżej wyliczonych powodów przedmiot naszej rozprawy znajduje uzasadnienie. Postaramy się dowieść, że tak właśnie było w okresie międzywojennym w Warszawie, biorąc na warsztat czasopismo „Bibliotekarz”, organ bibliotek publicznych w Polsce w latach 1919, 1929–1939, koncentrujący się terytorialnie na Warszawie, instytucjonalnie na Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy, ale też wychodzący poza Warszawę, na obszar całej Polski, a nawet poza jej granice. Poprzez analizę zawartości czasopisma pokażemy obszary występowania tematyki filozoficznej w czasopiśmie, w szczególności odniesienia bibliograficzne, obecność filozofii w programie Jednorocznej Koedukacyjnej Szkoły Bibliotekarskiej, działającej przy warszawskiej Bibliotece Publicznej. Szczególną uwagę zwrócimy na jedyny tekst filozofa o filozofii – Waltera Auerbacha o doborze literatury z filozofii dla bibliotek i bibliotekarzy. Przypomnimy przy okazji wybitną, acz zapomnianą postać filozofa, jego drogę życiową, zawodową i naukową oraz jego naukowe dokonania.

„Bibliotekarz”

W 1919 r., na progu niepodległej Rzeczypospolitej ujrzało światło dzienne pierwsze czasopismo bibliotekarskie w dziejach polskich bibliotek, dość siermiężne w formie, wydane na dość lichym papierze, o czym świadczą pozółkłe po 100 latach stronicie pisma, w dodatku o niewielkiej objętości, co poniekąd zrozumiałe, zważywszy na trudny moment, kiedy powstało, o niezbyt zróżnicowanej tematyce, ograniczonej przynajmniej deklaratywnie do bibliotek publicznych. Pismo, jak głosiła redakcja w tekście wstępnym, miało służyć przede wszystkim bibliotekom publicznym (powszechnym), które według wydawcy były podłożem, a poniekąd gwarantem, rozwoju czytelnictwa w społeczeństwie¹. Pismo, koncentrując się na sprawach czysto fachowych, związanych z pracą bibliotekarską, stawiało sobie za cel przybliżenie zagadnień dotyczących roli

bibliotek powszechnych w społeczeństwie oraz wpływu książki na tożsamość narodową i świadomość społeczną². Po latach w powojennej Polsce Wanda Dąbrowska, redaktorka naczelna „Bibliotekarza”, wyjaśniała, że pismo miało ambicję, aby biblioteki odgrywały poważną i twórczą rolę w obszarze oświaty i kultury³. Niestety pierwszy „Bibliotekarz” nie przetrwał próby czasu i po wydaniu czterech zeszytów został zawieszony wskutek trudności finansowych wywołanych przez strajk drukarzy⁴. Odrodził się dopiero po 10 latach (1929) pod nowym tytułem „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, co miało zasadniczy wpływ na oblicze ideowe i programowe pisma⁵. Faktycznie jego głównym zadaniem, skrzętnie realizowanym, było systematyczne informowanie o działalności warszawskiej biblioteki poprzez sprawozdania, kronikarskie zapiski, doniesienia z działającej przy bibliotece szkole bibliotekarskiej, czasami okraszane wykraczającymi poza te ramy tekstami autorskimi. Jedynym łącznikiem pomiędzy oboma edycjami był rozbudowany dział bibliograficzny, w którym biblioteka informowała świat zewnętrzny o dubletach (*Duplicata*), czyli o książkach, których chciałaby się pozbyć, dalej o książkach, które chciałaby nabyć (*Desiderata*). Na całe szczęście po 5 latach powrócono do pierwotnych założeń. Od szóstego rocznika (1934/1935) pismo powróciło nie tylko do poprzedniej nazwy „Bibliotekarz”, ale przede wszystkim do swoich źródeł, eksponując głównego adresata pisma – biblioteki publiczne. „Bibliotekarz” stawiał sobie za cel informowanie o życiu bibliotek publicznych, o ich bieżących problemach, pomaganie w ich rozwiązywaniu poprzez teksty o charakterze poradniczym, informacyjnym oraz bibliograficznym⁶. Redakcja nie zrezygnowała z zamiaru prezentowania roli społecznej biblioteki i książki, i docierania do szerszych, także niebibliotekarskich kręgów. Wyrazem tego było zamieszczanie wykazów nowych książek z różnych dziedzin przydatnych w bibliotekach publicznych oraz przeglądów zawartości różnych czasopism pod kątem tematyki bibliotekarskiej.

2 *Ibidem*.

3 W. Dąbrowska, *Pierwsze wcielenie „Bibliotekarza”*. Przyczynek do dziejów prasy bibliotekarskiej. „Bibliotekarz”, 11 (1963), s. 324–327; Zob. też R. Przelaskowski, *Rys dziejów czasopisma „Bibliotekarz” (1919–1963)*, „Przegląd Biblioteczny”, 3 (1964), s. 153–162; J. Kornecka, „Bibliotekarz”. *Lata 1929–1939*, „Bibliotekarz”, 11 (1963), s. 328–341; A. Kempa, *Z dziejów „Bibliotekarza” i „Poradnika Bibliotekarza” [w:] Co nam zostało z tych lat. 80-lecie „Bibliotekarza” i 50-lecie „Poradnika Bibliotekarza”*, J. Nowicki (red.). Warszawa, 2000, s. 9–16; Z. Gębołyś, „Bibliotekarz” 1919 – widziany po (100) latach, „Bibliotekarz”, 4 (2019), s. 4–9.

4 „Bibliotekarz”, 5–6 (1919), s. 1.

5 *Od Redakcji*, „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 1–2 (1929–1930), s. 1.

6 *Od Redakcji*, „Bibliotekarz”, 1 (1934–1935), s. 1.

„Bibliotekarz” z racji niewielkiego nakładu (1000–1400 egzemplarzy) nie był w stanie wejść pod strzechy, tzn. dotrzeć, poza bibliotekarzami oraz działaczami społecznymi i oświatowymi tudzież miłośnikami książek i bibliotek, do szerszych rzesz niebibliotekarzy. Pomimo tego jest ważnym dowodem i świadectwem tamtych czasów, pokazującym, jak ówczesni bibliotekarze pojmowali bibliotekę publiczną, jak ją tworzyli, jak zamierzali poprzez zbiory dotrzeć do czytelników. Pomiędzy kwietniem a późną jesienią 1919 r. ukazały się 4 numery pisma, w tym dwa podwójne (3/4; 5/6), w miejsce zakładanych 12. W zamysle „Bibliotekarz” miał być miesięcznikiem, o objętości 1 arkusza, w formacie 25 × 17 cm. Łączna objętość wszystkich 4 numerów wyniosła 112 stron. Po 10 latach przerwy pismo zostało reaktywowane w 1929 r. pod nazwą „Biuletyn Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy”. Biuletyn nominalnie nadal miał być miesięcznikiem (tab. 1).

Tab. 1 „Bibliotekarz” 1919. Charakterystyka formalna pisma

„Bibliotekarz” 1919		
Cecha	Nominalna	Faktyczna
Częstotliwość	miesięcznik	miesięcznik, dwumiesięcznik
Liczba wydanych numerów	12	4 (1, 2, 3/4, 5/6)
Objętość	1 arkusz – 95 stron	2 (28+32+32+20) Razem 112 stron
Cena	zmienna	10 marek
Nakład	zmienny	1000
Ilustracje	zmienna	–
Ogłoszenia	zmienna	7

Źródło: „Bibliotekarz”, 1–6 (1919).

Praktyka wydawnicza odbiegała jednak znacznie od przyjętych założeń. Faktycznie zamiast 60 numerów w ciągu pięciu lat wydawania pisma (1929–1934) ukazały się tylko 34 numery. Częstotliwość pisma podlegała fluktuacjom. W omawianym okresie aż 12 numerów

wydanych zostało w formie dwumiesięcznika, trzy jako kwartalnik, 19 jako miesięcznik. Łączna objętość wszystkich wydanych 34 numerów była również niższa od deklarowanego 1 arkusza na numer (16 stron) i wyniosła 463 stron, zamiast 960 stron. Sytuacja generalnie nie uległa zmianie po przekształceniu pisma z biuletynu jednej biblioteki w organ bibliotek publicznych. W trzecim okresie wydawania pisma (1934/35–1939) ukazały się 34 numery (60) o łącznej objętości 846 stron (1544). Ta rozbieżność, jak przypuszczamy miała swe źródło w problemach finansowych kolejnych wydawców pisma, wynikających ze światowego kryzysu ekonomicznego (tab. 2).

Tab. 2 „Bibliotekarz” 1929–1934. Charakterystyka formalna pisma

„Bibliotekarz” 1929–1934		
Cecha	Nominalna	Faktyczna
Częstotliwość	Miesięcznik	miesięcznik, dwumiesięcznik kwartalnik półrocznik
Liczba wydanych numerów	60	1929/1930 – 9 1930/1931 – 8 1931/1932 – 7 1932/1933 – 5 1933/1934 – 4 + numer specjalny 33 + numer specjalny Razem: 34 numery
Objętość	1 arkusz – 960 stron	1929/1930 – 72 s. 1930/1931 – 119 s. 1931/1932 – 128 s. 1932/1933 – 92 s. 1933/1934 – 52 s. Razem: 463 s.
Cena	zmienna	50 groszy; 75 groszy, 1–2 złote
Nakład	zmienna	1000 egz.
Ilustracje	zmienna	57
Ogłoszenia	zmienna	3

Źródło: „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy” 1929–1934.

Tab. 3 „Bibliotekarz” 1934/1939. Charakterystyka formalna pisma

„Bibliotekarz” 1934–1939		
Cecha	Nominalna	Faktyczna
Częstotliwość	miesięcznik	miesięcznik dwumiesięcznik
Liczba wydanych numerów	60	1934/1935 – 5 1935/1936 – 8 1936/1937 – 6 1937/1938 – 6 1938 – 6 1939 – 3 34
Objętość	1152 stron	1934/1935 – 133 s. 1935/1936 – 182 s. 1936/1937 – 139 s. 1937/1938 – 163 s. 1938 – 145 s. 1939 – 84 s. Razem: 846
Cena	zmienna	1934/1935 – 1 zł 1935/1936 – 0,5–1,5 1936/1937 – 0,5–1,5 1937/1938 – 0,5–1,5 1938 – 0,5–1,5 1939 – 1 zł
Nakład	zmienny	1000 egz.
Ilustracje	zmienna	81
Ogłoszenia	zmienna	35

Źródło: „Bibliotekarz” 1934–1939.

Kompozycja „Bibliotekarza”

1919

Kompozycja „Bibliotekarza” podlegała właściwie ciągłym zmianom i modyfikacjom, bez naruszania konstrukcji zasadniczej. W roczniku 1919 z pierwotnego jednego działu wyłoniły się poddziały poświęcone ruchowi wydawniczemu, organizacjom fachowym (nie tylko bibliotekarskim) oraz poszczególnym bibliotekom. W części artykułowej zostały opublikowane 24 artykuły (4+3+11+6). Dział artykułowy dopełnia część przeglądowa. W istocie rzeczy jest to dział sprawozdawczy, kronika

wydarzeń krajowych w dziedzinie bibliotekarstwa publicznego. Redakcja uporządkowała je w 3–5 głównych częściach: *Z życia organizacji*; *Z życia bibliotek*; *Drobiazgi*; *Z życia ZBP*; *Z chwili bieżącej*. Prawie w każdym numerze zamieszczane były notatki o bibliotekach publicznych, zwykle 1–2 stronicowe, prezentujące ich stan aktualny oraz najważniejsze problemy.

7 Liczba artykułów.

„Bibliotekarz” nie posiadał działu recenzyjnego. Rolę quasi-przeglądu piśmiennictwa pełniła w roczniku 1919 rubryka *Przegląd ruchu wydawniczego*. Układ pisma pozostał niezmienny w zasadzie tylko w głównym kształcie, jakim był podział na dwa działy: artykułowy i przeglądowo-informacyjny. Tworzyło go sześć głównych działów: *Kronika*; *Desiderata (dzieła poszukiwane)*; *Duplicata (dzieła do sprzedania)*; *Wydawnictwa Biblioteki*; *Nowe książki*; *Poradnia Biblioteczna ZBP* (zob. tab. 4).

Tab. 4. „Bibliotekarz” 1919–1939. Kompozycja pisma

Rok		
1919	1929–34	1934–1939
Dział artykułów – 22 ⁷	Dział artykułów – 80	Dział artykułów – 7
Dział przeglądowy – 15 Przegląd – 1 Przegląd ruchu wydawniczego – 3 Z życia bibliotek – 3 Drobiazgi – 2 Ogłoszenia – 3 Z życia organizacji fachowych i oświatowych – 3	Dział informacyjno-przeglądowy – 116 Kronika – 33 Desiderata – 25 Duplicata – 24 Nowe książki – 18 Poradnia Biblioteczna – 10 Sprawozdania Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy – 6	Dział informacyjno-przeglądowy – 187 Drobiazgi – 13 Kronika bibliotek – 376 not Nowe książki z zakresu bibliotekoznawstwa – 204 noty Odpowiedzi redakcji – 6 Przegląd treści bibliotekarskich na łamach czasopism – 204 noty Sprawozdanie Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy – 10 Wykaz nowych książek – 23 zestawienia – od nr 1/2 (1934/1935) do nr 1/2 (1939) Sprawozdania o nowych książkach – 33 Książki nadesłane do redakcji – 196 pozycji Z życia bibliotek – 9 tekstów ZBP 31 not Szkolenie bibliotekarzy – 2 teksty

Źródło: „Bibliotekarz” 1919–1929–1939.

1929–1934

Czasopismo w myśl przyjętych założeń chciało nadal informować, ale i inspirować. Układ pisma pozostał niezmieniony w zasadzie w swoim głównym kształcie, jakim był podział na dwa działy: artykułowy i przeglądowo-informacyjny. Tworzyło go sześć głównych działów: *Kronika*; *Desiderata*; *Duplicata*; *Wydawnictwa Biblioteki*; *Nowe książki*; *Poradnia Biblioteczna ZBP*.

Dział artykułowy został ściśle powiązany z działalnością wydawcy pisma. Złożyło się na tę część ok. 80 artykułów o charakterze informacyjnym, prezentujących działalność Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy oraz Roczną Szkołę Bibliotekarską, działającą przy bibliotece. Poczynając od nr. 5/6 (1929/1930) Biuletyn zamieszczał wykaz wydawnictw Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy z lat 1906–1929 (30 pozycji) oraz z lat 1928–1930 (6 pozycji). Pozostałe trzy działy: *Desiderata*, *Duplicata* i *Nowe książki*, chociaż też jako takie powiązane z działalnością biblioteki, są również cennym źródłem informacji o jej potrzebach, o współpracy w zakresie wymiany książek oraz o lukach w księgozbiorze. Od nr. 7 (1929) do rocznika IV włącznie pojawił się w „Biuletynie” cenny dział *Nowe książki*, przynoszący informacje o ważniejszych książkach otrzymanych przez bibliotekę w okresie miesiąca sprawozdawczego. Od nr. 10/11 (1930/1931) na łamach czasopisma pojawił się kolejny dział: *Poradnia Biblioteczna warszawskiego koła Związku Bibliotekarzy Polskich*. Zamieszczano w nim sprawozdania z działalności poradni oraz teksty prezentujące opis poszczególnych działów pracy, jak np. biblioteki ruchome, składnica, kursy bibliotekarskie.

1934/1935–1939

Od kwietnia 1934 r. rozpoczął się nowy i ostatni etap w dziejach „Bibliotekarza”. Pod nowym, starym tytułem, w nowych organizacyjnych „szatach” dokonała

się ewolucja, albo mała rewolucja pisma. Z rocznika 1919 przywrócone zostały działy *Drobiazgi* i *Ogłoszenia*. Zapewne zdecydowała o tym wola współwydawcy. Zgodnie z deklaracją programową „Bibliotekarz” miał się składać z dziewięciu działów głównych: artykuły informacyjne; życiorysy bibliotekarzy; wykaz nowych książek zaleconych dla bibliotek publicznych; przegląd treści czasopism bibliotekarskich; sprawozdania o nowych książkach z zakresu bibliotekarstwa; kronika życia bibliotek publicznych; odpowiedzi redakcji; drobiazgi; ogłoszenia⁸. Istotną zmianą był powrót ZBP na łamy pisma w postaci kolumny informującej o życiu związku. Ceną kompromisu organizacyjnego było zniknięcie z łam pisma kilku kolumn eksponujących działalność Biblioteki Publicznej, tj. *Duplicata*, *Desiderata*, *Nowe książki*. Zachowane zostały sprawozdania Biblioteki Publicznej. Trzonem pisma w nowym wcieleniu pozostał dział artykułów informacyjno-problemowych. Nie miał on ani stałych rozmiarów formalnych, ani stałej objętości. Więcej tekstów pojawiało się oczywiście w numerach łączonych, np. 3/5 (1934/1935) – aż 9 tekstów, a w 3/4 (1939) – 7 tekstów. W dziale artykułowym od nr 3/4 (1937/1938) zaczęto zamieszczać okólniki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Nie będzie błędem wliczenie do tego działu życiorysów bibliotekarzy. Zestawienia bibliograficzne były stałym elementem pisma w latach 1934–1939. Dział *Książki z dziedziny bibliotekarstwa* jest w istocie adnotowaną bibliografią polskich i obcych książek z tej dyscypliny, w szczególności z zakresu teorii, praktyki i innych zagadnień. Niezmiernie ważnym i cennym źródłem informacji dla pracowników bibliotek publicznych stał się regularnie drukowany dział *Bibliotekarstwo na łamach polskich i zagranicznych czasopism*. Był to nieschematyczny, niestandardowy przegląd zawartości czasopism, przynoszący krótkie noty informujące o artykułach zamieszczonych głównie na łamach czasopism fachowych, także pokrewnych w stosunku do bibliotekarstwa, np. w czasopismach

⁸ *Od Redakcji, „Bibliotekarz”, 1 (1934–1935), s. 1.*

9 Zob. J. Krackiewicz: *Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy w latach 1914–1928* [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, S. Tazbir (red.), Warszawa 1961, s. 527–546.

literackich, a niekiedy nawet w czasopismach o treści ogólnej. Podobnie kompensacyjny charakter w stosunku do rzeczywistości miało informowanie o tekstach bibliotekarskich drukowanych w zagranicznej prasie fachowej. Warto w tym miejscu wspomnieć też o kontynuowanym dziale *Książka w bibliotece*. Dział ten był podzielony na cztery główne części: 1. powieści dla dorosłych; 2. książki dla dzieci i młodzieży; 3. literatura popularnonaukowa; 4. dział naukowy. Był on przygotowywany przez Poradnię Biblioteczną ZBP. Istotną częścią „Bibliotekarza” z lat 1934–1939 był dział kronikarski. Równoległe, choć nieregularnie „Bibliotekarz” informował o kursach bibliotekarskich organizowanych przez ZBP.

Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy

Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy jest jedną z największych i najstarszych bibliotek publicznych w Polsce. Powstała w 1907 r. z inicjatywy Towarzystwa Biblioteki Publicznej jako księżnica naukowa przeznaczona dla wszystkich czytelników bez względu na status społeczny. Wśród jej założycieli znaleźli się m.in. pisarz Stefan Żeromski, socjolog, ekonomista i pedagog w jednej osobie Ludwik Krzywicki oraz filozof Seweryn Smolikowski. W 1914 r. na mocy darowizny Eugenii Kierbedziowej biblioteka otrzymała własny gmach przy ul. Koszykowej 26, który użytkuje do dziś. W latach 1914–1928 biblioteka funkcjonowała jako biblioteka organizacji społecznej, co miało poniekąd wpływ na jej stan i organizację. W 1914 r. biblioteka otrzymała prawo do egzemplarza obowiązkowego, ale głównym źródłem dopływu książek do księgozbioru były dary. Instytucja cierpiała w pierwszej fazie swojej działalności (do 1928 r.) na niedostatek personelu, miała też problemy z ogrzewaniem⁹. 19 kwietnia 1928 r. biblioteka została przejęta przez m. s. Warszawę, co przyczyniło się nie tylko do zapewnienia stabilizacji, ale przede wszystkim do jej rozwoju. W latach 1928–1939 biblioteka zorganizowała wzorową sieć biblioteczną, liczącą

w przededniu wybuchu II wojny światowej ogółem 55, oprócz „Koszykowej”, agend, w tym 5 filii dzielnicowych, 32 wypożyczalnie, 14 czytelnia dla dzieci, 2 wypożyczalnie specjalne oraz 2 działy pomocnicze. Księgozbiór biblioteki wzrósł prawie trzykrotnie, z 206 788 tomów w 1928 r. do ponad 553 000 tomów w 1939 r. Prenumerata tytułów, gazet oraz czasopism polskich i zagranicznych osiągnęła stan 861 tytułów. Nominalnie księgozbiór biblioteki miał uniwersalny charakter, aczkolwiek wyraźnie preferowane były w gromadzeniu nauki społeczne. Co ważne, do 1924 r. instytucja pełniła funkcję Biblioteki Narodowej¹⁰. W przededniu wybuchu II wojny światowej odwiedziło bibliotekę prawie 153 694 czytelników, a wypożyczonych zostało ok. 250 tys. woluminów¹¹. Powiedzmy, w gwoli zobrazowania miejsca biblioteki w przedwojennej stolicy Polski, że Warszawa liczyła w 1939 r. prawie 1,5 mln mieszkańców. Biblioteka zorganizowała nowoczesną służbę informacyjną, centralny ośrodek metodyki i instruktażu dla miejskiej sieci bibliotecznej. Przy bibliotece działała szkoła bibliotekarska oraz było wydawane czasopismo „Bibliotekarz”¹². W rezultacie II wojny światowej biblioteka utraciła ok. 84% zbiorów (456 tys. z 553 tys.). Zniszczeniu uległo wiele placówek bibliotecznych¹³.

Filozofia na łamach „Bibliotekarza”

Filozofia jest obecna na łamach „Bibliotekarza” właściwie przez cały okres międzywojenny. Wynika to przede wszystkim stąd, że „Bibliotekarz” pomimo zmian tytułu, profilu i kompozycji pisma, przez cały ten czas był związany z Biblioteką Publiczną m.st. Warszawy. Instytucja ta była przynajmniej do 1928 r., czyli do momentu utworzenia Biblioteki Narodowej, głównym źródłem wiedzy i wiadomości o stanie księgozbioru, o potrzebach biblioteki w zakresie rozbudowy i uzupełniania zasobów o publikacje ze wszystkich dziedzin wiedzy. Filozofia pojawia się najpierw w „Bibliotekarzu” w postaci danych statystycznych, a równocześnie w postaci informacji

¹⁰ M. Bzowska, *Biblioteka Publiczna 1914–1928* [w:] *Z dziejów książki i bibliotek...*, s. 546–560.

¹¹ I. Gawinkowa, *Biblioteka Publiczna w latach 1928–1939* [w:] *Z dziejów książki i bibliotek...*, s. 561–605.

¹² C. Kozioł, *Szkoła Bibliotekarska przy Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy* [w:] *Z dziejów książki i bibliotek...*, s. 737–748.

¹³ *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945 (bez ziem wschodnich)*, B. Bieńkowska (red.), Poznań 2000, s. 301.

¹⁴ *Dział Starodruków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 10 (1930), s. 51–53.

¹⁵ *Księgozbiór zasadniczy Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 3–4 (1930–1931), s. 13–15.

bibliograficznych, zarówno o starych, jak i nowych dziełach. Filozofia jest eksponowana jako składnik kształcenia bibliotekarzy w Rocznej Szkole Bibliotekarskiej, działającej przy Bibliotece Publicznej.

Filozofia w zbiorach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy

Z uwagi na brak źródeł nie jesteśmy w stanie prześledzić wielkości księgozbioru filozoficznego w warszawskiej bibliotece w okresie międzywojennym. Dzięki „Bibliotekarzowi” jest to możliwe w odniesieniu do trzech pierwszych lat działalności (1919–1921 – zob. tab. 5).

Tab. 5. Filozofia w księgozbiorze Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy

Rok	Dzieła	Udział w księgozbiorze [%]
1919	7044	5,3
1920	1502	1,75
1921	1534	1,77

Źródło: „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 12 (1931–1932), 1, 12 (1932–1933)

Podajemy te dane na odpowiedzialność pisma, nie kwestionujemy ich bynajmniej, ale zastrzegamy, że pochodzą one ze źródła pośredniego. Niestety, mimo że sprawozdania z działalności biblioteki były drukowane dość regularnie, to nie zawierały w zasadzie charakterystyki treściowej zbiorów. Pewne wyobrażenie o rozwoju księgozbioru filozoficznego daje charakterystyka ilościowo-jakościowa wybranych działów biblioteki. Stąd też wiemy, że w dziale starodruków w roku sprawozdawczym 1929/1930 w bibliotece znajdowało się 36 (1,2%) dzieł filozoficznych na ok. 3000 woluminów tego zasobu¹⁴. Na dzień 1 kwietnia 1930 r. największa część księgozbioru Biblioteki Publicznej, zwana księgozbiorem zasadniczym, mieściła w sobie 3965 dzieł filozoficznych (2,2%) na ogółem 109 842 dzieła¹⁵. W dziale informacyjnym, liczącym

580 dzieł w 16 664 tomach, filozofię reprezentowało 51 dzieł (3,07%) (stan na 31 marca 1930 r.)¹⁶. Filozofia była dobrze reprezentowana w wypożyczalni. Według danych na 1 października 1930 r. spośród 14 014 dzieł znajdowało się aż 2208 dzieł filozoficznych (12,4%)¹⁷.

Nabytki

Problemem dla warszawskiej Biblioteki Publicznej do 1928 r. był dopływ nowości wydawniczych. Wprawdzie biblioteka uzyskała już w 1917 r. prawo do egzemplarza obowiązkowego, ale albo istniało ono tylko na papierze, albo działało bardzo słabo. Stwierdzał to autorytatywnie kierownik działu wpływów Leon (Lew) Bykowski, który podawał w dwóch sprawozdaniach z lat 1928 i 1929¹⁸, że księgozbiór do tego czasu składał się prawie wyłącznie z darów, co prawdopodobnie dotyczyło również filozofii. Dzięki sprawozdaniom biblioteki dotyczących nabytków w układzie treściowym możemy prześledzić napływ książek filozoficznych do biblioteki w latach 1928–1932¹⁹ (tab. 6).

Tab. 6. Nabytki w z zakresu filozofii w Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy w latach 1928–1932

Rok	Książki	Czasopisma
1928/1929	104 dzieła (6,9%)	7 tytułów (5,3%)
1929/1930	42 dzieła (4,9%)	5 tytułów (2,4%)
1930/1931	34 (3,7%)	?
1931/1932	5 (1,1%)	?

Źródło: „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy” 1929–1933.

Czasopisma i książki filozoficzne w zbiorach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy

Wspomniane sprawozdania za lata 1928/29 oraz 1929/30 pokazują również, jakie czasopisma filozoficzne prenumerowała Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy. Na liście

¹⁶ *Dział Informacyjny Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 3–4 (1930–1931), s. 22–30.

¹⁷ *Wypożyczalnia z księgozbiorem ruchomym Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 7–9 (1932–1933), s. 41–48.

¹⁸ L. Bykowski, *Dział Wpływów Książkowych Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy. Podział zakupów 1928/29*, Warszawa 1930.

¹⁹ L. Bykowski, *Dział Wpływów Książkowych Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy. Podział zakupów 1929/30*, Warszawa 1931.

20 Zob. A. Lupszak, *Polskie czasopisma filozoficzne w okresie międzywojennym – szkic*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, 15 (2021), s. 461–486.

21 Dina Szejnberg – żona Tadeusza Kotarbińskiego, zmieniła nazwisko na Janina Kotarbińska. Zob. „Ruch filozoficzny”, 58 (2001), s. 503, 519.

22 *Desiderata, Duplicata*, „Bibliotekarz” 1–6 (1919); „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 1–12 (1929–1930), 1–12 (1930–1931), 1–2 (1932–1933).

23 *Ibidem*.

pośród 131 prenumerowanych czasopism zagranicznych 7 (5,3%) to czasopisma filozoficzne, w tym niemieckie, francuskie, angielskie i amerykańskie (Wykaz 1). Szkoła, że nie znalazły się w sprawozdaniu również prenumerowane czasopisma polskie. Trudno jednak sobie wyobrazić, aby biblioteka nie prenumerowała albo nie gromadziła, jako beneficjent egzemplarza obowiązkowego, polskich czasopism filozoficznych („Przegląd Filozoficzny”, „Ruch Filozoficzny” „Kwartalnik filozoficzny”, „Studia philosophica”, „Archiwum Komisji do Badania Historii Filozofii w Polsce”)²⁰.

Godzi się zaznaczyć, że bibliotece w doborze literatury naukowej pomagało Kolegium Doradców Naukowych. Filozofię i psychologię reprezentowali członkowie Seminarium Filozoficznego Uniwersytetu Warszawskiego: Tadeusz Kotarbiński, dr Dina Szejnberg²¹, dr Maria Ossowska oraz dr Roman Markuszewicz, który odpowiadał za psychologię²².

Duplicata, Desiderata

Jak widzimy, liczba kupowanych dzieł filozoficznych oraz czasopism filozoficznych w bibliotece malała, mimo że placówka przeszła pod pieczę m.st. Warszawy, tym samym otrzymała stałe źródło utrzymania. Świadectwem stosunkowo niewielkiego zainteresowania filozofią są również cztery rubryki bibliograficzne publikowane cyklicznie w „Bibliotekarzu”: *Duplicata* (wykaz dubletów), *Desiderata* (wykaz publikacji, które biblioteka chciałaby nabyć), *Nowe Książki* (nabytki z zakresu filozofii) oraz *Książka w bibliotece*. Pośród dokumentów, które biblioteka chciałaby nabyć do swojego księgozbioru, zostały odnotowane 2 czasopisma („Ruch filozoficzny” 1919, nr 5, 6 oraz „Przegląd filozoficzny” 1922 z. 4) i jedna książka (J. Tennen, *Estetyka żywego słowa*, Lwów 1904)²³. Nieco dłuższa jest lista dubletów, licząca 17 dzieł, wśród nich zarówno dzieła polskie, jak i obce. Dość negatywny w wymowie obraz poprawia jednak statystyka wydawnictw

periodycznych, które wpłynęły do biblioteki w 1930 r. Na ogólną liczbę 2246 tytułów czasopism, na filozofię przypadło 25 tytułów (1,11%)²⁴ (Wykaz 2-3).

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Nowe Książki*, „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 1929–1934.

²⁶ „Bibliotekarz”, 1–2 (1934–1938).

Nowe Książki

Trzecią rubryką przynoszącą informacje bibliograficzne o książkach filozoficznych w zbiorach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy był dział *Nowe Książki*. Informował on o najważniejszych nowych nabytkach otrzymanych przez bibliotekę w okresie miesiąca sprawozdawczego. W latach 1929–1934, gdy dział ten był drukowany w „Bibliotekarzu”, odnotowano w nim ogółem 335 książek. Najczęściej były to dzieła z zakresu bibliotekoznawstwa oraz różne wydawnictwa informacyjne, aczkolwiek na listach pojawiały się również książki z innych dziedzin wiedzy. Od czasu do czasu zamieszczano tam też informacje o książkach z zakresu filozofii i psychologii. W rubryce tej odnotowano 6 książek z obu dziedzin. Były to przede wszystkim dzieła zagranicznych filozofów w przekładzie na język polski, m.in. Ottmara Dittricha, Waltera Stricha czy Władysława Tatarkiewicza²⁵ (Wykaz 4).

Książka w bibliotece

Ambicje redakcji „Bibliotekarza” informowania o książkach filozoficznych nie ograniczały się li tylko do dzieł znajdujących się w zbiorach warszawskiej księżnicy. Dowodem na to jest nowa rubryka (kolumna) informacyjna *Książka w bibliotece*, która pojawiła się w roczniku 1934/1935 i była publikowana do nr. 1/2 (1938)²⁶ (nieregularnie w 1919 r.). Był to rodzaj bibliografii adnotowanej zawierającej książki godne polecenia do zakupu lub gromadzenia w bibliotekach publicznych. W każdym numerze pisma było zamieszczane zestawienie przynajmniej nominalnie składające się z trzech części: 1. książki dla bibliotekarzy; 2. książki dla dzieci i młodzieży; 3. książki naukowe. Każda książka, oprócz opisu bibliograficznego

27 *Książka w bibliotece. Katalog informacyjny*, W. Dąbrowska (red.), Warszawa 1934; *Przewodnik literacki i naukowy 1934-1935*, W. Dąbrowska (red.), Warszawa 1937.

28 „Przewodnik literacki i naukowy”, 1-5 (1938).

i ceny, była zaopatrzona w krótką charakterystykę dzieła oraz siglum wyrażone rzymskimi cyframi od I do IV, wskazujące na grupę wiekową, dla której książka była przeznaczona. Cyfra była drukowana pod opisem. Na górze, nad opisem, był podawany cyfrą arabską numer klasyfikacyjny według klasyfikacji dziesiętnej Deweya. W ciągu 4 lat istnienia rubryki zamieszczono w niej opisy 640 książek, z których 247 to książki naukowe. Zaledwie część wszystkich spisów stanowiły książki filozoficzne (7 – zob. wykaz 5). Ta liczba może być jednak myląca bez dodatkowego wyjaśnienia. Przeglądy bibliograficzne w „Bibliotekarzu” były *de facto* bardzo skromnym wyciągiem z dwóch katalogów wydanych przez Poradnię Biblioteczną ZBP w latach 1931-1935²⁷. Łącznie liczyły one 6674 pozycje, podzielone, tak jak w piśmie, na 3 działy. Filozofia liczyła ogółem 90 pozycji (64+26), w tym również te zamieszczone w „Bibliotekarzu”. W kontynuacji katalogu, w formie czasopisma „Poradnik literacki i naukowy” (1938, nr 1-5)²⁸, poza jednym przypadkiem (Robert Owen, *Życie i twórczość filozofów*, Warszawa 1937), filozofia była właściwie nieobecna.

W spisie można wyodrębnić sześć głównych rodzajów książek filozoficznych: 1. dzieła klasyków (Platon, Kant, Kartezjusz, Pascal i inni); 2. dzieła współczesnych filozofów (T. Kotarbiński, Kazimierz Twardowski; Henri Bergson; William James; Friedrich Nietzsche); 3. Logika (William Stanley Jevons); 4. Opracowania historii filozofii (W. Tatarkiewicz, Ajdukiewicz; Kotarbiński); 5. Dzieła z zakresu psychologii (Władysław Witwicki); 6. Szkice filozoficzno-etyczne (Maurice Maeterlinck; Stefan Zweig). Niemalą część wykazów stanowią dzieła psychologiczne, w tym dotyczące psychoanalizy. Warto zwrócić uwagę na adnotacje dołączane do opisów. Miały one charakter informacyjny krytyczny zarazem. Informowały tym, czym jest dana książka, wyszczególniały jej główne elementy, określały też stopień trudności. Czasami przybierają postać rekomendacji, zwracając uwagę na stosunek autora do opisywanej rzeczywistości (Stanisław Machniewicz)

oraz jakość wydania (książka wydana bardzo starannie, albo też na styl i logikę (uwagi rzeczowe)²⁹.

Filozofia w Rocznej Szkole Bibliotekarskiej

Czasopismo „Bibliotekarz” nie zapominało, że wartością biblioteki są nie tylko bogate i aktualne zbiory. Redaktorzy i autorzy „Bibliotekarza” pisali o pośrednikach w komunikacji pomiędzy zasobami a użytkownikami, czyli o bibliotekarzach, a właściwie o ich kwalifikacjach. Temu miały służyć kursy organizowane przez Bibliotekę Publiczną m.st. Warszawy w latach 1929–1939 pod egidą Rocznej Koedukacyjnej Szkoły Bibliotekarskiej³⁰. Ich zadaniem było przygotowanie do zawodu osób pracujących bądź chcących pracować w bibliotekach, głównie w publicznych, ale również w szkolnych i fachowych. Kursy te były prowadzone na bardzo wysokim poziomie. Wykładowcy należeli do elity ówczesnego bibliotekarstwa polskiego. Byli to m.in. Wanda Dąbrowska, Józef Grycz, Adam Łysakowski, Ksawery Świerkowski. Co jednak dla nas szczególnie interesujące, to obecność filozofii w programie szkoły. Nie było w programie nauczania co prawda filozofii jako samodzielnego przedmiotu, ale treści filozoficzne można zauważyć w wielu przedmiotach należących do programu kursów. Najwięcej stricte filozoficznych odniesień, znajdziemy w przedmiocie o nazwie „Klasyfikacja nauk”³¹. Przyszli adepci zawodu bibliotekarskiego poznawali dzięki niemu zasady klasyfikacji nauk, najważniejsze systemy klasyfikacyjne, w tym te bazujące na systemach filozoficznych, np. Francisa Bacona. Klasyfikacja dokumentów została zawarta w programie „Wstępu do księgoznawstwa”³². W programie „Historii bibliotek” kursanci mogli usłyszeć o bibliotekach Platona, Arystotelesa, o bibliotekach średniowiecznych, a także o poglądach filozoficznych na zadania bibliotek³³. Obecność filozofii można również dostrzec w dwóch przedmiotach pozornie odległych od

²⁹ *Książka w bibliotece. Katalog...*, s. 333–372.

³⁰ C. Koziół, *op.cit.*

³¹ F. Czerwijowski, *Klasyfikacja*, Warszawa 1938.

³² L. Bykowski, *Wstęp do księgoznawstwa*, Warszawa 1938.

³³ K. Świerkowski, *Historia bibliotek*, Warszawa 1938.

34 L. Bykowski: *Wstęp do księgoznawstwa*.

35 J. Świącicka, *Psychologia czytelnictwa*, Warszawa 1938.

36 *Ibidem*.

37 Z. Gruszka, „Przegląd Biblioteczny”. *Monografia*, Warszawa 2012.

38 M. Olczak-Kardas, „Przegląd Księgarski” 1918–1939. *Adnotowana bibliografia zawartości*, t. 1: 1918–1925, Kielce 2016; *eadem*, „Przegląd Księgarski” 1918–1939. *Adnotowana bibliografia zawartości*, t. 2: 1926–1928, Kielce 2017; *eadem*, „Przegląd Księgarski” 1918–1939. *Adnotowana bibliografia zawartości*, t. 3: 1929–1932, Kielce 2019; *eadem*, „Przegląd Księgarski” 1918–1939. *Adnotowana bibliografia zawartości*, t. 4: 1933–1936, Kielce 2021; *eadem*, „Przegląd Księgarski” 1918–1939. *Adnotowana bibliografia zawartości*, t. 5: 1937–1939, Kielce 2022.

39 W. Auerbach, *O doborze literatury z zakresu filozofii*, „Bibliotekarz”, 9 (1938), s. 141–143.

40 J.J. Jadacki, *Walter Auerbach*, [Filozofowie polscy pochodzenia żydowskiego]: *Walter Auerbach, Hersz Bad, Leopold Blaustein, Salomon Igel, Antoni Pański, Zygmunt Schmierer* [w:] *Słownik filozofów polskich*, B. Andrzejewski, R. Kozłowski (red.), Poznań, 1999, s. 15–16, 18, 23–24, 67, 141, 162–163.

41 *Ibidem*; T. Pawlikowski, *Auerbach Walter* [w:] *Encyklopedia filozofii polskiej*, t. 1, A. Maryniarczyk, W. Daszkiewicz, G. Bury, M. Nawracała-Urban, A. Szymaniak (red.), Lublin 2011, s. 63–65.

42 Zob. S. Ivanyk, *Waltera Auerbacha krytyczna analiza pojęcia obiektywu* [w:] *Mysli o języku, nauce i wartościach. Profesorowi Jackowi Juliuszowi Jadackiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, A. Brożek, A. Chybińska, M. Gryganiec, M. Tkaczyk (red.), Warszawa 2017, s. 176–184.

filozofii, tj. w Bibliologii ideologicznej³⁴ oraz w „Psychologii czytelnictwa”³⁵, których pola badawcze są głęboko osadzone w filozofii. Świadczyć o tym może odsyłacz literaturowy w „Bibliologii” do dzieła Mikołaja Kufajewa pt. *Problemy filozofii knigi*. „Psychologia czytelnictwa”³⁶, z racji ścisłych związków pomiędzy filozofią i psychologią w okresie międzywojennym również może stanowić również przejaw zainteresowań filozoficznych.

Walter Auerbach

Szkic biograficzny

„Bibliotekarz” nie stronił, jak to już zaznaczyliśmy, od filozofii, ale trudno uznać, że filozofia, czy też inna niebibliotekarska dziedzina wiedzy zajmowała jakies znaczące miejsce w czasopiśmie, i trudno się temu dziwić. I tak „Bibliotekarz” wypadł pod tym względem niezgorzej w porównaniu z innymi czasopismami bibliotekarskimi, zarówno tymi o profilu naukowym („Przegląd Biblioteczny”³⁷), jak popularnonaukowymi („Przegląd Księgarsko-Wydawniczy”³⁸). W tym kontekście za coś wyjątkowego uznajemy tekst filozoficzny, jedyny, jaki się w piśmie pojawił, tekst filozofa Waltera Auerbacha, ogłoszony w „Bibliotekarzu” z 1938 r. *O doborze literatury z zakresu filozofii*³⁹. Zanim przejdziemy do krótkiego omówienia tego tekstu, kilka słów, zdań przypomnienia tej wybitnej, aczkolwiek w pewnym stopniu zapomnianej postaci z kręgu filozofii. Tym bardziej warto to zrobić, że właściwie do dnia dzisiejszego nie ukazała się w druku sylwetka biograficzna Auerbacha, a teksty na jego temat są dalece niekompletne, czego przykładem może być biogram w *Słowniku filozofii polskiej*⁴⁰, gdzie jego autor Juliusz J. Jadacki nie podał ani dokładnej daty urodzin i śmierci Auerbacha, w innych kwestiach biograficznych będąc również daleki od ścisłości⁴¹. Uczynił to Stepan Ivanyk, ukraiński filozof ze Lwowa, w publikacji poświęconej rozprawie Auerbacha nt. Meinongowskiej teorii obiektywu⁴².

Z odnalezionych przez Ivanyka rękopisów, uzupełnionych informacjami uzyskanymi poprzez dalsze poszukiwania⁴³, możemy się dowiedzieć, że Auerbach urodził się we Lwowie 4 sierpnia 1905 r., we Lwowie uczęszczał do gimnazjum, najpierw do IV Gimnazjum C.K.⁴⁴, a od 1918 do 1923 r. do Gimnazjum Żydowskiego Towarzystwa Szkoły Ludowej.

Fot. 1. Walter Auerbach

Źródło: W. Auerbach (pierwszy rząd od góry, w środku), <https://plato.stanford.edu/entries/lvov-warsaw/seminar.html> [dostęp: 20 V 2023]

W latach 1923–1927 studiował filozofię na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie pod kierunkiem Kazimierza Twardowskiego, ale uczęszczał również na wykłady Kazimierza Ajdukiewicza, Romana Ingardena, Mścisława Wartenberga oraz T. Kotarbińskiego. W trakcie studiów brał udział w ćwiczeniach i seminariach filozoficznych Twardowskiego oraz w pracach konserwatorium filozoficznego. W 1927 r. obronił pracę doktorską pt. *Meinongowska teoria obiektywu* pod kierunkiem Kazimierza Ajdukiewicza. Recenzentami pracy byli K. Twardowski oraz W. Tatarkiewicz⁴⁵. Następnie został zatrudniony w UJK. Dokładnie nie wiadomo, czym się zajmował do 11 października 1934 r. Bardzo możliwe, że pracował w którejś ze szkół we Lwowie na posadzie nauczyciela.

43 T. Pawlikowski, *op.cit.*, s. 63–65.

44 *Sprawozdanie Dyrekcji C.K. IV. Gimnazjum we Lwowie za rok szkolny 1916/17*, Lwów 1917, s. 37.

45 Tytuł pracy doktorskiej W. Auerbacha: *Meinongowska teoria obiektywu* (1925). Zob. S. Ivanyk, *op.cit.*, s. 176.

46 Teczka osobowa Auerbacha w Archiwum Obwodowym we Lwowie, fond 26: Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie (1919–1939), opis 5: Sprawy personalne grona profesorskiego i urzędników, sprawa 37a: Walter Auerbach.

47 W Archiwum Uniwersytetu mamy jedynie zachowane drukowane „Składy Uniwersytetu i spisy wykładów” z poszczególnych lat i w nich nazwisko Auerbach Walter nie występuje. Informacja uzyskana od Renaty Grzegórskiej z Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego (12.09.2022).

48 Zob. Wykaz 6.

49 S. Ivanyk pisze o 3 drukowanych publikacjach Auerbacha. Zob. S. Ivanyk, *op.cit.*, s. 177.

W mieście nad Pełtwią zaangażował się także w działalność Polskiego Towarzystwa Filozoficznego. Tam też brał udział w redagowaniu organu PTF, czasopisma „Ruch Filozoficzny”. We Lwowie mieszkał do 1934 r. Od początku roku akademickiego 1934/1935 otrzymał posadę młodszego asystenta w Katedrze Filologii Klasycznej UJK, z której jednak zrezygnował zaledwie po miesiącu, jak tłumaczył w piśmie do Wydziału Humanistycznego UJK, z powodu pogorszenia położenia ekonomicznego jego rodziny⁴⁶. Wobec tego podjął decyzję o wyjeździe do Warszawy w celu poszukiwania posady nauczycielskiej. W 1934 r. wyjechał do Warszawy, i tak naprawdę tu urywa się ślad po Auerbachu poza wspomnianym artykułem w „Bibliotekarzu”. Nazwisko Auerbacha nie figuruje w wykazach wykładowców Uniwersytetu Warszawskiego⁴⁷. W Warszawie Auerbach włączył się w działalność zarządu warszawskiego PTF. Niestety niewiele możemy powiedzieć o jego osobistych losach zarówno w okresie lwowskim, jak i warszawskim. Jak wiadomo warszawskie getto zostało zlikwidowane w 1943 r., stąd też bardziej prawdopodobną datą śmierci Auerbach jest 1942 r. W. Auerbach został najprawdopodobniej zamordowany we Lwowie w 1942 lub w 1943 r. Jego nazwisko widnieje na karcie ewidencyjnej lwowskiego ghetta, która została odnaleziona w Holocaust Museum w Waszyngtonie (https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=7670881).

Twórczość filozoficzna

O wiele więcej możemy powiedzieć o działalności twórczej Auerbacha na polu filozofii. Twórczość Auerbacha jest zaliczana do fenomenologii. Auerbach poruszał problemy z pogranicza psychologii opisowej i semiotyki. W ilościowym ujęciu dorobek Auerbacha można uznać za bardzo skromny. Liczy zaledwie 11 publikacji wydanych w latach 1929–1939⁴⁸. Należy się jednak zgodzić z oceną Ivanyka, że w przypadku Auerbacha wyznacznikiem jest jakość⁴⁹. Do najważniejszych jego dzieł należą wnikliwe analizy

nt. wątpienia⁵⁰ oraz sądów przypomnieniowych⁵¹. Auerbach zadebiutował jako filozof rozprawą *De principio Heracliteo* („Eos”, 32 (1929))⁵². Ostatnią publikacją Auerbacha był artykuł o kontakcie psychicznym i jego roli w nauczaniu⁵³ (Wykaz 6).

50 Wykaz 6.

51 *Ibidem*.

52 *Ibidem*.

53 *Ibidem*.

54 W. Auerbach, *op.cit.*

Artykuł Auerbacha

Czas najwyższy przejść do tekstu Auerbacha zamieszczonego w „Bibliotekarzu”, 9 (1938). Jest to tekst zupełnie nieznan w środowisku filozoficznym. Nikt dotąd go nie zauważył, nie odnotował, nie omówił, może dlatego że można go zakwalifikować jako pracę drobną, mało znaczącą w ogólnym dorobku filozofa. Być może byłoby właściwe, gdyby ten tekst roztrząsać z czysto filozoficznego punktu widzenia, w dodatku naukowego, tzn. oceniać pod tymi względami jego wartość. Rzecz w tym jednak, że jest to zapewne skrócony, zaledwie 3-stronicowy zapis odczytu pt. *O doborze literatury w zakresie filozofii*⁵⁴, wygłoszonego podczas kursu bibliotekarskiego dla bibliotekarzy zawodowo czynnych w Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy, zorganizowanego przez warszawskie Koło ZBP. Warto zatrzymać się w tym miejscu i zwrócić uwagę na aspekt organizacyjny i niefilozoficzny wystąpienia Auerbacha. Co mówi nam to zdarzenie i sam tekst? O kilku co najmniej sprawach. Po pierwsze, że środowisko przedwojennych bibliotekarzy rozumiało znaczenie filozofii w praktyce bibliotekarskiej jako z jednej strony składnik wiedzy ogólnej bibliotekarza, a z drugiej strony jako dyscyplinę, której dzieła są poszukiwane przez czytelników i która powinna być choćby dlatego obecna w bibliotece. Patrząc na tę kwestię od strony Auerbacha, możemy wyrazić się z uznaniem dla niego za to, że zgodził się na przeprowadzenie odczytu, a następnie opublikowanie go na łamach pisma bibliotekarskiego, czym dowiódł, że – jak sądzimy – leżała mu na sercu sprawa popularyzacji filozofii w społeczeństwie. Nie wiemy, kto wysłuchał odczytu, nie wiemy też, jak doszło do jego zaaranżowania. Bardzo możliwe,

że Auerbach, który mieszkał w Warszawie na Chmielnej 2, zaglądał od czasu do czasu do biblioteki na Koszykowej, choćby po to, aby przejrzeć bieżącą literaturę filozoficzną, książki i czasopisma, polskie i zagraniczne.

O czym powiedział Auerbach bibliotekarzom i o czym jest sam tekst? Jest to właściwie bibliograficzne zestawienie tematyczne książek filozoficznych zalecanych przez Auerbacha bibliotekarzom, opatrzone kilkoma komentarzami. Auerbach umieścił w spisie 50 książek, dzieląc je na cztery grupy: 1. Historia filozofii; 2. Klasycy filozofii; 3. Wypisy filozoficzne, wstępy do filozofii, podręczniki; 4. Monografie popularne. W dziale pierwszym, historycznym umieścił książki najwybitniejszych współczesnych mu filozofów, w tym W. Tatarkiewicza, Izidorę Dąmbuską, Twardowskiego. Dział klasyków obejmuje dzieła Platona, Arystotelesa, św. Augustyna, George'a Berkeleya, Davida Hume'a, Immanuela Kanta, Arthura Schopenhauera, Friedricha Nietzchego i K. Twardowskiego. Siedem dzieł liczy dział popularnonaukowy. Znalazły się w nim m.in. publikacje K. Ajdukiewicza, Wilhelma Jerusalem, Oswalda Külpego, wszystkie zawierające wstępy lub wprowadzenia do filozofii. W dziale monograficznym Auerbach umieścił cztery serie dzieł filozoficznych, liczące 30 dzieł. Na pierwszym miejscu wyeksponował *Bibliotekę Polskiego Towarzystwa Filozoficznego*, zaraz po niej *Bibliotekę Filozoficzną* (w niej 9 spośród 17 wydanych dzieł, m.in. Władysława Witwickiego, Stanisława Kaczorowskiego, Stanisława Szumana, Leopolda Blausteina). Na trzecim miejscu umieścił wydawnictwa *Sekcji Psychologicznej Towarzystwa Wiedzy Wojskowej*, a wśród nich dwa: *Dialog o męstwie* Platona oraz *Z zagadnień ogólnej teorii walki* T. Kotarbińskiego. Za cenne i ważne uznał Auerbach inne dzieło, encyklopedię *Świat i życie*, wydaną w 5 tomach, w których, jak zaznaczył, zamieszczono szereg popularnych artykułów z różnych dziedzin filozofii⁵⁵.

Dla bardziej wytrawnych i zaawansowanych w wiedzy filozoficznej osób, jak zaznaczył, Auerbach polecił w wyborze zestaw książek z trzech działów filozofii: 1. teoria

poznania i logika; 2. etyka; 3. estetyka. W pierwszej grupie umieścił główne dzieła z zakresu logiki (K. Ajdukiewicz, T. Kotarbiński, Alfred Tarski). Trzy uznane przez Auerbacha najważniejsze i godne polecenia dzieła z etyki to Karola Frenkela *O pojęciu moralności*, Georga Edwarda Moore'a *Zasady etyki* oraz W. Tatarkiewicza *O bezwzględności dobra*. Wśród trzech dzieł z zakresu estetyki znalazły się książki L. Blausteina *Przedstawienia schematyczne i symboliczne*, Romana Ingardena *O poznawaniu dzieła literackiego* oraz Stanisława Ossowskiego *Podstawy estetyki*.

Auerbach ograniczył się do najważniejszych dzieł, co zaznaczył we wstępie do swojego artykułu, podkreślając, że chodzi mu o dzieła najważniejsze z każdej grupy. Zwrócił uwagę na znaczenie królowej nauk, zwłaszcza – jak to wyraził – „dla najinteligentniejszej młodzieży w wieku 17–18 lat”, grupy, która szuka w filozofii odpowiedzi na podstawowe pytania: jaką naprawdę jest rzeczywistość? Które poznanie jest prawdziwe? Jak postępować w życiu? Na czym polega piękno? W przesłaniu Auerbach zwrócił się też do bibliotekarzy, aby „unikali książek mętnych i nieodpowiedzialnych”, obecnych też w literaturze filozoficznej, a polecali książki jasno napisane, godne przeczytania bądź ważne ze względu na rolę dziejową, jaką odegrały, czy też wywierany przez nie wpływ wychowawczy⁵⁶.

Zakończenie

Przedwojenny „Bibliotekarz” za główny cel stawiał sobie informowanie o bibliotekach i bibliotekarzach. Właśnie bibliotekarze byli głównymi adresatami pisma, dla których w myśl ideowych założeń „Bibliotekarz” miał być źródłem wiedzy, miejscem wymiany poglądów, a także przyczynkiem do doskonalenia zawodowego. Nic zatem dziwnego, że strony czasopisma wypełniały przede wszystkim treści fachowe, bibliotekarskie, podawane w różnej formie, najczęściej czysto sprawozdawczej i informacyjnej, ale nierzadko również poprzez teksty

poradnicze, czasami również poprzez teksty problemowe. Obecność filozofii, co trzeba przyznać, jest znikoma i właściwie trudna do odnalezienia poza jednym stricte filozoficznym tekstem. Żeby dotrzeć do filozofii na łamach „Bibliotekarza”, trzeba jej poszukiwać i ją „wyławiać”. W rezultacie należy powiedzieć, że warto było to robić. Dzięki drobiazgowym poszukiwaniom udało się odnaleźć i wyeksponować treści filozoficzne. Są to przede wszystkim informacje bibliograficzne, tytuły książek i czasopism filozoficznych, pomieszczone w działach prezentujących literaturę filozoficzną bieżącą (*Nowe książki; Książka w bibliotece*) oraz retrospektywne (*Duplicata; Desiderata*). Szczególnie wartościowym źródłem informacji o nowościach wydawniczych są działy *Nowe książki* oraz *Książki w bibliotece*, które wprawdzie nie eksponują dzieł filozoficznych w obfitości, ale kierują do źródeł rękopiśmiennych i drukowanych. Informacje te pozwalają zrekonstruować, choćby częściowo, nowe nabytki filozoficzne. Nie ma oczywiście mowy o kompletności. Pełnej wiedzy o wydawanej przed wojną literaturze filozoficznej trzeba szukać w Urzędowym Wykazie Druków. Mimo wszystko wskazują bibliotekarzom dzieła ważne, istotne, przydatne, takie, których mogą poszukiwać czytelnicy.

Przedwojenny „Bibliotekarz” odsłania jeszcze jedną stronę filozoficznego „medalu”. Będąc organem Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, przynosi bogaty materiał o tej instytucji, w szczególności o księgozbiorze i o czytelnictwie. Są to z reguły informacje statystyczne, ale bezwzględnie wartościowe. Dają wyobrażenie o pozycji filozofii w księgozbiorze, w praktyce gromadzenia zbiorów. „Bibliotekarz” jest cennym źródłem informacji filozoficznej również ze względu na tekst Auerbacha, wskazujący na znaczenie, jakie przykładali redaktorzy pisma do filozofii jako elementu wiedzy bibliotekarskiej. Tekst Auerbacha pokazuje także to, że filozofowie okresu międzywojennego przykładali dużą wagę do popularyzacji filozofii wśród niefilozofów. Analiza treści filozoficznych w przedwojennym „Bibliotekarzu” skłania do stawiania pytań, na które

w piśmie trudno znaleźć odpowiedź, a które są niemniej istotne, mianowicie o czytelnictwo literatury filozoficznej, o rolę biblioteki w środowisku filozofów. Pewnie do ciekawych wniosków mogłaby prowadzić analiza obecności tematyki bibliotekarskiej w czasopismach filozoficznych.

WYKAZY

Wykaz 1

Obcojęzyczne czasopisma filozoficzne w zbiorach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy

1. „Annalen der Philosophie und philosophischen Kritik”.
2. „Archiv für Geschichte der Philosophie und und Soziologie”.
3. „Ethische Kultur”.
4. „Philosophie – Psychologie – Pädagogik”.
5. „Revue philosophique de la France et de l’Etranger”.
6. „The Journal of Philosophie.”
7. „Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinneorgane”.
8. „Zeitschrift für pädagogische Psychologie”.

Wykaz 2

Dublety z zakresu filozofii w zbiorach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy na łamach „Bibliotekarza”

1. Coignett Ch., *Moralność niezależna*, Warszawa 1873.
2. *Die Irrlehre Russels oder der sogenannten Bibelforscher beleuchtet durch Gottes Wort*, [s.l., s.n.] 1929.

3. Dzieduszycki W., *Wykłady z pierwszej filozofii*, Warszawa 1880.
4. Fourcay A., *Filozofija chemiczna*, Warszawa 1880.
5. Hartmann E., *Philosophie des Unbewußtem*, Berlin 1873.
6. Huxley T.H., *Ewolucja i etyka*, Warszawa 1904.
7. Jacques A., Simon J., Saisset E., *Przewodnik filozofii*, t. 1: *Wstęp i psychologia*, tłum. E. Ziemięcka, Warszawa [1862].
8. Kant I., *Kritik der reinen Vernunft, Text der Ausgabe 1781 mit Beifügung sämtlicher Abweichungen der Ausgabe 1787*, K. Kehrbach (Hrsg.), Leipzig 1878.
9. Kant I., *Marzenia Jasnowidzącego*, Warszawa 1899.
10. Karlowitz N., *Die Entwicklung des Nihilismus*, Berlin 1879.
11. Kiesewetter J.G., *Grundriß einer reinen allgemeinen Logik nach Kantischen Grundsätzen*, Bd. 1–3, Leipzig 1912.
12. Kozłowski W.M., *Historia filozoficzna powstania i rozwoju idei podstawowych umysłowości współczesnej*, t. 1, cz. 1: *Inicytorzy i punkta wyjścia*, Warszawa 1910.
13. Lange F.A., *Historia filozofii materialistycznej*, t. 1–2, Warszawa 1881.
14. Levitoux H., *Filozofia natury*, Warszawa 1872.
15. Lichtenberger H., *Fr. Nietzsche i jego filozofia*, tłum. I. Marcinkowska, Warszawa 1905.
16. Niemirowski J., *O związku moralności z ekonomią polityczną. Podług przekładu H. Baudrillarta, profesora w Collège de France*, Warszawa 1861.
17. Niemirycz J., *Badania filozoficzne tajemnicy życia*, t. 1–2, Warszawa 1869–1870.
18. Ostwald W., *Natur-filozofija. Lekcii citaemye v Lejpcyckom institute*, G.A. Kotljar (perev.), M.M. Filipova (red.), Moskwa 1902.
19. Pells É., *La philosophie de la mecanique*, Paris 1888.

Wykaz 3

Dezyderaty z zakresu filozofii w zbiorach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy na łamach „Bibliotekarza”

1. Feuner J., *Estetyka żywego słowa*, Lwów 1904.
2. „Przegląd filozoficzny”, 25 (1922), z. 4.
3. „Ruch filozoficzny”, 5 (1915); 6 (1916), nr 1–2; 9 (1919), nr 3; 15 (1925), nr 3–5.

Wykaz 4

Filozofia w dziale *Nowe książki* na łamach „Bibliotekarza”

1. Büttner W., *Ingenieur, Volk und Welt*, Leipzig 1927.
2. Dittrich O., *Geschichte der Ethik*, Bd. 1–3, Leipzig 1926.
3. Drtina F., *Úvod do filozofie*, Praha 1926.
4. Sombert W., *Der Bourgeois*, Leipzig 1928.
5. Strich W., *Der irrationelle Mensch*, Berlin 1928.
6. Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, t. 1–2, Lwów 1931.

Wykaz 5

Filozofia w dziale *Książka w bibliotece* na łamach „Bibliotekarza”

1. Bierdiajew M., *Nowe średniowiecze*, tłum. M. Reutt, Warszawa 1936.
2. Brzozowski S., *Kultura i życie*, Warszawa 1936.
3. Holzapfel R.N., *Wszechideał, życie duszy i jego nowe postacie społeczne*, tłum. J. Blumenfeld, S. Vincenz, Warszawa 1936.
4. Lessing T., *Europa i Azja. Zanik ziemi przez ducha*, tłum. A. Tom, Warszawa 1935.
5. Machniewicz S., *Estetyka życia codziennego*, Lwów 1934.

6. Markinówna E., *Psychologia indywidualna Adlera i jej znaczenie pedagogiczne*, Warszawa 1933.
7. Volves H. i M., *Człowiek i siły przyrody*, tłum. E. Połębski, Warszawa 1935.
8. Zweig S., *Triumf i tragizm Erazma z Rotterdamu*, tłum. R. Centnerszwerowa, Warszawa 1936.

Wykaz 6

Dorobek piśmienniczy Waltera Auerbacha

1. *Wzajemny stosunek pojęcia rozumowania i wniosko-
wania w dziele Hume'a* Badania dotyczące rozumu
ludzkiego, 1924 (rkps).
2. *O stosunkach różności, podobieństwa i równości*,
1925 (rksp.).
3. *Meinongowska teoria obiektywu*, [wersja I], 1925
(rkps).
4. *Meinongowska teoria obiektywu*, [Lwów] 1928
(rkps.). Przechowywany: Państwowe Archiwum
Obwodu Lwowskiego we Lwowie, f. 26, op. 4, sp. 90.
5. *De principio Heracliteo*, „Eos”, 32 (1929), s. 301–314.
6. *Zur Gegenüberstellung von Sein und Schein bei He-
raklit*, „Eos”, 33 (1930–1931), s. 651–664.
7. *O przypomnieniach*, „Przegląd Filozoficzny”, 36
(1933), s. 107–147.
8. *O wątpieniu* [w:] *Księga pamiątkowa Polskiego To-
warzystwa Filozoficznego we Lwowie, 12 II 1904–12 II*
1929, Lwów 1931, s. 78–97.
9. *Blaustein L., Przedstawienia imaginatywne*, Lwów
1930, W. Auerbach (rec.), „Przegląd Humanistycz-
ny”, 6 (1931), s. 214–216.
10. *Zagadnienie wartości poznawczej sądów przy-
pomnieniowych*, „Kwartalnik Psychologiczny”, 7
(1935), s. 25–60.
11. *O kontakcie psychicznym i jego roli w nauczaniu*,
Warszawa 1938–1939.

Wykaz 7

Książki filozoficzne zaproponowane przez Waltera Auerbacha bibliotekarzom (1938)

1. Ajdukiewicz K., *Główne kierunki filozofii w wyjątkach z dzieł ich klasycznych przedstawicieli*, Lwów 1923.
2. Ajdukiewicz K., *Logiczne podstawy wychowania*, Warszawa 1934.
3. Ajdukiewicz K., *Propedeutyka filozofii*, Lwów 1938.
4. Arystoteles, *Etyka nikomachejska. Księga pierwsza i druga*, tłum., objaśnienia D. Gromska, Lwów 1938.
5. Berkeley G., *Trzy dialogi między Hylasem a Filonusem*, Warszawa 1937.
6. Blaustein L., *O ujmowaniu przedmiotów estetycznych*, Lwów 1938.
7. Blaustein L., *Przedstawienia schematyczne i symboliczne*, Lwów 1932.
8. Czeżowski T., *Propedeutyka filozofii*, Lwów 1938.
9. Dąmbska I., *Zarys historii filozofii greckiej*, Lwów 1935.
10. Descartes R., *Rozprawa o metodzie*, tłum. T. Boy-Żeleński, Warszawa 1934.
11. Frenkel K., *O pojęciu moralności*, Lwów 1927.
12. Hume D., *Badania dotyczące rozumu ludzkiego*, tłum. J. Łukasiewicz, K. Twardowski, Lwów 1928.
13. Ingarden R., *O poznawaniu dzieła literackiego*, Lwów 1936.
14. Jerusalem W., *Wstęp do filozofii*, Warszawa 1926.
15. Kaczorowski S., *Logika tradycyjna (zarys dziejów)*, Lwów 1938.
16. Kant I., *Prolegomena do wszelkiej przyszłej metafizyki*, tłum. B. Borstein, Warszawa 1927.
17. Kotarbiński T., *Czyn*, Lwów 1934.
18. Kotarbiński T., *Elementy teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk*, Lwów 1929.
19. Kotarbiński T., *Z zagadnień ogólnej teorii walki*, Warszawa 1938.

20. Külpe O., *O zadaniach i kierunkach filozofii*, Lwów 1899.
21. Łukasiewicz J., *O nauce*, Lwów 1934.
22. Marek Aureliusz, *Rozmyślenia*, tłum. M. Reiter, Warszawa 1937.
23. Metallmann J., *Wprowadzenie do zagadnień filozoficznych*, Kraków 1939.
24. Moore G.E., *Zasady etyki*, tłum. C. Znamierowski, Warszawa 1919.
25. Nietzsche F., *Tako rzecze Zaratustra*, tłum. W. Berent, Kraków 1922.
26. Ossowski S., *U podstaw estetyki*, Warszawa 1931.
27. Platon, *Eutyfron*, tłum., wstęp W. Witwicki, Lwów 1934.
28. Platon, *Etyka (Biblioteka filozoficzna)*.
29. Platon, *Fileb*, tłum., wstęp W. Witwicki, Warszawa 1938.
30. Platon, *Laches*, tłum. wstęp, objaśnienia W. Witwicki. Warszawa 1937.
31. Russel B., *Zagadnienia filozofii*, Warszawa 1913.
32. Scheler M., *O zjawisku tragiczności*, tłum. R. Ingarden, Lwów 1938.
33. Schopenhauer A., *O wolności ludzkiej woli*, tłum. A. Stögbauer, Warszawa 1908.
34. Struve H., *O najwyższej zasadzie postępowania etycznego*, Lwów 1934.
35. Szuman S., *Afirmacja życia*, Lwów 1938.
36. Szuman S., *Czy filozofia jest potrzebna?*, Lwów 1938.
37. Szuman S., *O dowcipie i humorze*, Lwów 1938.
38. Św. Augustyn, *Wyznania*, tłum., wstęp i komentarz J. Czuj, Poznań 1929.
39. *Świat i życie. Zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury*, Z. Łempicki (red.), t. 1–5, Lwów–Warszawa 1933–1939.
40. Tarski A., *O logice matematycznej i metodzie dedukcyjnej*, Lwów 1936.
41. Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, t. 1–2, Lwów 1931.

42. Tatarakiewicz W., *O bezwzględności dobra*, Warszawa 1919.
43. Twardowski K., *O filozofii średniowiecznej. Wykładów sześć*, Lwów 1910.
44. Twardowski K., *O tak zwanych prawdach względnych*, Lwów 1934.
45. Twardowski K., *Rozprawy i artykuły filozoficzne*, Lwów 1927.
46. Twardowski K., *Rozprawy*, Lwów 1938.
47. Vaihinger J., *Filozofia Nietzschego*, tłum. K. Twardowski, Lwów 1904.
48. Witwicki W., *Analiza psychologiczna ambicji*, Lwów 1934.
49. Witwicki W., *Co to jest dyskusja i jak ją trzeba prowadzić*, Lwów 1938².
50. Witwicki W., *Rozmowa z pesymistą*, Lwów 1938³.

BIBLIOGRAFIA

I. ŹRÓDŁA

- Auerbach W., *O doborze literatury z zakresu filozofii*, „Bibliotekarz”, 9 (1938), s. 141–143.
- Bykowski L., *Dział Wpływów Książkowych Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy. Podział zakupów 1928/29*, Warszawa 1930.
- Bykowski L., *Dział Wpływów Książkowych Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy. Podział zakupów 1929/30*, Warszawa 1931.
- Bykowski L., *Wstęp do księgoznawstwa*, Warszawa 1938.
- Czerwijowski F., *Klasyfikacja*, Warszawa 1938.
- Dąbrowska W., *Pierwsze wcielenie „Bibliotekarza”. Przyczynek do dziejów prasy bibliotekarskiej*, „Bibliotekarz”, 11 (1963), s. 324–327.
- Desiderata*, „Bibliotekarz”, 1–6 (1919); „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 1–12 (1929–1930); 1–12 (1930–1931); 1–2 (1932–1933).
- Duplicata*, „Bibliotekarz”, 1–6 (1919); „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 1–12 (1929–1930); 1–12 (1930–1931); 1–2 (1932–1933).
- Dział Informacyjny Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 3–4 (1930–1931), s. 22–30.
- Dział Starodruków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 10 (1930), s. 51–53.
- Książka w bibliotece*, „Bibliotekarz”, 1–2 (1934–1935).
- Książka w bibliotece. Katalog informacyjny*, W. Dąbrowska (red.), Warszawa 1934–1935.
- Księgozbiór zasadniczy Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 3–4 (1930–1931), s. 13–15.
- Nowe Książki*, „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 1929–1934.
- Od Redakcji*, „Bibliotekarz”, 1 (1934–1935), s. 1.
- Od Redakcji*, „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 1–2 (1929–1930), s. 1.
- Olczak-Kardas M., „Przegląd Księgarski” 1918–1939. *Adnotowana bibliografia zawartości*, t. 1: 1918–1925, Kielce 2016.
- Olczak-Kardas M., „Przegląd Księgarski” 1918–1939. *Adnotowana bibliografia zawartości*, t. 2: 1926–1928, Kielce 2017.
- Olczak-Kardas M., „Przegląd Księgarski” 1918–1939. *Adnotowana bibliografia zawartości*, t. 3: 1929–1932, Kielce 2019.
- Olczak-Kardas M., „Przegląd Księgarski” 1918–1939. *Adnotowana bibliografia zawartości*, t. 4: 1933–1936, Kielce 2021.
- Olczak-Kardas M., „Przegląd Księgarski” 1918–1939. *Adnotowana bibliografia zawartości*, t. 5: 1937–1939, Kielce 2022.
- „Przewodnik literacki i naukowy”, 1–5 (1938).

„Przewodnik literacki i naukowy” 1934–1935, W. Dąbrowska (red.), Warszawa 1937.

Redakcja, „Bibliotekarz”, 1 (1919), s. 1–2.

Sprawozdanie Dyrekcji C.K. IV. Gimnazjum we Lwowie za rok szkolny 1916/17, Lwów 1917.

Świerkowski K., *Historia bibliotek*, Warszawa 1938.

Święcicka J., *Psychologia czytelnictwa*, Warszawa 1938.

Wojciechowska T.D., *Archiwa Janiny i Tadeusza Kotarbińskich*, cz. 1: *Materiały biograficzne i korespondencja*, „Ruch filozoficzny”, 58 (2001), s. 435–530.

Wypożyczalnia z księgozbiorem ruchomym Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, „Biuletyn Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy”, 7–9 (1932–1933), s. 41–48.

II. LITERATURA

Bzowska M., *Biblioteka Publiczna 1914–1928* [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, S. Tazbir (red.), Warszawa 1961, s. 546–560.

Gawinkowa I., *Biblioteka Publiczna w latach 1928–1939* [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, S. Tazbir (red.), Warszawa 1961, s. 561–605.

Gębołyś Z., „Bibliotekarz” 1919 – widziany po (100) latach, „Bibliotekarz”, 4 (2019), s. 4–9.

Gruszka Z., „Przegląd Biblioteczny”. *Monografia*, Warszawa 2012.

Informator o stanie bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945 (bez ziem wschodnich), B. Bieńkowska (red.), Poznań 2000.

Iwanyk S., *Waltera Auerbacha krytyczna analiza pojęcia obiektywu* [w:] *Mysli o języku, nauce i wartościach. Profesorowi Jackowi Juliuszowi Jadackiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, A. Brożek, A. Chybińska, M. Gryganiec, M. Tkaczyk (red.), Warszawa 2016, s. 176–184.

Jadacki J.J., [Filozofowie polscy pochodzenia żydowskiego]: *Walter Auerbach, Hersz Bad, Leopold Blaustein, Salomon Igel, Antoni Pański, Zygmunt Schmierer* [w:] *Słownik filozofów polskich*, B. Andrzejewski, R. Kozłowski (red.), Poznań 1999, s. 15–16, 18, 23–24, 67, 141, 162–163.

Kempa A., *Z dziejów „Bibliotekarza” i „Poradnika Bibliotekarza”* [w:] *Co nam zostało z tych lat. 80-lecie „Bibliotekarza” i 50-lecie „Poradnika Bibliotekarza”*, J. Nowicki (red.), Warszawa, 2000, s. 9–16

Kornecka J., „Bibliotekarz”. *Lata 1929–1939*, „Bibliotekarz”, 11 (1963), s. 328–341.

Kozioł C., *Szkola Bibliotekarska przy Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy* [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, S. Tazbir (red.), Warszawa 1961, s. 737–748.

- Kraczkiewicz J., *Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy w latach 1907–1914* [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, S. Tazbir (red.), Warszawa 1961, s. 527–546.
- Lupszak A., *Polskie czasopisma filozoficzne w okresie międzywojennym – szkic*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, 15 (2021), s. 461–486.
- Pawlikowski T., *Auerbach Walter* [w:] *Encyklopedia filozofii polskiej*, t. 1, A. Maryniarczyk, W. Daszkiewicz, G. Bury, M. Nawracała-Urban, A. Szymkowiak (red.), Lublina 2011, s. 63–65.
- Przelaskowski R., *Rys dziejów czasopisma „Bibliotekarz” (1919–1963)*, „Przegląd Biblioteczny”, 3 (1964), s. 153–162.
-

Dokumentacja (nie)medyczna. Iran w relacjach Rolli Hoffmana (1887–1974), lekarza i misjonarza

Marcin Rzepka

UNIWERSYTET JAGIELLOŃSKI

ORCID: 0000-0003-2020-6594

ABSTRACT

(Non)medical documentation. Iran in the reports of Rolla Hoffman (1887–1974), a medical missionary

The article examines the activities of Rolla Hoffman, a missionary doctor working in Iran between 1915 and 1957 presented in the broader context of social and political changes in Iran. Proving the value of personal records – the mission reports and autobiographical narratives – for the study of the history of the Presbyterian medical mission on the one hand and the development of medicine in Iran on the other, the article focuses on selected images, depictions, and representations of Iran in Hoffman's writings, which can be analysed in the frame of three categories: 1) autobiographical – the self-representation of a foreign doctor in Iran and the autobiographical testimony of the medical missionary and experiencing and witnessing the state medical regulation from the late Qajar period till the Pahlavi era and the reception of medical advances among Iranians; 2) relational – taking into account the doctor-patient relationships in Iran; 3) institutional – corresponding to the institutionalization of Iranian healthcare system and the institutional transformation of the mission hospitals situated in various cities in Iran.

KEY WORDS: Iran, medicine, hospital, Presbyterian missions, Rolla Hoffman

SŁOWA KLUCZOWE: Iran, medycyna, szpital, misje prezbiteriańskie, Rolla Hoffman

W niepublikowanej autobiografii napisanej po powrocie z Iranu w 1957 roku Rolla Hoffman pracujący w tym kraju w ramach misji prezbiteriańskiej oświadczył, że przedstawi w niej obraz Iranu widziany oczami lekarza misyjnego. Znaczący wydaje się tytuł dzieła: *Iran Entering the Space Age. An Autobiography of Rolla Hoffman, Medical Missionary*¹, który sugeruje rozwój poprzedzający wejście tego kraju w „erę kosmiczną”. Wydając drukiem autobiografię w 1971 roku, Hoffman przedstawił już nieco inną perspektywę, nadając pracy tytuł: *Pioneering in Meshed, the Holy City of Iran. Saga of a Medical Missionary*². Pokreślił początki aktywności w niegościnnym dla protestanckich misjonarzy miejscu, w szyckim mieście Maszhad.

Autobiografie Hoffmana wywołują pytania o sposoby przedstawiania, czy też reprezentowania Iranu w piśmiennictwie misyjnym. Z drugiej jednak strony skłaniają do refleksji nad znaczeniem i użytecznością takiego materiału w ramach badań zogniskowanych na historii społecznej medycyny oraz jej kulturowych wymiarów w Iranie. W dużym stopniu wartość relacji misyjnych – rozumianych tu bardzo szeroko jako raporty, analizy, zestawienia statystyczne, czy też wspomniane autobiografie – zasadza się na ukazaniu zmian zachodzących w społeczeństwie irańskim w mikroskali. Dodajmy, zmian zachodzących pod wpływem czynników wewnętrznych i zewnętrznych, warunkowanych nie

¹ Presbyterian Historical Society (dalej: PHS), RG 231-1-7a, R. Hoffman, *Iran Entering the Space Age. An Autobiography of Rolla Hoffman, Medical Missionary* 1957.

² R. Hoffman, *Saga of a Medical Missionary: Pioneering in Meshed, the Holy City of Iran*, 1971 [bmw].

3 M. Rzepka, *Apostołowie nowoczesności. Protestantyzm w Iranie w okresie autorytarnej modernizacji*, Kraków 2019, s. 12–13.

4 R. Hoffman, *Changing Medical Work in Persia*, „International Review of Mission” nr 22/3 (1933), s. 361–366; szerzej na temat rozwoju nowoczesnej medycyny w Iranie: A.A. Afkhami, *A Modern Contagion. Imperialism and Public Health in Iran's Age of Cholera*. Baltimore 2019; H. Ebrahimnejad, *Medicine in Iran: Profession, Practice and Politics 1800–1925*, New York–London 2014; C. Elgood, *Medicine in Persia*, New York 1934; W. Floor, *The Beginnings of Modern Medicine in Iran*. Chevy Chase 2020.

5 M. Kāzem Rādmanesz, *Bimārestān wa madrese-je parastāri-je misjuneri-je āmrīkāji-je Maszhad* [Szpital i szkoła pielęgniarstwa misjonarzy amerykańskich w Maszhadzie], „Pażuhesz-nāme-je tārichi” nr 5/17 (1388 [=2009]), s. 93–119.

tylko odgórnym programem reform wprowadzanych przez irańskich monarchów, lecz także przepływami ludzi, pielgrzymów, uchodźców, kupców oraz misjonarzy, a wraz z nimi transferem idei, rzeczy oraz technologii³. Wyrazem owych dynamicznych zmian będą niewątpliwie udogodnienia w zakresie (powszechnej) opieki medycznej oraz modernizacja szpitali⁴.

Celem artykułu jest przedstawienie działalności Rolli Hoffmana na tle zmian zachodzących w Iranie przy jednoczesnej próbie zrozumienia znaczeń, jakie nadawał im lekarz-misjonarz. Hofmann przebywał w Iranie w latach 1915–1957. Taki okres pozwala potraktować go jako świadka głębokich przeobrażeń społecznych przypadających na ostatnie lata rządów dynastii kaźarskiej – panowanie Ahmada-szaha (1909–1925), a także reform wprowadzanych w czasie rządów Rezy Pahlawiego (1925–1941) oraz jego syna Mohammada Rezy (1941–1979).

Hoffman był związany głównie z Maszhadem, szyickim miastem pielgrzymkowym położonym w północno-wschodniej części Iranu w prowincji Chorasán. Pracował tam w szpitalu misyjnym w latach 1916–1922, 1924–1930, 1933–1939, 1942–1947, 1957. Szpital ten przez długi czas określany był jako amerykański, w języku perskim *Bimārestān-e Āmrīkāji*⁵. Hoffman pracował również w szpitalu w Teheranie, zaraz po swoim przyjeździe przez kilka miesięcy na przełomie lat 1915 i 1916, oraz krótko w latach 1932–1933 i 1940–1942. W ostatnim okresie działalności misyjnej, w latach 1947–1957, kierował szpitalem w miejscowości Raszt w nadkaspjskiej prowincji Gilan. Przerwy w pracy misyjnej wynikały z polityki urlopowej misji.

Obraz Iranu w pismach Hoffmana warunkowany był charakterem wykonywanej przez niego pracy oraz zaangażowaniem na rzecz promocji i ochrony zdrowia, poprawy jakości życia mieszkańców oraz usprawnienia pracy szpitali. Przywiązanie do takich wartości misjonarz deklarował wielokrotnie w raportach. Charakterystyczne jest jednak to, że koncentrując się na rozwoju medycyny,

dowodził, że wpłynęła ona silnie na definiowanie celów misji przy jednoczesnym nieustannym podnoszeniu kwalifikacji lekarzy misyjnych oraz usług medycznych oferowanych przez ośrodki misyjne. Zatem obraz Iranu wyłaniający się ze sprawozdań, raportów i autobiografii Hoffmana jest silnie powiązany z rozwojem medycyny, zarówno w odniesieniu do przemian zachodzących globalnie, jak również lokalnie w określonych miastach Iranu. Równie istotna wydaje się refleksja autobiograficzna misjonarza, czy może raczej jego autoprezentacja na tle warunków społecznych, kulturowych i religijnych panujących w Iranie, które znacząco wpływały na możliwość prowadzenia praktyki lekarskiej przez obcokrajowca.

Niewątpliwie podstawę i początek analiz dotyczących postrzegania warunków panujących w Iranie muszą stanowić pozostawione przez Hoffmana materiały autobiograficzne. Nie sposób jednak pominąć specyfiki raportów misyjnych będących wszak podstawowym źródłem badań poświęconych historii misji, a w jakimś stopniu również historii Iranu⁶. Nade wszystko raporty stanowią podstawę rekonstruowania obrazu tego kraju jako miejsca pracy lekarza obcokrajowca. A tym samym również form interakcji między pacjentem a lekarzem kształtowanych w przestrzeni szpitala misyjnego, który jawił się jako najbardziej jaskrawy przejaw misyjnej działalności medycznej⁷.

Rolla Hoffman – biografia lekarza na misjach

Rolla (Roland) Edwards Hoffman urodził się 1 września 1887 roku w miejscowości Leipsic w amerykańskim stanie Ohio⁸. W 1904 roku po ukończeniu szkoły podstawowej rozpoczął naukę w Berea College w Berea, Kentucky. Tam po raz pierwszy zetknął się z organizacją promującą działalność o charakterze misyjnym wśród młodzieży amerykańskiej – Student Volunteer Movement. Pozostając pod silnym wrażeniem osobowości i aktywności Johna

6 M. Rzepka, *Apostołowie nowoczesności*, *op.cit.*, s. 27-48. Na temat specyfiki i znaczeniu raportów misyjnych oraz polityki informacyjnej w towarzystwach misyjnych, zob. J. Cox, *The British Missionary enterprise since 1700*, Routledge, London–New York 2008, s. 112. A. Jagodzińska, „Duszobawcy”? *Misje i literatura Towarzystwa Krzewienia Chrześcijaństwa wśród Żydów w latach 1809-1839*, Kraków–Budapeszt 2017, s. 247–320.

7 S. Honarmand Ebrahimi, *Emotions, Mission, Architecture. Building Hospitals in Persia and British India, 1865–1914*, Edinburgh 2023.

8 Prezentowane dane biograficzne pochodzą z dwóch wspomnianych w tekście autobiografii oraz raportów i listów Hoffmana zdeponowanych w Presbyterian Historical Society w Filadelfii. Dodatkowo wykorzystano również biografie, autobiografie innych misjonarzy pracujących w Iranie: M. A. Frame, *Pasage to Persia. Writings of an American Doctor during Her Life in Iran 1929–1957*, London 2014; W. McElwee Miller, *My Persian Pilgrimage. An Autobiography*, Pasadena, Calif. 1995.

Motta, założyciela organizacji, oraz atrakcyjności idei „ewangelizacji świata w tym pokoleniu”⁹, która faktycznie stała się doświadczeniem pokoleniowym wielu studentów chrześcijańskich w Stanach Zjednoczonych, zaczął myśleć o pracy misyjnej. Pragnienie to pogłębił kontakt z Robertem Speerem, sekretarzem Prezbiteriańskiej Rady ds. Misji Zagranicznych (Presbyterian Board of Foreign Missions).

Ucząc się w Berea College, Hoffman pozostawał pod wpływem doktora Roberta H. Cowleya, zatrudnionego tam od 1904 roku na stanowisku profesora higieny i fizjologii. Pogłębiając zainteresowania medycyną, w 1908 roku rozpoczął studia medyczne w American Medical Missionary College w Battle Creek w Michigan, uczelni założonej i wspieranej przez Adwentystów Dnia Siódmego. Po jej zamknięciu w 1910 roku spowodowanym brakiem wystarczających środków finansowych na prowadzenie placówki, Hoffman przeniósł się do Western Reserve University w Cleveland, Ohio. Tam dokończył rozpoczęte studia medyczne i w 1913 roku uzyskał stopień doktora medycyny (M.D. w nomenklaturze amerykańskiej). Wcześniej jednak odbył staż w szpitalu położniczym Cleveland City Hospital. Już wówczas zamierzał udać się na misje zagraniczne jako lekarz. Nie było to jednak możliwe w obrębie Kościoła metodystycznego, do którego należał, ze względu na brak zagranicznej działalności misyjnej. W związku z tym zdecydował się on przyłączyć do Kościoła prezbiteriańskiego. Z pewnością wpływ na taką decyzję miała znajomość z Robertem Speerem oraz bardzo rozwinięta działalność misyjna tego Kościoła. Członkostwo uzyskał w Pierwszym Kościele Prezbiteriańskim w New Castle w Pensylwanii. Jednocześnie kościół ten wziął na siebie obowiązek wspierania finansowego Hoffmana podczas jego, jak się okazało, długiego pobytu w Iranie. Wyjazd do tego kraju zasugerował mu Speer, zainteresowany rozwojem pracy misyjnej wśród muzułmanów, a jako miejsce docelowe wskazał Maszhad, położony w regionie graniczącym od wschodu z Afganistanem, od północy zaś z Rosją.

Kościół presbiteriański miał długą tradycję pracy w Iranie zainicjowaną przez Justina Perkinsa w roku 1834. Wówczas jednak za działalność misyjną odpowiadała organizacja American Board of Commissioners for Foreign Missions. Oficjalnie presbiterianie przejęli odpowiedzialność za pracę misyjną w tym kraju w 1871 roku¹⁰. Misja w Maszhadzie, na tle innych stacji misyjnych działających w Urmii (1834), Teheranie (1971), Tabrizie (1873), Hamadanie (1880), Raszcie (1906), Kazwinie (1906), Kermanszahu (1910) była ostatnią, jaką powstała¹¹. Warto jednak zaznaczyć, że wszelkie próby podjęcia pracy misyjnej przez protestantów w mieście będącym miejscem pochówku szyckiego imama Rezy były oprotestowywane przez duchownych szyckich¹². Wyrażana przez nich niechęć do chrześcijańskich misjonarzy wpłynęła z pewnością na decyzję o prowadzeniu pracy o charakterze medycznym, a nie w pełni ewangelizacyjnym. Taka bowiem forma aktywności, zdaniem misjonarzy, mogła zostać zaakceptowana przez ludność miejscową.

W 1915 roku Hoffman wyruszył do Iranu w towarzystwie misjonarzy, którzy po zakończeniu urlopu w Stanach Zjednoczonych wracali na placówkę misyjną. Byli wśród nich Dwight Donaldson, który pracował w Maszhadzie oraz John Frame, lekarz pracujący w miejscowości Hamadan. W tamtym czasie praca presbiterian w Iranie zorganizowana była w dwóch niezależnych od siebie misjach – zachodniej (West Persia Mission) i wschodniej (East Persia Mission). Ta druga została zorganizowana przez Jamesa Bassetta w latach siedemdziesiątych XX wieku¹³. Maszhad, do którego miał się udać Hoffman znajdował się w granicach misji wschodniej, a jej centrum stanowił Teheran. Połączenie tych misji w jedną o nazwie Iran Mission nastąpiło w latach trzydziestych XIX wieku i odpowiadało zmieniającym się warunkom społecznym, komunikacyjnym i politycznym w Iranie.

Hoffman spędził pierwsze miesiące w Teheranie, ucząc się języka perskiego i pracując w szpitalu misyjnym prowadzonym przez Amerykanów. Pobyt w tym mieście

¹⁰ M. Rzepka, *Apostołowie nowoczesności*, *op.cit.*, s. 95.

¹¹ M. Zirinsky, *A Panacea for the Ills of the Country: American Presbyterian Education in Inter-War Iran*, „Iranian Studies” nr 26/1–2 (1993), s. 119. Szerzej o misjach presbiteriańskich w Iranie: J. Elder, *History of the Iran Mission*, Literature Committee of the Church Council of Iran, Tehran [bdw]; M. Rzepka, *Apostołowie nowoczesności*, *op.cit.*, s. 57–67, 95–100.

¹² W. McElwee Miller, *My Persian Pilgrimage*, *op.cit.*, s. 56–57.

¹³ J. Bassett, *Persia: Eastern Mission, a Narrative of the Founding and Fortunes of the Eastern Persia Mission, with a Sketch of the Versions of the Bible and Christian Literature in the Persian and Persian-Turkish Languages*, Philadelphia 1890. Co istotne, używano wówczas języka perskiego w nabożeństwach i koncentrowano się na pracy wśród muzułmanów, zob. M. Rzepka, *Prayer and Protest. The Protestant Communities in Revolutionary Iran*, Kraków 2017, s. 46–47.

¹⁴ PHS, RG 91-3-13, J. Cook, *Report of Medical Investigation and Beginning of Medical Work in Khorasan, 1915-1916*.

¹⁵ PHS, RG 91-20-11, S.W. McDowell, *Historical Sketch of Teheran Medical Work*.

¹⁶ PHS, RG 91-1-3, L. Esselstyn, *Constitution of Meshed Station of the Eastern Persia Mission*.

traktował jako przygotowanie do dalszej pracy. Nie bez znaczenia było nabywanie kompetencji kulturowych i komunikacyjnych niezbędnych w zawodzie lekarza¹⁴. Działalność medyczna prowadzona była w tym mieście od 1881 roku. Odpowiadał za nią początkowo doktor W. Torrence, który korzystając ze wsparcia finansowego obcokrajowców w Teheranie oraz aprobaty miejscowych władz, zorganizował pierwsze oddziały szpitala – gruźliczy, a później kobiecy. W kolejnych latach szpital rozwijał się, współpracując z lekarzami brytyjskimi oraz z dworem królewskim¹⁵. Był też jednym z nielicznych miejsc, gdzie wykonywano zabiegi chirurgiczne. Krótki pobyt w tym mieście był więc dla Hoffmana niezwykle cenny. Dał mu możliwość współpracy z doświadczonymi lekarzami, w tym z Josephem Scottem z Angielskiej Kompanii Telegraficznej (English Telegraph Company), a jednocześnie pozwalał stopniowo „oswajać” praktyki i zwyczaje irańskich pacjentów. Już wówczas Hoffman wykorzystywał doświadczenie zdobyte w Stanach Zjednoczonych w zakresie leczenia chorób oczu oraz położnictwa. W czerwcu 1916 roku rozpoczął podróż do Maszhadu, miasta, które miało być głównym miejscem jego pracy przez ponad dwie dekady.

W Maszhadzie pracę misyjną zapoczątkował w 1911 roku Lewis Esselstyn. Prowadził ją samotnie przez cztery lata, współpracując – w zakresie dystrybucji tekstów biblijnych w język perskim – z Brytyjskim i Zagranicznym Towarzystwem Biblijnym oraz służąc jako duszpasterz w konsulacie brytyjskim. Esselstyn miał jednak bardzo szeroką wizję pracy misyjnej w mieście oraz poza jego granicami, a nawet poza granicami Iranu. Misję taką określił jako Persian-Afghan Border Mission, jej centrum miał stanowić Maszhad. W przygotowanym przez siebie opisie stacji określał teren działalności w następujący sposób: „obszar *Meshed Station* obejmuje prowincje Chorasán i Sistan oraz regiony rosyjskiego Turkiestanu i Afganistanu, do których można wjechać bądź w których można prowadzić prace”¹⁶. Afganistan, w którym nie

pracowała żadna misja protestancka budził wśród misjonarzy pewne nadzieje. Podzielał je również Hoffman, który odbył krótkotrwałą „podróż medyczną” do Heratu w 1924 roku. Należy podkreślić, że jednym z czynników wpływających na działalność w Maszhadzie było usytuowanie geograficzne miasta. Kolejnym – religijny charakter miasta będącego centrum pielgrzymkowym przyciągającym szyitów nie tylko z Iran, lecz także z innych krajów.

Wydaje się, że praca Esselstyna miała stanowić preludium do innych form aktywności. Prezbiteriańska Rada ds. Misji planowała bowiem w 1912 roku wysłać do Maszhadu doktora Harry’ego Packarda z Urmii w celu utworzenia tam placówki medycznej¹⁷. Dopiero jednak w 1915 roku udało się zainicjować pracę medyczną. Odpowiadał za nią doktor Joseph Cook, który, jak wynika z raportów misyjnych, miał w ciągu siedmiu miesięcy przyjąć 17271 pacjentów¹⁸. Bazując tylko na danych statystycznych, trudno wnioskować o charakterze tego typu działań. Należy jednak pamiętać, że informacje o pacjentach interpretowano jako wyraz zainteresowania ludności pracą lekarzy oraz zapotrzebowania na usługi medyczne. Działalność o charakterze medycznym w pełni rozwinął Hoffman po przyjeździe do Maszhadu w 1916 roku. Nie sposób zatem odmówić mu prawa do uznania swojej działalności za pionierską. Dał temu wyraz w tytule autobiografii z 1971 roku *Pioneering in Meshed, the Holy City of Iran*¹⁹.

Początek pracy w Maszhadzie naznaczony był bardzo trudną sytuacją humanitarną powodowaną działaniami wojennymi. Wraz z rozpoczęciem wojny oraz znaczącym spadkiem wpływów z handlu, a także pogłębiającą się destabilizacją polityczną na obszarach przygranicznych rosyjsko-irańskich, wywołanych rewolucją w 1917 roku, mieszkańcy Maszhadu byli świadkami zamieszek społecznych powodowanych napływem uchodźców. Kryzys humanitarny potęgowała trwająca od kwietnia 1916 roku susza, a także epidemia cholery²⁰. Ten pierwszy

¹⁷ PHS, RG 91-1-3, *Medical Report 1913*. Korespondencja między Radą a lokalną stacją misyjną w Urmii tworzy niezwykle obraz zależności między lekarzem misyjnym a pacjentami, w tym również muzułmanami, którzy zdecydowali się wyrazić sprzeciw wobec „transferu” ich lekarza, PHS, RG 91-21-7, *Letters of Protests Sent by Mohammedans to the Presbyterian Board When it Was Proposed that Dr. Packard Should be Transferred to Some Other Part of Persia*.

¹⁸ PHS, RG 91-19-2, *Meshed Hospital*.

¹⁹ W ten sposób przedstawiał swoją pracę w raportach: PHS, RG 91-20-1, R. Hoffman. *Medical Report, Meshed 1934-1935*.

²⁰ R. Hoffman, *Pioneering in Meshed, op.cit.*, s. 35.

21 Protesty duchowieństwa szyickiego wybuchaly stosunkowo czesto, powodem byla oczywiscie dzialalnosc prozelicka misjonarzy, British Library (dalej: BL), IOR/L/PS/10/972/2, File 1341/1921, Meshed Consular Diaries, *Meshed Diary no. 5, for the week ending the 29th January 1921*.

22 PHS, RG 91-7-4, R. Hoffman, *Personal Report, 1937-1938*.

23 PHS, RG 231-1-6, R. Hoffman, *Report of Famine Relief Work of Meshed Station, July 1st, 1917, to June 30th, 1918*.

okres dzialalnosci Hoffmana bardzo silnie oddzialywal na przyszlą prace misjonarza. Dzialalnosc prowadzona w owczas wplynela rowniez na pozytywny odbior misji, pomimo sprzeciwu ze strony srodowiska duchownych²¹. Z perspektywy pracy medycznej istotne byly kontakty z innymi lekarzami obcokrajowcami, zwlaszcza z niewielkim szpitalem dzialajacym przy konsulacie brytyjskim. W tym okresie starano sie przyjmowac jak najwiecej pacjentow, prowadzono ambulatorium oraz niewielki szpital²². Oczywiscie, dzialania takie uzasadniala sytuacja humanitarna. Istotnym wyzwaniem w pracy byly epidemie cholery wybuchajace na tych obszarach z duza czestotliwoscia. Ponzniej zas w 1918 roku pandemia grypy hiszpanki. Misjonarze widzieli wartosc swojej pracy wlasnie w organizowaniu pomocy mieszkancom oraz tworzeniu oosrodkow odosobnienia z przeznaczeniem na miejsca kwarantanny. Dodatkowo, promocja zdrowia, ktorej wyrazem byly podejmowane akcje informacyjne (drukowanie ulotek, rozwieszanie plakatow), stanowila istotna czesc aktywnosci w tym okresie. Praca w Maszhadzie byla wiecej dla Hoffmana rzeczywista inicjacja w zawodzie lekarza w Iranie. Towarzyszylo jej poczucie odpowiedzialnosc, lecz takze ofiarnosci poglabione doswiadzeniem utraty wspolpracownikow, ktorzy zmarli w wyniku chorob.

Warto rowniez dodac, ze w czasie pierwszej wojny swiatowej misjonarze zaangazowali sie w dystrybucje zywnosci dla glodujacych mieszkancow miasta²³. Misjonarze korzystali ze wsparcia finansowego amerykanskiej organizacji powolanej na poczatku wojny w celu pomocy Ormianom, ponzniej Asyryjczykom – American Committee for Armenian and Syrian Relief, a od 1919 roku funkcjonujacej pod nazwa Near East Relief (nastepnie Near East Foundation). Wspolpracowali z wladzami lokalnymi w zakresie zdrowia w ramach prac prowadzonych przez komisje sanitarna. Czlonkiem jednej z takich komisji byl Hoffman. Uczestniczyl on rowniez projektach realizowanych przez konsulac brytyjski.

Zakończenie wojny nie oznaczało jednak końca problemów. Wzrost zachorowań będący wynikiem szalejącej grypy hiszpanki oraz ogólna sytuacja humanitarna w mieście nie pozostały bez wpływu na zdrowie misjonarzy. W 1918 roku zmarł na tyfus Esselstyn. Na zdrowiu podupadł również Hoffman. W konsekwencji w grudniu tego roku szpital misyjny został na pewien czas zamknięty. Otwarto go ponownie w 1919 roku i przystąpiono do intensywnych prac na rzecz promocji zdrowia. Intensywność prac oraz specyfika miasta skłaniały Hoffmana do zaangażowania na rzecz utworzenia w Maszhadzie niezależnej stacji misyjnej. Chodziło przede wszystkim o napływ pielgrzymów z różnych stron świata i związane z tym działania dotyczące ochrony zdrowia, prewencji. Hoffman szacował, że w latach dwudziestych XX wieku przybywało tam rocznie około 100 tysięcy pielgrzymów z Iranu, Afganistanu (głównie z Heratu), Turkiestanu, a także z Indii. Niebagatelne znaczenie miał również fakt, że było to centrum wymiany towarów i handlu, sprowadzono tam i sprzedawano tekstylia, wyroby jubilerskie, cukier, ryż, paliwa, żelazo, opium oraz lekarstwa.

W 1919 roku wsparła Hoffmana w pracy w szpitalu Hellen Easton, z którą ożenił się w październiku tego roku. Helen pochodziła z rodziny misjonarzy pracujących w Iranie. Urodziła się w miejscowości Tabriz. Edukację jednak odebrała w Stanach Zjednoczonych, kończąc nowojorską szkołę dla pielęgniarek. Znała zatem doskonale realia irańskie oraz była przygotowana do pracy w szpitalu. W Maszhadzie do jej obowiązków należało nadzorowanie pracy szpitala i kierowanie – skromnym wówczas – zespołem pielęgniarek. Warto dodać, że od 1922 roku z misją medyczną w tym mieście związana była amerykańska dyplomowana pielęgniarka Mebel Nelson²⁴, o której Hoffman pisał, że jej zatrudnianie miało istotny wpływ na intensyfikację pracy medycznej w szczytowym okresie przypadającym na późne lata dwudzieste XX wieku²⁵. Należy również podkreślić, że w tym czasie do zespołu misyjnego dołączył drugi lekarz Hartman Lichtwardt²⁶.

²⁴ BL, IOR/L/PS/10/972/2, File 1341/1921, Meshed Consular Diaries, *Meshed Diary No. 51 for the week ending 23rd December 1922*.

²⁵ PHS, RG 91-1-20, R. Hoffman, Report of Medical Work in Meshed, July 1, 1924 June 30, 1925.

²⁶ Lichtwardt jest autorem prac dotyczących trądu w Iranie oraz dotyczących rozwoju medycyny: H. Lichtwardt, *Leprosy in Iran*, „Leper Quarterly” nr 14 (1940), s. 12–18, *idem*, *Western Medicine in Iran*, „The Moslem World” nr 32/3 (1942), s. 236–241.

27 PHS, RG 91-1-20, R. Hoffman, *Report of Medical Work in Meshed, July 1, 1924 June 30, 1925.*

Warto też odnotować zmiany w organizacji szpitala. W 1919 roku udało się misjonarzom wynająć większy budynek z przeznaczeniem na szpital. Pozwoliło to na zwiększanie limitu hospitalizowanych pacjentów. Szpital dysponował wówczas 25 łózkami, co stanowiło podwojenie w stosunku do okresu wcześniejszego. Dopiero jednak rok 1925 przyniósł rzeczywistą zmianę w pracy wynikającą z oddania do użytku, wybudowanego specjalnie na potrzeby misji, szpitala dysponującego liczbą 50 łózek. Szpital był przez długi czas wizytówką i chlubą misji. Hoffman tak pisał o nim w raporcie tuż po jego otwarciu:

Nowy szpital jest jednym z najbardziej imponujących budynków w mieście. Wysoko usytuowany, ma dwa piętra; zbudowany jest głównie z cegły glinianej, front zaś jest wyłożony paloną cegłą i wygląda jak duży amerykański dom. Szerokie werandy zapewniają zmęczonym pacjentom dużo kojącego cienia. (...) Szerokie korytarze są bardzo przyjemne w upalne dni, a w wyeksponowanych na północ, przewiewnych salach operacyjnych możemy komfortowo pracować przez całe lato. Niestety, kurs walut w czasie budowy okazał się niekorzystny, więc nasze dolary przyniosły mniej korzyści niż się spodziewaliśmy, stąd niektóre części budynku pozostały wciąż niewykończone. (...) pomieszczenie przeznaczone na aparat rentgenowski jest puste, sale operacyjne i sterylizacyjne wołają o nowoczesne umeblowanie, system ogrzewania składa się jedynie z dwóch tuzinów żeliwnych pieców opalanych drewnem, oświetlenie to tylko lampy naftowe i latarnie Dietza, a wodę trzeba wszędzie nosić w wiadrach²⁷.

Kolejne raporty przynoszą informacje o wyposażeniu, czy też doposażeniu szpitala oraz współpracy

z miejscowymi lekarzami. Wśród sprzętów wyróżniał się niewątpliwie aparat rentgenowski. Co ciekawe, w szpitalu znalazł się również powielacz dokumentów. Hoffman odnotował w raporcie:

Nasza nowa kopiarka ma ogromne możliwości. Wydrukowaliśmy ulotki w języku perskim dla pacjentów cierpiących na różne choroby, informujące o naturze każdej z nich i obowiązkach związanych z leczeniem. Osoby nie potrafiące czytać zazwyczaj mogą znaleźć kogoś, kto im to poczyta w domu. Dzięki temu łatwiej im zrozumieć problem, niż kierować się kilkoma pośpiesznie udzielanymi wskazówkami udzielanymi w zatłoczonym gabinecie lekarskim. To również oszczędza nasz czas. Dowodzi też, że umiejętność czytania jest rzeczą pożądaną. Jest też wiele, wiele rzeczy, o których chcielibyśmy powiedzieć ludziom, a których pewnie nie są w stanie zrozumieć od razu, mamy nadzieję, że w ten przynajmniej sposób dotrzemy do nich stopniowo. Promocja szczepień, profilaktyka, zapobieganie cholercie, pielęgnacja zębów, opieka nad dziećmi, opieka w domu nad chorymi na gruźlicę. Wiadomości ze świata, kwestie moralne – prowadzące stopniowo do rzeczywistych problemów życiowych²⁸.

Ambicją misjonarzy było tworzenie środowiska skupiającego lekarzy, przedstawicieli lokalnych władz oraz wszystkich zainteresowanych zdrowiem publicznym. W tym celu organizowano regularne spotkania w szpitalu połączone z wykładami na temat zdrowia oraz pokazy slajdów i filmów adresowane do szerokiej publiczności²⁹.

Raporty misyjne pozwalają również prześledzić oddziaływanie reform państwowych w zakresie służby zdrowia na społeczeństwo. W przypadku Maszhadu głównym centrum medycznym finansowanym przez

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ PHS, RG 91-1-22, H. Lichtwardt, *Annual Report of the Medical Work at Meshed, Persia For year ending June 30, 1929*.

30 Nowe regulacje i wymogi dotyczące praktyki medycznej prowadzonej przez obcokrajowców zostały przyjęte przez irański parlament na sesji, która odbyła się 6 szahriwara 1312 (30 sierpnia 1933). Wymagano, między innymi, udokumentowanej pięcioletniej praktyki lekarskiej przed rozpoczęciem pracy w Iranie, zob. BL, IOR/L/PS/12/3481 Coll 28/77 'Persia. Foreign medical practitioners in Persia', *Mallet to Sir John Simon*, 6 October 1935.

31 PHS, RG 91-20-1, R. Hofman, *Medical Report*, Meshed 1934–1935.

państwo stał się szpital imienia szacha Rezy, systematycznie usprawniany i modernizowany. Oficjalnie szpital ten został otwarty w 1934 roku i stanowił cześć uroczystości tysiąclecia irańskiego poety Ferdousiego. W zasadzie pod koniec lat trzydziestych XX wieku znaczenie szpitali prowadzonych przez misjonarzy spadło. Miało to związek z polityką zdrowotną państwa oraz wprowadzonymi regulacjami ograniczającymi pracę w Iranie lekarzy pochodzących z zagranicy³⁰. Raport przygotowany przez Hoffmana ukazuje skalę przedsięwzięcia:

Oficjalnego otwarcia dokonał w ubiegłym roku Jego Wysokość Reza Szach Pahlawi, w związku z obchodami tysięcznej rocznicy wielkiego poety Ferdousiego. Jednak lokalna administracja była niewystarczająca do obsługi tak dużej nowej inicjatywy i jak dotąd mniej niż połowa z planowanych 500 łóżek jest w użyciu. Niemiecki żydowski chirurg (ginekolog) przybył jesienią, aby zostać przełożonym, dotarło również wiele imponujących przyrządów medycznych, a jedna z naszych pielęgniarek opuściła nas, aby kierować salą operacyjną. Powiedziano nam, że w drodze z Niemiec jest ogromny 200-kilowatowy aparat rentgenowski, a personel ma zasilić również rentgenolog³¹.

Warto dodać, że wyznacznikiem rozwoju stała się technologia oraz uprawnienia w zakresie diagnostyki. Jej wymierny wskaźnikiem – tak też wygląda to w raportach misyjnych – będzie sprawnie funkcjonujący w szpitalu oddział rentgenologiczny.

Istotne zmiany w prowadzeniu szpitali misyjnych zaszyły w czasie drugiej wojny światowej. Hoffman doskonale zdawał sobie sprawę, że w nowych warunkach szpitale misyjne nie będą w stanie konkurować z państwowymi oraz szpitalami prywatnymi sponsorowanymi przez irańskich przedsiębiorców. Referując sytuację w Teheranie

podczas pobytu w latach 1940–1942 w zastępstwie lekarza, który udał się do Stanów Zjednoczonych na urlop, wspominał, że „szpital przestał dominować”. Wiązało się to zarówno z większą konkurencyjnością oraz jakością usług medycznych oferowanych w innych szpitalach. W konsekwencji szpital misyjny w Teheranie został zamknięty w 1942 roku, zaś Hoffman wrócił ponownie do Maszhadu³². Krótki pobyt w szpitalu w Teheranie był jednak istotny ze względu na nowe doświadczenia oraz pracę wśród uchodźców wojennych³³. W latach czterdziestych XX wieku praca w tym mieście miała już nieco inny charakter. Misjonarze w większym stopniu koncentrowali się na pracy edukacyjnej, zwłaszcza w zakresie prowadzenia kursów dla pielęgniarek w szkołach państwowych³⁴. Plan rozwoju szkół dla pielęgniarek wprowadzono również w Maszhadzie.

W 1948 roku Hoffman przebywał w Stanach Zjednoczonych na urlopie. Powrócił do Iranu rok później i objął kierownictwo szpitalu w Raszcie, który ze względu na wyjazd doktor Adelaide Kibbe (Frame) pozostawał zamknięty od czerwca 1948 roku aż jego przyjazdu we wrześniu 1949 roku³⁵. W roku 1949 po ciężkiej chorobie zmarła Hellen Hoffman. Warto w kontekście rozważań dotyczących pracy misjonarzy zwrócić uwagę na kwestię ich zdrowia. Troska o zdrowie misjonarzy nabrała znaczenia dla amerykańskich instytucji misyjnych w drugiej połowie XIX wieku³⁶, powodując konieczność wprowadzenia odpowiednich usprawnień związanych z monitorowaniem ich stanu zdrowia oraz odpowiednich zasad dotyczących rekrutacji kandydatów mających rozpocząć pracę misyjną. Należy pamiętać, że misje cechował pewien typ racjonalizacji, który przejawiał się w konieczności oszacowania kosztów oraz nakładów potrzebnych do prowadzenia misji oraz ewentualnych zysków, jakie mogły one przynieść. Niewątpliwie życie misjonarzy było wartością nadrzędną. Od zaangażowania misjonarzy zależało, na bardzo elementarnym poziomie, powodzenie przedsięwzięcia misyjnego.

32 PHS, RG 91-7-6, R.M. Hoffman, *Personal Report, Meshed 1943*.

33 W raportach i pismach Hoffmana znajdujemy tylko wzmianki dotyczące Polaków przebywających wówczas w Teheranie. Wspominał on jednak o konsultacjach w sprawach sanitarnych w obozie dla polskich uchodźców i kontaktach z Polskim Czerwonym Krzyżem, który finansował pracę na rzecz Polaków, zob. R. Hoffman, *Pioneering in Meshed, op.cit.*, s. 142, 145.

34 M. Rzepka, *Apostołowie nowoczesności, op.cit.*, s. 246-249.

35 PHS, RG 91-7-12, E. A. Degner, *Personal Report, Resht Iran, Summer 1949- Summer 1950*.

36 N. Willey, *The Mortality Experience of American Missionaries*, New York 1873.

37 Informacje o tego typu aktywnościach pojawiają się głównie w raportach osobistych misjonarzy. Warto dodać, że szpital misyjny w Maszhadzie posiadał kort tenisowy, z którego mogli korzystać chętni: PHS, RG 91-20-1, R. Hoffman, *Twenty-Third Annual Report of the American Christian Hospital Meshed Medical Report, 1937-1938*, s. 5.

38 M.A. Frame, *Passage to Persia*, *op.cit.*, s. 255-259.

Procesy biurokratyzacji przejawiające się w przyjęciu formalnych procedur rekrutacji oraz późniejszym monitorowaniu pracy misjonarza dotyczyły również problemów zdrowia oraz ubezpieczenia misjonarzy. Zatem konieczność zagwarantowania opieki i wsparcia, również finansowego, misjonarzom oraz ich rodzinom musiało prowadzić do uwzględniania osiągnięć medycyny w planach misyjnych. Z perspektywy towarzystw misyjnych istotne było nie tylko wysyłanie pracowników na misję, lecz także zrozumienie warunków oraz zagrożeń zdrowotnych, jakie mogły ich spotkać w miejscu ich pracy. Paradoksalnie raporty dotyczące śmiertelności misjonarzy wymuszały konieczność podjęcia określonych działań związanych z organizacją pracy misyjnej oraz dodatkowymi obowiązkami nakładanymi na pracowników medycznych misji. Obowiązkiem Hoffmana jako lekarza misyjnego było również przeprowadzanie badań lekarskich wśród innych pracowników misji. Tym samym jego raporty mają istotne znaczenie dla rekonstrukcji sposobów monitorowania zdrowia misjonarza w Iranie. Zwracają one uwagę na nieco inny obraz Iranu jako kraju zamieszkiwanego przez obcokrajowców, którzy w irańskiej rzeczywistości odtwarzali amerykański styl życia, oddając się w chwilach wolnych ulubionym rozrywkom oraz grom, jak tenis lub golf³⁷.

W 1950 roku Hoffman ożenił się ponownie. Jego żoną została lekarka pracująca w misji prezbiteriańskiej w Iranie od 1929 roku, wdowa po misjonarzu Johnie Framie – Adelaide Kibbe Frame³⁸. Od tego czasu wspólnie prowadzili szpital w Raszcie z krótkimi przerwami aż do 1957 roku, gdy osiągnąwszy wiek emerytalny, Hoffman wraz z Adelaide wrócili do Stanów Zjednoczonych. Zamieszkali w prezbiteriańskim domu spokojnej starości – Westminster Gardens w Duarte w Kalifornii. Tam też Hoffman ukończył swoją autobiografię *Pioneering in Meshed* wydaną własnym nakładem w 1971 roku. Zmarł w 1974 roku.

Raport misyjny: autoprezentacja i reprezentacja rzeczywistości irańskiej

39 R. Hoffman, *Pioneering in Meshed*, *op.cit.*, s. 2.

Przywołane na początku artykułu autobiografie Hoffmana można uznać za dwie wersje. Wydana drukiem *Pioneering in Meshed, the Holy City of Iran. Saga of a Medical Missionary* stanowi rozszerzenie tekstu wcześniejszego. Jednakże pozostająca w maszynopisie autobiografia *Iran Entering the Space Age. An Autobiography of Rolla Hoffman, Medical Missionary* jest interesująca nie tylko ze względu na tytuł. To, co ją wyróżnia to forma i sposób prowadzenia narracji. Wzorując się na autobiografii lekarza Hansa Zinssera *As I Remember Him*, Hoffman w pracy *Iran Entering the Space Age* zdecydował się na narrację w trzeciej osobie, uznając takie działanie za przejaw bezstronności. Dodatkowo warto też wspomnieć o elemencie wspólnym – praktyce cytowania wysyłanych w trakcie pobytu fragmenty listów oraz raportów.

Pierwszy z zamieszczonych w autobiografiach listów został napisany po przyjeździe do Teheranu i wysłany do kościoła, który go wspierał finansowo. Został on pierwotnie opublikowany w kościelnym piśmie „The Church News” wydawanym co miesiąc, które, jak dowodził Hoffman, docierało „do każdego domu należącego do kongregacji”³⁹. Nadrzędnym celem było oczywiście informowanie o postępach w pracy misyjnej. W takich relacjach dominowała szczegółowość związana z codziennością misjonarza oraz uogólnienia, czy też uproszczenia, jeśli chodzi o cechy mieszkańców Iranu. Finasowanie misjonarza było niewątpliwie formą uczestnictwa w przedsięwzięciu misyjnym. Obowiązkiem zaś misjonarza było podtrzymywanie kontaktu z darczyńcami poprzez przygotowywanie listów, sprawozdań, czy w końcu artykułów publikowanych w prasie.

Raportowanie stało się częścią praktyki misyjnej. Podręczniki służące przygotowaniu do pracy misyjnej precyzyjnie określały zarówno zawartość, jak również częstotliwość wysyłanych z misji raportów. Wydany w 1889

⁴⁰ *Manual of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the U.S.A.*, New York 1889, s. 16.

⁴¹ *Manual of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the U.S.A.*, New York 1927, s. 33.

roku *Manual of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the U.S.A.*, wymagał, aby każda stacja misyjna przygotowała na koniec roku sprawozdanie uwzględniające wszelkie aktywności w ramach funkcjonujących w misji departamentów oraz komitetów. Raporty z poszczególnych „działów” były sprawdzane przez radę misji w danym kraju a następnie przesyłane do Stanów Zjednoczonych. Od misjonarza oczekiwano przygotowania krótkiego sprawozdania z wykonywanej przez niego pracy. Oczekiwano również, że będzie on prowadził korespondencję z osobami i instytucjami wspierającymi, przyjaciółmi oraz będzie okazjonalnie publikował artykuły w prasie⁴⁰. W podręczniku wydanym w 1927 roku utrzymano te zasady, nakładając jednak na misję obowiązek wyznaczenia osoby odpowiedzialnej za przygotowanie „ogólnego studium” z pracy w danym roku⁴¹. Co istotne, w podręczniku dodano również punkt dotyczący fotografii „portretującej życie i działalność misji” jako materiału oczekiwanego oraz uzupełniającego raporty z każdej stacji misyjnej.

Przywołane powyżej podręczniki dowodzą znaczenia, jakie nadawano raportom misyjnym zarówno w utrzymaniu kontaktu z misjonarzami, jak również w budowania określonej strategii misyjnej bazującej na rozpoznaniu najbardziej efektywnych metod prowadzenia działalności oraz identyfikacji zagrożeń, na przykład chorób misjonarzy. Tym samym raporty dostarczały informacji niezbędnych do zarządzania, organizowania i planowania pracy. Celem raportów było gromadzenie danych dotyczących funkcjonowania misji zwianych z poszczególnymi etapami pracy, również w ujęciu historycznym. Zatem komponent historyczny relacji wydawał się niezbędny w wykazania ciągłości pracy oraz konieczności wprowadzenia ewentualnych modyfikacji. Niezwykle istotne były również sprawozdania finansowe oraz dane statystyczne. W przypadku raportów medycznych dotyczyły one szczegółowych zagadnień związanych z liczbą przyjętych pacjentów, liczbą wykonanych operacji wraz z podziałem

na stopień trudności oraz wykazów leczonych chorób. Szczegółowe dane dotyczyły również sprzętu medycznego oraz wykorzystanych lekarstw. Dane te pozwalały ocenić rozwój danej placówki, jej potrzeby oraz posiadane aktywa. Warto dodać, że proces standaryzacji raportów był połączony z rozwojem misji. Podobnie również powoływanie komitetów odpowiadających za przygotowanie raportów – medycznych, ewangelizacyjnych, edukacyjnych – wynikało z uwarunkowań i możliwości pojawiających się w terenie. Był tym samym również przedmiotem negocjacji z centralą misyjną.

Na początku lat dwudziestych XX wieku komitet medyczny misji w Iranie reprezentowany wówczas przez Philipa C. McDowella, Mary Allen Zoekler oraz Rollę Hoffmana postulował standaryzację pracy w zakresie medycyny oraz przyjęcie pewnych regulacji dotyczących raportów. Jako przykład rozwiązań przywołano metody raportowania wprowadzone przez misjonarzy anglikańskich w szpitalu w Bannu, na terenie dzisiejszego Pakistanu, które kładły nacisk na charakterystykę wykonanych operacji medycznych oraz leczonych chorób. Wprowadzono podział na „operacje większe” oraz „operacje mniejsze”, odnosząc je do poszczególnych części ciała (oczy, uszy, nos, gardło, kości, stawy), wskazywano na rodzaj operacji czy też zabiegu (np. tracheotomia, amputacje, itd.)⁴². Mając na uwadze dokładną charakterystykę wykonywanych zabiegów, należy uznać raport misyjny o charakterze medycznym za cenne źródło do badań stanu wiedzy medycznej wśród misjonarzy oraz dominujących chorób i schorzeń populacji, wśród której działały szpitale misyjne. Dodatkowo wprowadzano rozwiązania w zakresie rejestracji pacjentów poddanych hospitalizacji oraz dokumentacji medycznej wzorowane na systemie stosowanym w Mayo Clinic oraz w amerykańskim szpitalu w Bejrucie. Hoffman dowodził, że gromadzone dane dotyczące chorób ułatwiały pracę z pacjentami, którzy z różnych przyczyn wracali do szpitali. Pośrednio jednak wskazywał na zmiany zachodzące

⁴² PHS, RG 91-1-3, R. Hoffman, Ph. McDowell, M.A. Zoekler, *Report of Permanent Medical Committee*.

43 PHS, RG 91-1-4, *Report of the Standing Medical Committee*, 1923.

44 PHS, RG 91-1-11, J. D. Frame, *Personal Report*, 1928–1929.

45 PHS, RG 91-7-4, R. Hoffman, *Personal Report* 1937–1938.

w mentalności Irańczyków wynikające z regulacji państwowych dotyczących rejestracji obywateli oraz wprowadzenia obowiązkowych nazwisk.

W przypadku raportów medycznych odpowiedzialność za ich przygotowanie spadała oczywiście na lekarzy. Zalecano, aby każdy lekarz w sprawozdaniu rocznym przedstawiał statystyki według określonego wzoru, tak by dały się one zestawiać i porównywać⁴³. Analiza raportów pozwala nie tylko prześledzić źródła inspiracji i innowacji wprowadzanych w szpitalach, lecz także odtworzyć proces tworzenia raportu w odniesieniu do tematów i sposobów ich prezentowania. W tym sensie raport z misji był wyrazem refleksji dotyczącej działalności medycznej i misyjnej. Był też referencyjny, czy też autoreferencyjny, odnosił się bowiem do samej czynności przygotowania sprawozdania. Niejednokrotnie lekarze odpowiadający za przygotowanie sprawozdań z działalności instytucji, którą reprezentowali (szpital, szkoła) stawali przed dylematem, co umieścić w raporcie osobistym. John Frame sugerował, że różnica między różnymi typami raportów zasadzała się na tym, że raport instytucjonalny miał dotyczyć pracy, natomiast osobisty powinien skupiać się na osobach⁴⁴. Hoffman utrzymywał, że raport osobisty dawał możliwość wyrażenia opinii, których nie można było przedstawić w innym miejscu, był niejako „wentylem bezpieczeństwa”⁴⁵. Zaznaczał również, że raport osobisty różnił się od instytucjonalnego, choć autorem mogła być ta sama osoba, właśnie ze względu na to, że raport instytucjonalny reprezentował idee komitetu (medycznego), redukując tym samym znacznie jednostkowych opinii. To cenna uwaga wskazująca na możliwość wyrażania krytycznych sądów lub wątpliwości dotyczących pracy. Istotnie, raport osobisty miał charakter bardziej emocjonalny i w większym stopniu odnosił się do życia codziennego. Warto również dodać, że w zakresie dokumentacji przygotowanej przez misyjne placówki medyczne oraz komitety medyczne misji przygotowywano również raporty o stanie

zdrowia misjonarzy. W tym wypadku materiał miał być ustandaryzowany, a oprócz danych dotyczących ściśle medycznych sugerowano przygotowanie raportu dotyczącego środowiska pracy, zwyczajów żywieniowych, form wypoczynku, zatem tego, co stanowiło przejaw misyjnej codzienności. W odniesieniu do raportów medycznych, lub szerzej tych pisanych przez pracowników medycznych możemy przyjąć, że koncentrowały się one na dwóch zasadniczych obszarach: 1) ewaluacji pracy przy jednoczesnym wskazaniu możliwości prowadzenia działalności medycznej w Iranie w odniesieniu do zmieniających się warunków społeczno-politycznych oraz 2) identyfikacji dominujących chorób, zagrożeń dla zdrowia mieszkańców danego obszaru oraz charakterystyki najbardziej nietypowych pacjentów.

Pisząc swój ostatni raport osobisty z pracy w Iranie w 1957 roku, Hoffman wyznał: „zbliżając się do wypełnienia przydzielonego mi czasu w Iranie, będąc sekretarzem medycznym przez większość tego czasu, nieodparcie przyciągają mnie wspomnienia”⁴⁶. Raport ma wyjątkową formę. Nie stanowi bowiem relacji z pracy w minionym roku, lecz próbę ukazania zmian, zwłaszcza o charakterze społecznym, jakie zaszły od chwili jego przyjazdu do Iranu. Wspomnienia lekarza nie dotyczą jedynie zmian społeczno-politycznych, bowiem to, co decyduje o ich wyjątkowości to refleksja nad rozwojem badań medycznych i medycyny, jako tych czynników, które w decydujący sposób wpływały na recepcję reform wprowadzanych przez irańskich monarchów oraz odbiór polityki misyjnej. Raport ten może mieć istotne znaczenie nie tylko w badanych historii działalności misyjnej, lecz także recepcji zachodniej medycyny w Iranie. To też swoiste studium osvajania pacjentów z technikami diagnostycznymi i stopniowego wprowadzania nowoczesnej medycyny w Iranie.

Raporty – osobiste oraz instytucjonalne – przygotowane przez Hoffmana podczas jego pobytu w Iranie stanowią bardzo bogaty materiał ukazujący ewolucję postaw

46 PHS, RG 161-2-27, R. Hoffman, *Personal Report, 1957*.

47 PHS, RG 91-20-1, R. Hoffman, *Meshed Medical Report, 1935-1936*.

48 PHS, RG 161-2-27, R. Hoffman, *Personal Report, 1957*.

lekarza i misjonarza w kontekście zmieniających się wymogów dotyczących praktyki medycznej w muzułmańskim Iranie oraz rozwoju nauk medycznych. Właśnie ten element wydaje się niezwykle istotny w odniesieniu do rozważań nad jego biografią oraz sposobami obrazowania rzeczywistości irańskiej. Raporty te przekazują wiele informacji dotyczących stanu zdrowia mieszkańców, chorób oraz podejmowanych przez rząd działań na rzecz poprawy systemu opieki zdrowotnej. Znaczące zatem wydają się właśnie te dane, które wskazują na transformacje społeczeństwa irańskiego, często w wymiarze lokalnym, w momencie wprowadzania ogólnych reform obejmujących praktycznie wszystkie sfery aktywności publicznej Irańczyków. Znamienny wydaje się raport medyczny z pracy w Maszhadzie przygotowany w 1936 roku, w którym misjonarz wymienia najważniejsze przypadki medyczne oraz problemy. Wśród najczęstszych dolegliwości wyróżnił: 1) gruźlicę; 2) choroby oczu – jaglicę; 3) syfilis; 4) pasożyty jelitowe; 5) grzybicę woszczynową (która dała o sobie znać w wyniku zaadaptowania nowoczesnego stroju oraz nakryć głowy); 6) zły stan uzębienia⁴⁷. Raport zawiera też sugestie dotyczące konieczności przeprowadzenia szerokich badań nad stanem zdrowia mieszkańców Iranu. Dodajmy, że w wymiarze lokalnym, na niewielką skalę tego typu badania wraz z dokumentacją dotyczącą zdrowia mieszkańców prowadził szpital misyjny.

Szpital misyjny był miejscem wprowadzającym w realia irańskie, jak też w osobliwości pracy w Iranie w czasie, gdy autorytet lekarza, zwłaszcza obcokrajowca był relatywnie niewielki. Hoffman zwracał uwagę w raportach, że na wczesnym etapie pracy w Iranie szpital misyjny prowadzony był w zasadzie przez jednego lekarza oraz wspomagający go personel, bardzo ograniczony, składający się z jednej pielęgniarki i asystentów. W konsekwencji wyjazdu lekarza, obowiązkowe urlopy lub jego choroba powodowały konieczność zamknięcia szpitala⁴⁸. Na lekarzu spoczywały obowiązki nie związane bezpośrednio

z medycyną. Niezwykle cenne okazywały się jego kompetencje menadżerskie, kulturowe, komunikacyjne. Nie dziwi zatem, że Hoffman podkreślał konieczność opanowania języka jako warunek konieczny w pracy lekarza obcokrajowca w Iranie⁴⁹. Motyw komunikacji z pacjentem jest jednym z częściej przywoływanych w raportach. Wynikało to w dużym stopniu z odmiennych uwarunkowań kulturowych oraz innych form leczenia, a także postrzegania roli pacjenta w zależności od płci oraz pochodzenia w Iranie. W tym sensie relacje Hoffmana dowodzą przemian zachodzących wśród Irańczyków wywołanych pojawieniem się nowych sposobów leczenia, manifestowanych poprzez technikę diagnostyczną oraz chirurgiczną wprowadzoną w szpitalach prowadzonych przez misjonarzy. Tym samym rozpoznanie dawnych metod oraz kultury zdrowia w Iranie wydawało się zupełnie naturalne. Hoffman próbował opisać te aspekty irańskiej codzienności, które mogłyby mieć wpływ na stan zdrowia. Przywoływał też praktyki religijne, które mogły warunkować postrzeganie ciała, płci, choroby i zdrowia wśród Irańczyków. Do takich opisów należą relacje z obchodów święta upamiętniającego męczeńską śmierć imama Husajna w czasie muzułmańskiego miesiąca *moharram*, zwłaszcza w odniesieniu do praktyki samookaleczenia. Analizował szereg czynności zwianych bezpośrednio z medycyną ludową jak „stawianie baniek” (*hedżamat*), przygotowanie amuletów, czy też odpowiednią dietę odpowiadającą teorii humorów. Tego typu informacje stanowią cenne źródło dotyczące irańskiej codzienności. Mają one niewątpliwie wartość w badaniach antropologicznych⁵⁰. Raporty wskazują jednocześnie na stopniowe asymilowanie i akceptowanie nowych sposobów leczenia oraz na zamiany w zakresie anestezjologii i podejścia do szczepień. W tym jednak aspekcie ponownie należy odwołać się do polityki państwa oraz regulacji wprowadzanych odgórnie, pamiętając, że dynamiczny rozwój w zakresie medycyny przypada na lata rządów Rezy Pahlawiego⁵¹.

49 R. Hoffman, *Pioneering in Mashad*, *op.cit.*, s. 8.

50 Warto dodać, że stały się one przedmiotem opisu misjonarki pracującej w Maszhadzie Bess Donaldson, zob. B. Donaldson, *The Wild Rue: a Study of Muhammadan Magic and Folklore in Iran*, London 1938.

51 Cyrus Schayegh zwraca uwagę na lata 1920 jako czas „zaadaptowania na szeroką skalę nowoczesnej nauki” w Iranie, w tym oczywiście medycyny oraz procesy „medykalizującej nowoczesności” już w okresie panowania Rezy Szaha, zob. C. Schayegh, *Who is Knowledgeable is Strong. Science, Class, and the Formation of Modern Iranian Society, 1900-1950*, Berkeley-Los Angeles-London 2009, s. 7, 110-156.

Hoffman podsumowując swój długi pobyt w Iranie, koncentrował się głównie na tych aspektach, które odnosiły się do medycyny. Dowodził, że nauki medyczne oraz praktyka medyczna rozwinęła się w sposób trudny do wyobrażenia od czasu, gdy rozpoczął pracę w Iranie:

W obrębie medycyny zaszły tak radykalne zmiany, jak w samym Iranie. Większość leków i metod, których uczyłem się niegdyś, dziś stanowiłaby nadużycie! Wtedy szczególnie obawialiśmy się różyczki i gorączki dziecięcej, ponieważ niewiele mogliśmy na nie poradzić. Ostre zapalenie wyrostka sutkowatego i ostre zapalenie kości oraz szpiku były operowane jako nagłe przypadki, a rany były codziennie opatrywane roztworem Dakina, bichlorkiem lub Eusolem; jakież cierpienie powodowały te codzienne opatrunki, zaś pacjenci chirurgiczni byli trzymani płasko na plecach przez 12 lub 14 dni po operacji. Do znieczulenia stosowano prawie wyłącznie chloroform, ponieważ eter był rzadki i drogi. Materiałem do zszywania był zwykle katgut, kupowany w stanie surowym i jodowany w razie potrzeby. Jedynymi chirurgami byli obcokrajowcy dr Scott i Neligan, Brytyjczycy, w Teheranie oraz lekarze misyjni w innych miejscach, a szpitale misyjne były jedynymi miejscami, w których wykonywano operacje chirurgiczne⁵².

Ukazując zmiany, transformacje oraz modernizację w zakresie usług medycznych w Iranie, Hoffman opisuje stopniowe „uwalnianie się” Irańczyków spod wpływów lekarzy – obcokrajowców, a tym samym profesjonalizację zawodów medycznych w tym kraju.

Zakończenie

Prezentując działalność Rolli Hoffmana, lekarza pracującego w misji prezbiteriańskiej w Iranie, na tle zmian zachodzących w tym kraju w odniesieniu do medycyny, należy podkreślić wartość pozostawionych przez niego raportów, relacji oraz autobiografii. Raporty misyjne stanowią niewątpliwie wyjątkowy materiał w badaniach indywidualnych oraz zbiorowych biografii misjonarzy, będąc jednocześnie nieocenionym źródłem do badań historii misji oraz historii kraju, w którym misje były prowadzone. Warto też podkreślić politykę informacyjną towarzystw misyjnych, w tym przypadku Prezbiteriańskiej Rady ds. Misji Zagranicznych, która wpływała na praktykę raportowania. Konieczność przygotowania raportów i sprawozdań utrwalała pewien typ misyjnej refleksyjności, a tym samym sposób prezentowania oraz interpretowania rzeczywistości irańskiej. Oczywiście był on zależny od charakteru wykonywanej pracy.

W odniesieniu do Hoffmana należy podkreślić silną identyfikację z wykonywaną profesją, która istotnie wpływała na dokumentowanie zmian (działalność rządu w zakresie opieki zdrowotnej, edukacja medyczna, przeciwdziałanie chorobom zakaźnym, epidemiom) oraz ich interpretowanie. Sposób reprezentowania Iranu oraz Irańczyków był determinowany przez doświadczenie lekarza, misjonarza, obcokrajowca. Był warunkowany intensywnością kontaktów oraz zmienności ról lekarza-misjonarza, które bynajmniej nie ograniczały się tylko do kontaktów z pacjentem. Jednakże to właśnie kontakt z pacjentem, Irańczykiem miał charakter formujący i w znaczący sposób wpływał na odbiór rzeczywistości irańskiej.

Rozpoznanie sposobów leczenia oraz przesądów dotyczących medycyny było z pewnością koniecznością, przed jaką stanął Hoffman, rozpoczynając pracę w Iranie. Warto przypomnieć, że gdy przyjechał do Iranu 1915 roku opieka medyczna w tym kraju była na bardzo niskim poziomie. Państwo wprowadzało stopniowo usprawnienia

sanitarно-epidemiologiczne, powołując odpowiednie komisje oraz promując wiedzę na temat higieny, zdrowego trybu życia. Działania te jednak były implementowane ze zmienną skutecznością na różnych obszarach Iranu – również o tym świadczą raporty Hoffmana. Przedstawiają one rzeczywistość irańską w mikroskali w odniesieniu do zmian oraz wyzwań charakterystycznych dla poszczególnych miast, w których pracował (Maszhad, Teheran, Raszt). Istotnie raport misyjny miał dostarczać konkretnych informacji, gromadzonych w określonych jednostkach, na przykład w szpitalu misyjnym. Taka prezentacja odbywa się jednak przy nieustannej próbie wskazywania szerszego kontekstu pacy misyjnej, związanej z przepływami ludzi, technologii, wiedzy oraz zależności o charakterze globalnym wywołanych kryzysami gospodarczymi, czy też wojnami.

Analiza relacji, raportów, autobiografii Hoffmana pozwala wyróżnić przynajmniej trzy zespoły tematów, które w nich dominują, wskazując jednocześnie na sposoby opisu oraz doświadczania realiów irańskich. Będą to: 1) Praktyka medyczna obcokrajowca Iranie. Tym samym opisy Hoffmana należy uznać za autobiograficzne świadectwo lekarza, który konstruuje swoją biografię w odniesieniu do stanu rozwoju medycyny oraz recepcji nauk medycznych i postępów medycyny wśród Irańczyków. 2) Irańczyk jako pacjent. W dużym stopniu raporty przynoszą informacje o pacjentach. Nie tylko jednak o chorobach, czy sposobach leczenia, lecz także o ich przynależności, społecznej, etnicznej oraz religijnej. 3) Szpital misyjny jako instytucja religijna i społeczna – instytucja prowadzonych przez obcokrajowców ukazana w kontekście zmian politycznych inicjowanych wprowadzonymi przez rządzących reformami.

Artykuł został przygotowany w ramach projektu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki o numerze UMO-2020/39/B/HS3/00920

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWA

British Library (BL), Londyn, India Office Records (IOR)

IOR/L/PS/10/972/2

IOR/L/PS/12/3481

Presbyterian Historical Society (PHS), Filadelfia

RG 91-1-3 (East Persia Minutes)

RG 91-1-4 (East Persia Minutes, 1922-1927)

RG 91-1-11 (Personal Reports, East Persia, 1929-1930)

RG 91-1-20 (Station Reports, East Persia, 1925-1926)

RG 91-1-22 (Station Reports, East Persia, 1929-1930)

RG 91-3-13 (Calendared Correspondence, East Persia, 1916)

RG 91-7-4 (Personal Reports, 1937-1938)

RG 91-7-6 (Personal Reports, 1942-1943)

RG 91-7-12 (Personal Reports, 1950)

RG 91-20-1 (Meshed Hospital 1925-48)

RG 91-20-11 (Tehran Medical 1922-1947)

RG 91-21-7 (Assyrian resettlement, 1918-1919)

RG 161-2-27 (Personal Reports, 1957)

RG 231-1-6 (Rolla Hoffman: Reports, Memos, Newsletters)

RG 231-1-7 (Rolla Hoffman: Pioneering in Meshed, Mss)

OPRACOWANIA

Afkhami A.A., *A Modern Contagion. Imperialism and Public Health in Iran's Age of Cholera*. Baltimore 2019;

Bassett J., *Persia: Eastern Mission, a Narrative of the Founding and Fortunes of the Eastern Persia Mission, with a Sketch of the Versions of the Bible and Christian Literature in the Persian and Persian-Turkish Languages*, Philadelphia 1890.

Cox J., *The British Missionary enterprise since 1700*, Routledge, London–New York 2008

Donaldson B., *The Wild Rue: a Study of Muhammadan Magic and Folklore in Iran*, London 1938.

Ebrahimnejad H., *Medicine in Iran: Profession, Practice and Politics 1800–1925*, New York–London 2014.

Elgood C., *Medicine in Persia*, New York 1934.

Elder J., *History of the Iran Mission*, Literature Committee of the Church Council of Iran, Tehran [bdw].

Floor W., *The Beginnings of Modern Medicine in Iran*, Chevy Chase 2020.

- Frame M. A., *Passage to Persia. Writings of an American Doctor during Her Life in Iran 1929–1957*, London 2014.
- Hoffman R., *Changing Medical Work in Persia*, „International Review of Mission” nr 22/3 (1933), s. 361–366.
- Hoffman R., *Saga of a Medical Missionary: Pioneering in Meshed, the Holy City of Iran*, 1971 [bmw].
- Honarmand Ebrahimi S., *Emotions, Mission, Architecture. Building Hospitals in Persia and British India, 1865–1914*, Edinburgh 2023.
- Jagodźńska A., „Duszozbawcy”? Misje i literatura Towarzystwa Krzewienia Chrześcijaństwa wśród Żydów w latach 1809–1839, Kraków–Budapeszt 2017.
- Kāzem Rādmanesz M., *Bimārestān wa madrese-je parastāri-je misjune-ri-je āmrīkāji-je Maszhad* [Szpital i szkoła pielęgniarstwa misjonarzy amerykańskich w Maszhadzie], „Pažuhesz-nāme-je tārichi” nr 5/17 (1388 [=2009]), s. 93–119.
- Lichtwardt H., *Leprosy in Iran*, „Leper Quarterly” nr 14 (1940), s. 12–18.
- Lichtwardt H., *Western Medicine in Iran*, „The Moslem World” nr 32/3 (1942), s. 236–241.
- Manual of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the U.S.A.*, New York 1889.
- Manual of the Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the U.S.A.*, New York 1927.
- McElwee Miller W., *My Persian Pilgrimage. An Autobiography*, Pasadena, Calif. 1995
- Mott J.R., *The Evangelization of the World in this Generation*, Student Volunteer Movement for Foreign Missions, New York 1900.
- Rzepka M., *Prayer and Protest. The Protestant Communities in Revolutionary Iran*, Krakow 2017.
- Rzepka M., *Apostołowie nowoczesności. Protestantyzm w Iranie w okresie autorytarnej modernizacji*, Kraków 2019.
- Schayegh C., *Who is Knowledgeable is Strong. Science, Class, and the Formation of Modern Iranian Society, 1900–1950*, Berkeley–Los Angeles–London 2009.
- Willey N., *The Mortality Experience of American Missionaries*, New York 1873.
- Zirinsky M., *A Panacea for the Ills of the Country: American Presbyterian Education in Inter-War Iran*, „Iranian Studies” nr 26/1–2 (1993), s. 119–137.
-

Humor lwowski w Czarnohorze, czyli: *Lato spokojnych wariatów.* *Lipiec–sierpień 1937*

Krzysztof Duda

UNIwersytet Ignatianum w Krakowie
ORCID 0000-0002-9810-2253

ABSTRACT

Lviv humour at Chornohora, or *Summer of the quiet madmen. July–August 1937*

The aim of the article is to introduce the humour of the Lviv intellectual milieu of the interwar period. The contribution is based on source material in the form of a preserved journal of the expedition to the Chornohora in 1937. The paper sheds some light on the main issues related to the notion of a sense of humour in human culture and then edits the source material. The material made it possible to identify one of the participants of the expedition, Stanisław Hubert (1905–1983), a Polish professor of law. The journey to the Eastern Carpathians was an expedition that took place shortly after he obtained his habilitation degree at the Jan Kazimierz University in Lviv. The humour presented in the journal is of an intelligent and affiliative nature referring to the experienced unexpected situations that took place during the expedition. It can be hypothesised that this is a type of surrealist humour that had its origins in the 1920s and is still present in the culture today.

KEY WORDS: humour, laughter, journal, Lviv, Paris, Eastern Carpathians, Stanisław Hubert

SŁOWA KLUCZOWE: humor, śmiech, pamiętnik, Lwów, Paryż, Karpaty Wschodnie, Stanisław Hubert

Wprowadzenie

Humor zapewne towarzyszy człowiekowi w całym toku jego rozwoju. W kulturze wyrażany był wielorako, nie tylko przez słowo pisane, ale także poprzez grafikę i różnego rodzaju symbole i spełniał, a także spełnia, różne cele społeczne¹. Połączenie tych dwóch metod doprowadziło ostatecznie do powstania komiksu. Poczucie humoru, satyra i śmiech były obecne w kulturach starożytnych i miały tam bardzo istotne znaczenie, co widoczne jest choćby w kulturze egipskiej². Możemy postawić tezę, że jeden aspekt humoru jest właściwy człowiekowi jako człowiekowi, mianowicie – kreowanie autohumoru. Śmianie się z samego siebie, z własnych przywar, różnych sytuacji, które tworzyło się w sposób zawiniony lub nie, jest też aspektem dojrzałości osobowościowej człowieka wykraczającej poza ramy prostego śmiechu z cudzych przywar. Ten aspekt jest dosyć mało badany.

Badania nad śmiechem i jego rolą w życiu człowieka mają długą tradycję. Próbę określenia roli śmiechu w społeczeństwie podjął już Platon, który – choć sam dystansował się od niego, uważając, że nie jest on właściwy człowiekowi rozumnemu – to jednak wprowadzał humor w swoje dialogi³. Być może wynikało to z przeżyć Platona, który – jak podaje Diogenes Laertios – został ośmieszony przez cynika Diogenesa z Synopy, kiedy

¹ Trafny opis rozwoju humoru znajdujemy w pozycji M.M. Hurleya, D.C. Denneta i R.B. Adams jr. Autorzy przedstawiają ten problem następująco: „Bez względu na to, czy humor zaczynał jako neutralny, a nawet pasożytniczy symbiont kulturowy, w pewnej chwili mógł zostać przejęty do innych celów związanych z doborem naturalnym. [...] Trudno udawać posiadanie poczucia humoru rozumianego zarówno jako zdolność do tworzenia komicznych treści, jak i do (tłumienia) reakcji na nie. Jest ono szczególnie cenne jako papiererek lakmusowy służący do oceny nie tylko inteligencji, lecz także trwałych cech osobowości, ukrytych lojalności oraz społecznie istotnych postaw i lojalności” (M.M. Hurlet, D.C. Dennet, R.B. Adams jr., *Filozofia dowcipu. Humor jako siła napędowa umysłu*, tłum. R. Śmietana, Kraków 2020, s. 31).

² Zob. A. Murashko, *Laughter, carnival and religion in ancient Egypt*, „The European Journal of Humour Research” 2021, 9 (2), s. 26–35.

³ Zob. R. Michalski, *Rozważania wokół platońskiej koncepcji śmiechu. Wprowadzenie*, „Studia z Historii Filozofii” 2015, 4 (6), s. 149–174.

4 Zob. D. Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, tłum. W. Olszewski, B. Kupis, Warszawa 2004, s. 331.

5 Zob. Arystoteles, *Poetyka* [w:] *Retoryka – Poetyka*, tłum. H. Podbielski, Warszawa 1988, s. 322.

6 Zob. np. M. Berard, *Laughter in Ancient Rome. On Joking, Tickling, and Cracking Up*, Berkeley 2014; *A Cultural History of Comedy in the Middle Ages*, red. M. Bayles, Londyn 2022; R. Dąbrowski, *Oświeceni o śmieszności (komizmie) i śmiechu. W perspektywie retorycznej, moralnej, estetycznej*, „Pamiętnik Literacki” 2021, 2, s. 7–21.

7 H. Spencer, *Fizjologia śmiechu*, tłum. J. Goldszmit, Warszawa 1884, s. 12.

8 Zob. S. Freud, *Dowcip i jego stosunek do nieświadomości*, tłum. R. Reszke, Warszawa 1993; D. Grabowski, *Sigmunda Freuda teoria dowcipu, humoru i komiki*, Kraków 2019.

9 Zob. H. Bergson, *Śmiech*, tłum. S. Cichowicz, Kraków 1977.

10 U. Eco, *Imię róży*, tłum. A. Szymanski, Warszawa 1987.

11 Zob. <https://www.humorstudies.org/> [dostęp: 30.10.2023].

12 Zob. B. Dziemidok, *O komizmie. Od Arystotelesa do dzisiaj*, Gdańsk 2011.

13 Zob. M. Filipowicz, *Homo ridens w ujęciu psychologicznym. Freudowska koncepcja dowcipu a gelotologia*, „Acta Philologica” 2013, 43 (43), s. 143–146.

14 M. Filipowicz, *op.cit.*, s. 142.

podał swoją definicję człowieka jako zwierzęcia dwunożnego nieopierzonego⁴. To oczywiście tylko domniemanie, gdyż nie wiemy, jakie przyczyny wpłynęły na dystans Platona do poczucia humoru. Humor zyskał bardziej łaskawe zrozumienie u Arystotelesa. Stagiryta cenił komedię, która miała ośmieszyć pewne wady społeczne⁵. Nie jest przedmiotem artykułu opisywanie poszczególnych epok i ich podejścia do śmiechu, jednak w każdej z nich – począwszy od średniowiecza – śmiech pełnił ważną rolę społeczną⁶.

Nowożytnie badania nad humorem i śmiechem zapoczątkowane zostały przez Herberta Spencera, który zwracał uwagę, że „ludzie obdarzeni najsubtelniejszym zmysłem komizmu umieją prawie zawsze zachować poważną minę przy wypowiedaniu najśmieszniejszych nawet rzeczy”⁷. Zjawisko śmiechu, satyry, humoru podjęte zostało przez twórcę psychoanalizy – Sigmunda Freuda⁸, który wskazywał na ich istotne znaczenie dla psychiki człowieka. Na gruncie filozoficznym pogłębienia tej tematyki podjął się Henry Bergson⁹. Oczywiście w kulturze masowej śmiech jest obiektem wielu utworów, nie tylko scenicznych, ale także wizualnych. Warto choćby wspomnieć fenomenalną powieść Umberto Eco *Imię róży*¹⁰, w której narracja oparta jest na zaginionym – wytworzonym w wyobraźni autora – traktacie Arystotelesa *O śmiechu*.

Od 1976 r. w środowisku naukowym funkcjonuje International Society for Humor Studies¹¹. Towarzystwo zajmuje się wieloaspektowym badaniem humoru, a zakres zainteresowań badaczy, którzy są w nim zrzeszeni, rozciąga się od nauk biologicznych, poprzez humanistykę, po nauki medyczne¹². Historię badań nad humorem w Polsce bardzo trafnie ukazała Małgorzata Filipowicz¹³. Autorka – poruszając się w obszarze psychologii – już na początku artykułu zauważyła, że badania nad humorem „należy prowadzić przede wszystkim w ramach badań interdyscyplinarnych”¹⁴. Oczywiście ta perspektywa jest zdecydowanie trafna, gdyż samo zjawisko humoru

i śmiechu jest wieloaspektowe, co widzimy choćby w bardzo ciekawej i multidyscyplinarnej pracy zbiorowej *Humor polski* pod redakcją Doroty Brzozowskiej i Władysława Chłopickiego¹⁵.

W artykule chcemy przybliżyć nieco inną wersję humoru. Mianowicie – autohumor, który oparty jest na przeżyciach grupy lwowskich przyjaciół wędrujących w lecie 1937 r. po Karpatach Wschodnich. Pamiętnik z tej podróży, który poddamy edycji, stanowi bardzo ciekawe połączenie autoironii z dowcipem sytuacyjnym. Kolaż tekstu z ilustracjami oraz wycinkami prasowymi jest zupełnie unikatowym materiałem z tego okresu, który ilustruje kilkudniową, okolicznościową wyprawę przyjaciół.

I. Pamiętnik z podróży w lwowskim stylu

Poczucie humoru lwowiaków jest do dzisiaj zjawiskiem, które w kręgach znawców Lwowa uchodzi za mistrzowski przykład komizmu, skierowany na początku do samego jej autora. Natomiast jeśli przechodzi w satyrę, jest trafna, a niejednokrotnie – bolesna. Józku Ciuchraj¹⁶, Tońko i Szczepko¹⁷ czy teksty Mariana Hemara¹⁸ są typowymi przykładami przedwojennej kultury humoru lwowskiego, który choć przeminął, pozostał jednak w dziedzictwie kulturowym Polski¹⁹. Jest to typowy przykład humoru kresowego, który w języku mówionym zaskakuje nas akcentem, tzw. wschodnim zaśpiewem, lwowskim „bałakiem” – slangiem zrozumiałym tylko dla wtajemniczonych, i cudnym scenicznym przedniojęzykowym „P”, które dzisiaj właściwe jest tylko dla osób mających kresowe pochodzenie. Humor lwowski to nie tylko humor świecki, inspirowany życiem codziennym wielokulturowej wtedy ulicy miasta nad Pełtwią²⁰. Spotykamy też przykłady niewielkich publikacji humoru religijnego, który osadzony jest w tamtejszych realiach, czego przykładem są choćby dykteryjki ks. Józefa Makłowicza z Kołomyi²¹.

¹⁵ Zob. *Humor polski*, red. D. Brzozowska, W. Chłopicki, Kraków 2014.

¹⁶ Zob. *Wesoły humor Józka Ciuchraja. Zbiór humoresek, wierszyków, monologów i ilustracji*, Lwów 1922.

¹⁷ Zob. K. Wajda, H. Vogelfanger, *Szczepko i Tońko. Dialogi radiowe z Wesołej Lwowskiej Fali – Lwów 1934*, red. J. Janicki, Wrocław 1989; M. Bucik, B. Waleński, *Same heca czyli wesoła lwowska fala*, Opole 1991.

¹⁸ Zob. A. Mieszkowska, *Od Lwowa do Londynu*, Londyn 2021.

¹⁹ Zob. J. Akielszek, *Ta Józku. Humor i satyra dawnego Lwowa*, Wrocław 1970.

²⁰ Zob. J. Wasylkowski, *Lwowskie misztygalki*, Warszawa 2000.

²¹ Zob. ks. J. Makłowicz, *Z humoru religijnego*, Lwów 1926. Makłowicz uznawał humor za środek dydaktyczny. Pisał o tym następująco: „Rad bym zebrać jak najwięcej materiału z humoru religijnego, ażeby ten dział wyczerpać i utrwalić anegdoty, zwłaszcza autentyczne, a jeszcze nieogłoszone drukiem. Humor wpływa dodatnio na usposobienie człowieka, a w działalności duszpasterskiej i wychowawczej może oddać usługi” (*ibidem*, s. 2).

22 Archiwum autora.

23 Zob. J. Kolasa, *Stanisław Hubert* [w:] *Uczni wrocławscy 2. 1974–1994*, red. J. Trzynadłowski, Wrocław 1994, s. 89; E. Karska, *Stanisław Leon Hubert (1905–1983)* [w:] *Pamięci zmarłych Profesorów i Docentów Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. L. Lehman, M. Maciejewski, Wrocław 2010, s. 93–94; A. Redzik, *Wydział prawa* [w:] *Academia Militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, red. A. Redzik, R. Duda, M. Mudryj, Ł.T. Sroka, Kraków 2015, s. 385–500.

24 S. Hubert, *Przywrócenie władzy państwowej (Ius postliminii). Rozwój doktryny w teorii i praktyce prawa narodów do początków wieku XIX*, Lwów 1936.

25 *Idem*, *Rozbiory i odrodzenie Rzeczypospolitej: problem prawa międzynarodowego*, Lwów 1937.

Przedmiotem niniejszego opracowania będzie edycja okolicznościowego albumu pamiątkowego noszącego tytuł *Lato spokojnych wariatów. Lipiec–sierpień 1937*²², który ma charakter humorystyczny, a związany jest z wyprawą lwowiaków w Karpaty Wschodnie. Album wydawał się początkowo anonimowy, jednak po poszukiwaniach udało się rozszyfrować, kto jest jedną z postaci, które w tym albumie występują. Okazał się nią docent prawa na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie – Stanisław Hubert (1905–1983)²³.

Przybliżmy zatem kilka faktów z życia jedyne go zidentyfikowanych autorów górskiej wyprawy i pamiętnika. Okazja do wyprawy, a zapewne i powstania pamiętnika, była bardzo mocno związana z życiem prof. Huberta, co pokażemy, przytaczając – bardzo skrótowo – jego życiorys.

Stanisław Hubert urodził się 25 maja 1905 r. w Wadowicach, ale jego losy związane były ze Lwowem, gdzie jego ojciec – również Stanisław – był nauczycielem gimnazjalnym. Stanisław po skończonych studiach prawniczych na UJK, w 1928 r. rozpoczął pracę jako młodszy asystent, a po dwóch latach został starszym asystentem. Pracując już na UJK, nadal studiował. Kierunkiem, który obrał, była historia, z której jednak nie uzyskał magisterium. Hubert, pracując w Katedrze Prawa Narodów, którą kierował prof. Ludwik Ehrlich, przygotował rozprawę doktorską – jej tytuł brzmiał *Przywrócenie władzy państwowej (Ius postliminii). Rozwój doktryny w teorii i praktyce prawa narodów do początków XIX wieku*²⁴. Rozprawę obronił w 1934 r., zaś drukiem została wydana w 1936 r. Tutaj dochodzimy do ważnej daty dla Huberta, mianowicie – nasz uczoney habilitował się 23 czerwca 1937 r., przedstawiając rozprawę pt. *Rozbiory i odrodzenie Rzeczypospolitej – zagadnienie prawa międzynarodowego*²⁵. To właśnie stało się zapewne okazją do świętowania i wyprawy w Czarnohorę, a co za tym idzie – upamiętnienia tego w formie humorystycznego pamiętnika z wyprawy.

Warto dodać kilka faktów z dalszego życia prof. Huberta, które pokażą, że był osobą nietuzinkową. Hubert – po 1939 r. – został we Lwowie, gdzie w czasie pierwszej okupacji sowieckiej pracował w uniwersytecie przemianowanym na Uniwersytet im. Iwana Franki. Po wejściu Niemców

prowadził wykłady (1942–1944) na tajnym UJK. Latem 1944 r. wyjechał do Krakowa, gdzie w latach 1944–1945 wykładał na tajnym Uniwersytecie Jagiellońskim. Podczas okupacji doznał licznych represji. Był aresztowany przez gestapo i od połowy sierpnia do połowy listopada 1944 r. przebywał w więzieniu na Montelupich. Do roku 1944 był karmicielem wszy w Instytucie Badań nad Tyfusem Plamistym i Wirusami prof. Weigla, a od jesieni 1944 r. podobne zadania wykonywał w Zakładach im. Bujwida w Krakowie²⁶.

Po drugiej wojnie światowej Stanisław Hubert, po krótkim epizodzie krakowskim, osiadł we Wrocławiu, z którym związał swoją dalszą pracę naukową. O jego działalności pozanaukowej i postawie świadczą fakty, że dwukrotnie SB prowadziło przeciwko niemu postępowanie. Natomiast z działalności międzynarodowej na uwagę zasługuje jego praca sędziego w Międzynarodowym Stałym Trybunale Arbitrażowym w Hadze (1970–1976)²⁷. Profesor Stanisław Hubert zmarł 13 lutego 1983 r. we Wrocławiu²⁸.

Hubert jest zapewne jedną z osób przygotowujących pamiętnik, a być może i dokonujących w nim wpisów. Z pewnością jest autorem rysunków, gdyż na niektórych z nich pozostawił swoją sygnaturę. Nie można wykluczyć, że jest autorem opracowania całego albumu, jednak wpisy sugerują, że redagowany był przez kilka osób, które brały udział w wycieczce w Karpaty na przełomie lipca i sierpnia. Kim były osoby, które

26 E. Karska, *Hubert Stanisław Leon 1905–1983*, <https://jubileusz.wpae.uni.wroc.pl/kalendarium/70-hubert-stanislaw-leon> [dostęp: 30.10.2023].

27 Zob. *ibidem*.

28 *Ibidem*.

29 Freud określił to zjawisko następująco: „Formalny warunek dowcipu pojawia się dopiero w chwili, gdy wstępujemy w wyższe, bardziej wyrażone sfery. Tutaj sprośność staje się dowcipna – jest tolerowana o tyle, o ile jest dowcipna. Środkiem technicznym, jakim posługuje się sprośność, jest aluzja, czyli zastąpienie przez to, co małe, to, co znajduje się w dalszym kontekście, rekonstruowanym przez słuchacza w wyobraźni, tak że w końcu powstaje z tego pełna obsceniczność. Im większa dysproporcja między tym, co zostało wyrażone w sprośności w sposób bezpośredni, a wyobrażeniami, które siłą rzeczy pobudziła u słuchacza, tym subtelniejszy jest dowcip, w tym wyższe sfery może on przeniknąć. Abstrahując od grubych i subtelnych aluzji, można powiedzieć, że dowcipnej sprośności przysługują – jak da się tego łatwo dowieść za pomocą przykładów – wszystkie inne środki techniczne dowcipu leksykalnego i myślowego” (S. Freud, *op.cit.*, s. 127).

30 A. Bąbel, *Żart i autoironia w wybranych polskich wspomnieniach z dziewiętnastego wieku*, „Napis” 2008, XIV, s. 402.

uczestniczyły w wyprawie? O ich proveniencji dowiadujemy się z wiersza, który pozwolił zresztą na identyfikację Huberta. Zatem w marszrutę wyruszyli: „Ika – miała rolę przewodnika”, „znany lingwista – Jerzy”, dalej „szedł w swych shortach pono modnych – docent lwowski”, „tuż za nim młode chłopię”, które „docenta po brzuchu kopie”, „wreszcie skromność niesłychana, poetka nasza wybrana”.

Opis postaci nie pozostawia wątpliwości co do charakteru materiału – jest na wysokim poziomie, opisy w języku polskim i francuskim pozwalają na stwierdzenie, że w wycieczce uczestniczyli ludzie wykształceni, z dużym poczuciem humoru. Ilustracje i kolaże materiałów prasowych pozwalają także na podtrzymanie tego zdania. Talent rysunkowy autora i pasja, z jaką podszedł do opracowania, daje nam ciekawy obraz humoru autorskiego połączonego z artystycznym. W tym przypadku trudno się nie zgodzić z Freudem, że dowcip, którym posługują się sfery wyższe, nawet gdy odnosi się do rzeczy z gruntu sprośnych, poprzez zastosowane metody wyrazu, a przede wszystkim aluzję i metaforę, daje pozytywny odbiór w tych samych kręgach społecznych²⁹.

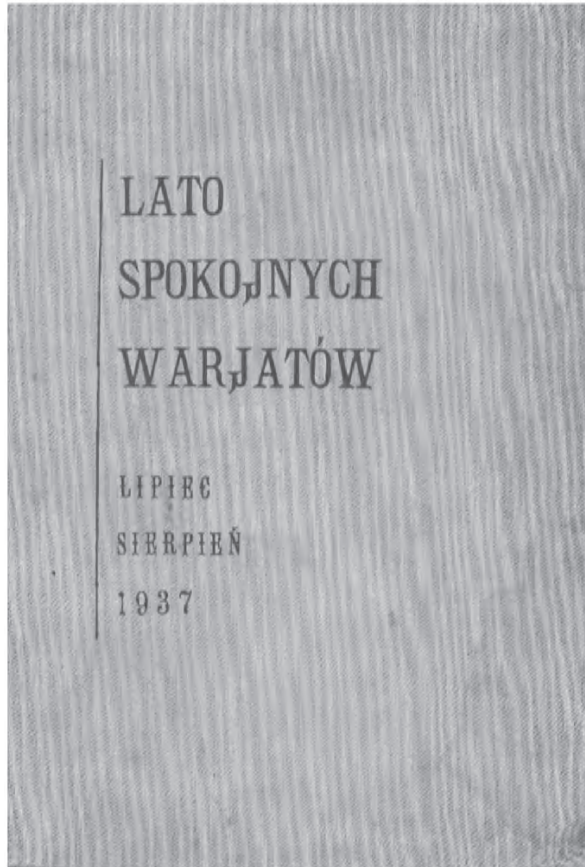
Pamiętnik wydaje się jedynym egzemplarzem, który miał mieć formę wspomnieniową dla uczestników wyprawy. Swoim stylem wpisuje się w kanon pamiętnikarstwa dziewiętnastowiecznego, które przecież w dwudziestolecie międzywojennym miało nadal znaczący wpływ w kulturze. Pozwólmy sobie przybliżyć charakterystykę tekstów pamiętnikarskich z XIX w. Agnieszka Bąbel – przy okazji opisu treści *Pamiętników* Kazimierza Chłędowskiego – bardzo trafnie prezentuje jej strukturę semantyczną, zwracając uwagę na to, że

fragmenty humorystyczne w tekstach wspomnieniowych wykorzystują bogactwo rozmaitych odmian komizmu: pojawia się tu dowcip językowy, przybierający formę kalamburu [...], dowcip sytuacyjny, wykorzystanie charakterystycznej dla

anegdota czy żartu zaskakującej pointy (często w formie błyskotliwej repliki), groteska, realizowana jako czarny humor, czy autoironia. Dowcip sytuacyjny pod piórem autorów wspomnień niejednokrotnie nabiera charakteru przerysowanej scenki teatralnej³⁰.

Tak też jest w przypadku naszego źródła, które choć przeznaczone tylko do użytku wewnętrznego, jako pamiętnik okolicznościowo-towarzyski, zawiera w swojej treści wszystkie wymienione cechy.

W sposób szczególny widoczna jest tam autoironia, która może być zrozumiała tylko dla wtajemniczonych, czyli uczestników wyprawy. Ta gra językowa ściśle jest związana z przeżywanymi chwilami w konkretnych miejscach i niewtajemniczonemu odbiorcy może wydawać się wręcz dziwna. Jednak rządziła się ona własną wewnętrzną logiką, którą mógłby wytłumaczyć tylko jeden z uczestników wyprawy. Co więcej, wspomniana już zawarta w nim kolażowa grafika nadaje tym tekstom swoistego zabarwienia i dodatkowej wartości wizualnej, ale i ona oczywiście nie zawsze rozjaśnia nam tekst. Tekst, który często ma charakter surrealistyczny i dadaistyczny, wciąga czytelnika, który doszukuje się w nim drugiego wymiaru. W całym tekście, symbolicznie króluje jednak absurd i mikulczyński, okołopensjonatowy „klozet”, który w duchu *ready-made* i słynnej *Fontanny Duchampa*, wykonanej przez Elbę von Freytag-Loringhoven, zderzony jest z wysoką sztuką, której w pamiętniku patronuje obraz Paryża. Absurdy całości dodają wykonane w tym samym stylu kolaże recenzji mające gloryfikować dzieło artysty „Stana Huberta”.

Rys. 1. Okładka pamiętnika

Źródło: „Lato spokojnych wariatów. Lipiec sierpień 1937”.

Prezentowany album posiada wymiary: 38, 52/26, 56 cm, oprawiony jest w twardą oprawę płócienną koloru pomarańczowego i zszyty introligatorsko. Na okładce widnieje wytłoczony drukiem bordowy napis: „LATO SPOKOJNYCH WARJATÓW LIPIEC SIERPIEŃ 1937”. Pamiętnik zbliżony jest do rozmiaru A1 i całościowo liczy 40 stron w powyższym wymiarze, z których wypełnione tekstem pisanym ręcznie i maszynowo, ilustracjami oraz wklejkami z prasy jest 16 stronic, a pamiętnik wypełniony jest do strony 25. Teksty pisane ręcznie i maszynowo zostaną zaprezentowane w całości, a wycinki z gazet oraz

rysunki wprowadzone zostaną jako materiał wizualny przypisany do właściwych stron pamiętnika. W edytowanym tekście zachowano pisownię oryginalną.

Wyprawa po przyjeździe pociągiem relacji Lwów–Mikuliczyn trafia do „Zajazdu u Cioci Dusi” i to rysunek wykonany ołówkiem otwiera nasz pamiętnik. Niestety ani poszukiwania w materiałach archiwalnych, ani próby wizualnego zidentyfikowania tego obiektu nie przyniosły skutku. Tego typu domów wypoczynkowych i małych pensjonatów w Mikuliczynie i okolicach było wiele. Uwzględniając jednak treść, rysunek zajazdu wydaje się tak samo wymaginowany jak – podane dalej – dania w *menu* restauracyjnym...

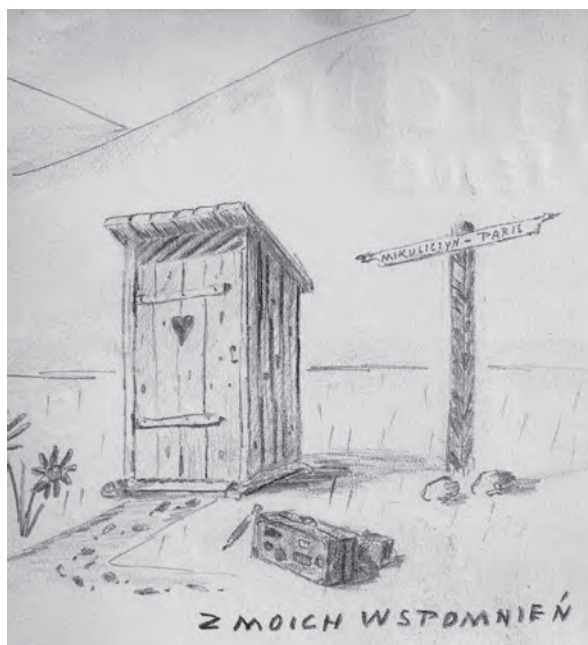
Rys. 2. „Zajazd U Cioci Dusi w Mikuliczynie”

Źródło: „Lato spokojnych wariatów. Lipiec sierpień 1937”, s. 3.

Rys. 3. „Micoulitchine Garage st. Fedore”

Źródło: „Lato spokojnych wariatów. Lipiec sierpień 1937”, s. 5.

Rys. 4. „Z moich wspomnień”

Źródło: „Lato spokojnych wariatów. Lipiec sierpień 1937”, s. 6.

/s. 6/

Głosy prasy

O wystawie obrazów artysty malarza Stana Huberta

Prasa zagraniczna.

New York Times

„...artysta, pomimo swego afrykańskiego pochodzenia – rodem z Mee Cool Itching – opanował w zupełności naszą technikę rysunku, nie rezygnując jednak z rodzimych tematów. Nie mogą nie wzruszyć nawet najobjętniejszego widza obrazki ze stolicy ojczyzny malarza. Zwłaszcza silnie przemawia do serc mały domek, o prostych liniach, z wyrzeźbionym na nim sercem. Nie wątpimy, że jest to sala balowa czy inny gmach reprezentacyjny miasta Mee Cool Itching, z którym łączą się dla artysty wspomnienia natury najczulszej. Wprowadzenie tego osobistego

pierwiastka, aluzja do krwawiących serce wspomnień malarza, w którym w pełnym zrozumieniu serdecznego bólu artysty, kłoniemy kornie czoło, stanowi nierozzerwalny związek pomiędzy twórcą a widzem...”.

Rys. 5. „Zcy CLOU świata”

Źródło: „Lato spokojnych wariatów. Lipiec sierpień 1937”, s. 5.

Figaro

„...Reprezentacyjna sala naszej W(ystawy) C(entralnej) gości znanego malarza rumuńskiego, zamieszkującego wytworną nadbałtycką miejscowość, chlubę Rumunii, Micool-Ichin. Artysta specjalizuje się w malowaniu budowli monumentalnych. Zaslugują na specjalną uwagę

obrazy: pawilonu wystawowego naszej sojuszniczki oraz drapacza chmur z ojczyzny malarza. Żaden Francuz nie pozostanie obojętny na przewijający się przez dzieła znakomitego malarza motyw erotyczny, jak fragmenty nóg koło pawilonu wystawowego i serce na drapaczu. Duże malowidło przedstawiające wieżę, w której baczny obserwator mógłby się dopatrzeć podobieństwa, w najgrubszych zarysach, z naszą wieżą Eiffla, świadczy o rozprzestrzenieniu się naszej kultury, w danym wypadku architektury, w krajach azjatyckich. Nie wątpimy, że oryginał obrazu zdobi Micool-Ichin”.

Angriff

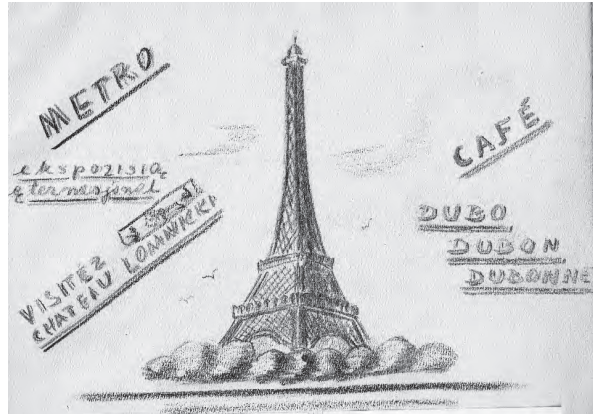
(Zakaz krytyki, dozwolony tylko opis i kontemplacja)

„...Zainteresowania malarskie artyści – pochodzenia niemieckiego, o czym świadczy imię: Stanisław – obracają się wokół urbanistyki i nowych prądów w tej dziedzinie w wielkich miastach naszej sojuszniczki. Nowe tendencje, którym malarz daje wyraz w swych malowidłach, nawiązują bezpośrednio do najlepszych tradycji architektury niemieckiej z XI wieku przed narodzeniem Hitlera.

/s. 7/

„Nie bez dumy znajdujemy w malowidłach artysty prawdziwy teutoński sentyment i pełne zrozumienie haseł naszego kierunku, przede wszystkim «Kraft durch Freude»³¹, czego genialnym wyrazem jest obraz «z moich wspomnień» i «z cyCLOU świata». P.S. pod adresem firmy wydawniczej atlasu Putzgera. Dlaczego w ostatnim wydaniu Atlasu miejsce zamieszkania malarza zostało przyznane Polsce, skoro nazwa Mikuliczyn wywodząca się od Milch Kuh Liter Schiene wskazuje na najwyraźniej na jej niemieckość?”

³¹ Odwołanie do nazistowskiej organizacji o tej samej nazwie, która istniała w latach 1933–1939 i miała za zadanie organizację masowych imprez sportowych i turystycznych dla Niemców.

Rys. 6. Wieża Eiffla

Źródło: „Lato spokojnych wariatów. Lipiec sierpień 1937”, s. 7.

Prasa Krajowa

----- Gazeta Stołeczna.

„...Nasza sztuka zyskała wielkiego twórcę. Trudno o wznioślejszy wyraz genialnej twórczości nowego Matejki od ujmującego swoim sielskim urokiem rozkosznego obrazka o znaczeniu symbolicznym. Pełen rozmachu krajobraz, stanowiący tło, schludny, harmonijny domek na pierwszym planie, wyrzeźbione na nim serce, drogowskaz, to przepiękne symboliczne wyobrażenie cnót Polaka, który nie uległ zgubnym wpływom zachodu (odwrócone ramię drogowskazu z napisem Paryż), ale pozostał wierny swym tradycyjnym instytucjom...”.

XYZ.

„... Wystawa zawiera przeważnie «pejsaże» polski. Trudno o wyraźniejszą prowokację. Protestujemy przeciw wprowadzaniu do naszej terminologii malarskiej wyrazów o podobnie obrażającym nasz onerobraz brzmieniu. Zwracamy uwagę władz na obraz wieży Wiffla z Paryża. Obraz ten, świadczący o judeomasonerii malarza, stanowi niebezpieczną propagandę Front Populare, i oczywiście komunizmu...”.

Ich Przegląd.

„...znowu jeden «aryjski» malarz, który jątrzy i judzi. Ze-stawienie symbolu Paryża z wygodką wiejską, jest znie-wagą dla największego męża stanu dzisiejszego świata, Leona Bluma, któremu, jak wiadomo, Polska zawdzięcza pożyczkę...”

Pracownik

„... Witamy w malarzu nowego towarzysza. Już dawno nikt nie utrafił tak głęboko w najczulsze struny ludzko-ści. Ten wspaniały symbol łączności, i wspólnych potrzeb międzynarodowych, zasługuje na jak najszersze rozpo-wszechnienie...”

Przepisał z dzienników (zw).

/s. 8/

TOUT EST BON CHEZ DUPONT³²

MENU

PRZYSTAWKI

młodych ludzi do panienek zakazane – 3.0

ZUPY

- z raków pieczonych przez panienki – 1.00*
- z sezonu ogórkowego – 1.00*
- z kluskami w gębie – 0.80*
- z żółwiego tempa – 3.00*

MIĘSA

- flaki z olejem – 2.00*
- kanarek na dachu – 5.50*
- młode gęsi na gorąco z kapuścianą głową – 6.00*
- cielę domowe z grochem o ścianę – 3.00*
- barania głowa w galarecie – 2.50*
- gołąbki same do gąbki – 5.00*
- strusi żołądek – 3.20*
- wół do karety – 3.40*
- zmokła kura – 7.00*
- słoń w składzie porcelany – 2.50*

³² Odwołanie do paryskiego bistro, które stało się znaną restauracją.

- owczy pęd - 3.30
- kaczy nos - 2.50
- psi węch - 1.50
- gęsia skórka - 4.40
- ośli upór - 1.50

/s. 9/

DESERY

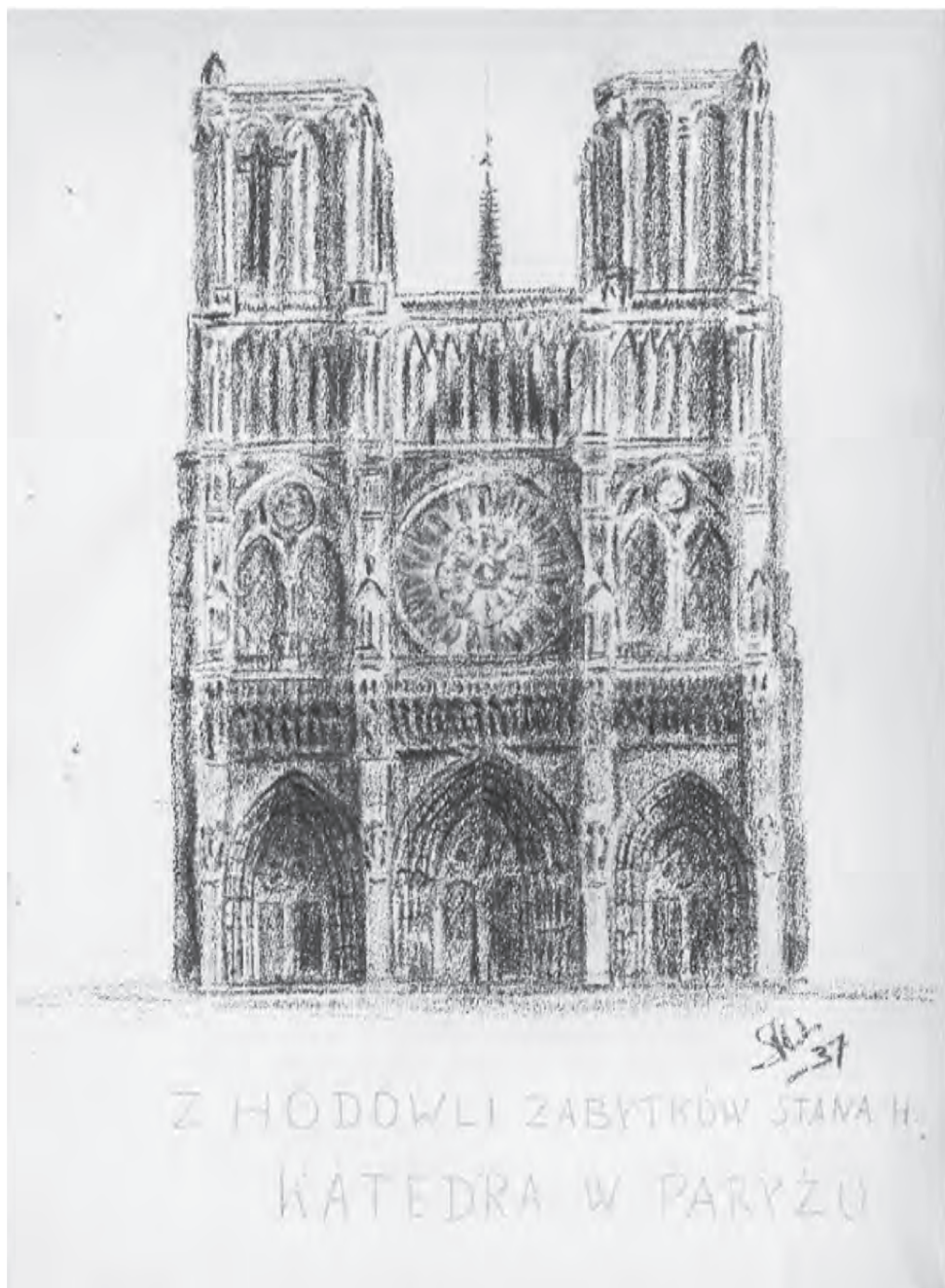
- przełamane lody - 1.50
- swawolna szarlotka - 4.00
- dołki w buzi - 3.00
- stary piernik - 4.00
- bita śmietanka towarzyska z andrusami - 5.00
- mus to mus jabłkowy - 3.50
- tort hiszpański a la General Franco - 4.00
- budyń dyplomatyczny Ligi Narodów - 3.50
- de-konfitury chińsko-japońskie - 4.50

OWOCE

- owoc grzechu - 1.00
- owoc zakazany - 9.00
- ładny ananas - 7.00
- niebieskie migdały - 3.00
- twardy orzech do zgryzienia - 2.50
- gruszki na wierzbie - 2.00

NAPOJE

- nawarzone ładne piwo - 1.00
- mleko pod nosem - 0.80
- ptasie mleko - 3.00
- kwas rodzinny - 0.50
- napiwek - 10 %

Ryc. 7. Katedra Notre Dame w Paryżu autorstwa Stanisława Huberta
Źródło: „Lato spokojnych wariatów. Lipiec sierpień 1937”, s. 11.

Ryc. 8. „U Meiera”

Źródło: „Lato spokojnych wariatów.

Rys. 9. Plakat promujący spektakl „Kogel Mogel”

Źródło: „Lato spokojnych wariatów. Lipiec sierpień 1937”, s. 15.

/s. 17/

KOGEL MOGEL
PANTOMINA SPOŁECZNA W I AKCIE
czyli OT, WARIATY, WARIATY

Akt I.

(Scena przedstawia wytworny salon w pałacu pod dziuplą. Na środku antyczny stół wykładany skorupkami z jaj w stylu starohuculskim. Dookoła stołu wygodne fotele z podnóżkami. W głębi dwa łoża madejowe wyłożone betami i pozostałościami kotów. W rogu obsikany przez psa kredens. Na ścianach malowidła znanego artysty Stana Hu-rta. Przedstawiają one antenaty i antentaty rodzinne. W salonie unosi się zapach piętnastu nieoswojonych kotów i jednego psa-przybłądy. Pokój taki chętnie malowałby Boecklin. Taka z niego wieje domowa i zaciszna atmosfera. W chwili podniesienia kurtyny, w pokoju znajduje się młode rudawe dziewczę o głupawy spojrzeniu. Żaden psychiatra nie przeszedłby obojętnie koło tego stworzenia.

Scena I.

Dziewczę o głupawym spojrzeniu. Ta durna znów nie daje nam jaj na kogel-mogel. Ta joj, ta taka chamka. Jedyne przyjemność jaka nam tu pozostaje. Te durnowate docenty obniżyły tak poziom kulturalny pałacu, że wszystkiego się odechciewa. Gdzie te piękne czasy, kiedy otoczona młodymi gośćmi, odbierałam należne mi hołdy, kiedy prowadziliśmy wysokie intelektualne dyskusje na temat ta czy dojdzi czy nie dojdzi, i który zajmi miejczy. Gdzież podział się ten błyskotliwy dowcip, jaki panował w tym pałacu dawniej. Np. co to jest, jak dobrze funkcjonuje to dużo papieru potrzebuje. A teraz...

*Ta która zawsze ma rację. /wchodzi drzwiami lewymi/.
Mamusiu, ta małpa znowu narzeka, nigdy nie zadowolona.
I robić tu co dobrego dla niej. Matka poświęca się, od ust sobie odejmuje, do Paryża posyła, a to niewdzięczne dziecko*

wciąż i wciąż kwaśne. Powiedziała jej matka wczoraj wyraźnie raz na zawsze, że więcej kogel-mogel nie będzie.

Matka. /z za drzwi/ Pozwól biednemu dziecku zrobić kogel-mogel. Tak niewiele ma przyjemności w życiu. Zaledwie raz na sześć miesięcy może jechać za granicę. Sukienkę nową dostaje tylko raz na miesiąc. Zaledwie co drugie z jej życzeń może być spełniane, a ma ich tylko dziesięć dziennie.

Ta która zawsze ma rację. A bo mamusia zawsze ją tak psuje. Co z niej wyrośnie. Ja umyвам ręce... (umywa ręce).

Docent H. /pół malarz-pół uczony, uczeni mówią z nim chętnie o malarstwie, a malarze o nauce/. Najwyższy czas, raz na rok zdałoby się ha, ha, ha, ha. /Zdejmuje z głowy masło, które mu tymczasem niedbałym ruchem włożyła Matka/. Ha, ha, ha, ha, co też cioci po głowie chodzi... /zjąwszy masło, wkłada je na głowę dziewczęciu. Dziewczęciu błyskają oczy, oboje idą myć głowy/.

Docent W. /pasjonat, mąż tej, która itd., bardzo inteligentny, gdy go nikt nie słyszy/. Po raz ostatni proponuję ustąpić pindzie, niech ma swój kogel-mogel, zwłaszcza, że ja bardzo go lubię.

Wchodzi sześciu lokai z Pitolkim na czele. Wnoszą kopę jaj i 10 kilo cukru. Zebrane towarzystwo rzuca się na lokai, światło się ściemnia. Słysząc przyspieszone oddechy i wytworne słowa przeprosin w rodzaju: Ja pana mam w..., przepraszam, to pan mnie. Gdzie pan mnie chwyta, proszę wziąć tę /s. 17/ rękę. Światło jaśnieje. 6 lokai wychodzi w godnym pożalowania stanie. Osoby pozostające na scenie oblepione są jajami i pokryte mączką cukrową. Stół wykładany jeszcze większą ilością skorupki z jaj niż na początku.

Scena 2.

/Osoby jak poprzednio, w stanie jak poprzednio. Wchodzi wytworny młody człowiek we wspaniale skrojonym fraku.

Za nim czterech mameluków wnosi melon. Obecni porywają się z miejsca i rzucają się na mameluków. Po chwili melona nie ma już na scenie, natomiast obecni obcierają ręce w wytwornie skrojone smokingi i suknie wieczorowe./

Doskonale wychowany młody człowiek. Całuję rączki najuprzejmiejszym paniom, ściskam dłonie panom. Pamiętam, że we wsi Kołduny widziałem... ale à propos to już nie pierwszy raz... Przypominam sobie jak dzisiaj... Przepraszam, czy Pan do mnie mówił /rumieni się/ to słowo, co to znaczy /wymuszony uśmiech/, a tak naturalnie znam. Co? Mam powtórzyć? /jąka się/ d.. d.. d.. ziupla. Co? Nie tak? Ach, panno Ewo, pamiętam, à propos, /na bok do docenta H./ Tak oczywiście, ależ wcale nie... Widziałem /nie zwraca uwagi na nieprzystojne słowa docenta H./ Jeden Pan mówił mi jednak, że to inaczej w rzeczywistości... Ależ naturalnie, będę czytał... Klo... Klo... Klo...

Docent W. Zaczynamy. Wszyscy siadają, gdzie kto może i na czym kto może. Ha, ha, ha. Hej nastawić gramofon. Kuźden jeden bierze miskę /klaszcze w ręce, wchodzi lokaje, kłaniają się nisko/. Przyniesić sewrską zastawę. /Krzysia obcierając ręce we fartuch wychodzi./ Docent W. wręcza każdemu po dziesięć jaj i kilo cukru. Panowie zdejmują smokingi, panie suknie, wszyscy zakasują rękawy./ Gramofon gra VII symfonię na nerwach połowy obecnych, tych mianowicie, którzy nie kręcą kogel-mogel; do tych należy Matka i Ta która itd., oraz tłumy wytwornych dam i panów, statystujących w głębi i na przodzie sceny./

Scena 3.

/Słychać dzwonek roweru. Wchodzi lokaj w liberii i na złotej tacy podaje dziewczęciu bilet. Krzysia wychodzi./ /We drzwiach ukazuje się gęstwa włosów w której widzowie po dłuższej chwili rozpoznają zarysy brwi. Brwi ubrane są w przeźroczyste płytki i w napis na piersiach. Dziewczęta i panie obecne na Sali skromnie zwracają wzrok w stronę pływek. Napis nie przyciąga niczyjej uwagi, poza jednym

lingwistą, który z ołówkiem w ręce rozpoczyna obliczanie na piersiach brwi./ Brwi klaniają się nisko Dziewczęciu i w tym momencie Docent H. pół-sportowiec-pół-uczony, uczeni lubią rozmawiać z nim o sporcie, a sportowcy o nauce, znany ze swoich wyczynów, potężnym jajem zamachuje się na Brwi, które rażone jak piorunem, pokrywają się żółcią i pianą i znikają za szerokim śmiechem obecnych. Wchodzą lokaje Krzysia wynosi resztki Brwi. Dziewczętka cicho w kącie, a łyzy mieszają się z nieświeżym jajem. Gramofon gra już XXV symfonię. Obecni poruszają łyżkami w takt symfonii i wpatrują się bezmyślnie w dal. Wchodzi chochoł, który przy bliższym poznaniu okazuje się być przyjaciółką domu. Pogardliwie wygięte usta zamarły w krytyce domu, rozpoczętej u progu. Goście nie zwracają uwagi na chochoła, którego lokaje, obcierając ręce we fartuch wynoszą. Nikt nie zauważył incydentu./

Docent W. Za pięć minut kończymy. /do docenta H./ Zamknij plugawy pysk i nie psuj panienki./ Słychać głuchy stuk. Za chwilę wchodzą lokaje i Krzysia wynosi doskonale wychowanego młodego człowieka. Dziewczęciu od tej chwili nie zamykają się usta, pełne wyrzutów i wyrzutu pod adresem docenta H., który zrujnował jej szansę./ Głos płochliwego dziewczęcia góruje tak donośnie nad całą sceną, że aż do końca aktu nie będzie słychać wyraźnie ani jednego słowa innych obecnych. Od tej chwili akcja przedstawia się tylko w postaci krzyków, sylab, szmerów, podejrzanym odgłosów, mlaskania, bulgotania i gulgotania, odbijania się, czkawienia. Ta rzeczowa i wytworna konwersacja trwa przez dwie godziny, aż do chwili, kiedy lokaje wnoszą otrzeźwionego doskonale /s. 19/ wychowanego młodego człowieka. Po złożeniu młodego człowieka na stole, Krzysia wychodzi./

Młody, doskonale wychowany człowiek. Pamiętam à propos... /w tym miejscu dostaje kogłem-mogłem w głowę od niezwykle dowcipnego docenta H. /ten ma dzisiaj swój wybitnie dobry dzień/ i popada w niepamięć obecnych.

Docent W. między jednym a drugim obtarciem palców w koronkową suknię swej towarzyszki, klaszcze w ręce. Wchodzą lokaje i Krzysia wynosi po raz wtóry doskonale wychowanego człowieka ze zdruzgotanymi wyobrażeniami o Dziewczęciu. Obecni wylizują miski z kogel-mogel, i mlaskają możliwie najgłośniej. Matka uśmiecha się matriarchalnie. Ta, która zawsze ma rację, łamie cicho i konsekwentnie ręce. Po skończonym mlaskaniu wchodzą lokaje, ale Krzysia nie jest w stanie przeszkodzić rzuceniu sobie wzajemnie miskami na głowy./

Ta, która zawsze ma rację. Mówiłam, że do tego dojdzie. / Nikt nie wie do czego doszło, ale tak się mówi/. Umywam ręce. /Umywa ręce/.

Matka. Nich się bawią. Mała tak niewiele ma przyjemności /wyjmuje pomidor i wkłada go docentowi H. na głowę. Docent H. śmieje się w kulał Dziewczęcia we właściwy sobie inteligentny sposób. Po chwili zdejmuję z głowy resztki pomidora i wkłada go na głowę Dziewczęciu. Dziewczę z pyskiem do Docenta H., Docent H. z pyskiem do Dziewczęcia, i da capo./ /Idą oboje myć głowy./

Ewunia, jedyna trzeźwa. /wchodzi na koniu, którego dzieli jeden dzień od zdechnięcia. Scena jak na początku, z tym wyjątkiem, że przedmiotów już rozpoznać nie można. Wszystko oblepione jajami i posypane mączką cukrową. Goście siedzą w dwóch wielkich kupach na łózkach i przypominają sobie kogel-mogel. Przypomnienie to nie robi dobrego wrażenia na Ewuni i koniu, którzy unisono/. Ot wariaty, wariaty.

*Kurtyna spada długo i niechętnie
(Goście biją autora długo i chętnie.)*

/s. 20/

Rys. 10. Wycinki z gazet

Źródło: „Lato spokojnych wariatów. Lipiec sierpień 1937”, s. 20.

EDYKT.

My, Klozet IX, cesarz OO /obszarów odosobnionych/, król WC /względów celowych/, księżę „dłapanówipań”, poddanym naszym czynimy wiadomą naszą wolę i postanawiamy, co następuje:

Doszło do naszej wiadomości, że do państwa naszego wkradły się nieporządki, że w miejscach pracy robota odbywa się nieregularnie. Doniesiono nam o szerzeniu się propagandy bolszewickiej. Z największym oburzeniem dowiedzieliśmy się o zbiorowym wykonywaniu pracy w miejscach pracy. Doszło do tego, że niektórzy z naszych poddanych rozpoczęli nazywać miejsca pracy na wzór bolszewickich kolchozów – kolklozami. Do tego – ku naszemu przerażeniu – dołączył się sabotaż środków pomocniczo-higienicznych. Marnuje się masami, niezbędny dla rozwoju naszego państwa materiał, z tym skutkiem, że często najlepsi nasi poddani pozbawieni są przysługującej im ze strony państwa pomocy w nagłych, niecierpiących zwłoki sprawach.

Celem zapobieżenia dalszej zgubnej dla naszych dusz propagandzie i przeszkodzenia sabotażowi, celem /s. 21/

przywrócenia normalnego trybu miejscach pracy wydajemy niniejszym następujące przepisy:

1/ Każdy poddany winien zaopatrzyć się w legitymację dającą mu prawo wstępu do miejsc pracy.

2/ Legitymacja winna zawierać fotografię z *pro cul* i *en cul*.

3/ Na legitymacji winien być zaznaczony charakter danego pracownika. Istnieją następujące oznaczenia:

- a) *zuch* – który załatwia sprawę i żegna,
- b) *maruder* – który bez widocznej potrzeby pozostaje, poza niezbędnie potrzebnym czasem,
- c) *schludniś* – który pozostawia miejsce pracy w takim stanie, w jakim by je chciał zastać,
- d) *lektor* – przynoszący do miejsca pracy dzieła treści naukowej i beletrystycznej,
- e) *dziennikarz* – odczytujący fragmenty gazet, przeznaczone do użytku publicznego,
- f) *filozof* – rozpatrujący sprawy życia i śmierci w miejscu pracy.

4/ Legitymacja uprawnia do trzykrotnego dziennego wstępu do miejsca pracy, i do przebywania tamże od 2 do 5 minut. Czas przebywania każdego oznaczony zostanie w legitymacji przez władzę odpowiednią, to jest Departament użyteczności publicznej – DUP – zależnie od charakteru posiadacza legitymacji.

5/ Nie wolno przebywać w miejscu pracy więcej niż 2 osobom. Specjalna komisja DUP-u będzie miała prawo usuwać osoby nadliczbowe.

6/ Każdy obywatel otrzymuje do swej dyspozycji dziennie 6 /słownie: sześć/ środków pomocniczych. Rozdział tych środków następuje codziennie rano w składnicy centralnej DUP-u. Poddani potrzebujący ilości większej winni wnieść ostemplowane podania do DUP-u. Podania te będą uwzględniane po zbadaniu powodów i ewentualnie zarządzanej wizji lokalnej.

7/ Wszystkie sprawy związane z miejscem pracy załatwia centralna dyrekcja DUP-u.

8/ Edykt wchodzi w życie z dniem ogłoszenia.

9/ Odpisy tego edyktu winny znajdować się we wszystkich miejscach pracy.

W Mikuliczynie, dnia 2.VIII.37

Kłozet IX mp.

Walenty Ustęp, prezes rady ministrów.

Kalasanty Wygódka, minister spraw wewnętrznych.

Maurycy Toaleta, Dyrektor DUP-u.

/s. 22/

ROZPORZĄDZENIE WYKONAWCZE

Do edyktu mikuliczyńskiego z 2 sierpnia 1937 r.

Par. 1. Organizacja DUP-u. Na czele DUP-u stoi dyrektor mianowany przez JCMość Kłozeta IX. DUP składa się z a/ referatu personalnego /skrót urzędowy – DUPpers/, b/ referatu statystycznego, c/ referatu pomiarów, d/ referatu inspekcyjnego, e/ referatu zagranicznego, f/ składnicy centralnej.

Do kompetencji referatu personalnego należy: wydawanie legitymacji.

Do kompetencji referatu statystycznego należy prowadzenie dokładnych statystyk związanych z miejscem pracy. Referat ten będzie utrzymywać stałe dyżury w miejscach pracy, i wydawać będzie poddanym korzystającym z miejsc pracy specjalne formularze statystyczne, które po wypełnieniu i użyciu należy oddać do rąk własnych dyżurnego urzędnika DUPersa.

Referat pomiarów dokonuje pomiarów podmiotów i przedmiotów związanych z miejscem pracy.

Referat inspekcyjny utrzymuje lotne komisje inspekcyjne, mające w każdej chwili prawo wstępu do miejsc pracy. Zarządzeniom komisji winni być poddani bezwzględnie posłuszni.

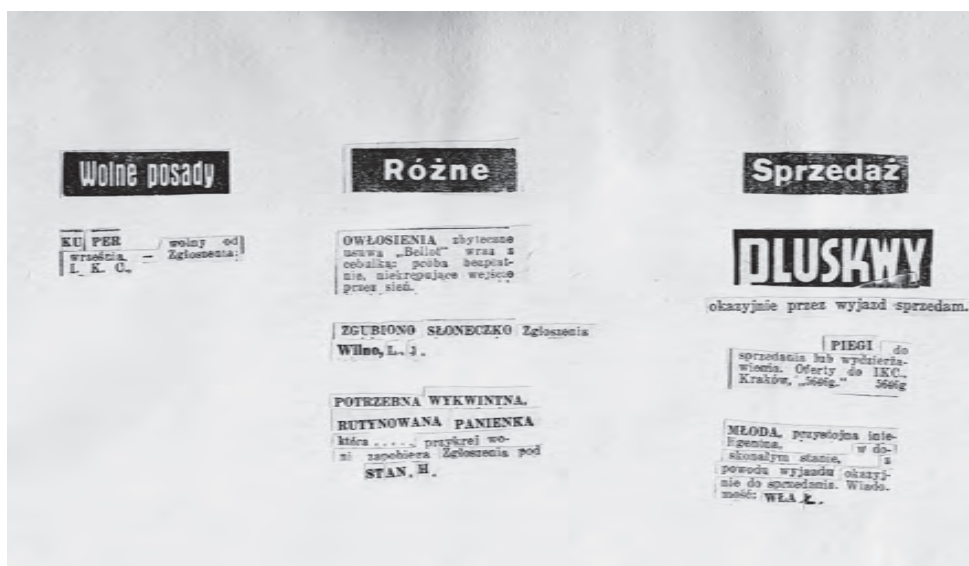
Referat zagraniczny obejmuje sprawy związane z sezonowymi i przenośnymi miejscami pracy.

Składnica centralna DUP zaopatruje miejsca pracy i obywateli w środki pomocnicze.

Par. 2. Rejestracja miejsc pracy.

Każde miejsce pracy winno być zarejestrowane w DUP-ie. Tablica rejestracyjna zostanie udzielona petentowi po uprzednim stwierdzeniu przez urząd pomiarów zgodności miejsca pracy z wymogami ustawowymi. Podanie o tablicę rejestracyjną winno zawierać opis wraz z fotografią miejsca pracy, wiek i płeć, oraz liczbę osób korzystającą z miejsca pracy. Do podania winny być dołączone odciski części ciała wchodzących w bezpośredni kontakt z miejscem pracy /tak zwane części robocze/.

Kalas. Wygódka, Maurycy Toaleta, Walenty Ustęp

Rys. 11. Wycinki z gazet

Źródło: „Lato spokojnych wariatów. Lipiec sierpień 1937”, s. 23.

/s. 24/

NASI W CZARNOHORZE

*Tam gdzie groźne stoją góry
I kłębiaste srogie chmury
Jak watą je owijają,*

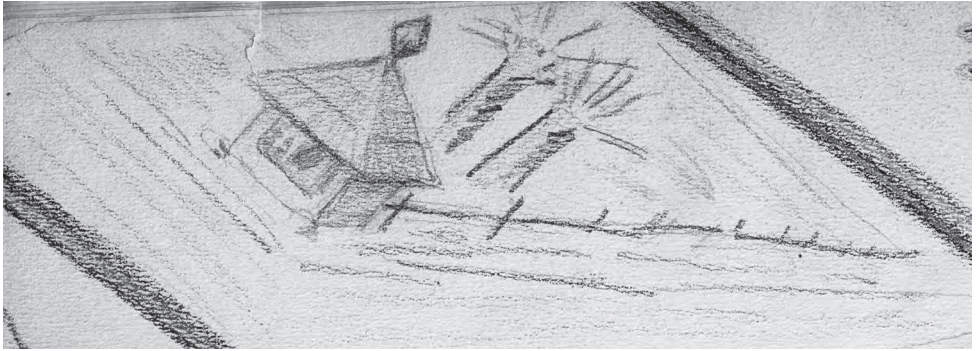
*Tam gdzie orły gniazda mają,
Tam gdzie Prut płynąć zaczyna,
Gdzie dzika żyje zwierzyna,
Tam raz poszliśmy wesoło,
Rozglądając się wesoło.*

*Było nas pięcioro. Ika
Miała rolę przewodnika,
A znany lingwista – Jerzy
/Nikt mi pewnie nie uwierzy/
Mówił, że wygląda ona
Tak jak kogut w kalesonach.
/On zawsze się tak wyraża
Lecz nikogo nie obraża,
Bo już wszyscy wiedzą przecie,
Że on stale świństwa plecie/.*

Rys. 12. Kolejka wąskotorowa

Źródło: „Lato spokojnych wariatów. Lipiec sierpień 1937”, s. 24.

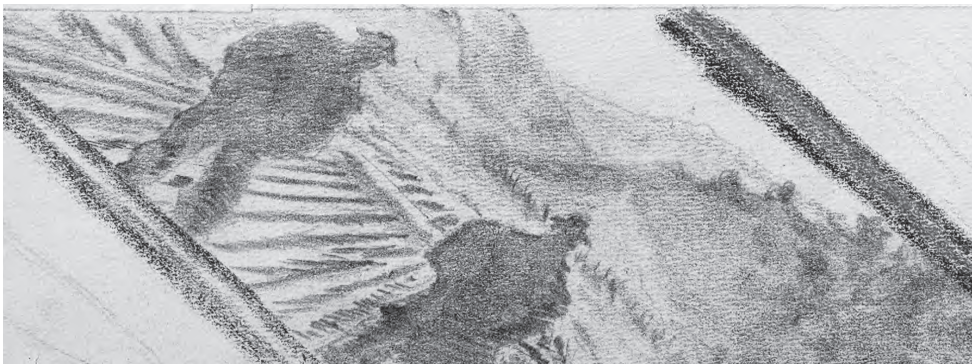
Rys. 13. Kapliczka w Żabiu

Źródło: „Lato spokojnych wariatów. Lipiec sierpień 1937”, s. 24.

Rys. 14. Zagroda

Źródło: „Lato spokojnych wariatów. Lipiec sierpień 1937”, s. 24.

Rys. 15. Daraby na Czeremoszu

Źródło: „Lato spokojnych wariatów. Lipiec sierpień 1937”, s. 25.

*Oprócz tych dwóch osób godnych
Szedł w swych shortach pono modnych
Docent lwowski – i powaga,
Który lingwiście pomaga
W wszystkich świństwach, nieskromnościach,
Dowcipach i nieczystościach.*

*Tuż za nim młode chłopię
Docenta po brzuchu kopie
I skromnie się przysłuchuje
Co lingwista wygaduje.
Wreszcie skromność niesłychana
Poetka nasza wybrana.
Wciąż nad czymś zachwyty wyraża,
Lecz to docenta obraża,
Który tłumaczy: Panienko!*

Przecież to zeszcłe łajenko,

*Wszyscy „łajno” pokochali,
Słowa tego używali:
Czekolada: zeszcłe łajno!
Jajko twarde: zeszcłe łajno!
Szczyt Howerli: zeszcłe łajno!
Pchły na łóżku: zeszcłe łajno!*

*Gdy tak sobie wędrowali,
Krajobrazy oglądali,
Lekko im na duszy było,
Ale na ciele przybyło,
Bo gdy uszli nieco drogi,
Troszkę ich bolały nogi.
Wnet lingwista „zdycham” woła.
Wszyscy siadają dokoła,
Plecaki swe otwierają,
I zapasy spożywają.*

/s. 25/

Dnia pierwszego cudnie było,
Bo słońce cudnie świeciło,
Białe cielska opalało,
I twarze rozweselało.

Lecz pod wieczór; „coś tu wionie”
– Rzecze Jerzy – „w kalesonie”.
Rzeczywiście był wiatr srogi.
W schronisku wszystkie podłogi,
Stoły, łóżka tak trzeszczały,
Jakby się rozlecieć miały.

Deszcz przyszedł. Z tego wszystkiego
Poszliśmy w stronę Żabiego.
Tam w schronisku nasz lingwista
Swymi dowcipami błyska.
I tak mówi: „Chodzę po wsi”
/Wstyd mi pisać/ „Robię... psi psi”.
A właścicielka schroniska
Na niego spojrzenia ciska.
Niby bardzo oburzona
Niby bardzo zawstydzona...

W nocy jakieś dziwne głosy.
Docent stoi całkiem bosy,
Woła: „Głowa, trupia głowa”,
„Kiedyż się nareszcie schowa”.
Rano zaś się okazało,
Że to co go przerażało,
Że to zwykle grzyby były,
Co sobie spokojnie gniły.

Po takiej burzliwej nocy,
Nie mieliśmy dosyć mocy,
By stać całkiem wcześniej rano,
Więc o jedynastej wstano.

Potem poszliśmy daleko,
Tam gdzie tratwy płyną rzeką.
Kędy Czeremoszu wody
Zachwycają wsze narody.

A lingwista poszedł do wsi,
Lecz już nie by „robić psi psi”,
Lecz by głowacicę zjadać,
I móc innym opowiadać,
Z miną tak jak zwykle złudną,
Że „miał smak jak w noc poślubną”.

Wnet już jechać trzeba było,
Chociaż w Żabim jest tak miło.

Fura wielka przyjechała
Do Worochty nas zabrała.
I przez całą prawie drogę
/bez drżenia wspomnieć nie mogę/
Deszcz lał, grzmoty słycać było
A listowie wiatrem wyło.

Tak pięć godzinśmy jechali
I na wskroś po przemakali.
A w Worochcie /O mój Boże/
Byliśmy o takiej porze,
Gdy pociągu ciemne tyły,
Za górami już się skryły,
A nas bardzo zrozpaczonych
I do nitki przemoczonych,
Wiozła do domu kareta,
Mająca Żyda stangreta.
I wreszcieśmy dojechali,
W suche ciuchy się przebrali,
I przy stole posiadali,
Losy swe opowiadali.
A deszcz szumiął za oknami,
Radując się razem z nami.

Zakończenie

Kilkudniowy wypad okolicznościowy lwowskich turystów umożliwił nam spojrzenie na nich nie jako na zwykłych wędrowców, ale przede wszystkim na ludzi, który potrafią z pospolitości zrobić wyśmienitą, pełną aluzji i humoru zabawę. Tutaj chyba ziściło się łacińskie przysłowie: *Idem velle atque idem nolle, ea demum firma amicitia est*. Smutne dla nas, odbiorców, jest tylko to, że nie możemy rozszfrować całej grupy przyjaciół skupionych wokół Stanisława Huberta. Niemniej jednak wszystkich ich łączyło jedno – poczucie humoru. I – konstatując – przywołajmy słowa badacza humoru Bohdana Dziemidoka, który napisał:

Postawa humorysty jest postawą kontemplacyjną i refleksyjną, jest postawą zadumy nad naturą człowieka i porządkiem rzeczy. Rozbija on apodyktyczne i absolutystyczne poglądy, pokazując względnosc naszej wiedzy i wartości, pokazując wartości ukryte w zjawiskach pozornie bezwartościowych oraz słabości pozornie absolutnych ideałów i ucieleśnień cnoty. Humorysta uświadamia sobie i swym odbiorcom uniwersalność kontrastów i dysproporcję rzeczywistości³³.

Jak słusznie dodał autor: „Nie darmo się mówi, że dowcip świadczy o inteligencji. Nie można mieć aktywnego, twórczego poczucia komizmu, nie można być człowiekiem prawdziwie dowcipnym, nie mając żywego, błyskotliwego i krytycznego umysłu. Są to zresztą także warunki przeżycia pełni komizmu”³⁴. Grupa przyjaciół nie tylko tworzyła komizm sytuacyjny, ale zostawiła jego ślad, który przesycony jest warstwami autohumoru, czyli tego, co świadczy o dojrzałości człowieka i autorefleksji połączonej z krytycznym, nasyconym humorem oglądem samego siebie. Przysłowiowy król nie musi być nagi, jednak jest tak tylko wówczas, gdy nie wierzy innym, tylko sam dobiera sobie szaty, w których chce się widzieć i być widziany.

33 B. Dziemidok, *op.cit.*, s. 134.

34 *Ibidem*, s. 136.

BIBLIOGRAFIA

DOKUMENTY ARCHIWALNE

AA. *Lato spokojnych wariatów. Lipiec-sierpień 1937* [rkps.], Lwów 1937.

KSIĄŻKI I CZASOPISMA

Akielszek J., *Ta Józku. Humor i satyra dawnego Lwowa*, Wrocław 1970.

Arystoteles, *Poetyka* [w:] *Retoryka – Poetyka*, tłum. H. Podbielski, Warszawa 1988.

Bąbel A., *Żart i autoironia w wybranych polskich wspomnieniach z dziewiętnastego wieku*, „Napis” 2008, XIV.

Berard M., *Laughter in Ancient Rome. On Joking, Tickling, and Cracking Up*, Berkeley 2014.

Bergson H., *Śmiech*, tłum. S. Cichowicz, Kraków 1977.

Bucik M., Waleński B., *Same heca czyli wesoła lwowska fala*, Opole 1991.
A Cultural History of Comedy in the Middle Ages, red. M. Bayles, London 2022.

Dąbrowski R., *Oświeceni o śmieszności (komizmie) i śmiechu. W perspektywie retorycznej, moralnej, estetycznej*, „Pamiętnik Literacki” 2021.

Dziemidok B., *O komizmie. Od Arystotelesa do dzisiaj*, Gdańsk 2011.

Eco U., *Imię róży*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1987.

Filipowicz M., *Homo ridens w ujęciu psychologicznym. Freudowska koncepcja dowcipu a gelotologia*, „Acta Philologica” 2013, 43 (43).

Freud S., *Dowcip i jego stosunek do nieświadomości*, tłum. R. Reszke, Warszawa 1993.

Grabowski D., *Sigmunda Freuda teoria dowcipu, humoru i komiki*, Kraków 2019.

Hubert S., *Przywrócenie władzy państwowej (ius postliminii). Rozwój doktryny w teorii i praktyce prawa narodów do początków wieku XIX*, Lwów 1936.

Hubert S., *Rozbiory i odrodzenie Rzeczypospolitej: problem prawa międzynarodowego*, Lwów 1937.

Humor polski, red. D. Brzozowska, W. Chłopicki, Kraków 2014.

Hurlet M.M., Dennet D.C., Adams R.B. jr., *Filozofia dowcipu. Humor jako siła napędowa umysłu*, tłum. R. Śmietana, Kraków 2020.

Karska E., *Hubert Stanisław Leon 1905–1983*, <https://jubileusz.wpae.uni.wroc.pl/kalendarium/70-hubert-stanislaw-leon> [dostęp: 30.10.2023].

Karska E., *Stanisław Leon Hubert (1905–1983)* [w:] *Pamięci zmarłych Profesorów i Docentów Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. L. Lehman, M. Maciejewski, Wrocław 2010.

- Kolasa J., *Stanisław Hubert* [w:] *Uczni wrocławscy 2. 1974–1994*, red. J. Trzynadłowski, Wrocław 1994.
- Laertios D., *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, tłum. W. Olszewski, B. Kupis, Warszawa 2004.
- Makłowicz J. ks., *Z humoru religijnego*, Lwów 1926.
- Michalski R., *Rozważania wokół platońskiej koncepcji śmiechu*. Wprowadzenie, „*Studia z Historii Filozofii*” 2015, 4 (6).
- Mieszkowska A., *Od Lwowa do Londynu*, Londyn 2021.
- Murashko A., *Laughter, carnival and religion in ancient Egypt*, „*The European Journal of Humour Research*” 2021, 9 (2).
- Redzik A., *Wydział prawa* [w:] *Academia Militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, red. A. Redzik, R. Duda, M. Mudryj, Ł. T. Sroka, Kraków 2015.
- Spencer H., *Fizjologia śmiechu*, tłum. J. Goldszmit, Warszawa 1884.
- Wajda K., Vogelfanger H., *Szczepko i Toriko. Dialogi radiowe z Wesolej Lwowskiej Fali – Lwów 1934*, red. J. Janicki, Wrocław 1989.
- Wasyłkowski J., *Lwowskie misztygalki*, Warszawa 2000.
- Wesoły humor Józka Ciuchraja. Zbiór humoresek, wierszyków, monologów i ilustracji*, Lwów 1922.

ŹRÓDŁA WYWOŁANE

<https://www.humorstudies.org/> [dostęp: 30.10.2023].

Diecezja Żmudzka w 1830 roku w świetle schematyzmu na 1831 rok (2). Dekanaty, parafie, kościóły i klasztory

Marek Hałaburda

UNIWERSYTET IGNATIANUM W KRAKOWIE

ORCID: 0000-0002-3801-9378

ABSTRACT

Samogitian diocese in the light of the schematism for 1831 (2). Decanates, parishes, churches and monasteries
This article presents the administrative structure of the Samogitian diocese at the end of 1830. It constitutes the second part of a text presenting the state of the diocese in the light of the schematism published for 1831. The description of the Samogitian diocese and the previously published edition of the schematism is part of a project to show the state of the Catholic Church on the eve of tsarist repression, which began after the fall of the November Uprising. To date, schematisms of the Luck and Zhytomyr dioceses and the Kamenets diocese have been published as part of the project.

KEYWORDS: Mogilev metropolis, Samogitian diocese, diocesan clergy in Russia, Vilnius governorate, Vorna, Vilnius, Samogitia

SŁOWA KLUCZOWE: metropolia mohylewska, diecezja żmudzka, duchowieństwo diecezjalne w Rosji, gubernia wileńska, Wornie, Wilno, Żmudź

Prezentowany artykuł dotyczący diecezji żmudzkiej jest kolejnym z serii tekstów – krytycznych wydań schematyzmów wszystkich diecezji metropolii mohylowskiej. Stanowi element projektu mającego na celu ukazanie stanu Kościoła katolickiego w przededniu represji carskich, rozpoczętych po upadku powstania listopadowego. W pierwszej części opisano zasady wydania i opracowania schematyzmu oraz zaprezentowano, zgodnie z przyjętymi zasadami, schematyzm diecezji żmudzkiej na rok 1831. Obecnie oddajemy do rąk czytelników drugą część, która omawia organizację diecezji żmudzkiej na podstawie katalogu przygotowanego do druku jesienią 1830 r. Bardzo ważnym elementem niniejszego opracowania jest wykaz kościołów i klasztorów. Wnosi ono nowe informacje o dziejach kościołów i kaplic istniejących wówczas w diecezji żmudzkiej, ustalone na podstawie protokołów wizytacyjnych i najnowszej literatury.

Granice diecezji

Diecezja żmudzka powstała w 1417 r. na mocy postanowień soboru w Konstancji. Najpierw Wielki Książę Litewski Witold uposażył diecezję wraz z kościołem św. św. Apostołów Piotra i Pawła i św. Aleksandra w Miednikach oraz mianował pierwszego jej biskupa – Macieja, prepozyta kapituły wileńskiej (23 października). Dzień później (24 października) legaci soboru erygowali diecezję

1 *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, wyd. P. Rabikauskas, Romae 1971, s. 223; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 19 (1969), s. 512–513 [106–107];

2 G. Błaszcyk, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań 1993, s. 13–14.

3 *Ibidem*, s. 28.

4 *Relationes status dioecesium...*, s. 296; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji...*, t. 19 (1969), s. 313–314 [107–108]; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 117.

i kapitułę katedralną żmudzką, zgodnie z wytycznymi ojców soborowych. Wszystkie decyzje zatwierdził papież Marcin V, bullą *Mirabilis Deus in donis* z 11 września 1421 r.¹ Powstanie diecezji poprzedziły trwające prawie 200 lat próby chrystianizacji i podbicia tych ziem podejmowane przez Krzyżaków. Ostatecznie na skutek oporu Żmudzinów okazały się one nietrwałe i nieskuteczne².

W zasadniczym zrębie granice diecezji ustalone po jej powstaniu ulegały na przestrzeni wieków jedynie niewielkim zmianom i korektom. U schyłku I Rzeczypospolitej do diecezji żmudzkiej należało terytorium Księstwa Żmudzkiego (w całości) i zachodnia część powiatu upickiego w województwie trockim. Obszar ten zajmował powierzchnię 25 684 km²⁻³. Północno-zachodnia granica zaczynała się przy ujściu do Bałtyku rzeki Aa i szła w kierunku północno-wschodnim wzdłuż politycznej granicy z Kurlandią, aż do rzeki Windawy. Od Windawy do rzeki Muszy granice zmierzały na wschód i pokrywały się z granicą polityczną Semigalii. Wschodnia granica opierała się na biegach rzek Muszy, Ławeny i Niewiaży, aż do ujścia z ostatnich wymienionych rzek do Niemna. Na odcinku południowym granica przekraczała Niemen i biegła w kierunku południowo-wschodnim pozostawiając w obrębie diecezji parafie Władysławów i Wierzbołów. Stąd linia graniczna biegła w kierunku północnym wzdłuż granicy politycznej z Prusami. Przekraczając Niemen na wysokości Jurborka posuwała się w kierunku północno-zachodnim z powrotem w stronę Morza Bałtyckiego na linii filii Pojurze, Sartyniki, Degucie, Gordoma i dalej parafii Szweksznie, Gorzdy, Kretynga i Połoga⁴.

Zmiany terytorialne jakie dotknęły większość przedrozbiorowych diecezji związane z upadkiem państwa polsko-litewskiego po pierwszym i drugim rozbiore ominęły diecezję żmudzką. Dopiero w wyniku trzeciego rozbioru diecezja została podzielona pomiędzy Rosję i Prusy. Większa część diecezji ze stolicą w Worniach znalazła się w granicach Imperium Romanowów.

Niewielki wycinek obejmujący 15 parafii położonych na lewym brzegu Niemna, na północny zachód od Kowna, zagarnęły Prusy. W początkowych planach rządu pruskiego parafie te miały zostać przyłączone do diecezji warmińskiej. Już w 1796 r. odstąpiono od tych planów. Jurysdykcję nad częścią diecezji żmudzkiej należącej do państwa pruskiego 8 stycznia 1797 r. powierzono biskupowi płockiemu Krzysztofowi Hilaremu Szembekowi. Ten z kolei 21 lutego 1797 r. zamianował jej administratorem ks. Michała Franciszka Kasprowicza, archidiacona smoleńskiego. Po utworzeniu w 1799 r. diecezji wigierskiej, decyzją papieża Piusa VI (bulla *Saepe factum est* z 16 marca 1799 r.) zostały one włączone do nowoutworzonego biskupstwa⁵.

Zmiany terytorialne, które nastąpiły w administracji kościoła łacińskiego w Rosji przeprowadzone przez legata papieskiego Wawrzyńca Littę, nie dotyczyły bezpośrednio diecezji żmudzkiej. Zachowała ona stan posiadania sprzed rozbiorów, z wyjątkiem wspomnianej utraty parafii na rzecz diecezji wigierskiej, wynoszące ok. 10% terytorium. Zmianie uległa natomiast przynależność metropolitalna. Decyzją legata papieskiego podjętą w 1798 r. została ona wyłączona, wraz z diecezją wileńską, z gnieźnieńskiej prowincji kościelnej i przyłączona do powstałej w tym roku metropolii kościelnej ze stolicą w Mohylewie. Metropolia mohylewska obejmowała siedem jednostek administracji kościelnej w Rosji. Były to (1) archidiecezja mohylewska, (2) diecezja wileńska, (3) diecezja żmudzka, (4-5) diecezja łucka i żytomierska (połączone unią personalną), (6) diecezja kamieniecka, (7) diecezja mińska⁶.

Po rozbiorach diecezja żmudzka pod względem administracji państwowej obejmowała część guberni wileńskiej i niewielki skrawek guberni kurlandzkiej. W granicach guberni kurlandzkiej znajdowała się jedynie parafia Połoga należąca do dekanatu Szkudy⁷. W ten sposób ukształtowane granice diecezji przetrwały niespełna 50 lat. Zmienił je konkordat Stolicy Apostolskiej z Rosją

5 B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 20 (1970), s. 303 [197].

6 M. Valančius, *Namų užrašai*, sud. A Prašmantaitė, Vilnius 2003, s. 212; J. Skarbek, *Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Litwie w XIX i początkach XX stulecia*, „Symposium”, 3 (1999), nr 1 (4), s. 15-16.

7 A Prašmantaitė, *Żmudzki biskup Józef Arnulf Giedroyc (1757-1838) i jego diecezja*, Poznań 2001, s. 9-10.

8 B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980, s. 197–199.

9 G. Błaszczuk, *Diecezja żmudzka...*, s. 234.

10 M. Wołonczewski, *Biskupstwo Żmudzkie*, Kraków 1898, s. 74.

11 T. Wasilewski, *Kiszka Staniwław*, PSB, t. 12, s. 517–518.

12 *Collectanea Constitutionum Synodaliū Dioecesis Samogitiensis*, Vilnae 1690, s. 143–146.

cara Mikołaja I z 3 sierpnia 1847 r. i wydana w związku z nim bulla papieża Piusa IX *Universalis Ecclesiae cura* z 3 lipca 1848 r. Egzekutorem bulli został Ignacy Hołowiński, nowomianowany koadiutor mohylewski. Zmiany dotyczył wszystkich diecezji Kościoła łacińskiego na ziemiach zabranych. Od tej chwili na mocy wymienionych dokumentów diecezja żmudzka rozciągnęła się na obszarze guberni kurlandzkiej i kowieńskiej zyskując z diecezji wileńskiej 94 parafie⁸.

Dekanaty

Posiadająca średniowieczny rodowód diecezja żmudzka podzielona została na dekanaty w 1587 r. Dokonano tego za sprawą biskupa Melchiora Giedroycia. Powstały wówczas 3 dekanaty: wierzbołowski (zwany zaniemeńskim), widukielski i łuknicki. Dekanat Wierzbołów położony na południowych kresach diecezji sięgał do rzeki Niemen. Został utworzony dla parafii najbardziej oddalonych od stolicy diecezji. Dekanat istniał w okresie późniejszym, chociaż jego siedzibę w XVIII w. przeniesiono do Wielony. Dekanat Widukle obejmował swym zasięgiem parafie Żmudzi południowej, a dekanat Łukniki parafie Żmudzi północnej. Stolicy wszystkich trzech dekanatów znajdowały się na obszarze dóbr biskupich⁹.

Powiększenie sieci dekanalnej nastąpiło w XVII w. Najpierw powstał czwarty dekanat w diecezji z siedzibą w Krożach¹⁰. Utworzył go biskup Stanisław Kiszka, który zasiadał na tronie biskupim w Worniach w latach 1618–1626¹¹. Nieco później dokonano podziału diecezji na sześć dekanatów w odpowiedzi na zarządzenie synodu diecezjalnego odbytego w 1636 r. i zwołanego przez biskupa Jerzego Tyszkiewicza. Mocą podjętych wówczas ustaleń synodalnych, diecezja została podzielona w następujący sposób: Janiszki, Kroże, Retów, Szadów, Szkudy i Wierzbołów¹². Raport wysłany do Rzymu w 1748 r. przez biskupa Antoniego Dominika Tyszkiewicza potwierdza taki właśnie podział dekanalny. We wspomnianym

raporcie wymieniono następujące dekanaty: (1) Kroże, parafie: Kroże, Niemokszty, Ejragoła, Butkiszki, Czekiżki, Widukle, Poszułtuń, Rosienie, Girtakoł, Betygoła, Szydłów, Lidowiany, Lale, Użwenty, Powondeń, Kielmy, (2) Retów, parafie: Retów, Gorzdy, Szweksznie, Chwejdany, Wojnuta, Żwingi, Pojurze, Botoki, Kołtyniany, Szytele, Ławków, Twery, Żorany, Płungiany, Gawry, Taurogi, (3) Janiszki, parafie: Janiszki, Żagory (I), Żagory (II), Zamusze, Szawle, Wieksznie, Tryszki, Popielany, Kurtowiany, Szawkiany, Kurszany, Rawdziany, Linków, Okmiany, Poszwytyń, Sałaty, Łajżew, (4) Szkudy, parafie: Szkudy, Żydyki, Połonga, Dorbiany, Płotele, Olsiady, Kalwaria, Siady, Kretynga, Korciany, Sałanty, Ławkożemy, Masiady, Tyrkszle, Łukniki, Telsze, Kontowcie, (5) Szadów, parafie: Szadów, Kławany, Pokroje, Radziwiliszki, Ligumy, Grynkiżki, Poszuszwie, Szawlany, Bejsagoła, Jaswojnie, Datnów, Surwiliszki, Krawkinów, Kroki, Puszołaty, Smilgie, Cytowiany, (6) Wierzbołów, parafie: Wierzbołów, Jurbork, Skirstymoń, Giełgudyszki, Władysławowo, Wielona, Średnik (Średniki), Wilkija, Sapieżyszki, Błogosławieństwo¹³. Rozwój organizacji dekanalnej spowodowany był szybkim w tym czasie wzrostem liczby kościołów. Przekładało się to na potrzebę usprawnienia administracji kościelnej oraz dostosowania jej terytorium pod względem geograficznym¹⁴.

Cztery lata po wysłaniu raportu ten sam biskup w 1752 r. podzielił diecezję na dziesięć dekanatów: wornieński (w efekcie przeprowadzonej reformy siedziba diecezja z Kroż została przeniesiona do Worni, a dekanat przemianowano z kroskiego na wornieński), janiski, krokowski, olsiadzki, retowski, szadowski, szydłowski, szkudzki, wieloński i wiekszniański¹⁵. Były to ostatnie zmiany struktury dekanalnej diecezji przed upadkiem państwa Obojga Narodów. Stan taki potwierdziły badania przeprowadzone przez prof. Stanisława Litaka. W 1772 r. diecezja składał się z 10 dekanatów, a ich siedziby znajdowały się dokładnie w tym samych miejscowościach¹⁶.

Stabilnego pod tym względem stanu biskupstwa ze stolicą w Worniach nie zmieniłaby planowana reforma

¹³ *Relationes status dioecesium...*, s. 316–337.

¹⁴ *Acta visitationum diecesis samogitiae (A.D. 1611–1651)*, L. Jovaiša (ed.), Vilnae 2011, s. XVI.

¹⁵ *Synodus Diaecesana Mednicensis, seu Samogitiae, sub auspiciis Illustrissimi, Excellentissimi, ac Reverend: Domini, Domini Antonii Dominici Comitis in Lohoyk et Bardyczow Tyszkiewicz Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Samogitiae, Equitis Albae Aquilae in Regno Poloniae etc. etc. etc. in Ecclesia sua Cathedrali Vornensi Anno Dni MDCCCLII. (1752) diebus 4. 5. et 6. 7bris celebrata, Vilnae 1752.*

¹⁶ S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 92, 322–327.

17 B. Kumor, *Projektowanie reorganizacji Kościoła w Rzeczypospolitej Obojga Narodów z 1790 roku* [w:] *Ecclesia Polonaisesis. Opuscula Mariano Banaszak peptuagenario dedicata*, F. Lenort, K. Lutyński (red.), Poznań 1998, s. 110–111.

18 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 261–651.

19 M. Hałaburda, *Szpitalce diecezji żmudzkiej na początku XIX stulecia*, „*Medycyna Nowożytna. Studia nad Kulturą Medyczną*”, 24 (2028), z. 2, s. 107; A. Prašmantaitė, *Žemaičių Vyskupas Juozapas Arnulfas Giedraitis*, Vilnius 2000, s. 103–105.

administracji kościelnej przygotowana pod koniec XVIII stulecia. Obradująca w 1790 r. w Warszawie pod przewodnictwem prymasa metropolity Michała Jerzego Poniatowskiego konferencja episkopatu łacińskiego opracowała projekt nowego rozgraniczenia diecezji Kościoła rzymskokatolickiego w I Rzeczypospolitej. Dokument nosił nazwę: „Podział diecezji obrządku łacińskiego”. Zawierał siedem punktów – postulatów dotyczących planów korekt granic poszczególnych diecezji. Został zredagowany w języku polskim i łacińskim. Sprawę diecezji żmudzkiej omawiał ostatni punkt. Podkreślono w nim krótko, że granice diecezji nie zostaną naruszone, a biskup żmudzki pozostanie nadal przy dotychczasowym stanie posiadania¹⁷.

Podobnie, zmiany w administracji Kościoła łacińskiego w Rosji wprowadzone za panowania Katarzyny II i Pawła I po 1795 r. nie miały wpływu na granice diecezji i nie wywierały potrzeby korekty sieci dekanalnej. Nadeszły one dopiero w 1801 r., kiedy na tronie biskupim w Worniach zasiadł biskup Józef Arnolf Giedroyć. Już na początku jego rządów odnotowujemy niewielką korektę w organizacji wewnątrzdiecezjalnej. Został zorganizowany wówczas jedenasty dekanat z siedzibą w Botokach (ok 1802 r.). Jego terytorium wydzielono z trzech dekanatów: Wornie (9 parafii i 3 filie), Retów (1 filia) i Szydłów (1 filia)¹⁸. Do czasu wybuchu powstania listopadowego liczba dekanatów nie uległa zmianie. Diecezja w 1830 r. nadal pozostawała podzielona na jedenaście dekanatów. Były to dekanaty: (1) Botoki, (2) Janiszki, (3) Kroki, (4) Olsiady, (5) Retów, (6) Szadów, (7) Szkudy, (8) Szydłów, (9) Wielona, (10) Wieksznie, (11) Wornie¹⁹.

Parafie i kościoły

Jak już wspomniano we wstępie do edycji źródłowej opublikowanej w poprzednim numerze pisma „*Textus et Studia*”, schematyzm diecezji żmudzkiej przygotowany

na 1831 r., nie posiadał pełnego katalogu kościołów i duchowieństwa. Jego zasadniczą część, obok standardowo zamieszczanych informacji (skład Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego w Petersburgu, skład wornieńskiej kapituły katedralnej, obsada urzędów konsystorskich, egzaminatorzy do święceń kapłańskich, personel seminarium duchownego w Worniach, spis dziekanów foralnych, spisy delegatów duchownych do różnego szczebla sądów i komisji, wykaz księży zmarłych) stanowił spis duchowieństwa diecezjalnego ułożony w porządku alfabetycznym. Zawierał on imię i nazwisko, stopień naukowy, wiek, liczbę lat posługi kapłańskiej, pełnioną funkcję wraz ze wskazaniem nazwy placówki oraz liczbą lat jej sprawowania²⁰. W takim układzie odtworzenie sieci parafialnej w interesującym na roku, możliwe było tylko w oparciu o zestawienie pełnionych funkcji. Dane tego rodzaju zawarte w schematyzmie uzupełniono o informacje odnalezione w protokołach wizytacyjnych z lat 1830 i 1831.

Biorąc pod uwagę dane zamieszczone w schematyzmie i informacje pozyskane z protokołów wizytacyjnych, pod koniec 1830 r. w diecezji żmudzkiej było 110 parafii. Przydział parafii do poszczególnych dekanatów przedstawiał się w następujący sposób:

I. DEKANAT WORNIE

1. Wornie, kościół parafialny pw. św. Aleksandra BM;
2. Janopol, kościół parafialny pw. św. Michała A.;
3. Ławków, kościół parafialny pw. Znalezienia Krzyża Św.;
4. Łukniki, kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych;
5. Powondeń, kościół parafialny pw. św. Anny;
6. Twery, kościół parafialny pw. Nawiedzenia NMP;
7. Użwenty, kościół parafialny pw. św. Marii Magdaleny;
8. Żorany, kościół parafialny pw. św. Stanisława BM.

²⁰ *Directorium horarum canonicarum et missarum juxta computum veteris calendarii pro dioecesi Samogitiensi in Annum D[omi]ni MDCCCXXXI...*, Vilane [1831], (nlb.).

II. DEKANAT BOTOKI

1. Botoki, kościół parafialny pw. św. Anny;
2. Gawry (Gaura), kościół parafialny pw. św. Michała A.;
3. Girdyszki, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela;
4. Kołtyniany, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela;
5. Niemokszty, kościół parafialny pw. Trójcy Św.;
6. Odachów, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela;
7. Pogromońcie, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP
8. Poszyle, kościół parafialny pw. św. Jerzego M.
9. Skawdwiły (Skaudwile), kościół parafialny pw. Krzyża Św.;
10. Stulgie, kościół parafialny pw. św. Mateusza Ap. i Ew.;
11. Szyłe, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP;
12. Taurogi, kościół parafialny pw. Trójcy Św.

III. DEKANAT JANISZKI

1. Janiszki, kościół parafialny pw. Trójcy Św. i Wniebowzięcia NMP;
2. Konstantynów, kościół parafialny pw. św. Józefa Ob.;
3. Kruki, kościół parafialny pw. św. Wawrzyńca M.;
4. Krupie, kościół parafialny pw. św. Anny;
5. Linków, kościół parafialny i zakonny karmelitów pw. Nawiedzenia NMP;
6. Poszwityń, kościół parafialny pw. Trójcy Św. i św. Michała A.;
7. Sałaty, kościół parafialny św. Józefa Oblubieńca i Najświętszej Maryi Panny;
8. Szawle, kościół parafialny pw. św. św. Piotra i Pawła AAP.

9. Szakinów, kościół parafialny pw. św. Michała A.;
10. Zamusze, kościół parafialny pw. św. Ałojzego Gonzagi;
11. Żagory Nowe, kościół parafialny pw. św. św. Piotra i Pawła AAp.;
12. Żagory Stare, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP i św. św. Piotra i Pawła AAp.

IV. DEKANAT KROKI

1. Kroki, kościół parafialny pw. św. Mateusza Ap.;
2. Bejsagoła, kościół parafialny pw. Trójcy Św. i św. Zygmunta;
3. Datnów, kościół parafialny i zakonny bernardynów pw. Matki Bożej Anielskiej;
4. Hrynkiszki, kościół parafialny pw. Nawiedzenia NMP;
5. Jaswojnie, kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych;
6. Kiejdany, kościół parafialny i zakonny karmelitów pw. św. Józefa;
7. Krakinów, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP;
8. Poszuszwie, kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych;
9. Surwiliszki, kościół parafialny pw. Znalezienia Krzyża Św.

V. DEKANAT OLSIADY

1. Olsiady, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP;
2. Gadonów, kościół parafialny pw. św. Joachima;
3. Gintyliszki, kościół parafialny pw. św. Mateusza Ap.;
4. Kalwaria (Żmudzka), kościół parafialny i zakonny dominikanów pw. Nawiedzenia NMP;
5. Kontowcie, kościół parafialny pw. św. Wawrzyńca;
6. Piķiele, kościół parafialny pw. Trójcy Św.;

7. Płotele, kościół parafialny pw. św. św. Piotra i Pawła AAp.
8. Siady, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP;
9. Telsze, kościół parafialny pw. Ducha Św.;
10. Tyrkszle, kościół parafialny pw. Trójcy Św.;
11. Żemelany, kościół parafialny pw. Zwiastowania NMP.

VI. DEKANAT RETÓW

1. Retów, kościół parafialny pw. św. Michała A. i św. Jerzego M.;
2. Andrzejów, kościół parafialny pw. św. Andrzeja Ap.;
3. Gorzdy, kościół parafialny pw. św. Michała A.;
4. Chwejdany, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP;
5. Kule, kościół parafialny pw. św. Stanisława BM.;
6. Nowe Miasto, kościół parafialny pw. św. Michała A.;
7. Pługiany, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela;
8. Tenenie, kościół parafialny pw. św. Barbary PM.;
9. Szweksznie, kościół parafialny pw. św. Jakuba Ap.;
10. Wewirzany, kościół parafialny pw. św. Mateusza Ap.;
11. Wojnuta, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela;
12. Żwingie, kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Św.

VII. DEKANAT SZADÓW

1. Szadów, kościół parafialny pw. Znalezienia Krzyża Św.;
2. Johaniszkiele, kościół parafialny pw. Trójcy Św.;
3. Kławany, kościół parafialny pw. Trójcy Św.;
4. Ligumy, kościół parafialny pw. Trójcy Św.;
5. Pokroje, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela;
6. Puszołaty, kościół parafialny pw. św. św. Piotra i Pawła AAp.;
7. Radziwiliszki, kościół parafialny pw. Najświętszej Marii Panny;

8. Rozalin, kościół parafialny pw. Imienia Maryi;
9. Smilgie, kościół parafialny pw. św. Jerzego M.;
10. Szawłany, kościół parafialny pw. św. Anny.

VIII. DEKANAT SZKUDY

1. Szkudy, kościół parafialny pw. Trójcy Św.;
2. Dorbiany, kościół parafialny pw. św. św. Piotra i Pawła AAp.;
3. Korciany, kościół parafialny pw. Zwiastowania NMP.;
4. Kretynga, kościół parafialny i zakonny bernardynów pw. Zwiastowania NMP i św. Franciszka z Asyżu;
5. Ławkożemy (Łaukożemy), kościół parafialny pw. św. Andrzeja Ap.;
6. Masiady, kościół parafialny pw. św. Michała A.;
7. Połąga, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP.;
8. Sałanty, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP.

IX. DEKANAT SZYDLÓW

1. Szydłów, kościół parafialny pw. Narodzenia NMP.;
2. Cytowiany, kościół parafialny i zakonny bernardynów pw. Matki Boskiej Anielskiej;
3. Kielmy, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP.;
4. Kroże, kościół parafialny pw. św. Michała A.;
5. Lale, kościół parafialny pw. św. św. Szymona i Judy Tadeusza AAp.;
6. Lidowiany, kościół parafialny pw. św. św. Piotra i Pawła AAp.;
7. Wajgów, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela;
8. Widukle, kościół parafialny pw. Znalezienia Krzyża Św.

X. DEKANAT WIEKSZNIE

1. Wieksznie, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela;
2. Krutowiany, kościół parafialny św. Jakuba Ap.;
3. Kurszany, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela;
4. Łążew, kościół parafialny pw. Trójcy Św.;
5. Okmiany, kościół parafialny pw. św. Anny;
6. Popielany, kościół parafialny pw. Zesłania Ducha Św.;
7. Rawdziany, kościół parafialny pw. św. Bartłomieja Ap.;
8. Szawkiany, kościół parafialny pw. Trójcy Św.;
9. Tryszki, kościół parafialny pw. Trójcy Św.

XI. DEKANAT WIELONA

1. Wielona, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP;
2. Betygoła, kościół parafialny pw. św. Mikołaja Bp.;
3. Butkiszki, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela;
4. Czekiszki, kościół parafialny pw. św. Jerzego M.;
5. Ejragoła, kościół parafialny pw. św. Michała A.;
6. Girtakoł, kościół parafialny pw. św. Jerzego M.;
7. Jurbork, kościół parafialny pw. Trójcy Św.;
8. Rosienie, kościół parafialny i zakonny dominikanów pw. Wniebowzięcia NMP;
9. Skirstymoń, kościół parafialny pw. św. Jerzego M.;
10. Szrednik (Średniki), kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela;
11. Wilkia, kościół parafialny pw. św. Jerzego M.

Ciekawie przedstawia się próba określenia relacji między rozwojem sieci dekanalnej i parafialnej. Zagadnienie to obrazuje poniższa tabela, ukazująca liczbę parafii w diecezji żmudzkiej w 1805 i 1830 r. z podziałem na dekanaty. Dodatkowo wyróżniono w niej podział parafii w poszczególnych dekanatach zarządzanych przez duchowieństwo diecezjalne i zakonne.

Tab. 1. Liczba parafii w dekanatach diecezji żmudzkiej w 1830 r.

Dekanat	Liczba parafii w roku					
	1805			1830		
	diecez.	zakon.	Razem	diecez.	zakon.	razem
Wornie	8		8	8		8
Botoki	12		12	12		12
Janiszki	11	1	12	11	1	12
Kroki	7	2	9	7	2	9
Olsiady	9	1	10	10	1	11
Retów	12		12	12		12
Szadów	10		10	10		10
Szkudy	6	1	7	7	1	8
Szydłów	7	1	8	7	1	8
Wiek-sz-nie	9		9	9		9
Wielona	10	1	11	10	1	11
Razem	101	7	108	103	7	110

Źródło: RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 1-498v; RGIA, f. 882, op. 12, dz. 3679, k. 1-419; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 1-539; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 1-227; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 239, k. 1-492; LVIA, f. 669-ap. 2, b. 242, k. 1-225; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 243, k. 1-438; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 247, k. 1-503v; *Directorium Horarum Canoniarum et Missarum Juxta Computum Veteris Kalendarii Pro Dioecesis Samogitiensi in Annum Domini MDCCCXXXI...*, Vilnae [1831], (nlb.).

Zestawienie pokazuje, że sieć kościołów parafialnych ukształtowana po reformie administracyjnej przeprowadzonej na początku rządów przez biskupa J. A. Giedroycia (lata 1801-1804) przetrwała bez większych zmian do lat 30. XIX wieku. Wpływ na taki stan rzeczy miała trwała i niezmienna struktura dekanalna diecezji. Jak już ustaliliśmy, nie ulegała ona większym przeobrażeniom. Do dziesięciu dekanatów z czasów diecezji przedrozbiorowej doszedł ok. 1802 r. jedenasty dekanat w Botokach. W 1805 oraz w 1830 r. w diecezji była prawie taka sama liczba parafii w 1805 r. – 108, w 1830 r. – 110. W badanych latach duchowieństwo diecezjalne zarządzało odpowiednio w 1805 r. 101 parafiami, duchowieństwo zakonne – 7. W 1830 r. pod opieką duchowieństwa

21 J. Bulak, *Rozwój sieci parafialnej w diecezji żmudzkiej (1772–1845)* [w:] 51. *Międzynarodowe Seminarium Kół Naukowych w Olsztynie. „Seminarium innowacyjnych rozwiązań w dobie pandemii”*, t. 2, *Aktualne problemy nauki badawczej: nauki społeczne i humanistyczne*, D. Ossowska-Salamonowicz, M. Giżyńska (red.), Poznań 2022, s. 130.

diecezjalnego pozostawały 103 okręgi parafialne, pod opieką zaś duchowieństwa zakonnego – 7. Po reformach bp. Giedroycia zakończonych w 1805 r., do wybuchu powstania listopadowego erygowano tylko dwie parafie. Pierwsza z nich powstała w 1817 r. w Gadonowie, będącym wcześniej filią kościoła w Siadach (dek. Olsiady). Druga, została powołana do życia około 1820 r. przy kościele w Ławkożemach pozostającym dotychczas filią parafii Dorbiany w dekanacie Szkudy²¹.

Życie religijne wiernych było skupione wokół świątyn posiadających różny charakter i rangę. Oprócz głównych kościołów danej parafii w diecezji funkcjonowały również kościoły filialne, kościoły klasztorne, kaplice parafialne, kaplice publiczne, kaplice prywatne (dworskie), kaplice klasztorne. Liczbę świątyn w diecezji żmudzkiej w 1830 r. przedstawia poniższa tabela.

Tab. 2. Liczba kościołów parafialnych i filialnych oraz kaplic zarządzanych przez duchowieństwo diecezjalne w diecezji żmudzkiej pod koniec 1830 r.

Dekanat	Kościół parafialne	Kościół filialne	Kaplice*	Razem
Wornie	8	5	1	14
Botoki	12	3	–	15
Janiszki	11	7	–	18
Kroki	7	5	–	12
Olsiady	10	12	2	24
Ratów	12	8	1	21
Szadów	10	4	1	15
Szkudy	7	7	1	15
Szydłów	7	5	1	13
Wieksznie	9	5	–	14
Wielona	10	6	2	18
Razem	103	67	9	179

* Kaplice parafialne, publiczne i prywatne.

Źródło: *Directorium Horarum Canoniarum et Missarum Juxta Computum Veteris Calendarii Pro Dioecesis Samogitiensi in Annum Domini MDCCCXXXI...*, Vilnae [1831], (nlb).

Schematyzm na 1831 r. odnotował funkcjonowanie 179 świątyń pozostających pod opieką duchowieństwa diecezjalnego. Z tej liczby kościołami parafialnymi było – 103, kościołami filialnymi – 67, kaplicami publicznymi – 9 (wśród nich kaplica szkolna przy gimnazjum w Krożach). W tym samym czasie obok świątyń diecezjalnych funkcjonowały kościoły należące do zakonów. Jak już zasygnalizowano, schematyzm z 1831 r. nie wymienia klasztorów i placówek zakonnych, nawet wtedy kiedy opiekowały się one parafią. Liczbę świątyń pozostających w zarządzie duchowieństwa zakonnego odtworzono na podstawie protokołów wizytacji, sporządzonych podczas lustracji przeprowadzonej w 1830 r. Przedstawia ją poniższa tabela.

Tab. 3. Liczba kościołów parafialnych i nieparafialnych oraz kaplic publicznych zarządzanych przez duchowieństwo zakonne w diecezji żytomierskiej pod koniec 1830 r.

Zakon	Kościół parafialny	Kościół nieparafialny	Kaplica	razem
Benedyktyni	–	1	–	1
Benedyktynki	–	1	–	1
Bernardyni	3	1	–	4
Dominikanie	2	–	–	2
Franciszkanie konw.	–	1	–	1
Karmelici	2	2	–	4
Katarzynki	–	1	–	1
Pijarzy	–	1	–	1
Razem	7	8	–	15

Źródło: RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 1–227; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 248, k. 1–217.

Pod koniec 1830 r. świątyń będących własnością zakonów męskich i żeńskich było łącznie 15 (zakony męskie – 13, zakony żeńskie – 2). Spośród nich status świątyni parafialnej posiadało 7 kościołów, pozostałe to kościoły nieparafialne, klasztorne. W sumie zgodnie

22 G. Błaszczuk, *Diecezja żmudzka...*, s. 200.

23 S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Lublin 2005, s. 162.

24 *Ibidem*, s. 162–166.

25 J. Bulak, *Ekonomiczne podstawy funkcjonowania kościołów parafialnych w diecezji żmudzkiej (telszewskiej) w latach 1795–1844*, Kraków 2023, s. 280–284.

26 Przykładowo kapelan przy kaplicy szpitalnej rochitów w Kęstajciach w schematyzmie z 1831 r. nazywany jest altarystą. Zob. *Directorium Horarum Canoniarum et Missarum Juxta Computum Veteris Kalendarii Pro Dioecesis Samogitiensi in Annum Domini MDCCCXXXI...*, Vilnae [1831] (nlb.). We wcześniejszych dokumentach kościelnych kaplica szpitalna pw. Pana Jezusa Antokolskiego w Kęstajciach była filią parafii w Olsiadach. Zob. LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 587, 644.

z informacjami scalonymi ze schematyzmu i protokołów wizytacyjnych pod koniec 1830 r. w diecezji żmudzkiej funkcjonowało 194 świątynie, w tym pod zarządem duchowieństwa parafialnego 179 i 15 pod opieką duchowieństwa zakonnego. Trzeba jednak podkreślić, że nie jest to pełny obraz. Liczba katolickich miejsc kultu była znacznie większa. W katalogu z 1831 r. nie odnotowano wszystkich kaplic publicznych. Pominięto, obok świątyń zakonnych, sporą liczbę kaplic prywatnych i przede wszystkim cmentarnych. Liczbę tę można odtworzyć na podstawie protokołów wizytacyjnych z 1830 r. Niemniej jednak zadanie to wykracza poza zakres niniejszej publikacji. Dodatkowo trzeba pamiętać, że przeprowadzone analizy byłyby obciążone dużym marginesem błędu. W diecezji żmudzkiej w omawianym okresie funkcjonowała spora liczba prebend związanych z ołtarzami, nazywanymi altariami. Fundacje tego rodzaju polegały na zbudowaniu w kościele odrębnego ołtarza i wyznaczenia uposażenia dla duchownego²². Na czele takiej fundacji stali altaryści – duchowni cieszący się dużą autonomią w stosunku do proboszczów, ale nie posiadający uprawnień duszpasterskich i wykonujący obowiązki nałożone na nich przez fundatorów oraz władze kościelne²³. Jak pokazały badania prof. Litaka przeprowadzone dla parafii w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w., altarie fundowano najczęściej przy kościołach w miastach. Wyjątkowo występowały one przy znacznie większych kościołach wiejskich. Dużą liczbę altarii posiadały zazwyczaj kościoły katedralne i kolegiackie²⁴. Na Żmudzi pod tym względem wytworzyła się specyficzna sytuacja. Altarie powstawały do końca czwartej dekady XIX w., przy kościołach różnej rangi, bez wyjątku w ośrodkach miejskich i wiejskich. Spotykamy je na terenie całej diecezji. Nierzadko ich uposażenie przewyższało uposażenie samodzielnej parafii²⁵. Często odrębne ołtarze fundowano przy kościołach filialnych. Czasami altariami nazywane były niewielkie samodzielne świątynie, najczęściej kaplice lub kaplice szpitalne²⁶. Ogólne w dokumentach

kościelnych w terminologii pod tym względem panuje pewna dowolność. Prawdopodobnie była ona uznawana i zależała od osoby sporządzającej dany dokument. Z tego też powodu jednoznaczna identyfikacja kościołów filialnych, kaplic i altarii natrafia na wiele trudności²⁷.

Niezależnie od zarysowanych problemów, schematyzm z 1831 r. wymienia 78 duchownych dzierżących altarie. Liczba altarii w poszczególnych dekanatach przedstawiała się następująco: (1) Wornie – 6; (2) Botoki – 2; (3) Janiszki – 6; (4) Kroki – 4; (5) Olsiady – 21; (6) Retów – 9; (7) Szadów – 7; (8) Szkudy – 12; (9) Szydłów – 5; (10) Wieksznie – 5; (11) Wielona – 1²⁸.

Zakony i klasztory

Istotnym uzupełnieniem sieci parafialnej były placówki zakonne. Odgrywały one ważną rolę nie tylko w duszpasterstwie, ale także życiu kulturalnym, gospodarczym, społecznym i oświatowym. Z powodu dość słabo rozwiniętej na Żmudzi sieci parafialnej i niewystarczającej liczby duchowieństwa diecezjalnego, obecność zakonów na tym terenie nabierała dodatkowej wartości. Podobnie jak w przypadku liczby świątyń pozostających pod opieką duchowieństwa zakonnego, stan klasztorów i domów zakonnych odtworzono w oparciu o wizytację przeprowadzoną w 1830 r. Stan ten przedstawiał się następująco:

BENEDYKTYNI

1. **Poszołtuń**, dek. Botoki, klasztor i kościół zakonny pw. Zwiastowania NMP;

BENEDYKTYNKI

1. **Kroże**, dek. Szydłów, klasztor i kościół zakonny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP;

²⁷ Z podobnymi trudnościami spotkał się Jan Bulak prowadząc badania nad ekonomicznymi podstawami funkcjonowania parafii w diecezji żmudzkiej. Zob. J. Bulak, *Ekonomiczne podstawy...*, s. 66.

²⁸ RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 1–498v; RGIA, f. 82-12-3679, k. 1–419; RGIA, 822-12-3680, k. 1–539; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 1–227; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 239, k. 1–492; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 242, k. 1–225; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 243, k. 1–438; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 247, k. 1–503v; *Directorium Horarum Canoniarum et Missarum Juxta Computum Veteris Kalendarii Pro Dioecesis Samogitien-si in Annum Domini MDCCCXXXI...*, Vilnae [1831], (nlb).

BERNARDYNI

1. **Cytowiany**, dek. Szydłów, klasztor i kościół parafialny pw. Matki Boskiej Anielskiej;
2. **Datnów**, dek. Kroki, klasztor i kościół parafialny pw. Matki Bożej Anielskiej;
3. **Kretynga**, dek. Szkudy, klasztor i kościół parafialny pw. Zwiastowania NMP i św. Franciszka z Asyżu;
4. **Telsze**, dek. Olsiady, klasztor i kościół zakonny pw. Antoniego z Padwy;

DOMINIKANIE

1. **Kalwaria Żmudzka**, dek. Olsiady, klasztor i kościół parafialny pw. Nawiedzenia NMP;
2. **Rosienie**, dek. Wielona, klasztor i kościół zakonny pw. Wniebowzięcia NMP;

FRANCISZKANIE

1. **Żoginie**, dek. Szydłów, klasztor i kościół zakonny pw. Antoniego Padewskiego;

KARMELICI

1. **Chwałojnie**, dek. Wornie, klasztor i kościół klasztorny pw. Matki Boskiej Szkaplerznej;
2. **Kiejdany**, dek. Kroki, klasztor i kościół parafialny pw. św. Józefa;
3. **Linków**, dek. Janiszki, klasztor i kościół parafialny pw. Nawiedzenia NMP;
4. **Rosienie**, dek. Wielona, klasztor i kościół zakonny pw. Józefa i św. Stanisław BM;

KATARZYNKI

1. **Kroki**, dek. Kroki, klasztor i kościół zakonny pw. Trójcy Przenajświętszej;

PIJARZY

1. **Rosienie**, dek. Wielona, klasztor i kościół zakonny pw. Najświętszej Panny Łaskawej.

W diecezji żmudzkiej w 1830 r. w sumie istniało 15 placówek zakonnych. Konwenty miało 6 zakonów męskich (bernardyni – cztery, karmelici trzewickowi – cztery, dominikanie – dwa, benedyktyni – jeden, franciszkanie – 1, pijarzy – 1) oraz dwa zakony żeńskie (benedyktynki – 1, katarzynki – 1).

Dodatkowo na terenie diecezji dwa szpitale w Kęstajciach i Worniach prowadzili Bracia Miłosierdzia od św. Rocha, nazywani rochitami. Założycielem wspólnoty był biskup wileński Konstanty Kazimierz Brzostowski, który w 1713 r. erygował w Wilnie szpital św. Rocha i oddał go pod opiekę powołanej przez siebie wspólnoty. Rochici kwestowali w diecezji, opiekowali się ofiarami epidemii oraz grzebali zmarłych (ofiary morowego powietrza). Oprócz trzech ślubów prostych, składali czwarty „ślub miłości w ratowaniu ubogich i powietrzem ruszonych”²⁹. Bracia Miłosierdzia od św. Rocha nie byli kapłanami, dlatego teże opieką duszpasterską nad chorymi i odprawianiem nabożeństw w kalicie szpitalnej zajmowali się kapłani świeccy zazwyczaj w randze prepozyta lub rektora szpitala³⁰.

Przed 1773 r. wśród zakonów diecezji żmudzkiej bardzo ważną rolę odgrywało Towarzystwo Jezusowe. Pojawienie się jezuitów na tym terenie było zasługą biskupa Melchiora Giedroycia. W 1607 r. wybudował im w Krożach tymczasową siedzibę oraz przekazał 2000 dukatów węgierskich zabezpieczonych na wsi Poszwityń na budowę kościoła. Najpierw w 1608 r. jezuita założyli w miasteczku misję. W 1615 r. została ona przekształcona w rezydencję. Dwa lata przed tym wydarzeniem, (1613 r.) książę Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, będący właścicielem miasta, przekazał jezuitom swój zamek z przeznaczeniem na kolegium wraz z dodatkowym

29 J. S. Pelczar, *Zarys dziejów miłosierdzia w Kościele katolickim*, Kraków 1916, s. 174.

30 M. Jakulis, *Rokitai: Santvarka ir veikla XVIII–XIX a. I pusėje*, „Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis“, 33 (2010), s. 67–71.

31 S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, *Kolegia i domy założone w pierwszej dobie rządów Zygmunta III*, 1588–1608, Kraków 1904, s. 1002–1005; A. Butrimas, K. Misius, *Kražių jėzuitų vienuolynas, bažnyčia ir kolegija* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 59–66; Ž. Nedzinskaitė, *Žemaičių vyskupai Pacai ir jų ryšiai su Kražių kolegija XVII a.*, „Kauno istorijos metraštis”, 20 (2022), p. 42–47; J. Liškevičienė, *Kražių bažnyčios statybos pradžia*, „Acta Academiae Artium Vilnensis”, 36 (2005), p. 33–3.

32 I. Buszyński, *Kroże. Ich przeszłość i stan obecny*, Wilno 1872, s. 31–35; A. Butrimas, K. Misius, *Kražių jėzuitų vienuolynas, bažnyčia ir kolegija* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 63–64; A. Krzepakowska, *Jezuici na tle przemian politycznych, społecznych, religijnych i kulturalnych na Litwie i Żmudzi w końcu XVI-go i pierwszej połowie XVII wieku*, „Saeculum Christianum”, 12/2 (2005), s. 68.

33 B. Balčiūnaitė, *Kražių jėzuitų kolegijos mokytojų bendruomenė 1616–1773 metais : mokytojavimo patirtis jėzuitų biografijose*, „Senoji Lietuvos literatūra” 44 (2017), p. 75–82; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, L. Grzebień (opr.), Kraków 2004, s. 332.

placem na jego rozbudowę. Po śmierci w 1609 r. bp. Melchiora Giedroycia, dalsze plany wobec jezuitów w Krożach kontynuował jego następca na stolicy w Worniach biskup Mikołaj Pac. W 1616 r. dzięki staraniom superiora Jana Jamiołkowskiego na placu tym dobudowano do zamku skrzydło i urządzono gmach szkolny. Dwa lata później w Krożach erygowano kolegium (sierpień 1618). Zostało ono uposażone przez hetmana Jana Karola Chodkiewicza, który w 1620 r. rozpoczął budowę kościoła pw. Wniebowzięcia NMP (kamień węgielny poświęcił 2 maja 1621 r. biskup żmudzki Stanisław Kiszka). Początkowo jezuita korzystali z kościoła parafialnego, później z tymczasowej kaplicy drewnianej. W końcu w 1689 r. przenieśli się do nowej świątyni, konsekrowanej w tym roku przez biskupa Kazimierza Paca³¹. Kościół uchodził za jeden z najwspanialszych obiektów sakralnych Żmudzi. Zdobiły go piękne polichromia i obrazy. Wysokie sklepienie budowli spoczywało na dwunastu filarach, a przy każdym z filarów znajdował się bogato zdobiony ołtarz. W ołtarzu głównym zaś umieszczony był obraz sprowadzony z Rzymu pędzla Leonarda da Vinci „Wniebowzięcie”. Jezuita wybudowali także okazały budynek kolegium. Od samego początku placówka należąca do prowincji litewskiej, szybko stała się centrum życia religijnego, naukowego i kulturalnego promieniującego na całą Żmudź³². Szkoły otwarte w 1616 r. posiadały klasy do poetyki, od 1638 r. retoryki dla studentów świeckich. Okresowo wykładano tutaj również retorykę dla kleryków jezuita. W Krożach przez długi czas funkcjonowało również seminarium diecezjalne żmudzkie, nad którym zarząd sprawowali ojcowie jezuita³³.

Do kolegium w Krożach należały misje w Worniach, Żydykach, Bortkiszkach, Sawityczkach (Sowityczki) i Litowianach. Stała misją w stolicy diecezji, wraz z domem i drewnianą kaplicą założył w 1623 r. biskup Stanisław Kiszka. Znacznie wcześniej, bo już od 1607 r. biskup Melchior Giedroyc powierzył jezuitom zarząd nad założonym wówczas seminarium diecezjalnym w Worniach.

Seminarium na przestrzeni dziejów przechodziło wloty i upadki. Opiekę nad nim utrudniały spory z kapitułą żmudzka. W 1620 r. biskup Mikołaj Pac przeniósł seminarium do Kroź. W latach 1623–1629 na żądanie kapituły seminarium znowu mieściło się w Worniach. Od 1629 r. ponownie powróciło do Kroź. W 1742 r. seminarium wróciło do stolicy diecezji i a jego prowadzenie odebrano dotychczasowym opiekunom i przekazano pijarom. W 1762 r. jezuita ponownie przejęli zarząd na zakładem i prowadzili je w Worniach do kasaty zakonu³⁴.

Misja wornieńska w 1762 r. przekształcona została w rezydencję. Mieszkało w niej od dwóch do czterech jezuitów. Jeden z nich zazwyczaj był teologiem nadwornym przy biskupie, egzaminatorem duchowieństwa diecezjalnego i kaznodzieją katedralnym głoszącym kazania w języku żmudzki. Drugi natomiast był kaznodzieją katedralnym, mówiącym kazania po polsku. Pozostali pracowali na misjach ludowych³⁵.

Kolejna stała misja na obszarze diecezji żmudzkiej znajdowała się Żydykach, miasteczku jezuickim w powiecie telszewskim. W 1636 r. jezuita wybudowali drewnianą kaplicę, a w latach 1644–1647 drewniany kościół pw. NMP, przy którym działała stacja misyjna. Pracowało w niej najczęściej dwóch misjonarzy. W 1659 r. wieś została spalona przez wojska szwedzkie. W 1691 r. zakonnicy wybudowali nowy kościół murowany, będący filią parafii Pikiele³⁶. W 1771 r. jezuita przyjęli dwie kolejne misje w Bortkiszkach, majątku należącym do Sawrymowiczów w powiecie kowieńskim i w Litowianach będących własnością Abramowiczów w powiecie rosieńskim. Obie wymienione misje obsługiwał misjonarz dojeżdżający z Worn³⁷.

Drugie kolegium jezuickie w Poszawszu na Żmudzi ufundował i uposażył w 1654 r. Stanisław Bejnart podskarbi Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dodatkowo ofiarował swój dwór, w którym po przerobieniu urządzono kościół i rezydencję. W 1655 r. staraniem superiora Jana Odachowskiego otworzono przy nowej fundacji szkoły niższe. Działalność placówki przerwał potop szwedzki

34 L. A. Jucewicz, *Wspomnienia Żmudzi*, Wilno 1842, s. 169–177; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*, s. 332; L. Piechnik, *Jezuickie seminaria diecezjalne w Polsce (1564–1773)*, „Collectanea Theologica”, 46/4 (1976), s. 47.

35 S. Załęski, *Jezuici w Polsce, w skróceniu 5 tomów w jednym, z dwoma mapami*, Kraków 1908, s. 196; S. Załęski, *Jezuici w Polsce...*, t. 4, cz. 2, s. 1010–1011.

36 *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*, s. 804; S. Załęski, *Jezuici w Polsce...*, t. 4, cz. 2, s. 1011.

37 S. Załęski, *Jezuici w Polsce, w skróceniu...*, s. 196.

38 *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*, 532-533; S. Šimaitis, *Pašiaušės jėzuitų kolegija* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė, Vilnius 2008, p. 197-207; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 4, *Kolegia i domy założone za królów Jana Kazimierza, Michała, Jana III, obydwóch Sasów i Stanisława Augusta*, Kraków t. 4, cz. 4, Kraków 1905, s. 1497-1501.

39 S. Załęski, *Jezuici w Polsce...*, t. 4, cz. 4, s. 1501.

i zniszczenie zabudowań w wyniku pożaru wzniesionego przez uderzenie pioruna (1656). Po odbudowaniu zabudowań i kościoła ponownie wznowiono działalność szkół. W 1658 r. rezydencja, decyzją generała zakonu została podniesiona do rangi kolegium. Fundację zatwierdziła konstytucja sejmu z 1659 r. Kościół odbudowany po pożarze z 1656 r. ponownie zniszczył pożar w 1666 r. Nowy drewniany wybudowany bardzo szybko, został zastąpiony kościołem murowanym budowanym etapami w latach 1686-1688, 1695-1708, 1738-1766. Połowę kościoła pw. św. Stanisława BM oddano do użytku w 1741 r., a drugą w 1759 r. Szkoła otwarta w 1655 r. posiadała klasy gramatyki. W 1676 r. szkołę powiększono o klasy poetyki, a w 1686 o klasy retoryki. Przez cały okres swojego istnienia do kolegium uczęszczała młodzież z Kurlandii i Żmudzi. W latach 1676-1678 prowadzono tutaj kurs teologii moralnej dla kleryków seminarium diecezjalnego diecezji żmudzkiej. W latach zaś 1685-1686, 1699-1700, 1704-1705 taki same kursy prowadzono dla kleryków jezuitskich³⁸.

Zależną od kolegium w Poszawszu była stała misja w Szadowie. Już od 1689 r. jeden z poszawskich jezuitów dojeżdżał do stolicy starostwa szadowskiego w charakterze misjonarza. W 1705 r. otwarto w miasteczku dom misyjny dla czterech księży i kleryka uczącego w szkołach misyjny oraz szkołę. Szkołę zamknięto w 1707 r. Trzy lata później (1710 r.) ten sam los spotkał placówkę misyjną. Od tej chwili jeden lub dwóch misjonarzy przybywających z Poszawsza obsługiwało kościół w Szadowie. W 1748 r. misję wskrzeszono. Działalność wznowiła również szkoła, którą ponownie zamknięto w 1757 r. W 1761 r. pożar zniszczył dom misyjny. Odbudowany w roku następnym, służył jezuitom do 1769 r. W tym roku misja w Szadowie, z niewyjaśnionych przyczyn, została rozwiązana. Stacje misyjne z niewielkimi kościółkami w latach 1738-1746 funkcjonowały także w dobrach należących do kolegium w Lewkiszkach, Ejropie (Europa) i Giejszyszkach³⁹.

KATALOG KOŚCIOŁÓW, KLASZTORÓW I KAPLIC

ALEKSANDRIA

Początkowo wieś nosiła nazwę Trokiny. Pierwszą drewnianą kaplicę wystawił tutaj biskup żmudzki Aleksander Kazimierz Sapięha (1660-1667). Według tradycji historycznej nazwę przemianowano na Aleksandria na cześć biskupa, właściciela dóbr szkudzkich. Nową drewnianą kaplicę filialną pw. Podwyższenia Krzyża Św. na terenie parafii Szkudy, wybudowano w dobrach Eustachego Sapięhy w 1778 r., z fundacji Franciszka Sapięhy i staraniem mieszkańców. W 1797 r. została ona uposażona. W 1804 r. kaplicę wyremontowano dzięki inicjatywie proboszcza oraz na koszt wiernych. W 1830 r. dach świątyni wymagał pilnej naprawy⁴⁰.

ANDRZEJEWO (ANDRZEJÓW)

Kościół parafialny p.w. św. Andrzeja Ap., drewniany niskim fundamencie z kamienia, wybudowany w 1780 z fundacji rotmistrza powiatu retowskiego Andrzeja Rodziewiczza, uposażony w 1784 r. przez ciwunów gondeńskich Wiktora i Agnieszkę z Rodziewiczów Jarudów. W tym samym roku została erygowana parafia. Konsekrowany 30 maja 1787 r. przez biskupa sufragana Tadeusza Józefa Bukatego, biskupa żmudzkiego. W 1830 r. pozostawał w dobrym stanie⁴¹.

BEJSAGOŁA

Pierwszy kościół drewniany pw. Trójcy Przenajświętszej i św. Zygmunta ufundował król Zygmunt I Stary 1539 r. Parafię erygował w tym samym roku Wacław Wierzbicki, biskup żmudzki. Drugi kościół drewniany wybudowany w 1634 r. nakładem Stanisława Radziwiłła,

⁴⁰ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 377-378, 308; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 45, 46; *Aleksandrijos Nukryžiutojo Jėzaus bažnyčios istorija*, <https://skudoparapija.lt/aleksandrijos-nukryziutojo-jezaus-parapija>, (data dostępu: 12 marca 2024 r.); *Aleksandrija*, <https://www.skouds.lt/lt/heraldika/73-aleksandrija>, (data dostępu: 12 marca 2024 r.); V. Juzumas, *Žemaičių vyskupijos aprašymas*, Varniai 2013, s. 402; W. Juzumowicz, *Miedniki albo opisanie dawnej Dyecezyi Miednickiej albo Żmudzkiej z dodatkiem różnych wiadomości*, [B.m.] 1899 s. 519 (rękopis w Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim).

⁴¹ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 539-540v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 458, 459-459v; M. Jučas, *Lietuvos parapijos XV-XVIII a.*, Vilnius 2007, p. 83; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 805-806; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 137-138; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, F. Sulimierski (red.), t. 1, Warszawa 1880, s. 36 (dalej: SGKP).

42 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 325v–327, 333; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 10–10v; *Codex Medicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 1, P. Jatulis (coll.), Romae 1984, s. 286–287; S. Czarski, *Opis Żmudzkiej Dyecezyi (z trzema mapkami)*, Wilno 1830, s. 65; M. Jučas, *Senoji Baisogalos parapija* [w:] *Baisogala*, J. Linkevičius (red.), Vilnius 2009, s. 130–135; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 451–455; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 19–23.

43 RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 216; S. Czarski, *op.cit.*, s. 32; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 365–366; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 470; D. Klajumienė, *Beržoro bažnyčios ir kapinių koplyčios altoriai* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*. t. 3, *Plateliai, Beržoras, Gintališkė, Šateikiai, Žem. Kalvarija, Gegrėnai*, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, p. 51–56; P. Šverebas, *Beržoro bažnyčios varpinė ir varpai* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*. t. 3, *Plateliai, Beržoras, Gintališkė, Šateikiai, Žem. Kalvarija, Gegrėnai*, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, p. 74.

kanclerza litewskiego, spłonął wraz z plebanią 8 maja 1774 r. Budowę trzeciego drewnianego kościoła na kamiennym fundamencie rozpoczęto w 1781 r. dzięki staraniom ks. proboszcza Górnickiego. Budowę zakończył w 1784 r. kolejny proboszcz ks. Jan Szymkiewicz przy pomocy finansowej parafian. Kościół w 1830 r. wymagał przeprowadzenia natychmiastowych prac remontowych. Przy kościele była altaria, prawom której obsadzania posiadali biskupi żmudzcy⁴².

BERŻORY (BERŻORA)

Pierwotna drewniana kaplica cmentarna pw. św. Jana Nepomucena, na terenie parafii Płotele, została przeniesiona ze środka cmentarza na jego brzeg w 1746 r. Nastąpiło to w czasie budowy nowej większej drewnianej świątyni wystawionej staraniem proboszcza z Płotel ks. Józefa Wojtkiewicza. Kolejną kaplicę drewnianą pw. św. Stanisława BM wybudowano w 1812 r., z fundacji Michała Strawińskiego, kanonika żmudzkiego, proboszcza płotelskiego. W 1830 r. była w dobrym stanie. W kościele znajdowała się altaria ufundowana w 1812 r. przez ks. Kazimierza Staniewicza⁴³.

BETYGOŁA

Kościół w Betygole był jednym z pierwszych na Żmudzi. Został założony w 1416 r. zaraz po wprowadzeniu chrześcijaństwa na tych ziemiach przez króla Władysława Jagiełłę i Wielkiego Księcia Litewskiego Witolda. Nie wiadomo czy kościół został spalony podczas nawrotu pogaństwa w 1418 r. Nie znamy też jego pierwotnego uposażenia. Wiemy, że jego fundusz w kolejnych latach powiększyli: biskup Maciej z Topoli (Maciej II) w 1464 r., króla Zygmunt I Stary w 1516 r., ciwun pojurski Mikołaj Wołczkiewicz w 1524 r., proboszcz parafii Bejtagoła ks. Skirwojn za aprobatą króla Władysława IV w 1638 r. Drugi kościół w miasteczku pw. św. Mikołaja, z drewna

modrzewiowego, na kamiennym fundamencie, wzniesiono za rządów w diecezji biskupa Jerzego Tyszkiewicza (1633–1649), staraniem wspomnianego ks. Skirwojna. W 1830 r. w dokumentach kościelnych notowany był jako „stary”. Przy kościele była jedna altaria, której obsada zależała od biskupów żmudzkich⁴⁴.

BOLSIE

Nie znamy fundatora i dokładnej daty wybudowania pierwszego kościoła w miasteczku. Z dużym prawdopodobieństwem mógł on zostać wzniesiony w drugiej połowie XVI w., być może ze środków starosty chwejdańskiego Wojny. Pierwsze księgi metrykalne przy tym kościele rozpoczynają się od 1672 r. Nowy kościół drewniany pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, ufundował w 1688 r. starosta chwejdański Jan Wołłowicz. Jego fundusze pomnożył w 1705 r. Marian Dowgiełło. W 1830 r. kościół był filią na leżącą do parafii Szytle⁴⁵.

BOTOKI

Pierwotny kościół wybudowany i uposażony w 1509 r. przez starostę żmudzkiego i kasztelana trockiego Stanisława Kieżgajło, podczas reformacji został zamieniony na zbór kalwiński. W ręce katolików powrócił dopiero za rządów bp. Melchiora Giedroycia (1576–1609). W spisie kościołów biskupa Kazimierza Pana sporządzonym w 1613 r. notowany był jako zupełnie zrujnowany. Odbudowany w 1614 r. przez kasztelana żmudzkiego i starostę botockiego Jana Szemiota, wykonawcę woli fundatora króla Zygmunta III. Fundację pomnożył król Władysław IV przywilejem z 1 czerwca 1647 r. Kościół konsekrował pw. św. Anny w 1699 r. biskup żmudzki Jan Hieronim Kryszpin-Kirszensztein. Kolejny nowy kościół drewniany na podmurowaniu kamiennym wybudowany w 1764 r. dzięki staraniom proboszcza ks. Niementowskiego i na koszt parafian, przeszedł gruntowny remont w 1802 r.

44 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 311–313v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 242, 243v; S. Czernski, *op.cit.*, s. 73; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 933–935–937; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 2–4.

45 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 498–499v, 518; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 392; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 846–847; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 185–187;

46 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 507–508v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 290–290v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 713–714; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 20–21; P. Paknys, *Batakių Šv. Onos bažnyčia [w:] Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2007, p. 212–213.

47 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 380, 383–384; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 100–100v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 283–284; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 366.

48 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 308v–309; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 223; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 953, 955–956; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 26–28.

W 1830 r. był ponownie w złym, stanie. Potrzebne było przeprowadzenia natychmiastowych napraw (fundament, ściany dach)⁴⁶.

BUDRY

Kościół filialny pw. Podwyższenia Świętego Krzyża, na terenie parafii Korciany, drewniany, wybudowany w 1753 r. staraniem ks. Moszyńskiego, prałata żmudzkiego i proboszcza korciańskiego oraz na koszt parafian. W 1830 r. w dobrym stanie. Dotąd niekonsekwany, tylko poświęcony⁴⁷.

BUTKISZKI

Pierwszy kościół należący wówczas do parafii Ejragoła zbudowali około 1506 r. okoliczni mieszkańcy. Początkowo nie było przy nim stałego kapłana. Dopiero kiedy w 1539 r. powstała samodzielna parafia zamieszkał tutaj proboszcz. Usunięty w czasie reformacji, w 1613 r. powrócił. W 1617 r. w efekcie procesu sądowego udało się odzyskać część dóbr należące do parafii. Całość odzyskano po procesach z 1663 r. i 1665 r. Nie wiemy kiedy i ile wybudowano kościołów w miasteczku na Dubissą w późniejszym czasie. Podobnie nie wiadomo kto był ich fundatorem. Wiadomo jedynie, że kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela, drewniany, na kamiennym fundamencie w 1830 r. notowano w dokumentach kościelnych jako stary⁴⁸.

CHWAŁOJNIE (KARMELICI TRZEWICZKOWI)

W 1740 r. Jan Adamkowicz, ciwun gondyński wybudował w miejscowości kaplicę. Nabożeństwa przy niej odprawiali w miarę pojawiających się potrzeb karmelici trzewickowi. Dziesięć lat później ten sam fundator, 21 maja 1750 r. ufundował klasztor (według innych źródeł

15 sierpnia 1750 r.). Zabudowania klasztorne wzniesiono w pobliżu kaplicy. W 1827 r. zakończono budowę nowego murowanego kościoła pw. Matki Boskiej Szkaplerznej, wykorzystując fragmenty starej kaplicy i klasztoru. Prace prowadzono ze środków zakonu. W 1816 r. wzniesiono nowy drewniany klasztor w kształcie litery L. Od 1817 r. przy klasztorze działała szkoła powiatowa przeniesiona z Kroź⁴⁹.

CHWEJDANY

Pierwotny kościół stanął w 1569 r. w miejscowości nazywanej wówczas Kwiedana jako kościół dworski. Fundację powiększył król Zygmunt III przywilejem z 5 lutego 1609 r. W 1702 r. kościół spłonął. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy był to pierwszy czy drugi kościół z kolei. Rok później (1703) wzniesiono nowy kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, z fundacji Dominika Wołłowicza, referendarza WKL i starosty chwejdańskiego. Była to świątynia drewniana na niskim fundamencie z kamienia, którą konsekrował 30 września 1705 r. biskup żmudzki Jan Hieronim Kriszpin Kirszensztejn. Przed 1830 r. przeszła gruntowny remont staraniem ks. Antoniego Willimowicza i przy pomocy parafian⁵⁰.

CYTOWIANY (BERNARDYNI)

Murowany kościół p.w. Matki Boskiej Anielskiej oraz murowany klasztor bernardynów ufundował ok. 1614 r. Andrzej Wołłowicz, chorąży litewski, wraz z małżonką Katarzyną z Gosławskich, za zgodą biskupa żmudzkiego Mikołaja Paca. Po śmierci fundatora budowę kontynuował jego rodzony brat Hieronim Wołłowicz, podkanczerzy litewski i starosta żmudzki, który odziedziczył po bracie dobra cytowiańskie. Przyjęcie fundacji przez zakon nastąpiło w maja 1614 r. podczas kapituły prowincjonalnej w Wilnie. Wykończenie kościoła i prace nad wystrojem jego wnętrza trwały jeszcze do połowy lat 30.

49 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 272, 276; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 110–131v; G. Błaszczuk, *Fundacje i fundatorów klasztorów...*, s. 144; M. Paknys, *Kolainių Svč. Mergelės Marijos Karmelio kalno Karalienės bažnyčia ir karmelitų vienuolynas* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 51–54; SGKP, t. 1, s. 658–659.

50 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 522–524v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 428–429v; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 1, P. Jatulis (coll.), Romae 1984, s. 622–624; M. Baužienė, *Kas ir kada suprojektavo Kvėdarnos bažnyčią?*, „Žemaičių žemė”, 2010, nr 3, p. 74; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 725–729; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 36–41.

51 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 606–610, 621; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 98–109; K. Grudziński, *Cytowiany [w:] Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, H. Wyczawski (red.), Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 42–44; D. Klajumienė, *Tytuvėnų bernardinų bažnyčia ir vienuolynas*, Vilnius 2006, s. 37–42; D. Klajumienė, *Tytuvėnų Angelų Šv. Mergelės Marijos bažnyčia ir bernardinų vienuolynas [w:] Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 247–252.

XVII stulecia. Po ich zakończeniu, 1 września 1635 r. biskup żmudzki Jerzy Tyszkiewicz konsekrował świątynię. Znacznie wcześniej, bo 13 lutego 1622 r. biskup żmudzki Stanisław Kiszka zezwolił bernardynom na głoszenie Słowa Bożego i sprawowania sakramentów na terenie całej diecezji. Przydzielenie klasztorowi parafii nastąpiło w 1639 r. Obejmowała ona miasteczko wraz z okolicznymi wsiami. Liczyła ok. 5000 wiernych. W klasztorze funkcjonowała część studium teologicznego prowincji litewskiej. Mieściła się tutaj także, powstała w 1802 r. szkoła elementarna. W 1829 r. nauki pobierało w niej 67 uczniów. Początkowo kościół nosił cechy gotyku i renesansu. W latach 1759–1783 został przebudowany w stylu barokowym. Była to świątynia trójnawowa, pokryta dachówką. Po obu stronach fasady wznosiły się wieże nakryte hełmami z blachy. W podziemiach pochowani byli członkowie rodu Wołłowiczów i Olenzkich. W kościele znajdowała się łaskami słynąca drewniana figura Matki Boskiej, którą ofiarowali do wybudowanej przez siebie świątyni fundatorowie. Do kościoła przylegał budynek klasztoru (w stylu renesansowym z elementami gotyku). Zarówno kościół jak i zabudowania klasztorne w 1830 r. był w dobrym stanie i nie wymagały remontów⁵¹.

CZEKISZKI

Pierwotny kościół pw. Jerzego M., wybudowano w 1617 r. z fundacji dziedzica jednej z części Czekiszek Jerzego Mackiewicza. Ten sam fundator w 1623 r. powiększył uposażenie fundacji. W tym samym roku przy kościele, decyzją biskupa Stanisława Kiszki, została erygowana samodzielna parafia. W 1644 r. zakończono budowę nowego kościoła murowanego pw. Trójcy Przenajświętszej wzniesionego ze środków Jerzego Mackiewicza oraz przy pomocy proboszcza ks. Macuka (Maczuka) i parafian. Kościół częściowo zniszczony przez pożar jaki wybuchł w miasteczku 14 sierpnia 1799 r., został częściowo wyremontowany w 1821 r. dzięki staraniom ówczesnego

proboszcza ks. Bonawentury Michniewicza i przy pomocy wiernych⁵².

CZERWONY DWÓR

Drewnianą kaplicę w Czerwonym Dworze wybudowano w 1785 r. z fundacji hrabiego Józefa Zabiełło. Od 1795 r. była ona filią parafii Wilkia. Zarówno Zabiełłowie i po nich Tyszkiewiczowie utrzymywali kapłana we dworze, który odprawiał nabożeństwa w dni powszednie. W 1830 r. świątynia występuje w dokumentach kościelnych jako kapelania na terenie parafii wilkijskiej⁵³.

DATNÓW (BERNARDYNI)

Bernardyni w Datnowie osiedlili się za zgodą biskupa żmudzkiego Jana Władysława Krzyszpina-Wirszenszteina w 1701 r. Przejęli wówczas pod opiekę stary drewniany kościół pw. św. Jana Chrzciciela. Inicjatorem ich sprowadzenia byli Jan Władysław Brzostowski, referendarz litewski i jego żona Konstancja z Mleczków (akt fundacji 16 sierpnia 1701 r.). Uroczyste wprowadzenie zakonników, którym powierzono jednocześnie parafię odbyło się 29 września 1701 r. W 1703 r. fundatorzy wybudowali drewniany klasztor, w kształcie kwadratu z wirydarzem po środku. W 1773 r. rozpoczęto budowę nowego murowanego kościoła i klasztoru. Budowę barokowej świątyni parafialnej pw. Matki Bożej Anielskiej oraz dwupiętrowego budynku klasztornego zakończono w 1810 r. Prace prowadzono ze środków zakonu i ofiar darczyńców. Kościół konsekrował 4 października 1819 r. ksiądz biskup sufragan Szymon Michał Giedroyc. W kościele znajdował się łaskami słynący obraz Matki Boskiej. Został tutaj przeniesiony i umieszczony w głównym ołtarzu z kaplicy dworskiej Brzostowskich. W 1830 r. kościół i zabudowania klasztorne pozostawały w dobrym stanie⁵⁴.

52 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 307v–308; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 210; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 957, 959–960; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 30–32.

53 V. Juzumas, *op.cit.*, s. 999–1000; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 82–83; U. Ražinskaitė, *Raudondvario senosios kapinės XVIII a. pabaigoje – XX a. 1-ojoje pusėje: paveldo aspektai*, „Kau-no istorijos metraštis”, 2021/19, p. 200.

54 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 597–599v, 601; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 89–90; G. Błaszczyk, *Fundacje i fundatorzy klasztorów diecezji żmudzkiej w XVII i XVIII wieku*, „Lituano-Slavica Posnaniensia Studia Historica”, 1 (1985), s. 144; A. Giniūnienė, *Dotnuvos Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai bažnyčios tapybos kūriniai*, „Menotyra”, t. 25 (2018), nr. 1, p. 13–14; K. Grudziński, *Datnów [w:] Klasztorzy bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, H. Wyczawski (red.), Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 44–47.

55 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 549v–550; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 455–455v; A. Aleksandravičiūtė, *Duktė Naumiesčio bažnyčios*, „Menotyra”, 36 (2004), nr. 3 (36), p. 26–32; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 803; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 135–136.

56 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 380, 402; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 159–159v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 217–218; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 277–278; B. Kviklys, *Lietuvos bažnyčios*, t. 1, *Telšių vyskupija*, Chicago 1980, s. 109; SGKP, t. 2, s. 122.

DEGUCIE

Kościół filialny na terenie parafii Nowe Miasto, pw. Trójcy Świętej, drewniany na podmurowaniu kamiennym, wybudowany w 1760 r. Niektórzy badacze zbudowanie kościoła datują na 1735 r. i 1757 r. Do 1763 r. trwało dekorowanie świątyni. W 1775 r. fundację Tadeusz Billewicz, starosta wojnucki i kasztelan mścisławski. W 1812 r. kościół został pokryty nowym dachem z gontu. W 1830 r. wymagał remontu ścian i ponownej naprawy dachu⁵⁵.

DEMBOWO

Kaplicę filialną pw. Opatrzności Bożej na terenie parafii Śmilgie, pierwotnie drewnianą, wybudowaną w 1804 r. na miejscowym cmentarzu z fundacji Dionizego Gosztowta i jego małżonki Katarzyny z Wojtkiewiczów, w 1822 r. zniszczył pożar. Po tym wydarzeniu, Ci sami fundatorzy w 1825 r. postawili, w tym samym miejscu, nowy kościół murowany z kamienia, poświęcony 25 października 1825 r. przez ks. Benedykta Śmigielskiego.

RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 448–448v; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 58–59; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 677–678.

DORBIANY

Pierwszy kościół drewniany wybudowali w 1620 r. (w innych źródłach 1630 r.) na miejscowym cmentarzu włościanie. Kolejny kościół drewniany wzniesiono około 1730 r. Parafię erygował w 1739 r. Antoni Tyszkiewicz, biskup żmudzki. Kościół parafialny pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła, drewniany, postawiono w 1759 r. z funduszu dóbr koronnych. W 1782 r. wybudowano kolejny kościół drewniany, na koszt Mirbacha starosty połongowskiego oraz przy pomocy parafian. W 1811 r. został on gruntownie wyremontowany. W 1830 r. kościół wymagał kolejnych napraw⁵⁶.

DOWIATÓW

Pierwszą kaplicę w dobrach Pałeczki (Palczki) na miejscowym cmentarzu wzniesiono z fundacji ks. Marcin Brużewicz. Około 1780 r. majątek nabyła rodzina Dowiattów i zmieniła jego nazwę na Dowiattów (Dowiattowo). W 1791 r. sędzia grodzki księstwa żmudzkiego Jerzy Dowiatt ufundował drewniany kościół pw. Najświętszego Serca Maryi Panny. Był on filią kościoła parafialnego w Szawlanach. W 1830 r. świątynia pozostawała w złym stanie technicznym i wymagała przeprowadzenia gruntownego remontu⁵⁷.

DYTKIEMIE (DYTKIEMY)

Kościół filialny na terenie parafii Żwingie, drewniany pw. Aniołów Stróżów, Najświętszego Sakramentu i św. Piotra i Pawła Apostołów na niskim fundamencie, wybudowany w 1796 r. z fundacji dziedzica Dykiemia i pisarza ziemskiego szawelskiego Ignacego Dowiatta. Następca fundatora Mateusz Dowiatt w 1809 r. ufundował przy kościele altarię. Przed 1830 r. kościół został pokryty nowym dachem ze środków Michała Janikowicza i innych darczyńców. Przy kościele stała drewniana, dwukondygnacyjna dzwonnica z zawieszonymi dwoma dzwonami⁵⁸.

EJGIRDZIE

Pierwszą kaplicę drewnianą we wsi wystawili w 1730 r. na cmentarzu grzebalnym parafianie. Z powodu braku funduszy, przez długi czas nie było przy niej stałego kapłana. Dopiero około 1750 r. kaplica została podniesiona do rangi filii parafii Telsze i od tego czasu miała stałego filialistę. Nowy kościół filialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, drewniany na podmurowaniu, wybudowano w 1797 r. dzięki staraniom ks. Antoniego Grabowskiego, filialisty oraz na koszt parafian, nie konsekrowany, jedynie poświęcony. W 1821 r. przykryty nowym dachem.

57 RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 496–496v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 593–594; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 199–200.

58 RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 411; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 827–828; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 160; P. Šverebas, *Buvusio Šilalės valsčiaus bažnyčių varpai ir varpinės* [w:] *Šilalės valsčius*, E. Vidmantas, A. Auksoriūtė, E. Korzonaitė (sud.). Vilnius 2006, p. 269.

59 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 563–563v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 306; S. Czernski, *op.cit.*, s. 39; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 212; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 272–273.

60 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 309–310v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 214; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Diocesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 635; J. Brigys, *Ariogalos Šv. Arkangelo Mykolo bažnyčia* [w:] *Raseinių kraštas*, A. Pocius (sud.) Kaunas 2008, p. 257–267; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 946–948; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 17–20.

W 1830 r. w dokumentach notowany jako „stary lecz mocny”. W 1817 r. przy kościele powstała altaria z fundacji ks. Jerzego Marcinkiewicza⁵⁹.

EJRAGOŁA

Kościół w Ejragole należy do grupy pierwszych kościołów założonych po chrystianizacji Żmudzi. Został wybudowany w 1416 r. z fundacji Wielkiego Księcia Witolda. Ten sam fundator w 1421 r. dodatkowo uposażył fundację, której pierwotny fundusz powiększył w 1542 r. król Zygmunt I Stary. Na początku XVI w. kościół pozostawał w ruinie. W 1613 r. na polecenie króla Zygmunta III Wazy wybudowano nową świątynię drewnianą pw. św. Michała Archanioła. Rok później Jan Karol Chodkiewicz pomnożył jej uposażenie. W 1690 r. kościół zniszczony przez pożar, bardzo szybko obudowano. Kolejny kościół drewniany na kamiennym fundamencie wybudowano w 1815 r. po spaleniu się starego kościoła w 1807 r. Do chwili wzniesienia nowego kościoła nabożeństwa odprawiana w tymczasowej kaplicy wybudowanej staraniem proboszcza ks. Jakub Osmulskiego⁶⁰.

ERZWIŁKI

Erzwiłki należały do dóbr biskupów żmudzkich, nazywanych niegdyś Poszułtuń, których centrum stanowił dwór w miejscowości o tej samej nazwie. Ziemie nazwane z czasem kluczem erzwiłskim przynosiły biskupom roczny dochód w wysokości 1229 rubli. Pierwszy kościół wybudowany w 1528 r., w czasie reformacji został zajęty przez ewangelików. W 1585 r. z inicjatywy bp Melchiora Giedroycia w Poszułtuniu wybudowano nowy kościół drewniany. Kolejny kościół drewniany wybudowano w 1706 r. z fundacji biskupa Jana Hieronima Kryszpin-Kirszenszteina. Kiedy kościół ten zawali się ze starości już go nie odbudowano. Około 1755 r. wybudowano nowy kościół drewniany tym razem już w Erzwiłkach. Kościół

ten spłonął prawdopodobnie na początku XIX w. Wówczas na cmentarzu w Erzwilkach postawiono niewielką drewnianą kaplicę przy którym funkcjonowała filia pw. św. Jerzego, należąca do parafii Widukle⁶¹.

GADONÓW

Kościół początkowo filialny pw. św. Joachima na terenie parafii Tyrkszle, od 1817 r. parafialny, drewniany na wysokim fundamencie z kamienia, wybudowano w 1783 r. z fundacji Jerzego Gadona, chorążego księstwa żmudzkiego i powiatu telszewskiego i jego małżonki Eleonory z Rodzewiczów. Poświęcony w 1783 r. Remontowany w latach 1816, 1822 i 1828. W 1825 r. Jan Kobecki ufundował przy kościele altarię. W 1830 r. kościół był w dobrym stanie, wymiany wymagała jedynie podłoga (przegniłe deski)⁶².

GAWRA (GAURA)

Według niektórych źródeł pierwsza kaplica w miasteczku istniała już w 1570 r. Najprawdopodobniej była to świątynia ewangelicka. Dzieje Kościoła katolickiego w Gawrze rozpoczynają się w 1670 r., kiedy Gabriel Kamiński w podzięce za swoje nawrócenia na wiarę katolicką przekazał ją katolikom i zobowiązał się do jej wyremontowania i utrzymania do czasu wybudowania nowego kościoła. Nowy kościół pw. św. Michała Archanioła, drewniany, ufundowany i uposażony przez tego samego fundatora postawiono w 1681 r. (zatwierdzenie fundacji 25 lipca 1682 r.). Kolejny nowy kościół drewniany, wybudowany 1773 r. dzięki staraniom proboszcza ks. Antoniego Budryka, oraz na koszt parafian, wyremontowano w 1819 r. (wymiana części dachu). W 1830 r. w pozostawał w dobrym stanie, chociaż konieczne było dokończenie dachu⁶³.

61 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 362–363, 364; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 737–738; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 50–52, 56–57; SGKP, t. 3, s. 357.

62 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 584v–585, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 281, 282; S. Czernski, *op.cit.*, s. 36–37; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 249–250; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 314–315; A. Prašmantaitė, *Žemaičių vyskupas...*, p. 106.

63 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 492–493; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 321, 822–822v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 743–745; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 60–61; M. Paknys, *Gaurės Šv. arkangelo Mykolo bažnyčia [w:] Tauragės kraštas : istorija, kultūra, meno paminklai*, Dalia Klajumienė (sud.). Vilnius 2007, p. 225–230.

64 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 556–567v, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 363–363v; S. Czernski, *op.cit.*, s. 34; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 272–273; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 349–350; M. Kazys, *Gegrėnai. Bažnyčios istorija [w:] Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 3, *Plateliai, Beržoras, Gintališkė, Šateikiai, Žem. Kalvarija, Gegrėnai*, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, p. 281–282.

65 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 552–552v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 225; M. Jučas, *Lietuvos parapijos...*, s. 83; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 233–234; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 298; D. Klajumienė, *Gintališkės bažnyčios altoriai [w:] Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 3, *Plateliai, Beržoras, Gintališkė, Šateikiai, Žem. Kalvarija, Gegrėnai*, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, p. 79–80.

GIEGRANY

Pierwszy kościół drewniany wystawił w 1754 r. Michał Węśławski, dziedzic Giegran. Początkowo obsługiwał go kapłan przyjeżdżający w razie potrzeby z Kalwarii. W 1776 r. ten sam fundator ufundował przy tym kościele altarię, do której prawo prezenty posiadał w 1830 r. Antoni Węśławski. Drugi kościół filialny pw. Pana Jezusa Nazareńskiego, należący do parafii Kalwaria, drewniany na wysokim fundamencie, wybudowali w 1797 r. Michał Węśławski wraz z małżonką Teresą z Putkamerów. W 1825 r. kościół został gruntownie wyremontowany na zewnątrz i wewnątrz z funduszy Stanisława i Józefa z Kunickich Więclawskich oraz staraniem ks. Mazutowicza altarystę przy tym kościele. Do 1830 r. kościół nie był konsekrowany, jedynie poświęcony⁶⁴.

GINTYLISZKI

Pierwszy kościół w Gintyliszkach ufundował w 1713 r. Karol Michał Drucki Sokoliński. Drugi kościół pw. św. Mateusza Ap., drewniany bez podmurowania, wybudowano w 1778 r. z fundacji Michała Pocieja. Początkowo był filia parafii Płotele w dekanacie Olsiady. W 1782 r. miejscowa wspólnota została podniesiona do rangi parafii, co potwierdził dekretem wydanym 19 września 1784 r. biskup Jan Stefan Giedroyc. W 1830 r. świątynia wymagała remontu⁶⁵.

GIRDYSZKI

Kościół p.w. św. Jana Chrzyciela, drewniany na kamiennym fundamencie, wybudowano w 1781 r. z fundacji krojczego księstwa żmudzkiego Jana Adamkowicza, Początkowo pełnił funkcję filii kościoła parafialnego w Botokach. W 1803 r. roku biskup żmudzki Jan Stefan Giedroyc erygował w Girdyszki samodzielny parafię. W 1804 r. spadkobiercy fundatora pomnożyli

fundusze kościoła. W 1814 r. kościół został przykryty nowym dachem⁶⁶.

GIRTAKOŁ

Dokładnie nie wiadomo kiedy powstał pierwszy kościół w miejscowości nazywanej pierwotnie Girkalnie. Być może mogło to nastąpić za czasów rządów w diecezji biskupa Mikołaja Dzierżkowicza (1422–1434). Legendy mówią, że mógł go wybudować niejaki Jerzy, który modlitwą potrafił się obronić przed wilkami, które zaatakowały go na jednej z gór. W spisie kościołów z 1613 r. bp. Kazimierza Paca odnotowano tu jedynie opuszczona kaplicę, bez kapłana i bez uposażenia. Parafię założył i uposażył dokumentem z 13 lutego 1624 r. biskup żmudzki Stanisław Kiszka. W dokumentach kościelnych z tego samego roku odnotowano informację, że kaplica była w złym stanie i wymagała remontu. Prawdopodobnie ten sam biskup ufundował wówczas nowy kościół drewniany. Kolejny kościół parafialny pw. św. Jerzego M., drewniany, wzniesiono w 1744 r. z fundacji ks. Stanisława Tarwida proboszcza girtakolskiego oraz przy pomocy parafian. Obrzędu konsekracji świątyni dokonał 20 października 1754 r. biskup żmudzki Antoni Dominik hrabia Tyszkiewicz. W 1826 r. kościół przeszedł gruntowny remont ze środków księcia Józefa Arnolfa Giedroycia biskupa żmudzkiego⁶⁷.

GORŻDY

Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła, pierwotnie wybudowano z fundacji królowej Bony. Pierwsza wzmianka o nim w źródłach hisprycznych pochodzi z 1540 r. W czasie reformacji świątynia pozostawała zamknięta i niszczała. W 1613 r. kościół w Gorzdach stał się kościołem parafialnym. Do tego czasu był filią parafii w Połędzie. W 1786 r. na miejscu opuszczonego i zaniedbanego kościoła, wzniesiono nowy, drewniany

66 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 502, 518; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 355; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 871, 873; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 219–220.

67 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 314v–315; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 273, 274; *Codex Medicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 634; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 747, 749–751; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 65–67.

68 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 537v–539; RGIA, f. 822, op. 123680, k. 481; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 1, P. Jatulis (coll.), Romae 1984, s. 544–547, 571–572; S. Czernski, *op.cit.*, s. 41; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 228–229; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 290–291; E. Miltakis, *Gargždų bažnyčios ir parapijos istorinė raida: nuo pirmosios bažnyčios 1540 m. iki XVIII a. pab* [w:] *Krikščionybės raidos kontekstai Žemaitijoje*, J. Boruta, V. Vaivada (sud.) Vilnius: 2010, p. 106–135.

69 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 386v; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 226, k. 831; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 70, 71; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 506–508; S. Czernski, *op.cit.*, s. 23; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 385–386; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 498; B. Kviklys, *Lietuvos bažnyčios*, t. 1, *Telšių vyskupija*, Chicago 1980, s. 131; SGKP, t. 2, s. 877.

na kamiennym fundamencie, z fundacji Elżbiety Wojny, pisarzowej litewskiej, później Gosławskiej, starościny gorzdzowskiej i płongianskiej. Po jego zniszczeniu przez pożar, w 1791 r. wzniesiony nowym kościół drewniany, dzięki staraniom proboszcza ks. Ludwika Korzewniowskiego, przy pomocy wiernych. Konsekrowany 3 października 1795 r. przez Adama Kościę, biskupa sufragana żmudzkiego. W 1818 r. częściowo wyremontowano ściany świątyni na koszt hrabiów Ilgestromów. W 1830 r. kościół wymagał naprawy przeciekającego dachu. Przy kościele była jedna altaria, do której prawo prezenty posiadali biskupi żmudzcy⁶⁸.

GRUSZŁAWKI

Kościół filialny pw. św. Michała Archanioła należący do parafii Sałanty. Początki filii sięgają 1761 r., kiedy Ignacego Ogiński, kasztelan wileński i miecznik WKL wraz z małżonką Heleną dokonali pierwszej fundacji. Nie wiadomo jednak czy od tej chwili mieszkał tam kapłan. W dniu 1 listopada 1771 r. fundacja została doposażona (fundusz altaryjski) przez wspomnianych fundatorów. W 1778 r. kosztem Heleny Ogińskiej wybudowano kościół drewniany na kamiennym fundamencie z bocznymi kaplicami. W 1830 r. świątynia wymagała pilnego remontu (fundamenty i ściany), do tego też roku nie została konsekrowana⁶⁹.

GRUŹDZIE

Pierwszy kościół w Gruździach ufundował w 1762 r. Samuel Kocieł, rządca ekonomii szawelskiej, podkanclerz oraz starosta skirstymoński. Fundację zatwierdził i dodatkowo uposażył król Jan III Sobieski. W 1680 r. na mocy decyzji biskupa Paca, świątynia stała się filią parafii Zamusze. W 1759 r. na miejscu dawnej świątyni, wybudowano nowy kościół filialny pw. św. Trójcy, drewniany na wysokim fundamencie kamiennym z fundacji Księcia

Radziwiłła, Hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1802 r. został on okryty nowym dachem. W 1830 r. kościół nie wymagał napraw⁷⁰.

HRYNKISZKI

Pierwszy drewniany kościół parafialny pw. Nawiedzenia NMP w Hrynkiszkach, nazywanych wcześniej Grynkiszkami, ufundował pod koniec XVI w. król Zygmunt III Waza. Fundację pomnożyła w 1618 r. Dorota Stanisławówna Białożorowa. Parafię przy kościele erygował w 1621 r. biskup żmudzki Stanisław Kiszka. Pierwszym proboszczem przy hrynkiskim kościele został dominikanin Jan Białożor, brat późniejszego biskupa wileńskiego Jerzego. Około 1680 r. Krzysztof Białożor rozpoczął budowę fundamentów z myślą o wybudowaniu kościoła murowanego. Mur udało się doprowadzić do wysokości okien. Prace przerwały walki wewnętrzne, później wojna ze Szwedami za czasów Karola XII i w końcu śmierć fundatora. Około 1750 r. Tadeusz Białożor nie mogąc z powodu braku dostatecznych środków dokończyć budowy, wznosił na istniejących murach nowy kościół w połowie murowany, w połowie drewniany p.w. Nawiedzenia NMP, konsekrowany 7 sierpnia 1763 r. przez biskupa Jana Łopacińskiego. W 1830 r. był w dobrym stanie i nie wymagał prac remontowych⁷¹.

IŁŁOKI

Pierwszy kościół w miasteczku wystawili w 1640 r. włościanie. Nowy kościół filialny pw. Zwiastowania NMP na terenie parafii Szkudy, drewniany wybudował w 1701 r. i uposażył w 1709 r. książę Jan Sapieha, dziedzic Szkud. W 1744 r. Sapiehowie przy pomocy parafian i niektórych donatorów wybudowali kolejny, większy od poprzedniego, kościół drewniany. W dokumentach z 1830 r. świątynię notowano jako „stara”, wymagającą remontu dachu. W kościele funkcjonowała altaria, której kolatorem był książę Eustachy Sapieha⁷².

⁷⁰ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 424v-425v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 67; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 463-464; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 35-37.

⁷¹ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 320, 333; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 68-69; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 963-966; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 35-40.

⁷² LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 371-374v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 23, 24; S. Czerski, *op.cit.*, s. 30; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 221; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 281.

73 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 567v–568v, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 359–359v; S. Czernski, *op.cit.*, s. 33–34; Juzumas, *op.cit.*, s. 273–274; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 352–353.

74 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 380, 406v–407v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 155–155v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 291; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 376–377.

75 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 416–418v, 436; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 227, k. 1; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 1; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 639; S. Czernski, *op.cit.*, s. 58; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 470–471; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 44–45; E. Vasiliauskas, R. R. Trimonienė, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis” 42 (2019), t. 42, p. 346–347.

JAGMINOPOL (BARSZCZYCE)

Kościół filialny pw. Świętych Szymona i Judy, należący do parafii Kalwaria, drewniany na podmurowaniu kamiennym, wybudowano w 1776 r. z fundacji Tadeusza Jagmina, ciwuna twerskiego. Ten sam fundator w 1790 r. wyremontował i powiększył kościół oraz ufundował przy nim altarię (dokument z 15 października). Jeszcze w tym samym roku w dniu 28 października, świątynię konsekrował Tadeusz Józef Bukaty, biskup sufragana żmudzki. Kościół był wielokrotnie remontowany w latach 1824, 1827, 1828⁷³.

JAKUBÓW

Kościół filialny pw. św. Najświętszej Maryi Panny Anielskiej i Marii Magdaleny, na terenie parafii Kretynga, drewniany na kamiennym fundamencie, wybudowano w 1778 r. przez Jakuba Nagórskiego, podkomorzego powiatu szawelskiego. Rok później (1779) ufundowano przy kościele altarię. Świątynia w 1830 r. potrzebowała pilnej naprawy dachu. Do tego też roku nie została konsekrowana⁷⁴.

JANISZKI

Pierwszy kościół parafialny pw. Św. Trójcy i Wniebowzięcia NMP, pierwotnie drewniany ufundował 23 lutego 1536 r. biskup wileński Jan z Książąt Litewskich Orszański. Ten sam biskup założył przy kościele szkołę parafialną. W latach 1626–1627 wzniesiono kościół murowany z cegieł palonych z fundacji Króla Polskiego Zygmunta III Wazy i staraniem starosty żmudzkiego generalnego Hieronima Wołowicza. Nowy kościół konsekrował 8 października 1628 r. Melchior Giedroyc, biskup żmudzki. W 1830 r. świątynia była w dobrym stanie i nie wymagała remontu. Przy kościele znajdowała się jedna altaria⁷⁵.

JANOPOL (WIRŻUWIANY)

Pierwszy kościół pw. św. Jana Nepomucena, drewniany wybudowano w 1769 r. Drugi kościół także drewniany ufundował w 1776 r. Jan Łopaciński, biskup żmudzki. Kościół został konsekrowany 12 lipca 1789 r. przez ks. Tadeusza Józefa Bukatego, sufragana i kanonika żmudzkiego. Nowy kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła, drewniany wybudowano w 1815 r. z fundacji Józefa Arnolfa Giedroycia, biskupa żmudzkiego i ukończono staraniem proboszcza ks. Andrzeja Czesewicza⁷⁶.

JASWOJNIE

Kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych, drewniany, ufundował około 1520 r. król Zygmunt III Waza. Fundację pomnożył 3 stycznia 1590 r. kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego Lew Sapieha. Ten sam fundator zlecił podstarościeму Dobrogostowi Przystanowskiemu wybudowanie większego kościoła. Nową świątynię wzniesiono w 1604 r. Liturgicznego aktu jej konsekracji dokonał rok później (1605) biskup Melchior Giedroyc. W 1805 r. (według innych źródeł w 1818 r.) kościół został gruntownie wyremontowany i w 1830 r. był w dobrym stanie⁷⁷.

JOHANISZKIELE

Pierwszy kościół w miasteczku wybudowano w 1685 r. z fundacji dziedziczki Katarzyny Puzyny, wdowie po Janie Puzynie, podczaszym upitskim, za pozwoleniem biskupa Kazimierza Paca wydanym w 1684 r. Kościół początkowo pozostawał filią parafii Puszołaty, a od 1752 r. był już samodzielną parafią. Pierwotnie była to świątynia drewniana postawiona na cmentarzu parafialnym obok plebani. W 1814 r. na jej miejscu wzniesiono nową kaplicę murowaną ufundowaną przez Wojciecha Ślęzyńskiego. Nowy kościół parafialny pw. św. Trójcy Przenajświętszej,

76 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 270, 271 [13v]; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 304–304v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 416–417; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 536–537.

77 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 328v–329v, 333; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 28; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 1008–1011; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 91–94.

78 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 480-481, 491; RGIA f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 424; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 630-632; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 3-7; R. Stankevičienė, *Joniškėlio bažnyčios sakralinė dailė. Istorija ir išsaugotos vertybės* [w:] *Joniškėlis*, E. Petrovas, A. Garliauskas (sud.), Vilnius 2007, p. 528-529.

79 RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 442-442v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 731-732; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 44-46.

wybudowano w latach 1788-1792 r. w zupełnie innym miejscu. Był to budynek murowany, w stylu gotycki, z dwiema wieżami, wzniesiony z fundacji Benedykta Karpia, chorążego upitskiego, starosty płungiańskiego. W 1830 r. rozpoczęto remont dachu świątyni⁷⁸.

JUDRANY

Kaplica drewniana została postawiona około 1725 r. przez starostę judrańskiego Ludwika Siemaszkę. Tenże starosta doposażył fundację zapisem z 28 lipca 1752 r. Nowy kościół drewniany pw. św. Antoniego Padewskiego, na kamiennym fundamencie, wybudowano w 1782 r. staraniem ks. Piotra Pułejki oraz nakładem starosty judrańskiego Aleksandra Siemaszki. Prawdopodobnie rok wcześniej, (1781 r.) kościół stał się filią parafii Chwiejdany. W 1830 r. wymagał naprawy dachu⁷⁹.

JURBORK

Pierwszy kościół w jednym z najstarszych miasteczek na Żmudzi ufundował w 1430 r. biskup Mikołaj Dzierzkowicz. Do czasu odnowienia i pomnożenia fundacji przez króla Aleksandra Jagiellończyka (przywilej z 6 września 1502 r.) świątynia pozostawała bez stałego duszpastera. Pierwotną świątynię zastąpił nowy kościół wybudowany i uposażony w 1540 r. przez królową Bonę. Ta sama fundatorka w 1545 r. potwierdziła wcześniej wydane przywileje dla kościoła w mieście. W następnych latach uposażenie parafii wzbogaciło się poprzez zapisy kolejnych królów. Trzeci kościół, również drewniany podobnie jak dwa poprzednie, wybudowano w 1741 r. dzięki staraniom ks. proboszcza Jana Wojtkiewicza oraz ze środków podstolego wielkiego litewskiego księcia Fryderyka Michała Czartoryskiego i przy pomocy parafian. Nową świątynię konsekrował pw. Trójcy Przenajświętszej 7 lutego 1746 r. biskup żmudzki Antoni Dominik hrabia Tyszkiewicz. Był to kościół osadzony na fundamencie z kamienia,

gruntownie odrestaurowany dzięki staraniom proboszcza ks. Kacpra Giedroycia. W 1830 r. pozostawał w bardzo dobrym stanie⁸⁰.

KALWARIA ŻMUDZKA (DOMINIKANIE)

Miejscowości gdzie później założona została Kalwaria nazywała się Gordy i należała do dóbr biskupów żmudzkich. Już na początku XVII wieku istniał tu kościół pw. św. Jana Chrzciciela, który w 1636 r. był już parafialnym. Ten kościół wraz z całym jego funduszem w 1637 r. biskup Jerzy Tyszkiewicz przekazał dominikanom. Ponadto wybudował zakonnikom nowy kościół drewniany wraz z klasztorem i ofiarował im sporą ilość ziemi. Dodatkowo biskup założył w miasteczku kalwarię na wzór kalwarii jerozolimskiej. W 1639 r. zbudował kaplice i dziewiętnaście stacji Męki Pańskiej. Akt fundacji wspomniany biskup wydał 7 września 1642 r. Fundacja otrzymała zatwierdzenie papieskie papieża Urbana VIII w dniu 8 czerwca 1644 r. Ten sam papież nadał odpusty Kalwarii, która od tej chwili stała się słynna na całej Żmudzi, przyciągając liczne rzesze pielgrzymów. W latach 1749-1750 na miejscu kościoła zbudowanego przez biskupa Jerzego Tyszkiewicza wzniesiono nowy kościół drewniany pw. Wniebowzięcia NMP ufundowany przez biskupa Antoniego Tyszkiewicza. W 1750 r. ten sam biskup dokonał konsekracji świątyni. W 1785 r. zakonnicy rozpoczęli budowę nowego kościoła murowanego pw. Nawiedzenia NMP. Prace budowlane zakończono w 1822 r. Stary kościół rozebrano w 1824 r. przenosząc z niego do nowego kościoła ołtarze. W 1766 r. dominikanie wybudowali nowy budynek klasztorny. Była to budowla drewniana, posiadająca trzy skrzydła, osadzona na fundamencie z kamienia i cegły, pokryta słomą. Składała się z 16 cel, oratorium, biblioteki, dwóch refektarzy, kuchni i spiżarni. W 1830 r. zarówno kościół jak i klasztor nie wymagały remontów⁸¹.

⁸⁰ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 303-305, 317 [k. 20]; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 263-263v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 789-792; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 120-123.

⁸¹ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 636-636v, 639; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3576, k. 245; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 22-51; G. Błaszczyk, *Fundacje i fundatorzy klasztorów...*, s. 144; A. Butrimas, *Žemaičių Kalvarija, buvęs dominikonų vienuolynas ir Svč. Mergelės Marijos apsilankymo bažnyčia* [w:] *Žemaičių Kalvarija: vienuolynas, bažnyčia ir Kryžiaus kelio stotys*, A. Butrimas, N. Markauskaitė, A. Vitėnas, A. Pacevičius, Vilnius 2003, s. 15-74; A. Pacevičius, *Knygos kultūra Žemaičių Kalvarijos dominikonų vienuolyne: komunikacinis aspektas* [w:] *Žemaičių Kalvarija: vienuolynas, bažnyčia ir Kryžiaus kelio stotys*, A. Butrimas, N. Markauskaitė, A. Vitėnas, A. Pacevičius, Vilnius 2003, p. 149-169; D. Vasiliūnienė, *Žemaičių Kalvarijos dominikonų bažnyčios altorių ikonografinė programa XVIII a. II pusėje - XIX a. pr.*, „Acta Academiae Artium Vihnensis” 27 (2002), p. 67-69; A. Vitėnas, *Žemaičių Kalvarijos Kančios kelias: istorija, tradicijos ir architektūrinis ryšys su evangeline Jeruzale* [w:] *Žemaičių Kalvarija: vienuolynas, bažnyčia ir Kryžiaus kelio stotys*, A. Butrimas, N. Markauskaitė, A. Vitėnas, A. Pacevičius, Vilnius 2003, p. 99-146; A. Vitėnas, *Žemaičių Kalvarija. Kančios kelias: istorija, tradicijos ir architektūrinis ryšys su evangeline Jeruzale* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 3, *Plateliai, Beržoras, Gintališkė, Šateikiai, Žem. Kalvarija, Gegrėnai*, A. Butrimas, Vilnius 2005, p. 229-234; M. Wołonczewski, *op.cit.*, s. 175-178; [J. M. A. Giżycki] Wołyniak, *Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej*, cz. 1, Kraków 1917, s. 103-111.

82 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 380, 390–391v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 80; S. Czernski, *op.cit.* s. 23; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 386–387; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 499.

83 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 587, 644; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 193, 194; S. Czernski, s. 37; M. Jakulis, *Rokitai: santvarka ir veikla XVIII–XIX a. I pusėje*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis”, 33 (2010), p. 84–85; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 331–332; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 430–431; SGKP, t. 6, s. 6.

KALNELE

Kościół filialny pw. św. Wawrzyńca należący do parafii Sałaty, drewniany na kamiennym fundamencie, wybudowano w 1777 r. z fundacji Andrzeja z Kozielska Ogińskiego, starosty płotelskiego, miecznika Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1825 r. kościół został pokryty nowym dachem. Do 1830 r. niekonsekrowany, jedynie poświęcony⁸².

KĘSTAJCIE

Pierwszą świątynią w miasteczku była niewielka drewniana kaplica wystawiona w 1715 r. przez Kęstowiczów dla uczczenia pamięci dużej liczby zmarłych w okolicznych miejscowościach podczas zarazy „morowego powietrza” z lat 1710–1711. W latach 1738–1740 r. Jan Antoni Rymgajło zakładając w Kęstajciach szpital dla ubogich, wystawił, większy od poprzedniego, nowy kościół filialny pw. Pana Jezusa Antokolskiego drewniany na terenie parafii Olsiady (dokument potwierdzający erekcję szpitala został wystawiony 31 marca 1738 r., zatwierdzeniem królewskiej fundacji króla Augusta III nastąpiło pod koniec tego roku). Kościół ten wraz ze szpitalem spłonął w 1808 r. Po pożarze, przełożony rochitów ks. Józef Rozgiewicz, z powodu braku środków nie mogąc wybudować nowego kościoła, wystawił tymczasową kaplicę drewnianą. W niej odprawiano nabożeństwa przez dwanaście lat. W 1820 r. na koszt braci rochitów i fundatorów oraz staraniem wspomnianego ks. Józefa Rozgiewicza wybudowano nową kaplicę pw. św. Rocha, drewnianą na kamiennym fundamencie, połączoną z budynkiem szpitalnym. Przed 1830 r. kaplica została pomalowana staraniem ks. Michała Wornilowicza. W 1830 r. była w dobrym stanie i w dokumentach określana była jako altaria⁸³.

KIBURY

Kaplica drewniana na terenie parafii Szawle wybudowana w 1762 r. na terenie dworu Kibury. Przy kaplicy na stałe

mieszkał ksiądz utrzymywany z funduszy dworskich. Po 1831 r. właściciel majątku w ramach represji popowstaniowych został zesłany w głąb Rosji. Wówczas dwór w przeszedł w ręce nowego właściciela będącego kalwinem, który zburzył kaplicę. Po tym wydarzeniu katolicy wybudowali nową kaplicę na cmentarzu dworskim oddalonym od Kibur o 3 km⁸⁴.

⁸⁴ B. Kviklys, *Lietuvos bažnyčios*, t. 4, *Panevėžio vyskupija*, Chicago 1984, s. 195.

⁸⁵ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 596–597v, 601; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 160–169; G. Błaszczuk, *Fundacje i fundatorzy klasztorów...*, s. 144; M. Wołoncewski, *op.cit.*, s. 180–181; [J. M. A. Giżycki] Wołyniak, *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, cz. 1, Kraków 1918, s. 159–168.

KIEJDANY (KARMELICI TRZEWICZKOWI)

Początki fundacji karmelitów w Kiejdanach sięgają 1704 r., kiedy księżę Karol Filip na prośbę córki Elżbiety Augusty Radziwiłłówny przekazał działkę pod budowę kościoła i klasztoru (data fundacji 24 sierpnia 1704 r.). Wykonawcą woli księżęcej został Andrzej z Oborska, dzięki którego staraniom w 1709 r. wzniesiono drewniany kościół pw. św. Józefa Oblubieńca wraz z drewnianym klasztorem. W późniejszym czasie kolejni ofiarodawcy pomnożyli uposażenie fundacji (m.in. Jerzy Dauksza, Wiktor Szykier, Adam Montowt, Marianna Giełwanowska i Jan Urnik). Następnie 8 listopada 1713 r. biskup żmudzki Jan Mikołaj Zgierski erygował przy kościele samodzielną parafię i powierzył jej opiekę karmelitom. W 1766 r. zakonnicy z własnych funduszy oraz pomocy darczyńców wzniosli nowy, większy kościół drewniany, na planie krzyża z dwoma wieżami. W tym samym czasie wybudowano także nowy murowany budynek klasztorny. W 1830 r. zespół kościelno-klasztorny był w dość dobrym stanie. Parafia w tym roku liczyła 956 wiernych⁸⁵.

KIELMY

Kościół w Kielmach zaliczany jest do grupy pierwszych obiektów sakralnych na Żmudzi. Jego powstanie związane jest z Wielkim Księciem Witoldem, który w 1416 r. założył parafię i przeznaczył grunt pod budowę kościoła. Kolejny kościół wybudowano w 1484 r. Być może była to już druga z kolei świątynia w miasteczku. Została ona

86 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 334–339v, 364; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 170–170v; S. Czernski, *op.cit.*, s. 69; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 774–776; W. Juzumowicz, *op.cit.*, 100–102; D. Ramonienė, *Kelmės Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 25–30.

87 V. Juzumas, *op.cit.*, s. 529; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 115; D. Klajumienė, *Kiaunorių Šv. Juozapo bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, Vilnius 2008, p. 42.

88 RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 203; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 513; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 95.

podczas reformacji zajęta przez kalwinów i w latach 1596–1609 służyła jako zbór. Kościół powrócił do katolików na mocy decyzji Głównego Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego z 22 sierpnia 1609 r. W 1682 r. postawiono nowy kościół, a w latach 1745–1746 zastąpiono go kolejnym nowym kościołem parafialnym pw. Wniebowzięcia NMP. Był to budynek drewniany na kamiennym fundamencie, wybudowany dzięki staraniom ks. proboszcz Jędrzeja Jasińskiego i na koszt parafian. W latach 1826–1827 wyremontowany i pokryty nowym dachem. W 1830 r. pozostawał w bardzo dobrym stanie. Przy kościele działała altaria, do której prawo prezenty zachowywali biskupi żmudzcy⁸⁶.

KIEWNARY

Kaplica filialna pw. św. Józefa przy dworze w Kiewnarach, murowana, wybudowana w 1662 r. przez dziedziców Kiewnar. W 1830 r. wchodziła w skład parafii Krutowiany⁸⁷.

KIKOLE

Niewielka kaplica filialna pw. Matki Najświętszej Bolesnej, na terenie parafii Okmiany, drewniana, została postawiona w 1772 r. z fundacji starosty kiwilskiego Ignacego Piłsudskiego. W 1830 r. w dokumentach kościelnych notowana jako „stara” ze starym i „ociekającym” dachem⁸⁸.

KŁAWANY

Pierwszy kościół parafialny pw. Trójcy Przenajświętszej drewniany ufundował i uposażył w 1623 r. starosta żmudzki Hieronim Wołłowicz. Fundację pomnożył król Zygmunt III Waza przywilejami z 1624 r. i 1627 r. W dniu 8 marca 1624 r. decyzją biskupa Stanisława Kiszki erygowana została samodzielna parafia. Pierwotny kościół był kilka razy restaurowany i prawdopodobnie przebudowany (być może wzniesiony od nowa) w 1635 r. przez tego

samego fundatora. Po zakończeniu prac, został konsekrowany 27 sierpnia 1635 r. przez biskupa Jerzego Tyszkiewicza. W 1830 r. był już zniszczony i wymagał remontu⁸⁹.

KOŁNUJE

Niewielka drewniana kaplica prywatna pw. św. Wiktora istniała we wsi już XVIII wieku i została zbudowana z fundacji Wiktora Jaruda. Do 1806 r. pozostawała bez stałego kapłana. Dopiero po ufundowaniu i uposażeniu w tym roku altari przez Wiktora Jaruda wraz z małżonką Agnieszką z Rodzewiczów, przy kościele zamieszkał duszpasterz. Za czasów bp. Józefa Giedroycia kościół stał się filią parafii w Rosieniach. Ten sam fundator wraz z małżonką w 1815 r. rozpoczął budowę nowego kościoła filialnego pw. Imienia Maryi. Prace zakończono w 1818 r. Była to świątynia murowana z kamienia i cegły, poświęcona 11 sierpnia 1818 r. przez przeora dominikanów rosięńskich o. Dominika Wojtkiewicza⁹⁰.

KOŁTYNIANY

Kościół w Kołtynianach był jednym z pierwszych kościołów po chrzcie Żmudzi. Ufundował go i uposażył w 1416 r. Wielki Książę Litewski Witold. Drugi z kolei kościół został zbudowany w 1614 r. staraniem miejscowego proboszcza ks. Andrzeja Mickiewicza i na koszt parafian. Po jego spaleniu, parafianie wybudowali w 1732 r. trzeci już kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela, konsekrowany 31 czerwca 1748 r. przez biskupa żmudzkiego Antoniego Dominika hrabiego Tyszkiewicza. W latach 1820-1826 postawiono nowy kościół drewniany z fundacji biskupa żmudzkiego, przy pomocy proboszcza oraz parafian⁹¹.

KONSTANTYNÓW

Pierwotnie osada nosiła nazwę Woszki. Pierwszy kościół drewniany wzniesiono w 1665 r. na miejscowym

⁸⁹ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 485v-487, 491; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 406-406v; M. Jučas, *Lietuvos parapijos...*, s. 84; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 636-637; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 7-8.

⁹⁰ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 316, 588-589v, 595; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 284, 285; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 709; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 16-17.

⁹¹ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 502v-504, 518; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 341; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 92-94; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 768-770.

92 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 434–436; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 129; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 639–640; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 12–13.

cmentarzu z fundacji dziedzica niejakiego Grotusa. Początkowo była to kaplica cmentarna bez stałej obsady duszpasterskiej. Od 1752 r. notowana była w oficjalnych dokumentach kościelnych jako filia na terenie parafii Sałaty. Kiedy stary kościół nie nadawał się do odprawiania nabożeństw, wybudowano w latach 1765–1766 nowy kościół p.w. św. Józefa, drewniany, ufundowany przez Andrzeja i Joannę Staszewskich, stolników upitskich. Po zakończeniu prac budowlanych biskup Jan Łopaciński dekretem z 20 października 1766 r. w miejscowości utworzył samodzielną parafię. Kolejny, trzeci już kościół pw. św. Józefa Oblubieńca, drewniany na fundamencie z kamienia, wzniesiono w 1793 r. z fundacji Józefa Longina Staszewskiego podkomorzego upitskiego i jego małżonki Konstancji z Puzynów. W 1830 r. świątynia była w złym stanie i wymagała przeprowadzenia „gwałtownego” remontu⁹².

KONTOWCIE

Pierwszy kościół drewniany wybudowali w 1619 r. Szuksztowie. Początkowo nie było przy nim stałego duszpasterza. Za czasów biskupa Paca został on podniesiony do rangi filii należącej do parafii Pługiany. Nowy kościół pw. św. Wawrzyńca, drewniany, wybudowano w 1692 r. (w innych źródłach w 1672 r.) z fundacji Krzysztofa Szukszty, ciwuna bierzyniańskiego. W tym samym roku, dokładnie 11 czerwca 1692 r. w miasteczku erygowana została parafia. Dwa lata później decyzją o jej powstaniu zatwierdził biskup żmudzki Kazimierz Pac (1694 r.). W 1741 r. kościół pokryto nowym dachy, który szybko został zniszczony przez wiatr. W 1760 r. przeprowadzono rekonstrukcję wnętrza świątyni, która wykazały ogólny jej zły stan. W 1768 r. wybudowano kolejny kościół drewniany ufundowany przez Jana Szuksztę, pisarza upitskiego. Konsekrował go 11 października 1789 r. Tadeusz Józef Bukaty, biskup sufragan żmudzki. Świątynia została gruntownie odrestaurowana w 1805 r. dzięki staraniom

księżę i przy pomocy parafian oraz Ignacego Szukszty, sędziogo szawelskiego. W 1819 r. budynek został przykryty nowym dachem z gontu. W 1830 r. w dokumentach kościelnych notowany jako stary potrzebujący remontu. Przy kościele funkcjonowała od 1775 r. altaria ufundowana przez Tadeusza Jamnota i ks. Tomasza Bohusza⁹³.

KORCIANY

kościół parafialny pw. Zwiastowania NMP, drewniany, erygował i uposażył w 1634 r. przez Mikołaja Sapieha, starosta nowogródzki. Nowy kościół drewniany wzniesiono w 1764 r. z fundacji Jakuba Nagórskiego podkomorze-go żmudzkiego, wspólnie z parafianami. Remontowany w latach 1805-1806 oraz w latach 1822 i 1824. W 1830 r. był konsekrowany, w dobrym stanie. Funkcjonowały przy nim trzy altarie, dwie kolacji biskupiej, jedna proboszcza korciańskiego⁹⁴.

KORKLANY

Kościół p.w. św. Bartłomieja, drewniany na fundamencie z kamienia, wybudowany na miejscowym cmentarzu w 1767 r. z fundacji sędziogo ziemskiego szawelskiego Ignacego Szuksztę i jego małżonki Klary z Ważyńskich. Podlegał jako altafia misji jezuickiej w Krozach. Po kasacie zakonu jezuitów stał się filią parafii Poszyle (niektórzy autorzy twierdzą, że stało się to na początku XIX w.). W 1779 r. kościół został odnowiony na koszt pułkownika Mikołaja Odachowskiego. W 1792 r. dzięki staraniom altarysty korklańskiego ks. Stanisława Eytowskiego i na koszt darczyńców wyposażony. W latach 1803 r. i 1820 remontowany ze środków Anieli Szukszty⁹⁵.

KOWNATÓW

Niewielki kościół filialny pw. Opatrzności Bożej na terenie parafii Łukniki, drewniany, osadzony na kamiennym

93 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 569–571v, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 321–321v; S. Czernski, *op.cit.*, s. 39; M. Jučas, *Lietuvos parapijos...*, s. 83; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 253; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 317–318; M. Paknys, *Kantaučiai. Bažnyčios istorija: XVII a. pabaiga – XIX a. vidurys* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 2, Rietavas, Tverai, Kantaučiai, Lieplaukė, Medingėnai, Žlibinai, A. Butrimas (sud.). Vilnius 2005, p. 115–118.

94 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 378–379v, 381–382, 380; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 81; S. Czernski, *op.cit.*, s. 25; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 281–282; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 363–364.

95 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 512–516v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 336, 337v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 833; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 167–168; D. Klajumienė, *Karklėnų Šv. apaštalo Baltramiejaus bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 11–14; SGK, t. 15, cz. 2, s. 125.

96 RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 380, 392; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 521; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 105.

97 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 330–331, 333; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 34–34v; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 1, P. Jatulis (coll.), Romae 1984, s. 120–122; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 645–648; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 18–22.

fundamencie, wystawił w 1794 r. Franciszek Kownacki wraz żoną Eleonorą z Narbutów. Świątynia ta znajdowała się niedaleko dworu przy rodzinnym grobie. W 1830 r. pozostawała w dobrym stanie⁹⁶.

KRAKINÓW

W Krakinowie pierwszy kościół został wzniesiony i uposażony w 1484 r. przez Stanisława i Aleksego Wyzygirdowiczów oraz Małgorzatą Bonderową. Zaraz po zatwierdzeniu fundacji przez króla Kazimierza Jagiellończyka, został on włączony w poczet kościołów parafialnych. Drugi kościół drewniany wybudowano w 1586 r. z fundacji archidiacona żmudzkiego Andrzeja Wołowicza. Trzeci kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła postawiony w 1634 r. ufundował archidiacon żmudzki Jerzy Jan Łopaciński. Czwarty kolejny kościół również drewniany, podobnie jak wszystkie poprzednie, pw. Wniebowzięcia NMP, ufundowany w 1736 r. przez archidiacona Antoni Wołowicz, został gruntownie odrestaurowany w 1803 r. na koszt Ignacego Giedroycia, biskupa koadiutora żmudzkiego. Początkowo przy kościele funkcjonowały trzy altarie. Pierwszą ufundowali w 1533 r. Bartłomiej i Dorota Narejszowie. Drugą powstała w 1535 r. z fundacji braci Aleksandra i Michała. Ostatnią w 1539 r. erygował Nikodem Buszkowicz⁹⁷.

KRETYNGA (BERNARDYNI)

W 1602 r. Jan Karol Chodkiewicz starosta generalny żmudzki z żoną Zofią z Mieleckich sprowadził na swój dwór w Kretyndze bernardynów, z planem wybudowania dla nich kościoła i klasztoru. Kościół pw. Zwiastowania NMP i św. Franciszka z Asyżu, murowany wybudowano w latach 1610–1619, jako wotum za zwycięstwo pod Kircholmem. Klasztor także murowany wzniesiono w tym samym czasie co kościół. Dokument fundacyjny, fundator wydał po zakończeniu budowy 13 marca 1619 r.

Tego samego dnia fundację potwierdził król Zygmunt III. Kościół konsekrował 7 lipca 1619 r. biskup żmudzki Stanisława Kiszka. Kościół przynajmniej dwukrotnie był odnawiany w 1710 r. i 1819 r. Była to świątynia trójnawowa z transeptem i z wysoką czworoboczną wieżą. Przylegał do niej dwupiętrowy budynek klasztorny na planie kwadratu, odrestaurowany w 1819 r. Od samego początku bernardyni prowadzili przy kościele parafię, która w 1830 r. liczyła około 4000 wiernych. Dodatkowo mieli pod opieką szpital – przytułek dla ubogich i bezdomnych. Obok niego znajdowała się murowana kaplica, w której odprawiano nabożeństwa dla pensjonariuszy przytułku⁹⁸.

KROKI

Dokładnie nie wiadomo kto ufundował pierwszy kościół w miasteczku. Wiemy natomiast, że jego fundusz był niewielki i został pomnożony w 1478 r. przez biskupa żmudzkiego Bartłomiej Swierenkowicza. Kolejny kościół drewniany wybudowano w 1529 r. Nowy kościół drewniany (podobnie jak przynajmniej dwa poprzednie) wzniesiono w 1768 r. z fundacji biskupa Jana Łopacińskiego. Przy kościele istniała altaria, o której obsadzie decydowali biskupi żmudzcy (tzw. kolacja biskupia). Świątynia nosiła wezwanie św. Mateusza Ap. W 1830 r. „we wszystkich względach reparacji potrzebująca”⁹⁹.

KROKI (KATARZYNKI)

Zakonnice św. Katarzyny do miasta sprowadził w 1645 r. biskup żmudzki Jerzy Tyszkiewicz. Biskup wybudował dla nich kościół i klasztor oraz przekazał kapitał niezbędny do funkcjonowania klasztoru. W 1652 r. król Jan Kazimierz nakazał Cyprianowi Brzostowskiemu wydzielanie klasztorowi dodatkowych dwóch wsi królewskich Olechnajcie i Szukajcien (23 kwietnia). W 1657 r. biskup Piotr Parczewski przekazał na rzecz klasztoru dwie włoki ziemi. Później proboszcz krokowski Witkiewicz

98 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 408, 624–624v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 53–76; K. Grudziński, *Kretynga* [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, H. Wyczawski (red.), Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 164–167; R. Laukaitytė, *Kretinga Lietuvos pranciškonų ordino istorijoje*, „Inter-studia humanitatis”, 18 (2015), p. 82–84.

99 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 319–320, 333 [k. 35v–36]; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 1–1v; *Codex Medicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 1, P. Jatulis (coll.), Romae 1984, s. 113–116; S. Czerski, *op.cit.*, s. 64; G. Błaszczuk, *Fundacje i fundatorzy klasztorów...*, s. 144; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 971–972; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 46–48.

¹⁰⁰ RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 210–227; G. Błaszczyk, *Fundacje i fundatorzy klasztorów...*, s. 145; V. Kamuntavičienė, *Problem języka w klasztorze siostr katarsynek w Krokach w pierwszej połowie XX wieku*, „Acta Baltico-Slavica” 2019, nr. 43, s. 3; M. Wołonczewski, *op.cit.*, s. 192–193.

¹⁰¹ LVIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 340–345, 364; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 131–136; S. Czernski, *op.cit.*, s. 68; M. Jučas, *Lietuvos parapijos...*, s. 64; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 755–759; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 74; A. Butrimas, K. Misius, *Kražių parapinė Šv. arkangelo Mykolo bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė, Vilnius 2008, p. 92–94.

ofiarował zakonnikom dom mieszkalny, a biskup Kazimierz Pac przekazał im młyn wodny. W 1692 r. siostry przy wsparciu finansowym wspomnianego biskupa K. Paca wybudowały nowy kościół drewniany pw. Trójcy Przenajświętszej. W 1722 r. do użytku oddano nowy drewniany budynek klasztorny, wzniesiony z ofiar darczyńców. W 1830 r. kościół i klasztor „były należycie opatrzone” i „raparacji nagłej niepotrzebujące”¹⁰⁰.

KROŹE

Pierwszy drewniany kościół parafialny p.w. św. Michała Archanioła ufundował i uposażył w 1416 r. Wielki Książę Witold. Parafia w Krożach erygowana 12 lipca 1478 r. należała do najlepiej uposażonych na Żmudzi. Po spaleniu się świątyni w 1475 r. wybudowano nowy kościół drewniany. Ten kościół z kolei podobnie jak poprzedni strawił pożar w 1638 r. Po tym wydarzeniu postawiono w 1639 r. kolejny kościół drewniany, który jako trzeci z rzędu, uległ zniszczeniu przez ogień w 1709 r. W czasie pożaru stopiły się także słynne dzwony odlane w 1639 r. W latach 1739–1741 wybudowano kolejny drewniany kościół na koszt ks. Dominika Mańkowskiego. Konsekwował go w 1759 r. biskup żmudzki Antoni Dominik hrabia Tyszkiewicz. Po raz piąty kościół zniszczył pożar w 1807 r. Jeszcze w tym samym roku rozpoczęto odbudowę świątyni na koszt biskupa pomocniczego mohylewskiego Cypriana Odyńca. Prace zakończono w 1810 r. W kościele funkcjonowała altaria, ufundowana w 1485 r. przez starostę żmudzkiego Jana Kieżgajło. W 1830 r. pozostawała w kolacji biskupiej¹⁰¹.

KROŹE (BENEDYKTYNKI)

Benedyktynki do miasteczka sprowadził Chryzostom Maciej Wołodkowicz (akt fundacyjny 12 października 1639 r.). Ofiarował im plac pod kościół i klasztor oraz kapitał niezbędny do funkcjonowania klasztoru. W latach

1640–1641 wybudowano drewniany kościół i klasztor. Pierwsze sześć siostr zamieszkało w Krożach pod koniec 1641 r. W 1708 r. kościół i klasztor został splądrowany przez wojska moskiewskie. W latach 1757–1763 na miejscu starego kościoła zakonnice z własnych funduszy wybudowały nowy kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP. Była to barokowa świątynia murowana jednonawowa na planie prostokąta. W tym samym czasie zakonnice wybudowały nowe budynki klasztorne (część zabudowań). Całość została otoczona wysokim murem. W 1822 r. kościół wraz z murowanymi zabudowaniami klasztornymi został odrestaurowany za sprawą przełożonej klasztoru Benedykty Mackiewiczówny. Mimo przeprowadzonych prac, w wizytacji z 1830 r. napisano, że kościół: „(...) na zewnątrz cały nieotynkowany, na którym gzymsy znacznie ukruszone i wielkiej reparacji potrzebują”¹⁰².

KRUKI

Nie można wykluczyć, że pierwszą kaplicę drewnianą w Krukach wystawiono w drugiej połowie XVII wieku. Pierwsze księgi metrykalne z tego kościoła datuje się na 1763 r. (księga chrztu) i 1765 r. (księga ślubów). W 1793 r. na miejscu starej, walącej się świątyni, wybudowano nowy kościół pw. św. Wawrzyńca Męczennika. Był to budynek drewniany na kamiennym fundamencie, powstały dzięki staraniom ks. Józefa Lipińskiego oraz na koszt parafian. W 1803 r. biskup książę Józef Giedroyc utworzył przy tutejszym kościele samodzielną parafię (dekret z 10 listopada), a w roku następnym powiększył jej. W 1830 uposażenie (dekret z 13 litego 1804). W 1830 r. kościół był w dobrym stanie¹⁰³.

KRUPIE

Pierwotny niewielki kościółek w Albrechtowie (dawna nazwa miasteczka) został wybudowany i uposażony

¹⁰² LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 614–619v, 623; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 193–209; *Acta visitationum sub domino Casimiro Pac episcopo samogitiae anno 1675 et 1677 conscripta*, M. Pankys (edit.), Vilnae 2011, s. 377–378; G. Błaszczyk, *Fundacje i fundatorów klasztorów...*, s. 145; I. Buzzyński I., *Kroże...*, s. 39; A. Butrimas, K. Misius, *Kražių benediktinių vienuolynas ir bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 74–76; M. Wolonczewski, *op.cit.*, s. 189–192.

¹⁰³ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 428–429v, 436; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 124–128; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 489–490; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 67–69.

¹⁰⁴ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 410–411v, 436; RGIA, f. 822op. 12, dz. 3678, k. 52; S. Czerski, *op.cit.* s. 56; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 491–493; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 72–73.

¹⁰⁵ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 520–520v–520a v, 551; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 388; S. Czerski, *op.cit.*, s. 40; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 277–278; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 355; K. Misius, *Kuliai. Bažnyčios ir parapijos istorija* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 1, *Plungė, Kuliai, Stalgėnai, Pakutuvėnai*, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, p. 133–139; P. Šverėbas, *Kuliai. Bažnyčios varpai* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 1, *Plungė, Kuliai, Stalgėnai, Pakutuvėnai*, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, p. 159–164.

w 1780 r. przez Józefa Szkultena i jego małżonkę Annę z Umiałowskich. W 1786 r. ci sami fundatorzy obok dotychczasowej kaplicy, wzniesli nowy, większy, drewniany kościół pw. św. Anny, który przez kilkanaście lat pozostawał filia parafii Szakinów. Dopiero, po powiększeniu w 1800 r. przez Szkultenów uposażenia, biskup Józef ksiązę Giedroyc w 1803 r. utworzył przy kościele samodzielna parafię. Pierwszym jej proboszczem został ks. Jerzy Strzegowski. W 1830 r. świątynia nie była w najlepszym stanie i wymagał gruntownego remontu. Przy świątyni był altaria, której kolatorem był pułkownik Kimbar¹⁰⁴.

KULE

Kościół parafialny pw. św. Stanisława BM., drewniany, wystawił około 1640 r. Jarosz Wołłowicz, ciwun gondęński, a uposażył w 1644 r. jego następca Stanisław Wojna z małżonką Elżbietą z Kierszensztejnów. Fundacja otrzymała zatwierdzenie króla Władysława IV w dniu 22 marca 1644. Świątynię konsekrował 27 sierpnia 1719 r. Aleksander Horain, biskup Żmudzki. Na miejscu dotychczasowej starej świątyni wybudowano w 1750 r. nowy kościół drewniany, na podmurowaniu z cegły, z fundacji Karpia, ciwuna gondęńskiego, konsekrowany 20 lipca 1783 r. przez Adama Kościę, biskupa sufragana żmudzkiego. Kościół w Kulach do 1776 r. pozostawał filią parafii Pługiany. W tym roku biskup żmudzki Jan Łopaciński rozporządzeniem z dnia 27 marca podniósł go do godności parafii. W 1830 r. kościół pozostawał w dobrym stanie, chociaż remontu wymagały ściany. Przy kościele była jedna altaria kolacji biskupiej¹⁰⁵.

KURSZANY

Pierwotny drewniany kościół pw. Jana Chrzciciela został wybudowany w drugiej połowie XVI w. Podczas reformacji pozostawał w rękach protestantów. Do katolików powrócił pomiędzy rokiem 1613 a 1620. W wizytacji

biskup żmudzkiego Stanisława Kiszki przeprowadzonej w 1621 r. zapisano, że kościół był stary i wymagał wymiany dachu. Ten sam biskup po odzyskaniu świątyni erygował w 1622 r. przy nim samodzielną parafię, a król Zygmunt III Waza na prośbę Stefana Paca pisarza wielkiego litewskiego zatwierdził i uposażył fundację. Kościół zwrócony katolikom spłonął w pożarze miasta. Około 1639 r. wybudowano drugi kościół drewniany pod tym samym wezwaniem, który podobnie jak pierwszy strawił pożar (19 kwietnia 1700 r.). Niebawem po tym zdarzeniu na jego miejscu wybudowano trzeci z kolei, niewielkich rozmiarów, kościół drewniany. Przed 1738 r. świątynia przeszła remont. Z czasem kościół popadał w ruinę, do tego stopnia, że wizytując dekanat w 1800 r. biskup Jan Stefan Giedroyc, w dekrecie powizytacyjnym nakazał go rozebrać. Do rozbiórki jednak nie doszło. Decyzję ordynariusza udało się zmienić na skutek prośby parafian. W 1801 r. rozpoczęto remont, podczas którego m.in. wybudowano nowy fundament z cegły, wyprostowano i wzmocniono ściany, wymieniono dach, postawiono nową wieżyczkę, wymieniono podłogę i wstawiono nowe okna. W 1830 r. kościół ponownie znajdował się w złym stanie technicznym. Z powodu przeciekającego dachu, nabożeństwa przeniesiono do murowanej kaplicy na cmentarzu parafialnym położonym poza miastem, wzniesionej w 1802 r. staraniem i na koszt ks. Dominika Czechowicza¹⁰⁶.

¹⁰⁶ LVIA, f. 699, ap. 2, b. 243, k. 256–256v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 266; L. Jovaiša, *Kursėnų Šv. Jano Krikštytojo bažnyčios istorija* [w:] *Lietuvos Sakralinė Dailė*, t. 2, *Šiaulių Vyskupija*, cz. 2, *Šiaulių dekanatas*, ks. 2, *Kaririai – Krutuvėnai*, D. Vasiliūnienė (red.), Vilnius 2020, s. 177–182; V. Juzmuas, s. 483–485; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 62–63.

KURTOWIANY

Pierwszy kościół parafialny pw. św. Jakuba Apostoła, pierwotnie drewniany, ufundował 15 czerwca 1498 r. dziedzic Kurtowian Mikołaj Jawgiełłowicz. W czasie reformacji między latami 1592–1597 przeszedł w ręce kalwinów. Odzyskany został przez katolików, wraz z częścią funduszy w I połowie XVII w. W 1684 r. wzniesiono drugi kościół drewniany z fundacji Konstancji z Szosnotowskich Książeczowiczej. W latach 40. XVIII w. świątynia była dobrze

¹⁰⁷ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 446–447v, 456; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 206; *Codex Medicenensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 1, P. Jatulis (coll.), Romae 1984, s. 143–144; *Codex Medicenensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 641; S. Czeski, *op.cit.*, s. 55; L. Jovaiša, *Krutuvėnų Šv. Apoštolo Jakūbo bažnyčios istorija* [w:] *Lietuvos Sakralinė Dailė*, t. 2, *Šaulių Vyskupija*, cz. 2, *Šiaulių dekanatas*, ks. 2, *Kaririai – Krutuvėnai*, D. Vasišūnienė (red.), Vilnius 2020, s. 295–310; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 477–478; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 54–56; R. Ragauskienė, *Krutuvėnų bažnyčios raida: nuo pirmosios XV a. iki Šv. apaštalo Jokūbo bažnyčios*, „Menotyra” 2006, t. 44, nr 3, p. 12–21.

¹⁰⁸ RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 154; L. Jovaiša, *Krutuvėnų Šv. Apoštolo Jakūbo bažnyčios istorija* [w:] *Lietuvos Sakralinė Dailė*, t. 2, *Šaulių Vyskupija*, cz. 3, *Šiaulių dekanatas*, ks. 2, *Kužiai – Pavėkiai*, S. Smilingytė-Žeimienė, D. Vasišūnienė (red.), Vilnius 2022, s. 19–25; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 448; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 15–16; Czerski, s. 56.

wyposażona i ozdobiona. Obok nie znajdował się wolno stojąca dzwonnica. W 1760 r. odnowiono jej dach i podłogę. Kolejny kościół, tym razem murowany, wybudowany w latach 1781–1799, ufundował dziedzic Jakub Nagurski. Ozdabianie m.in. „znakomitego pędzla obrazami” oraz wyposażenie kościoła trwało do 1821 r. Kościół z dwiema wieżami zbudowany na wzgórzu, w 1830 r. był w dobrym stanie technicznym. Funkcjonowała przy nim jedna altaria, do której prawo prezeny posiadali biskupi żmudzcy¹⁰⁷.

KUŹE

Początek kościoła we wsi Kuże sięgają 1652 r., kiedy Jan Kazimierz Godlewski za zgodą ufundował altarię w Szawlach. W tym samym roku fundację otrzymała zatwierdzenie biskup żmudzki Piotr Parczewski, a w 1653 r. zatwierdzenie króla Jana Kazimierza. Po upływie kilku lat spadkobiercy fundatora w 1665 r. wybudowali w Kużach pierwszą drewnianą świątynię pw. Znalezienia Krzyża Świętego. Jednocześnie przenieśli na nią wszystkie przywileje i fundusze należące do tej pory do altarii szawleskiej. Wówczas też decyzją władz diecezjalnych kościół został uznany za filię parafii Szawle. Świątynię odbudowano w 1723 r. i odrestaurowano w 1738 r. W 1773 r. wspomniany kościół zniszczył pożar. Dwa lata później (1775 r.) wybudowano nowy drewniany kościół filialny pw. Narodzenia NMP (i św. Wawrzyńca) na terenie parafii Szawle, ufundowany przez Rocha Godlewskiego, strażnika upitskiego. Remontowany w latach 1806 i 1820. W 1826 r. odrestaurowany gruntownie staraniem ks. Antoniego Więckiewicza. Do 1830 r. nie został konsekrowany. Pozostawał w dobrym stanie technicznym. W kościele znajdowała się altaria, której prawo osadzania posiadali biskupi żmudzcy¹⁰⁸.

LACKÓW

Pierwszy kościół w Lackowie wybudowany i uposażony około 1630 r. przez Jana Lackiego starostę i ciwuna

wiekszniańskiego, spalili wraz z miasteczkiem w 1657 r. Szwedzi. Do chwili wystawienia nowej świątyni w 1690 r., nabożeństwa odprawiano w tymczasowej kaplicy drewnianej. Przynajmniej do 1752 r. w Lackowie funkcjonowała samodzielna parafia. Dokładnie nie wiadomo, kiedy stała się ona filią należącą do parafii Wieksznie. Trzeci kościół z rzędu, wybudowany w 1785 r. określany jest już mianem kościoła filialnego pw. św. Wawrzyńca. Był to budynek drewniany na niskim fundamencie kamiennym, postawiony z fundacji Adama Górskiego, starosty wiekszniańskiego i wyremontowany w późniejszych latach przez ks. Jerzego Lodowicza byłego administratora. W 1830 r. kościół wymagał prac remontowych¹⁰⁹.

LALE

Pierwszy kościół w miasteczku wybudowany i uposażony w 1522 r. przez Mikołaj Wiekowicza wraz z synami Marcinem i Łukaszem nosił wezwanie Zwiastowania NMP. Według niektórych badaczy mógł zostać wybudowany na długo przed 1517 r. W 1582 r. został on przejęty przez kalwinów i zamieniony na zbór. Odzyskany wraz z funduszami w 1629 r. przez katolików, chylił się ku upadkowi. W latach 1642-1643 wybudowano nowy kościół za aprobatą biskupa żmudzkiego Jerzego Tyszkiewicza. Trzeci kościół parafialny p.w. Świętych Apostołów Szymona i Judy Tadeusza postawiono w 1768 r. (według niektórych źródeł w 1760 r.) dzięki staraniom ks. proboszcza Michała Pabreża oraz z pieniędzy Adama Iwanowicza i parafian. Był to budynek drewniany (podobnie jak dwa poprzednie) na niskim fundamencie, konsekrowany 24 sierpnia 1791 r. przez biskupa sufragana żmudzkiego Tadeusza Bukatego. W 1830 r. pozostawał w dość dobrym stanie (niewielkiej naprawy wymagały jedynie fundamenty)¹¹⁰.

¹⁰⁹ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 455–456; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 184; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 495–498; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 76–78.

¹¹⁰ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 349–351v, 364; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 181–181v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 783, 785–786; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 113–117; M. Paknys, *Liolių Šv. apaštaly Simono ir Judos Tado bažnyčia [w:] Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 117–122.

¹¹¹ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 376v, 380; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 31-31v; S. Czernski, *op.cit.* s. 30; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 292-293-294; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 379.

¹¹² LVIA, 669, ap. 2, b. 221, k. 573-573v, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 181; S. Czernski, *op.cit.*, s. 37; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 298-301; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 387-388; J. Liškevičienė, *Lieplaukē. Bažnyčios architektūra* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 2, Rietavas, Tverai, Kantaučiai, Lieplaukē, Medingėnai, Žlibinai, A. Butrimas (sud.), Vilnius: 2005, p. 161-162.

LENKIMY

Kościół filialny na terenie parafii Szkudy, pw. św. Anny, pierwotnie drewniany wybudowany w 1680 r. przez parafian. Po jego zniszczeniu, w 1780 r. wzniesiono nowy kościół murowany ufundowany przez księcia Franciszka Sapiechę i staraniem ks. Józefa Grygałowskiego. Trzy lata później przy kościele w Lenkimach erygowano altarię (1783 r.). W 1830 r. kościół był w dobrym stanie i nie wymagał nakładów finansowych. Do tego też roku nie został konsekrowany¹¹¹.

LEPŁAWKI

Pierwszy kościół powstał około 1421 r., kiedy Wielki Książę Litewski Witold nadał dobra lepławskie biskupom żmudzki. W tym też czasie wzniesiono dwór biskupi. Za czasów biskupa Stanisław Kiszki powstała parafia (1618-1628). W tym czasie prawdopodobnie wybudowano kolejny kościół (około 1621 r.), który został spalony w 1658 r. przez Szwedów wraz z całym miastem. Po 1660 r. budowę nowego kościoła rozpoczął biskup Aleksander Kazimierz Sapieha. Dokończył ją w 1678 r. kolejny biskup Aleksander Pac. Podczas wielkiej wojny północnej (1700-1721) kościół pozostawał zamknięty. W 1765 r. na mocy decyzji biskup żmudzki Antoni Tyszkiewicz, kościół p.w. Przenajświętszej Trójcy w Lepławkach stał się filią parafii w Olsiadach. Był to kościół drewniany na fundamencie z kamienia, nie konsekrowany, jedynie poświęcony. W tym samym roku (1765) przy kościele ufundowano altarię. W latach 1819-1821 świątynia przeszła gruntowny remont. W 1830 r. pozostawała w dobrym stanie¹¹².

LESZCZE

Kaplica publiczna filialna na terenie parafii Ejragoła, pw. Opatrzności Bożej, drewniana wybudowana w 1789 r. z fundacji dziedziców majątku Leszcze Ignacego Romera

i jego małżonki Katarzyny z Burnickich. W dniu 25 lipca 1826 r. ks. Kazimierz Filipowicz, za zgodą władz diecezjalnych ufundował przy kaplicy altarię¹¹³.

LIDOWIANY

Dokładnie nie wiadomo kto ufundował i uposażył pierwszy kościół w Lidowianach. Z całą pewnością musiał zostać wybudowany przed 1613 r. (notuje takowy kościół spis biskupa Kazimierza Paca). Być może mogło to nastąpić około 1590 r. Parafię przy tutejszym kościele erygowano w 1670 r. (od tego roku zaczynają się księgi chrztów). Podczas reformacji przez jakiś czas funkcjonował jako zbór kalwiński. Po odzyskaniu go przez katolików, Melchior Szemiot rozpoczął budowę nowego zboru kalwińskiego na prawej stronie rzeki Dubissy. Pracę przerwała jego śmierć. Synowie fundatora powrócili do wiary katolickiej nie widzieli potrzeby prowadzenia dalszych prac. Jednak kiedy stary kościół drewniany chylił się ku upadkowi, w 1700 r. Stanisław Szemiot podjął decyzję o postawieniu nowej murowanej świątyni z wykorzystaniem fundamentu i murów budowanych w pierwotnym zamyśle jako zbór. Budowę przerwała śmierć właściciela majątku. Wznowiono ją w 1755 r. ze środków krojczego województwa mińskiego Jerzego Staniewicza oraz jego synów. Prace budowlane zakończono w 1761 r. Był to kościół noszący wezwanie św. Apostołów Piotra i Pawła, wybudowany w stylu barokowym na planie prostokąta z półkolistą zamkniętą prezbiterium. W 1830 r. był w dość dobrym stanie¹¹⁴.

LIGUMY

Pierwszy drewniany kościół parafialny pw. Trójcy Przenajświętszej został wybudowany i uposażony w 1523 r. przez Łukasza Wiekowicza, dziedzica Ligum. W czasie reformacji po opuszczeniu parafii przez proboszcza, około 1576 r. kościół popadł w ruinę. Nie wiadomo kiedy

¹¹³ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 309–310v, 317; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 221; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 949; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 20–21.

¹¹⁴ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 347–349, 364; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 155–156v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 779–781; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 108–110.

115 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 477–479, 491; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 432–432v; S. Czernski, *op.cit.*, s. 62; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 79–80; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 499–500.

i przez kogo został odbudowany, ale musiało to nastąpić przed 1689 r., ponieważ wymienia go spis kościołów sporządzony za rządów biskupa Kazimierza Pacy. Drugi kościół w miasteczku zniszczył około 1785 r. pożar. Trzeci z kolei kościół drewniany osadzony na fundamencie wybudowano w 1790 r. staraniem proboszcza ks. Krzysztofa Wolfa i na koszt kolatora oraz parafian. Konsekwował go w 1795 r. biskup sufragan żmudzki Adam Kościła. W 1830 r. świątynia wymagała remontu. W kościele była jedna altaria, do której prawo prezenty posiadała kapituła żmudzka¹¹⁵.

LINKÓW (KARMELICI TRZEWICZKOWI)

Drewniany kościół pw. Nawiedzenia NMP w Linkowie wybudowany w 1500 r. ufundowała Katarzyna de Żeymis. Ta sama fundatorka w 1503 r. pomnożyła fundację zapisując na rzecz kościoła znaczny obszar ziemi z folwarkiem. Zapis zatwierdził biskup Marcin Lintfari i utworzył przy kościele samodzielną parafię. Później miasteczko stało się własnością Białożorów. Po przejściu przez nich na kalwinizm, przejęli oni fundusze należące do parafii katolickiej, a kościół zamienili na zbór. W 1593 r. Białożorowie na miejscu pierwotnej świątyni wybudowali murowany renesansowy kościół jako zbór ewangelicki. Katolicy przejęli go w 1606 r., po procesie sądowym. W 1636 r. biskup Jerzy Tyszkiewicz przekazał kościół linkowski wraz z uposażeniem i parafią karmelitom, którzy w latach 1661–1668 wybudowali murowany klasztor. W 1754 r. zespół kościelno-klasztorny został rozbudowany. W kościele w jednym z bocznych ołtarzy (w dokumentach wizytacyjnych nazywany ołtarzem czwartym) znajdował się łaskami słynący obraz Matki Boskiej Szkaplerznej w blaszanej sukience. Kościół w 1827 r. został wyremontowany, mimo tego trzy lata później dach świątyni wymagał kolejnych prac remontowych. Klasztor był budynkiem jednopiętrowym zbudowanym w trzy linie z załamaniem prostokątnym, pokryty

dachówką. Obok zabudowań klasztornych znajdował się drewniany budynek szpitala dla ubogich. Dodatkowo przy kościele działała szkoła parafialna, w której porą zimową nauki pobierało od 15 do 25 uczniów. W 1830 r. parafia liczyła około 5100 wiernych¹¹⁶.

ŁAJŻEW

Pierwszy drewniany kościół parafialny pw. Św. Trójcy, został wybudowany i uposażony w 1636 r. przez Wojciecha Ważyńskiego starosta tryski wraz z małżonką Anna z Paców. W lipcu 1661 r. Anna z Paców Ważyńska, wdowa po staroście tryckim powiększyła fundację i wybudowała w 1661 r. nowy kościół drewniany. Prawdopodobnie jeszcze w tym samym roku biskup żmudzki Aleksander Kazimierz Sapieha erygował przy kościele w Łajżewie samodzielną parafię. Kolejny nowy kościół drewniany, na fundamencie z kamienia wzniesiono w 1773 r. staraniem proboszcza ks. Kazimierza Klimowicza przy wsparciu finansowym i organizacyjnym parafian. Konsekracji kościoła dokonał 21 maja 1775 r. biskup sufragan żmudzki Michał Chomiński. W 1830 r. budynek kościoła nie był zniszczony, a jego stan był dobry¹¹⁷.

ŁAUKSODZIE

Pierwszy kościół drewniany wybudowano wraz z klasztorem dla jezuitów w 1680 r. Po jego zniszczeniu przez Szwedów podczas III Wojny Północnej w miejscowości do 1727 r. nie było świątyni. W tym roku postawiono nowy kościół drewniany staraniem ks. Michała Drygniewicza SJ i z ofiar wiernych. W 1750 r. kościół zniszczył pożar. W następnym roku (1751) wzniesiono kolejny kościół filialny pw. św. Alojzego na terenie parafii Poszwityń, z fundacji księży jezuitów. Była to świątynia drewniana na podmurowaniu ceglany i kamiennym, konsekrowana 18 stycznia 1767 r. przez Michała Chomińskiego, sufragan żmudzkiego. W 1830 r. pozostawał w dobrym stanie¹¹⁸.

¹¹⁶ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 463, 605, 628–629v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3576, k. 242–242v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 140–159; G. Błaszczuk, *Fundacje i fundatorzy klasztorów...*, s. 144; [J. M. A. Giżycki] Wołyniak, *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, cz. 1, Kraków 1918, s. 253–273.

¹¹⁷ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 444–445v, 456; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 246; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 505–506; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 85–86.

¹¹⁸ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 431–431v, 436; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 31; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 550; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 144–145.

119 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 380, 405–406; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 116; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 237–238; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 301–302.

120 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 295–297 [k. 18–19]; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 311; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 305–310; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 399–405.

ŁAUKSODA

Kościół filialny na terenie parafii Żorany, pw. św. Joachima, drewniany, wybudowano w 1788 r. z fundacji kapituły katedralnej żmudzkiej. Do 1830 r. niekonsekwrowany jedynie poświęcony. W tym roku pozostawał w dobrym stanie.

RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 345; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 546–547; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 426; P. Šverebas, *Žarėnų parapijos bažnyčių varpinės ir varpai* [w:] *Žarėnai*, J. Girdvainis (sud.), Vilnius 2021, p. 461.

ŁAWKOŻEMY (LAUKOŻEMY)

Pierwszy kościół filialny na terenie parafii Dorbiany, drewniany przy dworze wystawił około 1736 r. Aleksander Radzimiński. Nowy kościół pw. Andrzeja Ap., również drewniany, większy od pierwszego, został wybudowany w 1754 r. z fundacji rodziny Kortów. Później gruntownie przebudowany z fundacji Karola de Mirbacha, starosty połongowskiego. W 1818 r. przykryty nowym dachem. Około 1820 r. przy kościele powstała samodzielna parafia. W 1826 r. wyremontowano wewnątrz świątyni staraniem ks. Antoniego Petrutowicza, miejscowego proboszcza. Do 1830 r. nie konsekrowany, tylko poświęcony¹¹⁹.

ŁAWKÓW

Kościół parafialny pw. św. Znalezienia Świętego Krzyża, drewniany na podmurowaniu, wybudowano w 1623 r. z fundacji pułkownika Jana Tallaty. W 1704 r. znacznie powiększony i poświęcony w roku następnym (1705) przez Joachima Skirmontta, sufragana żmudzkiego. Kościół w 1830 r. w był w bardzo dobrym stanie¹²⁰.

ŁUKNIKI

Niektórzy dziejopisarze podawali, że pierwszy drewniany kościół na górze będącej miejscem kultu pogańskiego

założony przez Wielkiego Księcia Witolda, został zniszczony w 1418 r. podczas reakcji pogańskiej. Nie wiemy dokładnie ile świątyń katolickich wzniesiono w miasteczku do XVIII w. Drugą świątynią, także drewnianą, wybudowano po uspokojeniu buntu w 1421 r., prawdopodobnie w innym miejscu. Uposażył ją zapisem z 14 sierpnia 1493 r. wielki książę litewski Aleksander oraz zapisem z 15 sierpnia 1551 r. król Zygmunt August. W 1648 r. w miasteczku postawiono kolejny nowy kościół z fundacji biskupa żmudzkiego Jerzego Tyszkiewicza. Ks. Juzumowicz twierdzi, że kościół ten nie mógł służyć wiernym przez przeszło 220 lat, od 1421 r. do 1648 r. i że pomiędzy tymi latami musiała zostać wzniesiona jeszcze jakaś przynajmniej jedna lub nawet kilka świątyń. Nie wiemy także co stało się z kościołem wybudowanym po w 1648 r. (być może został spalony przez wojska szwedzkie), bo w 1675 r. w Łuknikach wybudowano kolejny nowy kościół, ufundowany przez biskupa żmudzkiego Kazimierza Paca. Nie przetrwał on jednak długo. W 1766 r. został zniszczony przez pożar. Na jego miejscu w 1768 r. wzniesiono kolejny drewniany kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych. Jego fundatorem był bp Jan Dominik Łopaciński. Świątynię konsekrował w 1774 r. biskup sufragana diecezji żmudzkiej Michał Chomiński. W 1821 r. kościół został gruntownie przebudowany z fundacji biskupa żmudzkiego Józefa Arnolfa Giedroycia oraz staraniem proboszcza ks. Jana Żakiewicza i wiernych. Przy kościele funkcjonowała altaria, kolacji biskupiej¹²¹.

¹²¹ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 278, 279v–280 [14–14v]; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 362; S. Czernski, *op.cit.*, s. 47; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 517–519; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 99–102.

MASIADY

Pierwszy kościół wystawił w 1544 r. Wacław Wierzbicki, biskup żmudzki. Ten sam biskup nadał mu prawa kościoła parafialnego, chociaż niektórzy badacze twierdzą, że parafię w 1560 r. utworzył biskup żmudzki Jan Domonowski. Pierwszy kościół około 1657 r. spalili Szwedzi. Na jego miejscu po roku 1660 wzniesiono z fundacji biskupa Sapięhy i przy pomocy parafian, nowy nieduży kościół

122 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 380, 391-394; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 124-126; S. Czernski, *op.cit.*, s. 31; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 317-318; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 415; D. Mukienė, *Mosėdžio šv. Mykolo Arkangelo bažnyčia*, „Žemaičių žemė“, 2005, nr. 2, https://web.archive.org/web/20160420144211/http://samogitia.mch.mii.lt/KULTURA/Mos_baznycia_n.htm (data dostępu: 11 IV 2024 r.).

123 RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 343; *Codex Medicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 533; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 425; s. 213-215; W. Juzumowicz, *op.cit.* s. 546; M. Paknys, *Medingėnai. Bažnyčios istorija* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 2, Rietavas, Tverai, Kantaučiai, Lieplaukė, Medingėnai, Žlibinai, A. Butrimas (sud.). Vilnius 2005, p. 213-215.

drewniany. W 1780 r. rozpoczęto budowę nowego kościoła znacznie oddalonego od poprzedniego drewnianego (znajdował się na końcu miasteczka). Po ukończeniu prac, kościół konsekrowano pod wezwaniem św. Michała Archanioła w dniu 3 lutego 1794 r. Była to świątynia murowana z dwoma wieżami, z których w jednej wisiały dzwony. W 1830 r. kościół pozostawał w dobrym stanie, chociaż prowadzono w nim drobne prace wykończeniowe. Przy kościele było dwie altarie, obie pozostające w koloacji biskupiej¹²².

MEDYNGNIANY

Kościół filialny pw. Trójcy Przenajświętszej, na terenie parafii Żorany, drewniany, wybudowano w 1767 r. z fundacji ks. Kazimierza Gieca, kanonika żmudzkiego wraz z prawdopodobnie siostrą Rozalią Giec. Oni też 6 kwietnia 1770 r. potwierdzili i uposażyli fundację. Kościół w dokumentach z 1774 r. notowany jako filia parafii Kontowcie. Według opisu z 1789 r. był to niewielki kościół drewniany na fundamencie z cegły, wyremontowany przez ks. Józefa Zyberta, kanonika smoleńskiego i proboszcza w Surwiliszkach. Od 1819 r. prowadzono prace remontowe lub przebudowę kościoła. W 1830 r. pozostawał w dobrym stanie¹²³.

MESZKUCIE

Pierwsza drewniana kaplica została wzniesiona w 1676 r. przez ks. Maryna Lauksmina, prepozyta żmudzkiego, dziekana janiskiego i proboszcza w Szawlach. Uposażył ją na prośbę wspomnianego prepozyta Franciszek Stefan Sapieha, koniuszy wielki litewski. Fundacja otrzymała zatwierdzenie króla Jana III Sobieskiego w 1680 lub 1681 r. Prawdopodobnie drugi kolejny drewniany kościół wzniesiono w 1730 r. Nosił on wezwanie pw. św. Stanisław BM. Posiadał wieżę-dzwonnicę nad kościołem (z trzema dzwonami), trzynaście okien, a jego wnętrza ozdabiała

cztery ołtarze i ambona ozdobiona malowidłami ewangelistów. Około 1752 r. w dokumentach kościelnych świątynia notowana była jako filia parafii Szawle. W 1792 r. wybudowano nowy kościół filialny. Była to świątynia drewniana postawiona staraniem Tadeusza Norwiłły, administratora meszkuckiego. Remontowana w 1819 r. (nowy fundament), w 1824 r. (nowe okna) i 1826 r. (nowy dach) przez ówczesnego administratora ks. Józefa Skukowicza oraz wiernych. W 1830 r. zachowana w bardzo dobrym stanie¹²⁴.

NACIANY

Pierwszy kościół filialny pw. św. Katarzyny na terenie parafii Gintyliszki, na cmentarzu wystawili około 1750 r. sami parafianie. Drugi kościół we wsi, drewniany na kamiennym fundamencie, wybudowany w 1789 r. z fundacji Michała Pocięja, strażnika WKŁ, został uposażony przez Józefa Górskiego, dziedzica Gintyliszek. W 1821 r. kościół pokryto nowym dachem. W 1830 r. pozostawał w dobrym stanie¹²⁵.

NIEMOKSZTY

Pierwszy kościół w mieście królewskim jakim były Niemokszty wybudowano około 1528 r. z rozkazu króla Zygmunt I Starego. Początkowo był filią należącą do parafii Widukle. W spisie kościołów sporządzonym w 1613 r. z nakazu biskupa Mikołaja Paca odnotowany został jako „zupełnie opadły”. Kościół uposażył starosta żmudzki Hieronim Wołłowicz (Jarosz) za aprobatą króla Władysława IV, zapisem z dnia 18 czerwca 1637 r. Po zatwierdzeniu funduszu przez wspomnianego króla 5 maja 1638 r., fundator w następnym roku 1639 wybudował nowy kościół drewniany pw. Trójcy Przenajświętszej. Jeszcze w tym samym roku biskup Jerzy hrabia Tyszkiewicz erygował przy nim samodzielną parafię. W późniejszym okresie, wraz z powiększającą się liczbą parafian

¹²⁴ RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 159; L. Jovaiša, *Meškuičių Šv. Vyskupo Stanislovo bažnyčios istorija* [w:] *Lietuvos Sakralinė Dailė*, t. 2, *Šaulių Vyskupija*, cz. 3, *Šaulių dekanatas*, ks. 2, *Kužiai – Pavėkiai*, S. Smilingytė-Žeimienė, D. Vasiūnienė (red.), Vilnius 2022, p. 81–84; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 525–526; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 109–111.

¹²⁵ RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 230v; S. Czerski, *op.cit.*, s. 32; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 235; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 299.

¹²⁶ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 499v–500v, 518; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 304; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 811, 813–814; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 143–145.

¹²⁷ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 564–564v, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 313, 314; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 209–210; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 269–271; R. Vēlavīcius, L. Norvaišienė, *Nevarēnų parapijos istoriografija*, „Tiltai”, 2006, nr. 1 (34), p. 62.

świątynia okazał się zbyt mała. Wobec tego pojawiła się potrzeba wybudowania nowej większej świątyni. Wzniesiono ją w 1690 r. dzięki staraniom ówczesnego proboszcza ks. Kazimierza Puszyńskiego i przy pomocy parafian. W 1703 r. przy kościele Wojciech Witkiewicz ufundował altarię, której fundusz pomnożył miejscowy proboszcz słynący z „przykładnego życia” ks. Piotr Poszujp. Liczący przeszło sto lat kościół w 1814 r. spalił się od uderzenia pioruna. Nabożeństwa przeniesiono wtedy do tymczasowego drewnianego budynku („szo-py”). W 1826 r. (w innych źródłach w 1828 r.,) oddano do użytku kolejny nowy kościół drewniany wybudowany dzięki staraniom proboszcz ks. Józefa Strzeleckiego i przy wydatnej pomocy wiernych¹²⁶.

NIEWORANY

Najprawdopodobniej pierwszy kościół drewniany wybudowano w 1612 r. z fundacji Andrzeja Wołowicza. Kolejny kościół filialny pw. Zwiastowania NMP na terenie parafii Telsze, drewniany na kamiennym fundamencie, został ufundowany w 1785 r. przez Józefa Zabiellę generała majora WKŁ. Od tego czasu nie konsekrowany, jedynie poświęcony. W 1830 r. kościół wymagał dużych prac restauracyjnych (nowy fundament, wymiana dachu)¹²⁷.

NOWE MIASTO

Pierwszy kościół p.w. św. Michała Archanioła postawiony w 1760 r. z fundacji podstolego Wielkiego Księstwa Litewskiego Ignacego Paca, zastał zastąpiony nowym ufundowanym w latach 1780–1781 przez cześnika Wielkiego Księstwa Litewskiego Michała Ronikiera. Został on konsekrowany 10 listopada 1790 r. przez biskupa żmudzkiego Józefa Adama Kościę. Tenże biskup jeszcze w tym samym roku pomnożył fundację (zatwierdzenie króla Stanisław August Poniatowski, nastąpiło 3 grudnia 1790 r.). Rok później (1791 r.) w miasteczku erygowano samodzielną

parafię. Nowo wzniesiony kościół, podobnie jak pierwotny, także był drewniany, osadzony na fundamencie z cegły, na planie krzyża z transeptem i pięciobocznie zamkniętym prezbiterium. W 1830 r. wymagał remontu i wymiany dachu¹²⁸.

ODACHÓW

Kościół p.w. św. Jana Chrzciciela, ufundował w 1793 r. dziedzic Odachowa i ciwun ejragski Jan Odachowski. Początkowo był filią kościoła parafialnego w Niemońskach. W 1803 r., po dodatkowym uposażeniu decyzją biskupa Józefa Arnulfa Giedroycia podniesiony został do godności samodzielnej parafii. Ten sam biskup konsekrował kościół 24 czerwca 1809 r. Była to świątynia drewniana, osadzona na fundamencie z cegły, zbudowana z drewna sosnowego, z małą kaplicą po jednej stronie i zakrystią po drugiej. Elewację frontową pokrywała deska. Nad fasadą górowała duża trójprzęsłowa wieżyczka pokryta blachą. W latach 1804-1821 wewnątrz ozdobiono rzeźbami, m.in. dużych rozmiarów rzeźbą Jezusa Ukrzyżowanego, umieszczoną w kruchcie. W kościół 1830 r. pozostawał w dobrym stanie¹²⁹.

OKMIANY

Pierwsza świątynia była drewniana. Wzniesiono ją około 1535 r. z fundacji starosty okmiańskiego Jana Stankiewicza-Billewicza. Niektórzy badacze datują wybudowanie pierwszego kościoła na około 1556 r. W 1588 r. królowa Anna Jagiellonka ufundowała i uposażyła w Okmianach nowy kościół drewniany, którego patronką stała się św. Anna. Ta sama fundatorka 16 lipca 1596 r. dodatkowo doposażyła parafię i założyła przy niej szkołkę parafialną. Wkrótce po tym wydarzeniu, biskup żmudzki Melchior Giedroyc erygował przy nim samodzielną parafię. Kościół wraz z miasteczkiem w 1705 r. spalili Szwedzi. Nie odbudowano go już, a w zupełnie innym miejscu

¹²⁸ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 547v-549; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 448-449; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 800-801; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 132-134; SGKP, t. 7, s. 226.

¹²⁹ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 500v-502, 518; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 398, 399; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 895, 897; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 245-246; D. Klajumienė, *Adakavo Šv. Jono Krikštytojo bažnyčia [w:] Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2007, p. 205-208.

¹³⁰ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 439–442v, 456; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 188; V. Cibulskas, *Šiaurės Lietuvos bažnyčios: Akmenė. Biržai, „Žiemgala”*, 2007, nr. 1, p. 27; S. Czernski, *op.cit.*, s. 53; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 510–511; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 89–91.

¹³¹ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 578–580v, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 169–170; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 1, P. Jatulis (coll.), Romae 1984, s. 109–111; S. Czernski, *op.cit.*, s. 37; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 327–328; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 424–425; D. Klajumienė, *Alsėdžiu Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo bažnyčios altorių istorinė ir plastinė raida* [w:] *Alsėdžiai*, A. Butrimas, L. Gričiūtė (sud.), Vilnius 2002, p. 73–76; M. Pankys, *Alsėdžiu bažnyčios iki XVIII a. pabaigos* [w:] *Alsėdžiai*, A. Butrimas, L. Gričiūtė (sud.), Vilnius 2002, p. s. 63–67.

wzniesiono nową świątynię drewnianą. Kolejny czwarty kościół, drewniany podobnie jak wszystkie poprzednie, na wysokim fundamencie z kamienia, zbudowany został w 1806 r. dzięki staraniom proboszcza ks. Jana Krzyżewicza, kanonika żmudzkiego z pomocą Teodory Wittenehowej oraz parafian. Jego budowę dokończono w 1818 r. (oszalowanie ścian zewnętrznych). Kościół w 1830 r. pozostawał w dobrym stanie i nie wymagał remontów. Przy kościele znajdowała się altaria, kolacja biskupiej¹³⁰.

OLSIADY

Pierwsza świątynia katolicka istniała już w początkach biskupstwa. Była zbudowana na górze w miejscu gdzie poganie mieli ołtarze ofiarne. W 1475 r. biskup Bartłomiej w Olsiadach erygował i uposażył parafię (fundacja 29 października 1475 r., przywilej nadawczy króla Kazimierza Jagiellończyka, spisany na dworze w Leplawkach 30 października 1476 r.). Drugi kościół drewniany, większy od poprzedniego, wzniesiono w 1648 r. z fundacji biskupa żmudzkiego Jerzego Tyszkiewicza. Ten sam biskup dokonał aktu jego konsekracji 26 stycznia 1649 r. Świątynie odrestaurowano z funduszy biskupa Aleksandra Horaina w latach 20. XVIII stulecia. Kolejny kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, drewniany na fundamencie kamiennym, o trzech nawach z kopułą, z dwoma kaplicami, wybudowano w 1793 z fundacji Stefana księcia Giedroycia, biskupa żmudzkiego i staraniem proboszcza ks. Jakuba Degutowicza, kanonika inflandzkiego oraz parafian. W roku następnym (1794 r.) świątynia została konsekrowana przez Józefa Tadeusza Bukatego, sufragana żmudzkiego. W 1826 r. kościół przykryto nowym dachem. W 1830 r. był w stanie bardzo dobrym. Przy kościele funkcjonowały dwie altarie: pierwsza ufundowana w 1789 r. przez Andrzeja Stankiewicza, druga ufundowana w 1815 r. przez Macieja i Marcina Miszutowiczów¹³¹.

PACUNELE

Dokładnie nie wiadomo kiedy w miasteczku wybudowano pierwszy kościół. Z wizytacji kościoła parafialnego w Bajsagołach dowiadujemy się tylko, że w 1782 r. istniała tutaj kaplica, przy której nie był stałego kapłana. Pewnym jest natomiast, że jeszcze w tym samym roku na stałe przy kaplicy w Pacunelach zamieszkał duchowny, który rozpoczął prowadzenie ksiąg metrykalnych. Altarię przy kaplicy ufundowała w 1792 r. Wiktoria ze Skowzgardów Jurewiczowa. Nowy drewniany kościół filialny pw. św. Jana Chrzciciela, na terenie parafii Bejsagoła, na fundamencie kamiennym wzniesiono w 1805 r. dzięki staraniom altarysty ks. Franciszka Pawłowskiego i przy pomocy okolicznych mieszkańców. Świątynia w 1830 r. wymagała pilnej wymiany dachu¹³².

PERNAROWO

Pierwszą kaplicę wybudowaną w 1671 r. i ufundowaną przez króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego, uposażył w 1676 r. król Jan III Sobieski. Kaplica jako filia należała do parafii Ejragoła. W 1815 r. zniszczoną przez pożar kaplicę, odbudowano w 1815 r. i ukończono we wnętrzu w 1819 r. z fundacji Henryka Zabieli. Była to niewielka kaplica prywatna, pw. św. Jerzego, drewniana na murowanym fundamencie¹³³.

PIEWIANY

Kościół filialny na terenie parafii Tyrzszkle, pw. Pana Jezusa Ukrzyżowanego, drewniany na kamiennym fundamencie, wybudowano w 1776 r. z fundacji Feliksa Ważyńskiego, ciwuna retowskiego i starostę tyrszklewskiego oraz staraniem ks. Jerzego Rupejki, wikariusza parafii Tyrzszkle. W 1830 r. notowany w dokumentach jako „stary”, ale w dobrym stanie i nie konsekrowany¹³⁴.

¹³² LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 327v–328v, 333; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 243, k. 20–21; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 20; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 458–459; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 30–32.

¹³³ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 309–310v, 317; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 219; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 1003, 1005; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 86–88.

¹³⁴ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 561, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 277; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 246; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 311.

135 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 554v–555, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 331–331v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 339–340; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 440–441.

PIKIELE

Pierwszy kościół drewniany wystawił Marcin Juchnowicz. Początkowo był filią parafii Siady. Od około 1690 r. figuruje w dokumentach kościelnych jako parafialny. Podczas III Wojny Północnej opuszczony, z czasem popadł w ruinę. Taka sytuacja trwała do 1739 r., kiedy decyzją kapituły katedralnej żmudzkiej wybudowano niewielką kaplicę drewnianą. W 1752 r. z ks. Józef Janutowicz, dziekan olsiadzki i proboszcz pikielski, rozpoczął budowę nowego kościoła parafialnego pw. Przenajświętszej Trójcy. Prace zakończono w 1761 r. z fundacji kapituły żmudzkiej i staraniem ks. Kazimierza Klimowicza dziekana olsiadzkiego i proboszcza pikielskiego. Drewnianą świątynię na fundamencie z kamienia konsekrował 26 kwietnia 1761 r. biskup żmudzki Antoni Dominik hrabia Tyszkiewicz. Kościół remontowano w latach 1805, 1820, 1825. W 1830 r. był w dobrym stanie¹³⁵.

PŁOTELE

Fundatorką pierwszego kościoła była królowa Bona. Został on wybudowany około 1520 r. Drugi kościół drewniany ufundował i uposażył około 1564 r. król Zygmunt August. W czasie reformacji został opuszczony, splądrowany i zamknięty (1598–1608). Odrestaurowany około 1610 r. przez Hieronima Wołłowicza a kościół razem z miasteczkiem spalili Szwedzi około 1626 r. Po zakończeniu działań wojennych wzniesiono nowy kościół drewniany na innym miejscu, konsekrowany w 1654 r. przez Piotra Parczewskiego, biskupa żmudzkiego. W 1744 r. postawiono kolejny nowy kościół parafialny pw. Św. Apostołów Piotra i Pawła, drewniany, staraniem proboszcza ks. Józefa Wojtkiewicza oraz przy pomocy parafian. Konsekrował go 30 października 1777 r. Józef Leon Łopaciński, biskup sufragana żmudzki. W 1827 r. kościół został podważony, ustawiony na nowym kamiennym fundamencie, oszalowany i pomalowany. Przy kościele działały dwie altarie,

jedna fundowana przez Seweryna Druckiego Lubeckiego i druga przez panią Szyłańską¹³⁶.

PŁUNGIANY

Pierwotny kościół w miasteczku wzniesiono w I połowie XVI wieku. Podczas reformacji zamieniony został na zbór kalwiński. Odzyskany przez katolików około 1615 r. Drugi kościół drewniany wzniesiono w 1617 r. z fundacji starosty upickiego Hieronima Wołowicza (Jarosza) i jego żony Elżbiety z Gosławskich. Fundacja otrzymała zatwierdzenie królewskie 13 września 1617 r. Około 1707 r. kościół wraz z miasteczkiem spalili Szwedzi. Odbudowany po 1710 r. przez Karpia, ciwuna gondyńskiego. Czwarty z kolei kościół, wzniesiono w 1797 r. na tym samym miejscu co trzy poprzednie świątynie, dzięki staraniom ks. Adama Pawłowskiego, byłego administratora i powiększony na koszt parafian. Był to kościół parafialny pw. Jana Chrzciciela, drewniany na kamiennym fundamencie, konsekrowany 24 czerwca 1810 r. przez Józefa Arnolfa Giedroycia, biskupa żmudzkiego. Remontowany w latach 1818 i 1820. W 1826 r. pokryty nowym dachem dzięki staraniom proboszcza. W 1830 r. nie wymagał prac remontowych. Przy kościele funkcjonowały trzy altaria, których prawo prezyenty należało do biskupów żudzkich¹³⁷.

PODSKARBISZKI

Kaplica na terenie parafii Chwejdany, drewniana na niskim fundamencie z kamienia, p.w. św. Ignacego, wybudowano w 1787 r. z fundacji marszałka powiatu rosieńskiego, dziedzica dóbr podskarbiszki Ignacego Sylwestrowicza. W 1818 r. świątynia został gruntownie wyremontowana¹³⁸.

POGROMOŃCIE

Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP, drewniany na kamiennym fundamencie, wybudowano w 1774 r.

¹³⁶ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 574–577, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 200; S. Czernski, *op.cit.*, s. 32; A. Jankevičienė, *Platelių bažnyčia*, „Liaudies kultūra”, 2001, nr. 4, p. 23–26; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 361–363; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 463–466.

¹³⁷ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 540v–545v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 509, 511–512; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 25, 66–69; S. Czernski, *op.cit.*, s. 39–40; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 375–377; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 483–486.

¹³⁸ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 525v–526, 551; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 446–446v; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 48; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 734.

139 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 495v–496v, 518; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 414–414v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 819, 821; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 151–152; D. Klajumienė, *Pagramančio Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo prasidėjimo bažnyčia [w:] Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai*, sudarytoja D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2007, p. 240.

140 RGIA f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 319; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 314; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 409.

z fundacji biskupa żmudzkiego Jana Dominika Łopacińskiego, właściciela miejscowych dóbr. Z początku pozostawał filią parafii Szyśle. Najpierw w 1780 r. biskup żmudzki Jan Stefan Giedroyc pomnożył fundusz kościoła, a pod koniec XVIII w. erygował przy nim samodzielną parafię. Po zupełnym wykończeniu kościoła (wyposażenie wnętrza i pomalowanie) odbyła się konsekracja, której dokonał 27 lipca 1791 r. biskup sufragan żmudzki Józef Bukaty. W 1830 r. kościół wymagał przeprowadzenia gruntownego remontu¹³⁹.

POJEZIORY

Kościół filialny pw. Przemienienia Pańskiego, na terenie parafii Ławków, mały, drewniany na dębowych podwalinach, wybudowano w 1771 r. z fundacji Jerzego Zaleskiego, starosty szwetowskiego. W 1830 r. był w dobrym stanie technicznym¹⁴⁰.

POJURZE

Nie wiadomo kto i kiedy ufundował pierwszy kościół. Wiadomo jedynie, że w miejscowości kaplica istniała już w 1613 r. W spisie utworzonym w tym roku za rządów biskupa Mikołaja Paca została ona wymieniona jako niemająca tytułu i uposażenia. Od około 1650 r. odnotowujemy pierwsze dokumenty kościele dotyczące działalności kaplicy (inwentarz, sprawy funduszowe). Nowy kościół filialny pw. św. Trójcy, na terenie parafii Kroże drewniany, wybudowano w 1781 r. z fundacji Józefa Wołłowicza. W 1806 r. postawiono kolejny nowy kościół drewniany na niskim fundamencie ze środków ks. Cypriana Odyńca.

POJURZE

Kościół w Pojurzu nazywanym także Małym Pojurzem ufundował w 1750 r. pisarz WKL Ludwik Piłsudski. Była to świątynia drewniana, filialna pw. św. Joachima, na

terenie parafii Chwejdany, odnowiona przez kolejnego dziedzica miasteczka hrabiego Kazimierza Platera¹⁴¹.

POKIEWIE

Kościół filialny pw. św. Tekli na terenie parafii Wajgów. Murowany z babiniec drewnianym, postawiony w 1825 r. z fundacji Stanisława Rodziewicza. Był to niewielki kościół murowany, nakryty dwuspadowym dachem, na planie prostokąta. Część nawy wraz z absydą wzniesiono z polnych kamieni. Wnętrze zdbobuły trzy ołtarze: ołtarz główny Chrystusa Zbawiciela i dwa ołtarze boczne: św. Jana Chrzciciela i św. Stanisława BM¹⁴².

POKOPIE

Pierwsza kaplica drewniana pw. św. Karola Boromeusza, została wybudowana około 1782 r. z fundacji Maurycego Franciszka Karpia, na miejscowym cmentarzu. Podawane są także inne daty jej budowy: 1780, 1760, 1766, 1720. Niemal od samego początku pozostawała filią kościoła parafialnego w Krutowianach¹⁴³.

POKROJE

Pierwotny kościół wybudowali mieszkańcy miasteczka około 1626 r. przy wsparciu starosty żmudzkiego Hieronima Wołłowicza. Początkowo była to niewielka kaplica murowana, funkcjonująca od 1639 r. jako filia kościoła w Kławanych, a od 1690 r. już jako samodzielna parafia. Po erygowaniu parafii mieszkańcy obok kaplicy murowanej postawili kościół drewniany, zniszczony przez pożar, jaki wybuchł w miasteczku w 1745 r. W latach 1745–1750 kościół odbudowano przy pomocy finansowej kasztelana mściśławskiego Jana Zabielly. Była to świątynia drewniana p.w. św. Jana Chrzciciela, osadzona na kamiennym fundamencie, odrestaurowana w 1823 r. przez parafian i staraniem kolatora oraz proboszcza¹⁴⁴.

141 V. Juzumas, *op.cit.*, s. 732–733; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 46–47.

142 R. Butvilaitė, *Pakėvio Šv. Teklės bažnyčia [w:] Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai, D. Klajumienė*, (sud.) Vilnius: 2008, p. 159–166; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 609; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 220.

143 L. Jovaiša, R. Stankevičienė, *Pokapės Švč. Margeles Marojos Ėmimo į dangų bažnyčios istorija [w:] Lietuvos Sakralinė Dailė*, t. 2, Šaulių Vyskupija, cz. 3, Šiaulių dekanatas, ks. 2, *Kužiai – Pavėkiai*, S. Smilingytė-Žeimienė, D. Vasilūnienė (red.), Vilnius 2022, s. 361–361; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 527; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 113–114.

144 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 483v–485v, 491; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 483; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 659, 661–662; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 38–40.

145 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 345–347, 364; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 152–152v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 764; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 87–88; M. Paknys, *Pakražančio Švč. Mergelės Marijos Apreiškimo bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius2008, p. 171–172.

146 V. Juzumas, *op.cit.*, s. 939–940; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 8–9.

147 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 327–327v, 333; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 24; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 457–458; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 28–30.

POKROŻEŃCIE

Kościół filialny p.w. Zwiastowania NMP należący do parafii w Krożach, drewniany na fundamencie z kamienia, ufundowali w 1767 r. (według innych źródeł w 1759 r.) Bonawentura i Marianna Kiewnarscy. W 1808 r. i w 1817 r. przeprowadzono prace dekoracyjne we wnętrzu kościoła. W 1830 r. wymagał remontu fundamentów, dachu i okien¹⁴⁵.

POLEPIE

Drewnianą kaplicę na terenie parafii Bejsagoła, pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, postawili w 1750 r. na miejscowym cmentarzu okoliczni mieszkańcy. Do 1818 r. z powodu braku funduszu nie było przy niej stałego kapłana. Obsługiwał ją ksiądz sprowadzany w razie potrzeby z Bejsagoły lub Krok. Kaplica została uposażona przez biskupa Józefa Arnulfa Giedroycia i od tego czasu zamieszkał przy niej ksiądz. Pierwszym stałym duszpasterzem został tutaj ks. Józef Waluszewicz. W 1831 r. zastąpił jego następcą był ks. Franciszek Kmitta¹⁴⁶.

POŁANY

Pierwsza kaplica drewniana w Połanach została wybudowana przed 1782 r. na dawnym cmentarzu grzebalnym. Drugą kaplicę drewnianą pw. Opatrzności Boskiej, wybudowano w zupełnie innym miejscu w 1786 r. z fundacji Józefa Rynkszelewskiego, szambelana i jego żony Anny ze Staszkiewiczów. Kaplica była filią należącą do parafii Bejsagoła. W 1830 r. świątynia pozostawała w złym stanie, wymagała remontu¹⁴⁷.

POŁĄGA

Najprawdopodobniej pierwszy kościół wybudowano około 1520 r. z fundacji Królowej Bony. Z całą pewnością

istniał on już przez 1540 r. W czasie reformacji pozostał zamknięty. Kolejny kościół pw. św. Anny około 1590 r. wystawili w zupełnie innym miejscu Woynowie. Fundacja została uposażona 10 stycznia 1590 przez Annę Jagiellonkę Królową Polski i w tym samym roku zatwierdzona przez króla Zygmunta III Wazę. Kościół w 1656 r. spalili Szwedzi. Po zakończeniu działań wojennych wystawiono nowy kościół na cmentarzu grzebalnym. Tam odprawiano nabożeństwa do chwili wybudowania w 1756 r. kolejnego kościoła drewnianego z fundacji biskupa wileńskiego Ignacego Jakuba Massalskiego. W 1767 r. wybudowano nowy kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP. Była to drewniana świątynia na kamiennym fundamencie, ufundowana przez Krzysztofa Mirbacha, konsekrowana 19 czerwca 1768 r. przez Michała Chomińskiego, biskupa sufragana żmudzkiego. Przed 1830 r. parokrotnie remontowany pozostawał w dobrym stanie. Przy kościele była altaria, której prawo obsadzania posiadali biskupi żmudzcy¹⁴⁸.

POMITUWIE

Pierwotnie wieś nosiła nazwę Stakie. Pierwszą kaplicę drewnianą na miejscowym cmentarzu wzniesli w 1760 r. okoliczni mieszkańcy. Nowy kościół drewniany pw. św. Antoniego Padewskiego (według innych źródeł kaplica prywatna pw. Nawiedzenia NMP) będący filią na terenie parafii Wielona, wybudowano w 1821 r. z fundacji podkomorzego rosieńskiego Michała Zaleskiego i jego małżonki Krystyny ze Świniarskich oraz staraniem ks. Cypriana Niezabitowskiego¹⁴⁹.

POPIELANY

Nie wiadomo kiedy została wybudowana pierwsza kaplica w Popielanach. Niektórzy twierdzą, że istniała na górze przy zamku obronnym w kilka lat po przyjęciu przez Żmudź chrztu. Prawdopodobnie nosiła wezwanie

148 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 380, 397v–401v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 104–105; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 1, P. Jatulis (coll.), Romae 1984, s. 544–547; S. Czerski, *op.cit.*, s. 27; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 345–346; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 445–446; R. Stankevičienė, *Palangos Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios didžiojo altoriaus paveikslas „Švč. Mergelė Marija su vaikeliu“: tyrimai, restauravimas*, Vilnius 2008, s. 7–10.

149 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 314–314v, 317; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 208–208v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 911–912; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 263–265.

¹⁵⁰ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 443–443v, 456; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 289; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 531–533; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 118–120.

¹⁵¹ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 508v–509v, 517; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 187–192; G. Błaszczuk, *Fundacje i fundatorzy klasztorów...*, s. 145; M. Wołonczewski, *op.cit.*, s. 185–186.

Najwyższego Pana i została postawiona z nakazu Wielkiego Księcia Witolda lub drugiego biskupa żmudzkiego Mikołaja Dzierzgowicza. Drugi kościół, wybudowany w zupełnie innym miejscu staraniem wikariuszy katedralnych, konsekrował w 1636 r. biskup żmudzki Jerzy Tyszkiewicz. Trzeci z kolei kościół parafialny pw. Zesłania Ducha Świętego, podobnie jak poprzednie drewniany, postawiono w 1791 r. z fundacji biskupa żmudzkiego Stefana Giedroycia. W 1830 r. była w dobrym stanie¹⁵⁰.

POSZOŁTUŃ (BENEDYKTYNI)

Kościół pw. Zwiastowania NMP i klasztor benedyktynów ufundował i uposażył w 1755 r. Andrzej Jasiński wraz z małżonką Felicjaną z Szymkiewiczów. Fundację zatwierdził biskup żmudzki Antoni Dominik Tyszkiewicz 15 lipca 1756 r. W 1805 r. zespół kościelno-klasztorny wraz całym wyposażeniem zniszczył pożar. Po tym wydarzeniu nabożeństwa za zgodą konsystorza żmudzkiego odprawiano w domu Jasińskich. Kościół i klasztor odbudowano w 1806 r. Była to świątynia drewniana, na fundamencie pokryta dachem z gontu. Na kościele znajdowały się trzy kopuły obite blachą. Obok kościoła stał budynek klasztorny, drewniany pokryty słomą z murywanym kominem. Mieszkało w nim zazwyczaj dwóch zakonników należących do klasztoru w Trokach. Klasztor został skasowany przez władz carskie w 1832 r.¹⁵¹

POSZUSZWIE

Pierwszy kościół parafialny pw. św. Benedykta, pierwotnie drewniany, ufundował i uposażył w 1553 r. Mikołaj Szymkowicz marszałek wielkiego księstwa litewskiego, ciwun ejragolski i starosta wieloński. Drugi drewniany, większy od pierwszego, ufundował wnuk marszałka również Mikołaj w 1567 r. W tym samym roku biskup żmudzki Wiktoryn Wierzbicki założył tutaj samodzielną parafię. Około 1590 r. świątynia została zamieniona na

zbór kalwiński. W 1648 r. kapituła katedralna żmudzka rozpoczęła starania o jej rewindykację. Zwrot kościoła nastąpił w 1662 r. po wieloletnim procesie sądowym przed Głównym Trybunałem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Całość zaś uposażenia udało się odzyskać dopiero w 1665 r. Nowy murowany kościół pw. Wszystkich Świętych wybudowano w 1798 r. dzięki staraniom kanonika inflandzkiego, proboszcza poszuwiańskiego Dionizego Straszewicza. W 1830 r. był w dobrym stanie i nie wymagał prowadzenia prac remontowych. Przy kościele istniały dwie altarie, obie kolacji biskupiej¹⁵².

152 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 322–324v, 333; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 44–45; S. Czernski, *op.cit.*, s. 65; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 537–539; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 125–131.

153 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 430–431, 436; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 21; V. Cibulskas, *Šiaurės Lietuvos bažnyčios: Pašvitinys. Šiaudinė*, „Žiemgala”, 2007, nr. 2, p. 31; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 543–545; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 136–137.

POSZWITYŃ

Początki kościoła w miasteczku nie są dokładnie znane. Biskup Wołonczewski pisał, że pierwszy kościół miał zostać wybudowany w 1459 r. i powiększony w 1495 r. Podczas reformacji pozostawał w rękach ewangelików. Odzyskany w 1609 r. za rządów w diecezji biskupa Melchiora Giedroycia. Fundację 2 kwietnia 1609 r. odnowił biskup Mikołaj Pac, który ufundował i uposażył kościół drewniany, znacznie większy od poprzedniego i ukończony w 1612 r. (notowany jest spisie kościołów sporządzonym przez tegoż biskupa z 1613 r.). Kolejny trzeci kościół, podobnie jak poprzednie dwa, drewniany, wystawił w 1717 r. biskup żmudzki Aleksander Mikołaj Horain. Konsekrował go 22 lipca 1745 r. biskup żmudzki Antoni Tyszkiewicz. Nowy kościół parafialny pw. Trójcy Przenajświętszej i św. Michała, murowany z kamienia i cegły, wybudowano w 1825 r. staraniem miejscowego proboszcza i kanonika inflandzkiego ks. Jana Daguża, a dokończony przy pomocy parafian. Była to świątynia na planie krzyża z dwoma kaplicami, w 1830 r. w dość dobrym stanie¹⁵³.

POSZYLE

W miejscowości zwanej Poszyle na miejscowym cmentarzu od dawna funkcjonowała kaplica wystawiona przez

154 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 504v–505, 518; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 329–330–330v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 829, 831; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 163–164; D. Klajumienė, *Pašilės Šv. Jurgio bažnyčia [w:] Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė, Vilnius 2008, p. 209–210.

155 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 281, 282v–283 [15]; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 323; S. Czerski, *op.cit.*, s. 46; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 355–356; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 456–457.

Widmonttów. Niektórzy badacze twierdzą, że mogła ona zostać wzniesiona juw XV w. Należała jako filia do parafii w Kołtynianach. W 1781 r. w miejsce starej już kaplicy wybudowano w 1781 r. nowy kościół drewniany pw. św. Jerzego ufundowany przez wicemarszałka szawelskiego Jerzego Jucewicza i jego małżonkę Joannę z Widmonttów. W 1883 r., kiedy świątynia popadła w ruinę i groziła zawaleniem, wybudowano nowy kościół drewniany na ceglany fundamencie. W 1795 r. przy kościele erygowana została samodzielna parafia. W 1805 r. w dokumentach wizytacyjnych kościoł był notowany jako „stary”. Być może przez 1809 r. dokonano napraw i po ich zakończeniu biskup Józef Afrnulf Giedroyć kościół konsekrował 25 lipca 1809 r. W 1819 r. kościół przeszedł gruntowny remont na koszt małżeństwa Jana Jucewicza i Felicjanny z Korsaków¹⁵⁴.

POWONDENŃ

Kościół parafialny pw. św. Anny, drewniany, pierwotnej fundacji Floriana Bohusza Okmiańskiego, został wystawiony w 1615 r. Uposażony zapisem z 8 lipca 1620 r., potwierdzonym w grodzie Księstwa Żmudzkiego 12 października 1620 r. Jeszcze w tym samym roku parafię w Powondeniu erygował biskup żmudzki Stanisław Kiszka. W przeciągu dwóch stuleci kościół mimo, że był wielokrotnie remontowany, groził zawaleniem. Biorąc pod uwagę stan techniczny świątyni, na początku XIX stulecia proboszcz ks. Franciszek Goylewicz wraz z parafianami podjął trud wzniesienia nowego kościoła. Został on ukończony w 1802 r. przy pomocy finansowej Antoniego Giedgowda. Był to kościół, podobnie jak poprzedni, drewniany na niskim fundamencie z kamienia. Świątynia w 1825 r. została pokryta nowym dachem. W 1830 r. pozostawała w dobrym stanie. Przy kościele znajdowała się altaria, której prawo obsady posiadali biskupi żmudzcy¹⁵⁵.

PUSZOŁATY (POSZEŁATY)

Kościół parafialny p.w. Świętych Apostołów Piotra i Pawła, drewniany, ufundował w 1639 r. Jan Kossakowski, starosta gulbiński. Fundację pomnożył król Władysław IV Waza. Wtedy też biskup Jerzy Tyszkiewicz erygował przy nim samodzielną parafię. W 1708 wybudowano nowy kościół drewniany staraniem ks. Michała Bowkiewicza, proboszcza w Puszołatach i przy pomocy wiernych. Dwukrotnie remontowany w 1817 r. staraniem proboszcza ks. Sylwestra Narkiewicza, oraz w 1821 r. staraniem ks. Antoniego Zylewicza. Przy kościele znajdowała się altaria¹⁵⁶.

RADZIWILISZKI

Pierwotny kościół w Radziwiliszkach wzniesli około 1579 r. sami mieszkańcy na cmentarzu grzebalnym za rządów w diecezji biskupa Melchiora Giedroycia (1576–1609). Z całą pewnością został on postawiony przed 1613 r., ponieważ wymienia go spis kościołów diecezjalnych sporządzony w tym roku przez biskupa Mikołaja Paca. Do 1619 r. kościół pozostawał filią parafii w Szawlach. W 1619 r. starosta żmudzki Hieronim Wołłowicz znacznie pomnożył fundusz przez nadanie wsi Kieże. Fundację zatwierdził król Zygmunta III Waza przywilejem z 28 marca 1619 r. Parafię erygował przy nim w 1619 r. biskup Stanisław Kiszka. Tenże fundator około 1620 r. wybudował nowy kościół drewniany. Spalił się on w 1769 r. podczas pożaru miasteczka. Wkrótce po tym wydarzeniu, jeszcze w tym samym roku postawiono nowy kościół parafialny p.w. Najświętszej Marii Panny, drewniany na kamiennym fundamencie, na koszt parafian i dzięki staraniom ks. Kazimierza Owsianego oraz koadiutora ks. Jakuba Gauduszewicza, proboszcza radziwiliszkiego. Konsekrował go w 1789 r. biskup sufragan żmudzki Adama Kościa. W 1807 r. wzniesiono kolejny nowy kościół drewniany na kamiennym podmurowaniu.

¹⁵⁶ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 475v–477, 491; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 450–450v; S. Czernski, *op.cit.*, s. 62; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 664, 665–666; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 41–46.

157 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 481–483v, 491; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 472; S. Czernski, *op.cit.* s. 62; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 553–556; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 148–150.

158 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 452–453v, 456; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 278; *Codex Medicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 132–134; S. Czernski, *op.cit.*, s. 54; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 559–561; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 156–158.

W 1830 r. kościół wymagał remontu z powodu słabych i niszczących fundamentów. Przy kościele funkcjonowały dwie altarie, których prawo patronatu posiadali biskupi żmudzcy¹⁵⁷.

RAWDZIANY

Pierwotnie miejscowość nosiła nazwę Raudy. Pierwszą kaplicę drewnianą wzniesiono w 1550 r. przez parafianina z Żagor o nazwisku Witkowski, jako wotum wdzięczności Panu Bogu za uzyskane łaski. W 1602 r. biskup żmudzki Melchior Giedroyc najpierw uposażył kościół (zatwierdzenie królewskie Zygmunta III z 15 grudnia 1602 r.), a później uznał go za filię parafii w Łuknikach. Fundację powiększył w latach 1609–1611 ciwun dyrwiański Andrzej Wołłowicz (przywiej z 5 listopada 1611 r.). Biskup Stanisław Kiszka dekretem z 1618 r. erygował w Rawdzianach samodzielną parafię pw. św. Bartłomieja Apostoła. Jeszcze w tym samym roku na miejscu starej i zniszczonej już kaplicy Bartłomieja Bardowski ufundował nowy kościół drewniany. Służył on wiernym do 1739 r., kiedy został zastąpiony kolejnym nowym kościołem. Była to świątynia drewniana na kamiennym fundamencie postawiona staraniem proboszcza ks. Horaina i na koszt wiernych. Kościół konsekrował w 1768 r. biskup sufragan żmudzki Michał Chomiński. W 1830 r. pozostawał w dobrym stanie i nie wymagał prac remontowych. W kościele była altaria, do której prawo prezenty posiadali biskupi żmudzcy¹⁵⁸.

REKIJÓW

Pierwszy filialny kościół drewniany w Rekijowie na terenie parafii Szawle, wybudowano w 1732 r. z fundacji Franciszka Karpia, ciwuna ejragskiego. Konsekrował go 1737 r. biskup żmudzki Józef Karp. Pod koniec XVIII w. stary kościół zniszczył wiatr i wówczas został rozebrany. Na jego miejscu postawiono tymczasową kaplicę

drewnianą, w której przynajmniej do 1830 r. odprawiano nabożeństwa¹⁵⁹.

RENOWO (RENNÓW)

Kaplica na terenie parafii Siady, drewniana pokryta słomą, wybudowana około 1726 r. (według innych źródeł w 1808 r.) z fundacji dziedzica barona Rönne (Roenne). Kaplica nie posiadała żadnego stałego majątku. Około 1780 r. (według innych przekazów w 1808 r.) wybudowano nową kaplicę ośmiokątną. W 1815 r. rozpoczęto prowadzić księgi metrykalne. W 1830 r. w dokumentach kościelnych określana była jako „stara”¹⁶⁰.

RETÓW

Pierwszy niewielki kościół drewniany w Retowie wybudowany około 1520 r. z fundacji Zygmunt I Starego, uposażył około 1560 r. króla Zygmunt August (w literaturze przedmiotu odnajdujemy jeszcze kilka innych dat powstania pierwszego kościoła w Retowie: 1539, lata 1563–1588, 1606). W czasie reformacji kościół został zamieniony na zbór kalwiński, na który przeszła również ziemia kościelna. W 1589 r. kanclerz litewski i ciwun retowski Leon Sapieha najpierw odzyskał kościół wraz ziemią, a później za aprobatą króla Zygmunta III Wazy, pomnożył majątek kościelny (dokument z 28 kwietnia 1596 r.). Ten sam fundator w 1608 r. dokonał kolejnego zapisu, powiększając ponownie fundację, co potwierdził król Zygmunt III Waza przywilejem z 29 kwietnia tego roku. W 1700 r. kościół zniszczył pożar. Do 1720 r. nabożeństwa odprawiano w tymczasowej kaplicy („w szopie”). Nowy kościół drewniany, parafialny pw. św. Michała Archanioła i św. Jerzego wzniesiony w 1721 r. ufundował wojewoda podlaski i starosta retowski Michał Sapieha wspólnie z matką Izabellą z Tarłów Sapieżyną. Świątynię konsekrował 23 maja 1744 r. biskup Antoni Dominik Tyszkiewicz. Proboszczem był wówczas zasłużony dla

159 RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 149; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 529; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 114–115.

160 RGIA, f. 822, dz. 12, sp. 3680, k. 243v–244; P. Švėrebas, *Renavo parapija* [w:] *Renavas*, A. Butrimas, A. Miltenytė, P. Švėrebas (sud.), Vilnius: 2001, p. 191–192; SGKP, t. 9, s. 616.

161 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 520av–521v, 551; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 369–369v, 370v; *Codex Medicensis seu Samogitiae Diocesis*, t. 1, P. Jatulis (coll.), Romae 1984, s. 564–566; S. Czernski, *op.cit.*, s. 40–41; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 837–839; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 172–175; M. Paknys, *Rietavas. Bažnyčios istorija XVI–XIX a* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 2, Rietavas, Tverai, Kantaučiai, Lieplaukė, Medingėnai, Žilbinai, A. Butrimas (sud.), Vilnius: 2005, p. 13–15.

162 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 590–591v, 595; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 12–21v; G. Błaszczuk, *Fundacje i fundatorki klasztorów...*, s. 144; J. Liškevičienė, *Raseinių Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į Dangų bažnyčia ir dailės kūriniai joje* [w:] *Raseinių kraštas*, A. Pocius (sud.), Kaunas 2008, p. 227–230; [J. M. A. Giżycki] Wołyniak, *Wiadomości o dominikanach prowincyi litewskiej*, cz. 1, Kraków 1917, s. 190–195.

parafii ks. Antoni Białozor. W latach 1821–1822 kościół pokryto nowym dachem na koszt księcia Ogińskiego i dzięki staraniom proboszcza oraz parafian. W kościele funkcjonowały dwie altarie¹⁶¹.

ROSIEŃ (DOMINIKANIE)

Pierwszy kościół parafialny w Rosieniach został zbudowany w latach 1416–1421 r. z fundacji Wielkiego Księcia Witolda. Był jednym z pierwszych kościołów na Żmudzi. W 1642 r. biskup Jerzy Tyszkiewicz przekazał miejscowy kościół wraz z całym funduszem dominikanom (22 sierpnia 1642 r.). Dwa lata później (1644) pierwszy przełożony klasztoru postarał się w Rzymie o aprobatę papieską dla fundacji. Później zapisy na rzecz dominikanów zatwierdził król Władysław IV i jednocześnie powiększył uposażenie o kolejne nadania (zapis z 25 marca 1647 r.). Początkowo siedziba zakonników i kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP były drewniane. Następnie na ich miejscu wybudowano nowy murowany kościół i klasztor. W 1729 r. dach świątyni zniszczył pożar wzniesiony uderzeniem pioruna. Szkody bardzo szybko naprawiono, a w 1782 r. kościół gruntownie przebudowano dzięki staraniom ks. przeora Ludwika Hryniewiczza. Świątynia była połączona z dwupiętrowym budynkiem klasztorowym. W 1830 r. zespół kościelno-klasztorny był w dobrym stanie, chociaż wieże kościoła pozostawały niedokończone. Przy kościele znajdował się drewniany budynek szpitala parafialnego, w którym mieszkało 15. ubogich. W klasztorze przez krótki okres funkcjonowało studium filozoficzne (pierwsza ćwierć XIX stulecia)¹⁶².

ROSIEŃ (KARMELICI TRZEWICZKOWI)

Kościół pw. św. Józefa i św. Stanisław oraz klasztor ufundował 2 października 1720 r. Jakub Jerzy z Wizbora Dowiatt, łowczy żmudzki, sprowadzając trzech karmelitów

z Wilna. Sprowadzonym zakonnikom biskup żmudzki Aleksander Mikołaj Horain zezwolił 4 lipca 1720 r. na odprawianie w ich kościele nabożeństw z kazaniami, słuchać spowiedzi oraz grzebać umarłych. W październiku tego roku (5 października 1720 r.) ten sam fundator zabezpieczył kapitał niezbędny do funkcjonowania klasztoru, zapisując zakonnikom trzy posiadłości: Zemigoła, Mosiejowszczyzna i Pakalniszki. Kościół i klasztor ufundowany przez Dowiata, spalił się 5 lipca 1780 r. Niedługo po pożarze zakonnicy z własnych środków wzniesli nowy drewniany kościół i klasztor, który ponownie zniszczył pożar 24 (20) lipca 1794 r. Po tym wydarzeniu odbudowano drewniany klasztor i rozpoczęto wznoszenie kościoła murowanego. Nabożeństwa przeniesiono wówczas do tymczasowej świątyni postawionej w 1795 r. Był to niewielki budynek drewniany z trzema drewnianymi ołtarzami, osadzony na niskim fundamencie z cegły, z dachem pokrytym gontem, na którego środku znajdował się kopia z żelaznym krzyżem. Prowizoryczna świątynia służyła karmelitom jeszcze w 1830 r. Budowy nowego kościoła murowanego z powodu braku środków nigdy nie udało się zakończyć. W 1832 r. władze carskie klasztor skasowały, a w 1852 r. nieukończony budynek przekazały wspólnocie luterańskiej¹⁶³.

ROSIEŃ (PIJARZY)

Pijarów do Rosień sprowadził w 1743 r. Ludwik Sienicki, ciwun retowski, wraz z małżonką Teresą z Komorowskich, ofiarowując im plac pod kościół, klasztor i szkołę oraz kapitał niezbędny do funkcjonowania klasztoru (fundacja z 27 maja 1743 r.). Około 1749 r. małżeństwo, na ziemi pozyskanej od króla Augusta III, wybudowało dla zakonników drewniany kościół i klasztor. W 1749 r. działalność rozpoczęła szkoła, która w szybkim tempie stała się słynną na całą Żmudź. Rok później (1750) ci sami fundatorzy pomnożyli kapitał zapisując na rzecz klasztoru majątek Dukszty i Szawlany.

¹⁶³ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 590; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 228, k. 140; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 132–132v; M. Wołoncewski, *op.cit.*, s. 181–182; G. Błaszczyk, *Fundacje i fundatorzy klasztorów...*, s. 144; [J. M. A. Giżycki] Wołyniak, *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, cz. 1, Kraków 1918 s. 395–398.

164 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221; k. 592–593v, 595; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 228, k. 1–2; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 1–2; M. Ausz, *The Piarist School in Raseiniai*, „Res Historica”, 51 (2021), s. 291–292; S. Biegański, *Szkoły pijarskie w Polsce*, Lwów 1898, s. 5; G. Błaszczuk, *Fundacje i fundatorzy klasztorów...*, s. 145; M. Wołonczewski, *Biskupstwo Żmujdzkie*, Kraków 1898, s. 184.

Zakonnicy w późniejszym czasie pozbyli się majątków ziemskich. Szawłany odkupili krewni fundatora, Duszkty wydzierżawiono pijarom wileńskim. Uzyskane tym sposobem pieniądze odpowiednio ulokowane pozwalały na utrzymanie i prowadzenie działalności. W 1762 r. (w niektórych źródłach w 1776 r.) księża pijarzy wybudowali nowy i większy kościół pw. Najświętszej Panny Łaskawej. Wzniesiono wówczas świątynię drewnianą z babiniecem, z kaplicami po bokach i dwoma zakrystiami, osadzoną na fundamencie częściowo z cegły, częściowo z kamienia, z zewnątrz oszalowana deskami, w całości pokrytą gontem. W 1776 r. (w innych źródłach w 1785 r.) wybudowali nowy, wygodniejszy klasztor. Był to budynek drewniany, prostokątny z refektarzem, i kuchnią oraz z biegnącym po środku korytarzem i celami mieszkalnymi po obu jego stronach (sześć po jednej i osiem po drugiej stronie). W 1830 r. kościół i zabudowania klasztorne pozostawały w dobrym stanie¹⁶⁴.

ROZALIN

Pierwszy kościół w Rozlinie, noszącym dawniej nazwę Podubiska, wystawili i uposażyli w 1766 r. Białożorowie. Początkowo należał do parafii Kałwany. Po pomnożeniu funduszu w 1771 r. przez Adama Drobysza i jego małżonki Rozalii Białożorówny, dziedziczki Podubiska (od jej imienia miasteczko przyjęło nazwę), stał się samodzielną parafią. W kościele znajdowała się statua Pana Jezusa Nazareńskiego. Bardzo szybko zyskała ona sławę w okolicy jako łaskami słynąca. Dekret zatwierdzający cuda zdziałane przed statuą wydał w 1783 r. bp. książę Giedrojc na podstawie opinii wysłanego do Rozalina delegata. Napływ pielgrzymów oraz wzrost ilości wotów, które pielgrzymi składali Panu Jezusowi w podziękę za otrzymane łaski spowodował konieczność zbudowania, nowego i większego kościoła parafialnego. Został on wzniesiony w 1794 r. z fundacji kolatorów Drobyśzów, starostów pojezierskich. parafialny Był to kościół

drewniany, na fundamencie z kamienia, w kształcie krzyża, konsekrowany pw. Imienia Maryi w 1796 r. przez biskupa sufragana żmudzkiego Adama Kościę. W 1830 r. nie wymagał remontu. W kościele była jedna altaria, pozostając w kolacji Białłozorów¹⁶⁵.

SAŁANTY

Pierwszy drewniany kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP, ufundował 26 czerwca 1630 r. Mikołaj Passamowski, koniuszy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Parafię we wsi zwanej wówczas Skiłandy erygował w 1631 r. biskup Giejsz Eliaszewicz. Nowy drewniany kościół na kamiennym fundamencie wzniesiono w 1724 r. na koszt Władysław Wojny, dziedzica Sałant i księcia Ogińskiego, starosty gruszławskiego, dziedzica drugiej połowy majątku Sałany. Konsekrowany 7 marca 1750 r. przez Antoniego Tyszkiewicza, biskupa żmudzkiego. W 1820 r. na koszt kolatora Leopolda Górskiego, byłego marszałka powiatu telszewskiego, wyremontowano dach świątyni. W 1830 r. kościół znajdował się dobrym stanie. Przy kościele znajdowały się dwie altarie, których prawo obsadzania posiadali biskupi żmudzczy¹⁶⁶.

SAŁATY

Pierwszy kościół w miejscowości Pomusz, bo taką nazwę nosiły kiedyś Sałaty, wzniesiono około 1500 r. przy dworze z fundacji Perszków (potwierdzeni fundacji nastąpiło 12 lutego 1514 r.). Fundację pomnożył zapisem z 1528 r. Albert Kmitta Kunaszowicz. Podczas reformacji księżę Krzysztof Radziwiłł pozbawił parafię funduszy, wygnał proboszcz, a kościół, wraz ze wszystkimi zabudowaniami, spalił. W 1640 r. rozpoczęto przez Głównym Trybunałem Koronnego dla Wielkiego Księstwa Litewskiego starania nad odzyskaniem uposażenia. Zakończony w 1643 r. sukcesem proces pozwolił na rozpoczęcie budowy nowego kościoła. Już w następnym roku (1644) w kościele

165 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221; k. 469–471v, 491; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 462–462v; S. Czernski, *op.cit.*, s. 62; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 683–686; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 65–69.

166 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 386v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 51, 52; S. Czernski, *op.cit.*, s. 22; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 383–384; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 495; K. Misius, *Is Sałantų bažnyčios ir parapijos istorijos [w:] Sałantų bažnyčia: istorija, meno vertybės ir žmonės*, P. Šve-rebas (sud.) Vilnius, 2011, p. 15–117.

167 RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 77–77v; *Acta visitationum sub domino Casimiro Pac episcopo samogitiae anno 1675 et 1677 conscripta*, M. Pankys (edit.), Vilnae 2011, s. 517; *Codex Medicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 1, P. Jatulis (coll.), Romae 1984, s. 183–185; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 669–672; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 47–50.

168 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 532–533, 551; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 477–477v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 922–923; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 278–279; D. Ramonienė, *Sartininkų Šv. Jurgio bažnyčia* [w:] *Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2007, p. 253–258.

rozpoczęto odprawiać nabożeństwa. Z opisu wizytacyjnego z 1767 r. wiemy, że był to kościół drewniany, pokryty słomą, z wieżyczką, w której zawieszony był dzwon. Trzeci z kolei kościół pw. św. Józefa Oblubieńca i Najświętszej Maryi Panny, drewniany, wybudowano około 1755 r. staraniem proboszcza ks. Jana Hilarego Matuszewicza oraz na koszt parafian. W 1830 r. był w dobrym stanie¹⁶⁷.

SARTYNIKI

Pierwszy kościół w Sartyńnikach wystawili na miejscowym cmentarzu w XVII w. okoliczni mieszkańcy. Kolejny kościół filialny na cmentarzu p.w. św. Bartłomieja Ap. należący do parafii Wojnuta, drewniany na kamiennym fundamencie, wybudowano w 1781 r. z fundacji starosty wojnickiego i chorążego żmudzkiego Jerzego Billewicza. W 1787 r. król Stanisław Augusta Poniatowski na prośbę tegoż fundatora powiększył uposażenie kościoła. Kościół w 1830 r. został wyremontowany¹⁶⁸.

SIADY

Dzieje parafii w Siadach sięgają początku XVI wieku. Wówczas dziedzic Siad Wojciech i Elżbieta z Suszków Bartoszewiczowie ufundowali w 1508 r. pierwszy kościół drewniany pw. Wniebowzięcia NMP, św. Wojciecha i św. Elżbiety. Fundację potwierdził w 1538 r. poprzez nowe nadania syn fundatorów Jan Batroszewicz. Podczas reformacji, dziedzic miasteczka Mikołaj Kęstort przeszedł na kalwinizm i przekształcił siadzki kościół w zbór kalwiński. Po jego odzyskaniu przez katolików, pozostawał pod opieką proboszcza z Olsiad. Kolejny kościół pw. Wniebowzięcia NMP, drewniany na wysokim podmurowaniu kamiennym, wybudowano w 1770 r. dzięki staraniom ks. Jana Domaszewicza, proboszcza siadzkiego oraz przy pomocy finansowej Aleksandra Sapięhy, kanclerza WKL jako kolatora oraz parafian.

Świątynie konsekrowano w 1774 r. Aktu tego dokonał Michał Chomiński, biskup sufragan żmudzki. W 1816 r. kościół został gruntownie wyremontowany (podniesiony i osadzony na nowym, wysokim fundamencie). W 1830 r. pozostawał w bardzo dobrym stanie. Przy kościele były dwie altarie. Pierwsza ufundowana w 1790 r. przez Benedykta Adamowicza. Druga powstała w 1806 r. przez chorążego Macieja Krzyżewicza¹⁶⁹.

SIADY

Kościół (altaria) pw. św. Jana Nepomucena, mały, drewniany z wieżyczką wybudowano w 1780 r., a w 1783 r. powiększono staraniem i z fundacji Benedykta Adamowicza, byłego marszałka generała wojsk polskich. Konsekrowany 16 maja 1793 r. przez Tadeusza Bukatego, sufragana żmudzkiego. W 1830 r. kościół w dokumentach notowano jako stary i wymagający pilnej wymiany dachu¹⁷⁰.

SKAUDWILE (SKAWDWILE)

Kościół pw. św. Krzyża, drewniany, wybudowany w 1797 r. z fundacji marszałka powiatu rosieńskiego i właściciela Skaudwil Ignacego Micewicza. Początkowo był filią parafii w Botokach. W 1804 r. decyzją biskupa Józefa Arnulfa Giedroycia został podniesiony do rangi samodzielnej parafii. Z opisu wizytacyjnego dokonanej rok później wiemy, że był to kościół drewniany na planie krzyża. Posiadał ściany i sufit z niepomalowanych desek. Wnętrze zdołały cztery ołtarze. W kościele trwały prace nad jego wyposażeniem (do 1821 r.). Kościół w 1830 r. wymagał przeprowadzenia napraw (dach i fundamenty)¹⁷¹.

SKIRSTYMONŃ

Kościół w Skirstymoniu wybudowali mieszczanie za rządów w diecezji żmudzkiej biskupa Melchiora Giedroycia

169 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 581–583, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 235; S. Czernski, *op.cit.*, s. 34; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 392–393; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 506–507.

170 RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 252–252v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 394–395; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 509–510.

171 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 505v–506, 518; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 371–372; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 869–870; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 218–219; A. Gimiūnienė, *Skaudivilės bažnyčios didysis altorius ir kiti Felikso Gedvilo kūriniai*, „Kultūros paminklai”, 26 (2022), p. 160–162; D. Ramonienė, *Skaudivilės Šv. Kryžiaus bažnyčia* [w:] *Tauragės kraštas : istorija, kultūra, meno paminklai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2007, p. 259–268.

172 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 304v–305, 317 [k. 23]; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 269–269v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 864–867; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 210–213.

173 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 471v–473, 491; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 444; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 673–677; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 53–57; SGKP, t. 15, cz. 2, s. 598.

(1756–1609). W spisie kościołów sporządzonym w 1613 r. na polecenie biskupa Mikołaja Paca figurowała jako kaplica bez tytułu i funduszy. Przed 1636 r. starosta skorstymoński Andrzej Oziembłowski ufundował nowy kościół, wybudowany na miejscu dotychczasowej kaplicy. W 1636 r. król Władysław IV na prośbę wspomnianego fundatora zapisał odpowiednie fundusze, powiększone w 1637 r. Samodzielną parafię przy miejscowym kościele erygował w 1646 r. biskup Jerzy Tyszkiewicz. Kolejny nowy kościół pw. św. Jerzego M., drewniany na kamiennym fundamencie, wybudowany w 1791 r. na koszt parafian, 26 sierpnia 1818 r. spłonął wraz całym wyposażeniem podczas pożaru miasta. Na tym samym miejscu w 1820 r. wybudowano nowy kościół drewniany dzięki staraniom ks. Antoniego Bryczko i przy pomocy parafian. W 1830 r. był w dobrym stanie i nie wymagał remontu¹⁷².

SMILGIE

Pierwszy niewielki kościół drewniany we wsi wystawiony i uposażony około 1640 r. przez starostę generalnego żmudzkiego Hieronima Wołłowicza, za aprobatą króla Władysława IV, stał się parafialnym za rządów w diecezji żmudzkiej biskupa Piotr Parczewskiego (1649–1659). Po założeniu parafii powiększył się także jej fundusz, poprzez zapisy kolejnych darczyńców. Pierwotny kościół stary i zbyt mały, został w 1670 r. zastąpiony nową świątynią drewnianą ufundowaną przez proboszcza Jakuba Skiedejkiewicza. Kościół ten zniszczył w 1755 r. pożar. Po tym wydarzeniu w 1764 r. postawiono kościół parafialny p.w. św. Jerzego M., drewniany na kamiennym fundamencie, z fundacji podskarbiego WKL, Jana Jerzego Fleminga. W 1830 r. kościół był w dość dobrym stanie¹⁷³.

SRZEDNIK (ŚREDNIK)

Pierwszy kościół w dobrach stołowych królewskich wzniesiony około 1520 r. z rozkazu króla Zygmunt I Starego,

podczas reformacji został zamieniony na zbór kalwiński. Odzyskany przed 1580 r. przez jakiś czas pozostawał pod opieką księży augustianów. W latach 1635–1636 wojewoda nowogródzki Mikołaj Sapieha najpierw pomnożył fundację, a wkrótce po tym ufundował nowy kościół drewniany pw. św. Jana Chrzciciela, konsekrowany 20 maja 1689 r. biskupa żmudzkiego Jana Kryszpina-Kriszensteina. W 1822 r. na miejscu grożącej zawaleniem ze starości świątyni, wybudowano nowy kościół drewniany na wysokim kamiennym fundamencie. Kościół ten w marcu 1829 r. został zniszczony przez wody i bryły lodu Niemna i Dubbisy. W 1830 r. wzniesiono w bardziej bezpiecznym miejscu (na wzgórzu), nowy kościół drewniany pw. św. Jana Chrzciciela. Do czasu zakończenia prac budowlanych nabożeństwa, za zgodą władz diecezji, odprawiano w domu kółatora¹⁷⁴.

STACZUNY

Kościół filialny p.w. św. Wawrzyńca, drewniany na podmurowaniu kamiennym, wybudowany w 1668 (lub 1676 r.) z fundacji Józefa Staczuwicza. W 1729 r. kapica zawaliła się, ale już wkrótce została odbudowana. Przypuszczalnie pierwotnie była to kaplica dworska, która w 1779 r. stała się filią parafii Ligumy. Na początku XIX wieku pozostawała w ruinie. Odbudowana w 1811 r. i w dokumentach z 1830 r., notowana jako nowy „potrzebujący ozdób wewnętrznych”¹⁷⁵.

STULGIE

Kościół p.w. św. Mateusza Ap. i Ew., drewniany, wybudowano w 1789 r. z fundacji pisarza ziemi rosieńskiej Mateusza Minmontta. Początkowo był on filią kościoła parafialnego w Niemoksztach. W 1801 r. po dodatkowym uposażeniu przez tego samego fundatora, decyzją biskupa koadiutora Józefa Arnulfa Giedroycia został podniesiony do rangi samodzielnej parafii. Była to świątynia na

174 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 305v–306, 317 [k. 24]; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 231; *Acta visitationum sub domino Casimiro Pac episcopo samogitiae anno 1675 et 1677 conscripta*, M. Pankys (edit.), Vilnae 2011, s. 909–910; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 984–986; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 64–67.

175 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 479–480, 491; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 441–441v; P. Spurgevičius, *Staćiūnų Šv. Lauryno bažnyčia* [w:] *Lygumai. Staćiūnai*, Robertas Jurgaitis (red.), Vilnius 2001, p. 110–121.

¹⁷⁶ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 506v–507, 518; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 406, 407v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 815, 817; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 147–148; D. Ramonienė, *Stulgių šv. apaštalo evangelisto Mato bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 219–222.

¹⁷⁷ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 329v–331, 333; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 77–77v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 977–979; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 55–56.

planie krzyża, pokryta gontem i oszalowana. Na dachu znajdowała się wieżyczka ozdobiona żelaznym krzyżem i dzwonkiem. Na dachu głównego korpusu umieszczona była mała kopułowa wieżyczka z krzyżem żelaznym. W 1830 r. kościół wymagał pilnej naprawy dachu¹⁷⁶.

SURWILISZKI

Prawdopodobnie pierwszy kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego ufundował i uposażył w 1506 r. biskup żmudzki Marcin Lintfari, w dobrach Surwiliszki darowanych rok wcześniej przez króla Aleksandra. Kościół ten znajdował się na terenach zalewowych tuż przy samej rzece Niewiaży. Z tego też powodu został przeniesiony decyzją biskupa Melchiora Giedrojcia w bardziej bezpieczne miejsce (na górę). W 1640 r. na miejscu pierwotnego kościoła wybudowano nowy z fundacji biskupa żmudzkiego Jerzego Tyszkiewicza i za zgodą kapituły katedralnej żmudzkiej. Trzeci kościół parafialny drewniany na kamiennym fundamencie wybudowano w 1791 r. na koszt biskupa Stefana Giedrojcia i parafian. Wyremontowany w latach 1803–1804, w 1830 r. pozostawał w dobrym stanie¹⁷⁷.

SZADÓW

Pierwszy kościół w mieście został wybudowany i uposażony około 1529 r. z fundacji król Zygmunta I. W późniejszych latach kolejni królowie powiększyli fundusz parafii. Nowy kościół drewniany ufundował w 1612 r. starosta żmudzki Hieronim Wołłowicz. Tenże ofiarodawca w latach 1638–1643 wybudował nowy kościół parafialny p.w. Znalezienia Krzyża Świętego, murowany i konsekrowany 3 października 1649 r. przez Jerzego Tyszkiewicza, biskupa żmudzkiego. Nowy kościół został zbudowany na planie krzyża. Posiadał jednonawowe sklepienie, wieże w kształcie ostrosłupa zwieńczone złożonymi krzyżami. Wnętrze zdobiło pięć ołtarzy. W czasie działań

wojennych w 1661 r. wieże kościoła zastały zniszczone. Kościół ponownie uległ zniszczeniu w czasie pożaru z 1676 r. Po odbudowie kościoła w 1762 r. doszło do kolejnego pożaru, który zniszczył dach, wieże i plebania. Po obudowie zabudowań w 1798 r. kościół ponownie spłonął (uszkodzony dach, wieże i dzwony). Na początku XIX wieku kościół został przebudowany i odrestaurowany. Pracę zakończono w 1804 r. W 1830 r. dach kościoła uległ zniszczeniu od uderzenie pioruna. Jeszcze w tym samym roku świątynię pokryto dachówką. Przy kościele była altaria pozostająca w kolacji biskupiej¹⁷⁸.

SZAKINÓW

Pierwszy kościół w miasteczku został wybudowany i uposażony około 1635 r. z fundacji króla Władysława IV Wazy. W 1650 r. decyzją biskupa Piotra Parczewskiego stał się on filią parafii w Zamuszu. W 1680 r. starosta szakinowski M. Berg ufundował większy kościół drewniany. W 1682 r. biskup Kazimierz Pac podniósł filię do godności samodzielnej parafii. W latach 1789-1790 na miejscu starej świątyni, wybudowany staraniem ks. Józefa Woronowicza, proboszcza szakinowskiego nowy kościół. Był to budynek murowany z kamieni z pojedynczą wieżą. Konsekrował go pod tytułem św. Michała Archaniola w dniu 29 września 1790 r. biskup sufragan żmudzki Adam Kościa. W 1830 r. pozostawał w stanie dobrym¹⁷⁹.

SZATEJKI

Kaplicę dworską filialną na terenie parafii Płotele, drewnianą wybudowano około 1700 r. z fundacji Platerów. W 1716 r. została ona przeniesiona z ogrodu owocowego do sadu. W 1776 r. staraniem ks. Pryżginta, proboszcza płotelskiego i z funduszy Platerów, wojskich inflanckich, wzniesiono nową kaplicę pw. św. Marka Ewangelisty, drewnianą na niskim fundamencie. W 1792 r. Platerowie przekazali na rzecz kościoła znacznej wielkości

178 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 473–475, 491; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 382–382v, 384v; *Codex Medicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 1, P. Jatulis (coll.), Romae 1984, s. 230–231; S. Czerski, *op.cit.*, s. 60; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 568–570; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 167–170; K. Misius, *Iš Šeduvos bažnyčios ir parapijos praeities iki 1945 metų* [w:] *Šeduva*, J. Linkevičius (red.), Vilnius: Versmė, 2016, p. 469–475.

179 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 426–427, 436; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 35; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 577–579; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 179–182.

¹⁸⁰ RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 218; S. Czernski, *op.cit.*, s. 33; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 368; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 472; K. Misius, *Šateikiai. Savininkai ir bažnyčios istorija* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 3, *Plateliai, Beržoras, Gintališkė, Šateikiai, Žem. Kalvarija, Gegrėnai*, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, p. 157–158.

¹⁸¹ RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 147–147v; S. Czernski, *op.cit.*, s. 31; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 321, 323; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 420–421.

¹⁸² V. Juzumas, *op.cit.*, s. 533–534; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 121–122; P. Spurgevičius, *Šiaudinės bažnyčios architektūra ir dailė* [w:] *Papilė*, d. 1, V. Girininkienė, L. Rozga, R. R. Trimonienė, P. Krikščiušas, J. Pabrėža (sud.), Vilnius 2004, p. 523–525.

grunty. Od 1793 r. zaczęto przy kaplicy prowadzić księgi metrykalne. W 1830 r. pozostawała w dobrym stanie „przystojnie opatrzona”¹⁸⁰.

SZATY

Kościół filialny pw. św. Jana Chrzciciela na terenie parafii Masiady w dobrach szkudzkich, wzniesiono w 1670 r. z fundacji Jana Wolskiego. Przez długi czas nie było przy nim stałego kapłana. Kościół uposażył dziedzic hrabia Kazimierz Jan Sapieha, za wstawiennictwem dzierżawczy dóbr szkudzkich Benedykta Wolskiego (dokument z 23 lutego 1701 r.). Wówczas biskup Jan Hieronim Kryszpin-Kirszenstein uznał kościół w Szatach za filię parafii masiadzkiej. W 1771 r. wybudowano nowy kościół drewniany, na kamiennym fundamencie, ufundowany przez kanclerza wielkiego litewskiego hrabiego Aleksandra Michała Sapiechę. W 1830 r. kościół pozostawał w dobrym stanie. Przy kościele była altaria, do której prawo prezenty posiadał książę Sapieha¹⁸¹.

SZAUDYNIĘ

Niewielki kaplicę drewnianą w Szaudyniach, zwanych dawniej Meszkinie, na terenie parafii Popielany wstawił w 1780 r. na miejscowym cmentarzu dziedzic majątku Roch Godlewski, (według innych przekazów tenże Roch Godlewski wybudował małą drewnianą kaplicę w 1775 r. w swoim majątku). Nosiła ona wezwanie Matki Bożej Bolesnej. Początkowo nie było przy niej stałego duszpasterza. W 1814 r. pracował przy niej mansonarz Jerzy Dargiewicz, a w 1830 w charakterze kapelana ks. Stanisław Godlewski¹⁸².

SZAWKIANY

Pierwsza kaplica drewniana w miasteczku została wybudowana w 1497 r. przez Szemiotów niedaleko dworu.

Samodzielną parafię erygował w 1614 r. biskup Mikołaj Pac. Nowy kościół parafialny pw. Trójcy Świętej, drewniany ufundował i uposażył w 1632 r. Wacław Szamiot. Kolejny nowy kościół drewniany na fundamencie z kamienia, wybudowano w 1763 r. dzięki staraniom proboszcza ks. Andrzeja Lelugowicza i przy pomocy wiernych. Konsekrował go 8 maja 1788 r. Adam Kościa, biskup sufragan żmudzki. W 1830 r. kościół był w dobrym stanie¹⁸³.

SZAWKOTY

Pierwsza kaplica istniała już w pierwszej połowie XVIII wieku i została postawiona przez Herubowiczów. Nową, nieco większą świątynię (kościółek) pw. Trójcy Przenajświętszej wybudowano w 1771 r. z fundacji Szymona Piotra Herubowicza, cześnika księstwa żmudzkiego. Dwa lata później stała się ona filią parafii w Poszuszwiu. Obrzędu konsekracji w 1795 r. dokonał biskup sufragan żmudzki Tadeusz Bukaty. W 1803 r. dzięki staraniom altarzysty, księdza Danielkiewicza kościół powiększono i osadzono na fundamencie z kamienia¹⁸⁴.

SZAWLANY

Pierwotnie miasteczko nosiło nazwę Szauliszki. Pierwszy kościół drewniany ufundowany i uposażony w 1514 r. przez Mikołaj Stankiewicz Butrymowicz, został zastąpiony większym wystawionym w 1518 r. przez wdowę po fundatorze Barbarę Butrymowicz. Około 1580 r. kościół został zamknięty przez kalwinów i pozostawał przez kilka lat nieczynny. W 1731 r. w zupełnie innym miejscu, wzniesiono kolejny nowy kościół parafialny pw. św. Anny z fundacji Szemiotów. Była to świątynia drewniana na niskim kamiennym fundamencie, w 1830 r. wymagająca gruntownego remontu. Szemiotowie ufundowali również funkcjonującą przy kościele altarię¹⁸⁵.

¹⁸³ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 448–449v, 456; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 230; *Codex Medicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 641; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 583–585; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 186–188; D. Ramonienė, *Šaukėnų Švč. Trejybės bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 231–234.

¹⁸⁴ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 324v–325v, 333; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 60–61v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 541–542; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 132–133.

¹⁸⁵ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 487v–489, 491; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 487; S. Czernski, *op.cit.*, s. 60; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 589, 591–592; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 194–195.

SZAWLE

Pierwszy kościół drewniany w Szawlach wzniesiony w 1445 r. ufundował starosta żmudzki Michał Kieżgajło z Dziewałtowa. Kilkukrotnie remontowany, w końcu został zastąpiony nowym kościołem parafialnym pw. św. Apostołów Piotra i Pawła, murowanym z ośmio-kątną wieżą. Jego budowę rozpoczęto w 1617 z fundacji króla Zygmunta III i staraniem Hieronima Wołłowicza, starosty żmudzkiego. Prace zakończono w 1624 r. Rok później obrzędu konsekracji świątyni (8 października 1625 r.) dokonał biskup żmudzki Kazimierz Pac. W 1656 r. Szwedzi spustoszyli miasto, zniszczyli kościół i spalili okoliczne wsie. Nie wiadomo dokładnie, jakich rozmiarów były to zniszczenia. Dokumenty źródłowe mówią jedynie o zdewastowanym, splądrowanym i salonym wnętrzu. Przez kolejne lata nieremontowany popadał w ruinę. Podczas wizytacji przeprowadzonej w 1767 r. jego stan określono jako „opłakany”. Dach świątyni był dziurawy i zawilgocony. Bale i konstrukcja podtrzymująca dach była przegniła, do tego stopnia, że w niektórych miejscach zupełnie się zapadła. Do wnętrza lała się woda, zagrażająca murom wewnętrznym. W dekrete reformacyjny nakazano, aby popadający w ruinę kościół został jak najszybciej naprawiony i odnowiony. Nie posiadamy dokładnych danych kiedy rozpoczęto i zakończono remont, wiadomo jednak, że w 1680 r. w kościele prowadzono zakrojony na szeroką skalę prace remontowe i konserwacyjne. Kościół po raz kolejny ucierpiał podczas Wojny Północnej (1700-1721). Budynek kościoła był zniszczony, wymagał naprawy pokrycia dachowego. W późniejszym okresie budynek cierpiał z powodu strat wyrządzanych przez burze. W 1786 r. ponownie przeprowadzono rekonstrukcję dachu. Tym razem dach obniżono i wymieniono całe pokrycie. Odnowiono także sklepienia i ściany. Wnętrze nad emporą, pomiędzy okrągłymi oknami ozdobiono malowidłami z wizerunkami apostołów, świętych i innych postaci,

które przetrwały do 1844 r. Sklepienie i ściany świątyni natomiast ozdobiono malowidłami wykonanymi techniką „al fresco”. W 1809 r. malowidła mocno już wypłowiały zostały zamalowane białą farbą. W 1830 r. kościół był w dobrym stanie¹⁸⁶.

SZCZODROBÓW

Kościół filialny pw. Trójcy Przenajświętszej, na terenie parafii Szadów, wybudował i uposażył w 1829 r. dziedzic Mateusz Tracewski. Był to niewielki kościół murowany z kamienia, jednonawowy bez wieży i filarów¹⁸⁷.

SZKUDY

Pierwszy kościół drewniany wybudowano około 1654 r. Kolejny kościół drewniany pw. Trójcy Świętej ufundował 27 VIII 1614 r. Jan Karol Chodkiewicz, starosta żmudzki, hetmana Wojsk Księstwa Litewskiego. Po jego spaleniu przez Szwedów podczas III Wojny Północnej (1700–1721) nabożeństwa odprawiano w nowej tymczasowej świątyni wybudowanej ze słabej jakości materiałów. Obecny nowy kościół murowany wybudowany (ściany w technice „muru pruskiego”) w 1735 [1725] r. z fundacji Michała hrabiego Sapiehy, wojewody podlaskiego i Józefa Sapiehy, biskupa koadiutora wileńskiego, referendarza Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz ówczesnego proboszcza i parafian, konsekrowany 6 września 1741 r. przez Antoniego Tyszkiewicza, biskupa żmudzkiego; w 1830 r. w dobrym stanie i nie wymagający remontu. Przy kościele były trzy altarie, których prawo obsadzania posiadali Sapiehowie (dwie) i biskupi żmudzcy (jedna)¹⁸⁸.

SZWEKSZNI

Pierwszy kościół w Szwekszniach pw. św. Jakuba Ap. ufundował w 1507 r. i uposażył w 1509 r. Mikołaj Janowicz Kieżgajło. Był to kościół drewniany z jedną wieżą. Parafię

¹⁸⁶ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 420–421, 436; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 136; *Acta visitationum sub domino Casimiro Pac episcopo samogitiae anno 1675 et 1677 conscripta*, M. Panikys (edit.), Vilnae 2011, s. 469–470, 485–486; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 441–445; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 4–9; *Šiaulių Katedros Istorija*, <https://siauliukatedra.lt/siauliu-katedros-istorija/>, (data dostępu: 12 marca 2024 r.); A. Szymanowicz-Hren, *Ecclesia parochialis in oppido Szaule murata, tituli SS. Petri et Pauli apostolorum, habens omnem decorem*, „Menotyra” 19 (2012), nr. 4, p. 267–284.

¹⁸⁷ V. Juzumas, *op.cit.*, s. 573–574; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 174–176.

¹⁸⁸ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 365–368v, 308; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 1, 2v; S. Czernski, *op.cit.*, s. 29; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 400–401; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 515–516.

189 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 533–535, 551; RGLA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 414, 415v; S. Czernski, *op.cit.*, s. 42; M. Jučas, *Lietuvos parapijos...*, s. 81; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 881–884; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 230–233; R. Oželis, *Katalikų maldos pastatų kaita Švėkšnos parapijoje nuo XVI a. pr. iki XXI a. pr.*, „Tiltai. Priedas”, 2011, nr. 42, p. 177–184; SGKP, t. 12, s. 89.

przy nim erygował 21 maja 1509 r. biskup żmudzki Marcin Lintfari. W czasie reformacji przez jakiś czas pozostawał w rękach kalwinów (być może w latach 1569–1620). Stojący ponad 200 lat kościół w 1732 r. spłonął w wielkim pożarze miasta. Nie wiadomo kiedy rozpoczęto prace przy budowie nowego kościoła. Wiadomo natomiast, że w 1742 r. zakończono budowę i wyposażenie wnętrza. Rok później (1743) kościół został konsekrowany przez biskupa żmudzkiego Antoniego Dominika Tyszkiewicza. Był to kościół drewniany na planie krzyża, pomalowany na zielono, ozdobiony pięcioma kopułami pokrytymi białą blachą, bez fundamentów. Pod koniec XVIII w. kościół pozostawał w złym stanie do tego stopnia, że postanowiono go rozebrać i wybudować nowy. Trzeci z kolei kościół drewniany na fundamencie kamiennym, wzniesiono w latach 1800–1804 z fundacji kolatora i chorążego księstwa inflandzkiego Jerzego księcia Platara oraz przy pomocy parafian i dzięki staraniom kanonika żmudzkiego ks. Nikodema Kownackiego oraz proboszcza w Szwekszniach ks. Michała Rostockiego. Nową świątynię konsekrował 3 czerwca 1810 r. biskup żmudzki Józef książę Giedroyć. Był to kościół podobnie jak dwa poprzednie drewniany, na planie krzyża, z dwoma wieżyczkami, osadzony na solidnym fundamencie. W 1830 r. pozostawała w bardzo dobrym stanie. Przy kościele były dwie altarie (obie kolacji biskupiej)¹⁸⁹.

SZYDŁÓW

Wedle najnowszych badań trudno jednoznacznie stwierdzić, czy pierwotny kościół pw. Narodzenia NMP ufundował i uposażył w 1457 r. przez Piotr Giedygowd. Niektórzy badacze przesuwają powstanie kościoła na rok 1451 lub początek lat 60. XV stulecia. Z całą pewnością natomiast pierwszy kościół zniszczył pożar. Około 1500 r. został odbudowany ze środków dziedzica Szydłowa Andrzeja Zawiszy. W 1532 r. nową świątynię, podobnie jak pierwszą strawił ogień. Przez długi czas w miasteczku

opanowanym przez kalwinów nie było świątyni katolickiej. W 1612 r. pastuszkom miała się objawić Matka Boża. W literaturze funkcjonuje również inna data objawień – 1608 r. Wieść o cudownym ukazaniu się Najświętszej Panny, sprawiła, że do miasteczka zaczęły przybywać pielgrzymki. W 1622 r. zakończył się trwający przez dziesięć lat przed Trybunałem Głównym Wielkiego Księstwa Litewskiego proces, w wyniku którego udało się odzyskać majątek kościelny przejęty przez kalwinów. Dopiero wówczas możliwe stało się wzniesienie nowej świątyni. Została ona wybudowana na miejscu objawień w 1623 r. dzięki staraniom kanonika księdza Kozakiewicza. Liczne cuda doznawane za przyczyną Matki Bożej sprawiły, że świątynia bardzo szybko okazała się zbyt mała, dla tłumnie przybywających pielgrzymów. W 1650 r. w miejscu objawień postawiono większy od poprzedniego kościół drewniany, w którym umieszczono otoczony kultem wizerunek. Kościół konsekrował w 1651 r. biskup Piotr Parczewski. W latach 1760-1786 wybudowano nowy kościół w innym miejscu, bliżej centrum miasteczka. Stary od tej pory pełnił funkcje kaplicy. Po zakończeniu budowy, 8 września 1786 r. na rynku szydlowskim odbyła się uroczystość koronacji cudownego obrazu koroną poświęconą przez papieża Piusa VI. Szydłów stał się wówczas jednym z najważniejszych ośrodków pielgrzymkowych nie tylko w diecezji żmudzkiej ale dla całej Litwy. Kościół murowany zbudowano jako halowy z trzema nawami, pięciobocznym prezbiterium i dwoma zakrystiami. Fasada posiadała dwie czworoboczne wieże, pomiędzy którymi wznosił się wysoki piętrowy fronton attykowy ozdobiony pilastrami. Ściany świątyni wzniesiono z czerwonej cegły, a jedynie niektóre elementy elewacji otynkowano. W ołtarzu głównym znajdował się (i znajduje do chwili obecnej) cudowny obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem. Była to pochodząca z I poł. XVII w. kopia oryginału datowanego na połowę XV w., spalonego przez kalwinów w czasie reformacji. Przy kościele był trzy altarie, wszystkie pozostawały w kolacji biskupiej.

190 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 352–357v, 364; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 83–83v, 88v–89v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 851–857; S. Czernski, *op.cit.*, s. 70; V. Kamuntavičienė, *Šiluvos parapija XVII a. „Meno istorija ir kritika” 5* (2009), p. 10–11; L. Jovaiša, *Švč. Mergelės apsireiškimas Šiluvoje: liudijimai, tradicija, kritika*, „Naujasis Židinys – Aidai”. 2007, nr. 11–12, p. 514–516; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 193–203; S. Maksvytis, *Švenčiausios Mergelės Marijos apsireiškimo Šiluvoje fenomeno vaidmuo tikinčiųjų evangelizacija*, Kaunas 2015, s. 65; A. Motuzas, *Švč. Mergelės Marijos apsireiškimas Šiluvoje: 400 metų atmintis*, „Gimtasai kraštas”, 1 (2008) 1, p. 15–16; S. Yla, *Šiluva žemaičių istorijoje*, Kaunas 2007.

191 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 496v–498, 518; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 380; S. Czernski, *op.cit.*, s. 49; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 843–845; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 182–184; K. Misius, *Iš Šilalės bažnyčios ir parapijos praeities iki 1940 m* [w:] *Šilalės valsčius*, E. Vidmantas, A. Auksoriūtė, E. Korzonaitė, Vilnius 2006, p. 233–236; SGKP, t. 12, s. 108–109.

Kościół w 1826 r. został wyremontowany i w 1830 r. pozostawał w bardzo dobrym stanie¹⁹⁰.

SZYŁELE

Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP, pierwotnie drewniany, ufundowany i uposażony w 1533 r. przez dziedziców kielmieńskich Jana i Stanisława Orwidów. W tym samym roku biskup żmudzki Mikołaj Wiźgajło zatwierdził darowizny i erygował parafię. W czasie reformacji około 1573 r. synowie fundatorów porzuciwszy wiarę przodków, pozbawili parafię funduszy, zamknęli kościół i wygnali proboszcza. Kilkanaście lat później biskup Melchior Giedroyc odzyskał świątynię i przywrócił w niej nabożeństwa. Procesy sądowe zakończone przywróceniem parafii odebranych gruntów trwały aż do 1695 r. Nowy murowany kościół wybudowano w latach 1767–1776 r. z fundacji Pisarza WKŁ Franciszka Piłsudskiego. Kościół wyremontowany w 1806 r. dzięki staraniom ks. proboszcza Kazimierza Palkowskiego, 12 maja 1829 r. dotkliwie ucierpiał w wyniku pożaru. Nabożeństwa przeniesiono wówczas do tymczasowej kaplicy. W 1830 r. trwała odbudowa kościoła dzięki staraniom proboszcza i przy pomocy parafian. Przy kościele istniała altaria, której kolatorami byli Piłsudcy¹⁹¹.

TAUROGI

Pierwszy kościół ufundowano 21 marca 1507 r. Niektórzy badacze kwestionują jednak tą datę fundacji ze względu na prawdopodobieństwo fałszerstwa dokumentu fundacyjnego. Przy kościele miała działać szkoła parafialna i szpital. W czasie reformacji około 1575 r. dziedzic Melchior Szemiot przywłaszczył fundusz parafii, usunął proboszcz i zamknął kościół. Przez blisko 60 lat wspólnota katolicka nie miała stałego księdza. Dopiero po objęciu rządów w diecezji przez biskupa Jerzego hrabiego Tyszkiewicza kościół otwarto ponownie. W 1639 r.

świętynie odrestaurowano i rozpoczęto odprawiać w niej nabożeństwa. W latach 40. XVII w. w wyniku procesów sądowych udało się odzyskać należne kościołowi fundusze. Drugi kościół parafialny w Taurogach pw. Trójcy Przenajświętszej, drewniany na niskim fundamencie wybudowano w 1695 r. przy pomocy biskupa Kazimierza Paca oraz dzięki staraniom proboszcz ks. Leonarda Narmonta. Kościół konsekrował w 1705 r. biskup Jan Hieronim Kryszpin-Kirsztensztein. Mimo, że w późniejszym czasie kościół przeszedł remont dzięki staraniom proboszcz Sylwestra Narkiewicza i na koszt wiernych, to w 1830 r. w dokumentach kościelnych notowany była jako „stary” i wymagający przeprowadzenia gruntownych prac remontowych¹⁹².

192 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 494v–495v, 518; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 311–312; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 889–892; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 237; M. Paknys, *Tauragės Švč. Trejybės bažnyčia* [w:] *Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai* D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2007, p. 269–277.

TELSZE

W 1535 r. Aleksander Chodkiewicz, starosta telszewski, na polecenie Zygmunta I, króla polskiego wznosił tymczasową kaplicę. W 1556 r. rozpoczęto budowę kościoła. Zakończono ją w 1557 r. Jeszcze w tym samym roku król Zygmunt I powiększył uposażenie kościoła, a w 1554 r. jego syn Zygmunt August zapisał kościołowi kolejne dobra (przywilej z 13 sierpnia). W 1612 r. kościół odrestaurowano z funduszy Andrzeja Wołłowicza, sędziego ziemskiego i dzierżawcę telszewskiego, który na prośbę Zygmunta Augusta powiększył fundusz o kolejne dobra (przywilej z 26 sierpnia 1612 r.). Pod koniec XVII stulecia świątynię zniszczył pożar. Po pożarze, na miejscu spalonej świątyni, w 1700 r. wybudowano staraniem parafian i przy pomocy starosty telszewskiego Jerzego Firscha, nowy kościół parafialny pw. Ducha Świętego, drewniany, konsekrowany w dniu 8 października 1705 r. przez Jana Kryszpina, biskupa żmudzkiego. W 1830 r. w dokumentach kościelnych o kościele tym zapisano: „stary zupełnie zgniły i niebezpieczeństwem grożący z jakowych powodów przez miejscową policję opieczętowany i nabożeństwo do szopy przez seminarzystów wystawionej

193 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 561v–562v, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 289; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 31–34; S. Czernski, *op.cit.*, s. 38; V. Juzumas, s. 201–203; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 253–256.

194 RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 302.

przeniesione². W kościele były dwie altarie. Jedną z nich ufundowali w 1803 r. Antoni Samowicz i ks. Tadeusz Kottowski, drugą w 1808 r. Agata Gniatyłłowa i Marcjanna Gierdowjanka¹⁹³.

TELSZE

Kaplica na cmentarzu parafialnym, drewniana wybudowana w 1818 r. przez ks. Michała Bowblewicza oraz przy pomocy finansowej parafian. W dokumentach kościelnych z 1830 r. wymieniana jako altaria¹⁹⁴.

TELSZE (BERNARDYNI)

Drewniany kościół pw. św. Antoniego z Padwy oraz klasztor bernardynów (częściowo murowany) zostały ufundowane w 1624 r. przez Pawła Sapię i jego żonę Katarzynę z Gosławskich (aprobata królewska Zygmunta III Wazy wydana 31 marca 1624 r.). Po śmierci fundatora klasztor uzyskał wsparcie finansowe biskupa żmudzkiego Piotra Parczewskiego. Z jego fundacji około 1650 r. na miejscu pierwszej świątyni, wybudowano nowy, większy i bardziej okazały kościół drewniany. Podczas potopu szwedzkiego (1655–1656) klasztor został dwukrotnie ograbiony z kosztowności. W 1702 r. w czasie pożaru miasta kościół i klasztor spłonął. Ocalała jedynie murowana część zabudowań klasztornych. Długotrwała wojna spowodowała, że kościół odbudowano dopiero po 46. latach. Świątynia drewniana konsekrowana 2 marca 1748 r. przez biskupa żmudzkiego Antoniego Dominika Tyszkiewicza spłonęła wraz z klasztorem w 1760 r. W latach 1761–1765 wybudowano nowy kościół murowany pw. Matki Boskiej Loretańskiej i św. Antoniego Padewskiego ufundowany przez Ignacego Koszucia, cześnika żmudzkiego. W tym samym czasie rozpoczęto wznoszenie murowanego klasztoru, połączonego z kościołem, składającego się z trzech korpusów. Konsekracji kościoła dokonał 18 maja 1794 r. biskup żmudzki Tadeusz Bukaty.

Prace budowlane prowadzono jeszcze w 1830 r. Stawiano wówczas dwie wież fasady kościoła, które w tym roku wprowadzono do połowy wysokości¹⁹⁵.

TENENIE

Pierwszy kościół w Teneniach wystawił w 1731 r. dziedzic miasteczka Wojtkiewicz. Była to kaplica dworska bez stałej obsady duszpasterskiej. W 1774 r. biskup Jan Dominik Łopaciński uznał ją za filię kościoła żwingskiego. W 1784 r. (w niektórych źródłach w 1782 r.) wzniesiono nowy kościół drewniany pw. św. Barbary PM ufundowany przez Adama Billewicza, poświęcony w 1785 r. przez kanonika żmudzkiego Nikodema Kownackiego. W 1789 r. ten sam fundator powiększył majątek kościelny i wówczas biskup księżę Stefan Giedroyc erygował w Teneniach samodzielną parafię. W 1828 r. rozpoczęto remont kościoła. Rok później (1829 r.) dobudowano do niego dwie zakrystie¹⁹⁶.

TRYSZKI

Pierwszy kościół wybudowano za panowania króla Zygmunta I. Nie wiadomo jednak kiedy został postawiony i przez kogo ufundowany. Podczas reformacji zamieniony na zбір i odzyskany w 1590 r. przez biskupa Melchiora Giedroycia. Drugi kościół drewniany pw. Trójcy Przenajświętszej ufundował i uposażył 5 listopada 1611 r. sędzia ziemski Andrzej Wołłowicz za przyzwoleniem króla Zygmunta III Wazy. Kolejny kościół, trzeci z kolei, drewniany na fundamencie z kamienia, wybudowano w 1751 r. dzięki staraniom proboszcza ks. Stanisława Burnejki. Konsekrował go 28 maja 1775 r. Michał Chomiński, biskup sufragan żmudzki. W 1830 r. był w bardzo dobrym stanie¹⁹⁷.

TUBINY

Drewniany kościół pw. Opatrzności Bożej, niewielki, wybudowany w latach 1823-1824 z fundacji wicemarszałka

195 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 630, 635; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 77-88v; K. Grudziński, *Telsze* [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, H. Wyczawski (red.), Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 378-381; E. Kazlauskaitė, *Telšių šv. Antano Paduviečio katedros didžiojo altoriaus restauravimo darbai*, „Kultūros paminklai”, 25 (2021), p. 150-151.

196 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 526-527v, 551; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 383; G. Błaszczyk, *Fundacje i fundatorzy klasztorów...*, s. 144; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 877-878; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 225-227.

197 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 450-451v, 456; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 254-254v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 597-598; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 204-206.

¹⁹⁸ RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 394; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 848–849; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 188–189.

¹⁹⁹ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 264, 268v–269, 298v–299 [10v–13]; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 351; *Codex Medicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 69–70; S. Czernski, *op.cit.*, s. 45; M. Jučas, *Lietuvos parapijos...*, s. 86; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 407–408; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 524–526; M. Paknys, *Tverai. Bažnyčios istorija [w:] Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 2, Rietavas, Tverai, Kantaučiai, Lieplaukė, Medingėnai, Žlibinai, A. Butrimas, Vilnius 2005, p. 60–66.

powiatu szawelskiego Ignacego Jucewicza i jego małżonki Tekli z Godlewskich wraz ze stacjami drogi krzyżowej (kałwaria tubińska). W 1830 r. kościół był filią na terenie parafii Szyłyte¹⁹⁸.

TWERY

Pierwszy drewniany kościół w miasteczku, prawdopodobnie wybudowano za czasów króla Zygmunta Augusta około 1568 r. W spisie kościołów z 1613 r. odnotowano go jako niewielką kaplicę. W latach 1614–1616 wybudowano nowy kościół drewniany ufundowany przez Eliasza Hgowskiego. Dwa lata później przy kościele powstała samodzielna parafia. W 1670 r. wybudowano większy od poprzedniego, kościół drewniany na koszt Stankiewicza, ciwuna twerskiego i staraniem ks. Romana Paszkiewicza. Świątynia konsekrowana 11 listopada 1705 r. przez Kryspina, biskupa żmudzkiego, spaliła się w 1741 r. podczas pożaru miasteczka. Nabożeństwa przeniesiono wówczas do tymczasowej kaplicy na cmentarzu grzebalnym. W 1748 r. na miejscu spalonej świątyni, wybudowano nowy kościół parafialny pw. Nawiedzenia NMP, z fundacji ks. Macieja Słuckiego, kanonika żmudzkiego, proboszcza twerskiego. Konsekrowany w dniu 1 września 1748 r. przez Antoniego Dominika Hrabiego Tyszkiewicza, biskupa żmudzkiego. W 1830 r. kościół pozostawał w dobrym stanie. Przy kościele były trzy altarie, do których prawo prezenty posiadali biskupi żmudzczy¹⁹⁹.

TYRKSZLE

Pierwszy kościół drewniany funkcjonował w osadzie już w 1566 r. Podczas reformacji został zamieniony na zbór kałwiński. Po odzyskaniu kościoła przez katolików długo pozostawał bez stałej obsady duszpasterskiej. Początkowo był filią parafii Telsze. W 1679 r. został podniesiony do rangi parafii. Rok później (1680 r.) na miejscu starego kościoła, wybudowano kolejny także drewniany. Nowy

kościół parafialny pw. Trójcy Przenajświętszej, drewniany na kamiennym fundamencie, wybudowany w latach 1766–1767 dzięki staraniom i na koszt proboszcza ks. Mateusza Butkiewicz, przy udziale Benedykta i Joanny z Górskich Ważyńskich, skarbników WLK i starostów trykszlewskich. Budowę ukończono w 1803 r. na koszt parafian i miejscowego dworu tamtejszego. W 1816 r. przy kościele ks. Szymon Eynik ufundował altarię. W 1830 r. świątynia wymagała pilnego remontu ścian i wymiany dachu. Do tego też roku kościół nie był konsekrowany, jedynie poświęcony²⁰⁰.

200 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 559–560v, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 262–262v; S. Czernski, *op.cit.*, s. 36; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 243–244; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 308–309.

201 RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 376; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 520–521; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 103–104.

UBISZKI

Pierwszą kaplicę drewnianą wybudowali mieszkańcy na cmentarzu grzebalnym w połowie XVIII wieku. W 1785 r. wzniesiono tutaj nowy drewniany kościół filialny pw. Świętych Aniołów Stróżów, staraniem ks. Antoniego Służewicza i przy pomocy okolicznych mieszkańców. Świątynia pozostająca filią parafii Łukniki, została w 1820 r. odrestaurowana przez ks. Michała Woronowicza. Mimo przeprowadzonych prac, już w 1830 r. budynek nie był w najlepszym stanie technicznym i wymagał remontu²⁰¹.

UGIANY (FILIA)

Małą drewnianą kapliczkę wybudowali około 1650 r. okoliczni mieszkańcy nieopodal źródła gdzie 28 listopada 1627 r. odnaleziono obraz Matki Boskiej. Kiedy obraz umieszczono w kapliczce i zaczęły działać się przy nim cuda, biskup Piotr Parczewski wyznaczył komisję do ich zbadania. Decyzją komisji z 14 stycznia 1658 r. obraz uznany został za cudowny. Nowy niewielki kościół drewniany na kamiennym fundamencie pw. Wniebowzięcia NMP ufundował i uposażył w 1781 r. dziedzic Marceli Dyrda (w niektórych źródłach Benedykt) wraz z małżonką Marianna w Widmondów. Kościół został wystawiony na wzgórzu w niedalekiej odległości od rzeki

202 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 313, 317; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 256, 257; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 938–939; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 7–8; Waclawa z Sulgostowa, *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne*, Kraków 1902, s. 690; I. Buszyński, *Opisanie historyczno-statystyczne powiatu rossieńskiego gubernji kowieńskiej, z dodaniem listy poprawnej generalnych starostw b. Księstwa[!] Żmudzkiego i popisu szlachty żmudzkiej 1528 r.*, Wilno 1784, s. 72.

203 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 558–558v, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 353; S. Czernski, *op.cit.*, s. 35–36; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 337–338; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 438–439.

204 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 502v–502a, 502a v, 518; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 363; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 874; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 222–223.

205 RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 374; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 522; W. Juzumowicz, *op.cit.*, 106.

Dubissy. Był filią parafii w Betygole. W 1830 r. pozostał w dobrym stanie. W miejscu objawień pozostała kaplica²⁰².

UKRYNY

Kościół w Ukrynach filialny pw. św. Antoniego Padewskiego na terenie parafii Pikiele, niewielki drewniany bez podmurowania ufundował wraz z altrią 20 września 1776 r. Wawrzyniec Piłsudski. W 1803 r. wybudowano nowy większy kościół drewniany z fundacji Wincentego Piłsudskiego, chorążego WKL oraz pomocy okolicznej szlachty. W 1830 r. kościół pozostał w dobrym stanie²⁰³.

UPINA

Nie wiemy kiedy i kto ufundował pierwszy kościół. Ks. Juzumowicz twierdzi, że być może istniał on już około 1607 r., powołując się na testament Jerzego Kazimierza Mikulicza z 25 stycznia 1607 r. zapisujący na rzecz kościoła w Upinie trzy tysiące funtów. Kolejny kościół (być może też pierwszy) wzniesiony około 1689 r., spłonął w 1705 r. (niektóre źródła mówią, że spalili go Szwedzi). Odbudowany w 1706 r., otrzymał wezwanie Imienia Maryi Panny i był filią parafii Szyłełe. W 1820 r. został gruntownie odrestaurowany. W 1830 r. kościół filialny w Upinie należał do parafii Girdyszki²⁰⁴.

UPINA

Kościół filialny pw. św. Jana Jąłmużnika na terenie parafii Łukniki, wybudowali w 1807 r. Jan Żukowski i jego żona Teresa z ksiąząt Giedroyciów. W rzeczywistości była to niewielka, drewniana kaplica grobowa, zachowana w 1830 r. w dobrym stanie²⁰⁵.

UŻLEKNIE

Kaplica na terenie parafii Wieksznie, drewniana na niskim fundamencie kamiennym, wzniesiona na miejscu starej kaplicy zniszczonej w 1807 r., staraniem proboszcza ks. Jana Bitowtta i na koszt dworu i włościan starostwa wiekszaniańskiego²⁰⁶.

UŻWENTY

Pierwszy kościół w miasteczku stanął w drugiej połowie XVI w. za sprawą fundacji skarbnika WKL Macieja Wojny. Po śmierci fundatora kościół przez kilka lat pozostał bez opieki duszpasterskiej. Dopiero po odnowieniu fundacji przez wdowę po staroście Elżbietę Gosławską w 1607 do kościoła powróciła stała obsada duszpasterska. Zatwierdzenie nadania przez króla Zygmunta III Wazę nastąpiło w 1609 r. W 1638 r. wybudowano nowy, znacznie większy od poprzedniego, kościół drewniany pw. Matki Boskiej Szkaplerznej. Fundatorem świątyni był ciwun użwentski Władysław Wojna. Kościół ten spłonął w 1701 r. podczas pożaru na początku Wojny Północnej. Trzeci z kolei kościół parafialny pw. św. Marii Magdaleny, drewniany tak jak dwa poprzednie, na niskim kamiennym fundamencie wybudowano w 1703 r. dzięki staraniom ówczesnego proboszcza ks. Józefa Judkiewicza i na koszt wiernych. Świątynia została wyremontowana w 1795 r. przez proboszcza ks. Tadeusza Kasprowicza. W 1827 r. kościół znadawał się w opłakanym stanie. Z inicjatywy proboszcza ks. Jerzego Twarjanowicza rozpoczęto kolejny jego remont. W 1830 r. wymagała przeprowadzenia dalszych poważnych prac remontowych („dach stary i przeciekający”)²⁰⁷.

WAJGÓW

Nie wiemy kiedy i kto ufundował pierwszy kościół w Wajgowie. Niektórzy badacze wskazują, że mogło to

²⁰⁶ RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 179.

²⁰⁷ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 284, 287v–288 [15–16]; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 331–331v; *Codex Medicen-sis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 1, P. Jattulis (coll.), Romae 1984, s. 624–626; WV. Juzumas, *op.cit.*, s. 601–604; Juzumowicz, *op.cit.*, s. 210–212; M. Paknys, *Užvenčio Šv. Marijos Magdalenos bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė, Vilnius 2008, p. 269.

208 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 356–360, 364; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 165; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 607–608; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 218–219; M. Paknys, *Vaiguvos Šv. Jono Krikštytojo bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 281–282.

209 V. Juzumas, *op.cit.*, s. 586; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 189.

210 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 321v–322, 333; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 73–74; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 968–967; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 42–43.

nastąpić około połowy XVII w. Po raz pierwszy odnotowany został w spisie kościołów z 1689 r. przygotowanym za rządów w diecezji biskupa Kazimierza Paca. Początkowo była to altaria, później filia na terenie parafii Kroże, a w końcu od 1776 r. samodzielna parafia. Nowy kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela, niewielki, drewniany, wybudowano w 1804 r. z funduszy seminarium wornieńskiego, kolatorów i biskupa żmudzkiego księcia Józefa Giedorycia. Wnętrze kościoła ozdabiała pięć ołtarzy. W 1830 r. kościół pozostawał w dobrym stanie²⁰⁸.

WARPUCIANY

Mały kościół drewniany pw. św. Antoniego Padewskiego wybudował w 1788 r. właściciel dworu w Warpucianach Maciej Jeleński. Początkowo był filią parafii w Kielmy, później zaś należał do parafii w Szawkianach. Obok kościoła stała drewniana dzwonnica²⁰⁹.

WASILISZKI

Pierwszy kościół w Wasiliszkach na cmentarzu wystawiono w 1764 r. z fundacji Józefa i Joanny z Białozorów Billewiczów. Duszpasterz posługujący przy kościele pierwotnie mieszkał we dworze. W 1784 r. przeniósł się do domu przy kościele wybudowanym przez tych samych fundatorów. W 1785 r. Billewiczowie za aprobatą biskupa Stefana Giedorycia ufundowali przy kościele altarię. Jeszcze w tym samym roku fundację zatwierdził wspomniany biskup i uznał go za filię parafii Hrynkijszki. W 1812 r. wybudowany nowy kościół drewniany pw. św. Józefa Oblubieńca z fundacji Kazimierza i Antoniny Białozorów. Kościół w 1830 r. pozostawał w dobrym stanie²¹⁰.

WEGIERY

Pierwszy kościół funkcjonował w tym miejscu w XVII w. (akta wizytacji dziekańskiej z 1761 r. wymieniają go jako

„kościół stary, prawie grożący ruiną”. Niektórzy badacze twierdzą, że mogła to być świątynia misyjna wystawiona za rządów biskupa żmudzkiego Melchiora Gierdoycia (1576–1609). Kolejny drewniany kościół wybudował w 1765 r. ks. Godzewicz wspólnie z okolicznymi mieszkańcami. W 1803 r. trzeci już kościół, także drewniany, pw. św. Jerzego, filialny na terenie parafii Okmiany, postawiono z fundacji generałowej Teodory Piotrowskiej Witenhoffowej i wsparciu miejscowej ludności. W dokumentach z 1830 r. brak informacji w jaki stanie był kościół²¹¹.

WIDUKLE

Parafia w Widukłach należy do najstarszych na Żmudzi. Została erygowana zaraz po wprowadzeniu chrześcijaństwa na tym terenie przez króla Władysława Jagiełłę. Kościół wybudowano w 1416 r. z polecenia Wielkiego Księcia Witolda. Nie wiadomo jakie były jego losy podczas reakcji pogaństwa z 1418 r. Po stłumieniu buntu ten sam fundator w 1421 r. uposażył świątynię. Nie wiemy jak przedstawiało się pierwotne uposażenie. Pierwszy odnotowany zapis funduszowy pochodzi z końca XV w. kiedy to bojar Bartłomiej Mikołaj Kibort zapisał na rzecz kościoła dobra zwane Użmedzie. Nadanie to zatwierdził w 1528 r. król Zygmunt I Stary. Jeszcze w tym samym roku król pomnożył fundusz. Drugi kościół w miasteczku wybudowano w 1628 r. z fundacji biskupa hrabiego Jerzego Tyszkiewicza. Trzeci z kolei kościół ufundował w 1806 r. biskup Józef książę Giedroyc. Była to świątynia pw. Znalezienia Krzyża Świętego, drewniana osadzona na kamiennym fundamencie. Przez długi czas pozostawała niedokończona, bez podłogi i z tymczasowymi ołtarzami. W 1830 r. nadal trwały prace wykończeniowe we wnętrzu świątyni²¹².

WIEKSZNI

Pierwszy kościół wybudowano około 1565 r. Nie wiadomo jednak przez kogo został ufundowany. Kolejny

²¹¹ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 441v–442v, 456; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 197; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 512–513; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 93–94.

²¹² LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 360–362, 364; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 5; *Codex Medicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 633; A. Jankevičienė, *Viduklės šv. Kryžiaus bažnyčios ir varpinės architektūra* [w:] *Viduklės šv. Kryžiaus bažnyčia: architektūra ir sakralinės dailės vertybės*, G. Martinaitienė, R. Stankevičienė (red.), Vilnius 2003, p. 9–22; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 899, 901–902; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 247–250; A. Miškinis, *Viduklės istorinė urbanistinė raida (iki 1975 m.)*, „Kultūros paminklų” 10 (2003), p. 117; R. Stankevičienė, *Viduklės bažnyčios tapyba* [w:] *Viduklės šv. Kryžiaus bažnyčia: architektūra ir sakralinės dailės vertybės*, G. Martinaitienė, R. Stankevičienė (red.), Vilnius 2003, p. 43–46.

213 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 454–456; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 165; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 200–202; S. Czarski, *op.cit.*, s. 52; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 613–615; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 224–225; D. Ramonienė, *Keletas senosios Viekšnių bažnyčios istorijos faktų* [w:] *Viekšniai: istorija ir kultūra*, P. Šverėbas (sud.), Vilnius 2013, p. 235–249.

214 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 314–314v, 317; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 197–198v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 908–911; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 259–263; R. Gustaitis, *Veliunos bažnyčios ir parapijos istorijos bruožai* [w:] *Veliunos bažnyčia: istorija, architektūra ir dailė*, A. Giniūnienė, S. Poligienė (sud.), Vilnius 2021, p. 12–29; P. Spurgevičius, *Veliunos bažnyčia* [w:] *Veliuona*, V. Girininkienė (red.), Vilnius, 2001, p. 431–453.

kościół p.w. św. Jana Chrzciciela, drewniany wybudowany w 1630 r. na mocy fundacji z 26 sierpnia 1626 r. króla Władysława IV, prawdopodobnie zniszczyli Szwedzi. W 1682 (lub 1685) r. w miasteczko postawiono nowy kościół drewniany z fundacji króla Jana III Sobieskiego. Czwartym z kolei kościołem wzniesionym około 1740 r. z fundacji starosty Michała Górskiego, konsekrował 20 stycznia 1741 r. biskup Antoni Tyszkiewicz. Gruntownie odrestaurowany w 1816 r. staraniem proboszcza ks. Kacpra Bitowtta, przy pomocy dworu oraz włościan starostwa wiekszniańskiego. W 1830 r. był w dobrym stanie. W kościele funkcjonowały dwie altarie, do których prawo prezydentury posiadali biskupi żmudzcy²¹³.

WIELONA

Według ks. Wincentego Juzumowicza pierwszy kościół wzniesił około 1400 r. Krzyżacy. Miała to być świątynia pogańska bogini Wielony przekształcona na kościół katolicki (prezbiterium późniejszych kościołów). Nowy kościół drewniany pw. Wniebowzięcia NMP, ufundował i uposażył w 1421 r. (budynek dobudowany do wcześniej wzniesionej niewielkiej kaplicy murowanej) Wielki Książę Litewski Witold. Fundusz kościoła powiększyli królowie polscy: Zygmunt I Stary w 1507 r., królowa Bona w 1554 r., Władysław IV w 1636 r., i Jan Kazimierz w 1665 r. Podczas reformacji kościół został przejęty przez ewangelików, pozbawiony uposażenia i przez jakiś czas nie było przy nim księdza (od około 1592 r.). Około 1616 r. powrócił do katolików. Budowę nowego kościoła murowanego rozpoczęto 1635 r. z fundacji starosty wielońskiego, kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego Albrechta Stanisława Radziwiłła. Po zakończeniu prac świątynię konsekrował 10 stycznia 1644 r. biskup Jerzy hrabia Tyszkiewicz. Kościół w latach 1824–1827 został gruntownie odrestaurowany. W 1830 r. był w bardzo dobrym stanie²¹⁴.

WIESZWIANY

Kościół filialny pw. Trójcy Przenajświętszej, drewniany na kamiennym podmurowaniu, wybudowano w 1758 r. z fundacji Franciszka Piłsudskiego, starosty wieszniewiańskiego (przywilej wydany przez króla Augusta III 20 maja 1758 r.). Ukończony dzięki staraniom i na koszt Tadeusza Kotowskiego, ówczesnego altarzysty. Była to świątynia niewielkich rozmiarów z zakrystią i przedsionkiem, osadzona na kamiennym podmurówce. Kościół w 1830 pozostawał w dobrym stanie²¹⁵.

WIEŻAJCIE

Budowę kościoła filialnego pw. św. Kazimierza, na terenie parafii Gorzdy, drewnianego na podmurowaniu z cegły, rozpoczął w 1784 r. Kazimierz Wolmer, kasztelan grodzieński (fundacja z 2 maja 1784 r.). Pracę dokończono staraniem syna fundatora Leonarda Wolmera, podkomorzego powiatu rosieńskiego. W 1804 r. fundatorowie wyposażyli świątynię w organy, a w 1816 r. zakupili dzwon i zawiesili go w dzwonnicy. W 1830 r. kościół nie był jeszcze nie konsekrowany. W dokumentach z tego roku notowany jako „należycie opatrzony”²¹⁶.

WEWIRŻANY

Pierwszy kościół pw. św. Mateusza Ap. ufundował w 1639 r. ciwun retowski, wojewoda miński, starosta kowieński i jaswojski Aleksander Massalski z żoną Apolonią z Jasińskich, za zgodą króla Władysława IV. Początkowo był filią kościoła parafialnego w Retowie. Wspomniany król uposażył kościół (przywilej z 30 czerwca 1639 r.) i później pomnożył jej fundusze (przywilej z 5 września 1641 r.). W 1767 r. wybudowano ze środków parafian nowy i większy kościół drewniany, konsekrowany 11 czerwca 1775 r. przez biskupa żmudzkiego Michała Chomińskiego. W 1795 r. biskup Stefan Giedroyc na prośbę starosty

²¹⁵ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 565–565v, 587; RGIA, 822, op. 12, dz. 3680, k. 310; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 213; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 274; M. Paknys, *Viešvėnų bažnyčios*, „Acta Academiae Artium Vilmensis” 28 (2003), p. 86.

²¹⁶ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 539v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 491; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 230; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 293.

217 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 536–537v, 551; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 495, 497v–498; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 807, 809–810; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 139–141; A. Giniūnienė, *Veiviržėnų bažnyčios iliuzinė tapyba ir XVIII a. II pusės – XIX a. I pusės Kristaus kapo dekoracijos : politikos priemonės ir jų sėkmė*, „Menotyra”, 19 (2012), nr. 1, p. 18–36.

218 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 306v–307v, 317; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 235–235v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 993–994; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 74–78; J. Šumilova, *Church and community in Vilkija parish from the second half of the 16th century to the end of the 17th century*, „Jauno vēsturnieku zinātniskie lasījumi”, 7 (2022), p. 32–34.

219 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 331v–332, 333; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3679, k. 40–40v; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 652; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 27–28.

retowskiego księcia Franciszka Ogińskiego, erygował przy kościele parafii. W 1819 r. staraniem proboszcza i przy pomocy parafian kościół został podniesiony i ustawiony na wysokim fundamencie, a w 1820 r. wyremontowany we wnętrzu i na zewnątrz. W protokole wizytacyjnym z 1830 r. odnotowano: „budowla nie nowa, lecz należyście opatrzona nie potrzebuje teraz żadnej reparaacji”²¹⁷.

WILKIA

Pierwsza kaplica w Wilkii wybudowana około 1510 r. z rozkazu króla Zygmunta I Starego, należała do parafii Wielona. W 1542 r. biskup żmudzki Wacław Wierzbicki erygował w miasteczku samodzielną parafię. Jeszcze w tym samym roku wspomniany król Zygmunt I Stary pomnożył fundację. W czasie reformacji kościół okresowo pozostawał zamknięty. Z czasem popadł w ruinę. Jego dach się zawalił. Zniszczeniu uległ ołtarz główny świątyni. Później powrócił do katolików wraz ze wszystkimi funduszami, co potwierdził dekretem z 11 lipca 1700 r. król August II Sas. Nowy drewniany kościół parafialny pw. św. Jerzego M., został wybudowany w 1751 r. staraniem ówczesnego proboszcza ks. Kazimierza Berka. W 1830 r. potrzebował pilnego i gruntownego remontu²¹⁸.

WODOKTY

Prawdopodobnie pierwszy kościół wybudowano około 1795 r. Był to budynek uprzednio przeniesiony i później przebudowany z kaplicy postawionej około 1760 r. na cmentarzu we wsi Cegielnia. Nowy drewniany kościół filialny pw. Matki Bożej Różańcowej na terenie parafii Krakinów, ufundowano i zbudowano w 1797 r. z fundacji Józefa Jodkiewicza, chorążego wojsk polskich i jego małżonki Bogumiły z Rekałtów. Był to budynek drewniany wystawiony w zupełnie innym miejscu niż poprzedni, od 1797 r. tytułowany w oficjalnych dokumentach kościelnych jako filialny²¹⁹.

WODŹGIRY

Kościół drewniany pw. Opieki św. Józefa Oblubieńca ufundował w 1786 r. dziedzic wsi ks. Staniewicz. W 1830 r. był filią kościoła parafialnego w Widukłach²²⁰.

WOJNUTA

Pierwszy kościół parafialny w Wojnucie wzniesiony około 1560 r., w czasie reformacji pozostawał zamknięty i pozbawiony kapłana. Fundację odnowił i pomnożył w 1606 r. Hieronim Wołłowicz, za aprobatą króla Zygmunta III Wazy. W 1770 r. wybudowano nowy kościół pw. św. Jana Chrzciciela, drewniany na podmurowaniu kamiennie-ceglanym. Kościół ufundowany przez starostę wojnuckiego i ciwuna Tadeusza Billewicza, konsekrował 24 czerwca 1770 r. biskup Jan Łopaciński. W 1830 r. świątynia była w bardzo dobrym stanie z niedawno wymienionym dachem²²¹.

WORNIE

Kościół katedralny pw. śś. Apostołów Piotr i Pawła, murowany wybudowany w 1691 r. na miejscu przynajmniej trzech wcześniejszych kościołów drewnianych. Pierwszy kościół w Worniach, nazywanych wówczas Miednikami, wzniesiono z fundacji Wielkiego Księcia Litewskiego Witolda w 1413 r. W 1417 r. erygowana została diecezja żmudzka, której stolicą zostały Wornie. Wówczas pojawiła się konieczność wybudowania większego kościoła z przeznaczeniem na katedrę. Nastąpiło to w 1463 r. za rządów w diecezji biskupa Jerzego z Wilna (1453–1464) i przy pomocy Wielkiego Księcia Litewskiego Kazimierza. Katedrę z 1463 r. zniszczoną w połowie przez pożar jaki wybuchł w miasteczku przed 1530 r., odbudowano około 1540 r. z fundacji biskupa żmudzkiego Wacława Wierzbickiego. Nowy kościół katedralny ufundował biskup żmudzki Kazimierz Pac, po spaleniu się dotychczasowej

²²⁰ W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 53–54; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 739.

²²¹ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 530v–532, 551; RGIA, 822, op. 12, dz. 3680, k. 467, 468; *Codex Medicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 1, P. Jatulis (coll.), Romae 1984, s. 611–613; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 925–927; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 281–283.

222 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 1–9; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 2534, k. 107–108; f. 1671, ap. 4, b. 488, k. 117–150, 157–182; f. 1671, ap. 4, b. 488 II, k. 688–705; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3576, k. 36–36v; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3682, k. 1–2; *Acta visitationum sub domino Casimiro Pac episcopo samogitiae anno 1675 et 1677 conscripta*, M. Pankys (edit.), Vilnae 2011, s. 5–40; *Relationes status dioecesium...*, s. 277; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 183–188, s. 237; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 224–232; M. Paknys, *Žemaitijos regiono katalikų bažnyčios XV–XVIII a.*, „Acta Academiae Artium Vilnensis” 34 (2004), p. 237.

katedry w pożarze miasteczka z 1680 r. Do chwili otwarcia nowej świątyni nabożeństwa katedralne odprawiano w kościele parafialnym pw. św. Aleksandra. Prace budowlane zakończono w 1691 r. Jeszcze w tym samym roku biskup fundator nową katedrę. Ogień do 1830 r. niszczył katedrę jeszcze dwukrotnie. Pierwszy pożar po jej wybudowaniu z 1785 r. strawił całkowicie dach i częściowo wnętrze z kilkoma ołtarzami. Spłonęły częściowo dokumenty przechowywane w przykościelnym archiwum Drugi pożar z 1817 r. zniszczył dach i drewniane wyposażenie wnętrza i niektóre ołtarze. Jeszcze w tym samym roku katedra została odrestaurowana ze środków biskupa Józefa Arnolfa Giedroycia. Świątynia ufundowana przez biskupa Paca, wzniesiona została w stylu gotyckim, z dwoma wieżami i dachem z gontu. Wnętrze dzieliły trzy nawy wsparte na czterech filarach z architektonicznymi ozdobami. Wyposażenie wnętrza składało się z dziesięciu ołtarzy, drewniana ambona, obrazy stacyjne Męki Pańskiej oraz portrety niektórych biskupów żmudzkich. W prezbiterium znajdował o się dwa ołtarze: wielki z obrazem świętych Apostołów Piotra i Pawła, boczny Najświętszej Maryi Panny Niepokalanej (nazywany kleryckim) przy którym codziennie odprawiano pierwszą mszę poranną (prymaria) dla kleryków. W podziemiach katedry znajdował się groby niektórych biskupów żmudzkich. Dodatkowo katedra posiadała dwie kaplice, w których było po dwa ołtarze²²².

WORNIE

Pierwotny kościół parafialny, drewniany pw. św. Aleksandra BM w Miednikach, bo taką nazwę dawniej nosiły Wornie, ufundował i uposażył w 1413 r. Wielki Książę Litewski Witold. Wzniesiono go zaraz po chrzcie Żmudzi w miejscu gdzie znajdowały się ołtarze przeznaczone do palenia ognia ku czci bożkom pogańskim. Miejsce to nosiło nazwę Ugiany „miejsce ognia”. Jako jedne z nielicznych nie został zniszczony w 1418 r. podczas trwającego

wówczas buntu pogan. Prawdopodobnie pierwszym proboszczem przy wornieńskim kościele był dominikanin Jan z Opatowa, przybyły tutaj wraz ze orszakiem królewskim do nawracania pogan Żmudzinów. Po ugruntowaniu się chrześcijaństwa na Żmudzi i znacznym powiększeniu się liczby wiernych, niezbędne okazało się wybudowanie większej świątyni. Wiemy, że stary kościół, został zastąpiony nowym. Nie wiadomo jednak dokładnie kiedy to nastąpiła i za sprawą czyjej fundacji. Ks. Juzumowicz twierdzi, że z dużym prawdopodobieństwem mogło to nastąpić za panowania króla Aleksandra Jagiellończyka (1501-1506) i rządów w diecezji Marcina III (Marcin Lintfari) (1492-1515). Za taką datacją przemawia pomnożenie funduszu kościoła, które dokonał wspomniany władca w 1506 r. Trzeci kościół parafialny wybudowano około 1676 r. z fundacji biskupa Kazimierza Paca. Czwarty kościół parafialny i archidiecezjalny także drewniany, podobnie jak wszystkie poprzednie, w stolicy diecezji wzniesiono w 1770 r. z funduszy biskupa żmudzkiego Jana Dominika Łopacińskiego. Obrzędu jego konsekracji dokonał w 1774 r. biskup sufragana żmudzki Michał Chomiński. W 1803 r. budynek został gruntownie odrestaurowany staraniem archidiecezjalnego ks. Kazimierza Ryłły. W 1830 r. był w dobrym stanie technicznym²²³.

ZAMUSZE (SZYPILĘ)

Pierwszy kościół w Szypilach wybudowali w 1619 r. rewizorowie królewscy Piotr Wołłowicz i Mikołaj Brolnicki. Ci sami darczyńcy jeszcze w tym samym roku uposażyli parafię. Wówczas też zmianie uległa nazwa wsi na Zamusze. Fundację zatwierdził król Zygmunt III reskrytem z 16 marca 1623 r. Po przeniesieniu parafii do miejscowości Gruździe w 1680 r. kościół stał się jej filią. Od tego też czasu powrócono do pierwotnej nazwy wsi Szypile, chociaż w oficjalnych dokumentach diecezji filię nazywano Zamusze. Przed 1780 r. stary kościół został zastąpiony nową świątynią drewnianą na fundamencie

223 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 261, 262v-263; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 223, k. 372-381v; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 227, k. 364-372; LVIA, 669, ap. 2, b. 239, k. 287-295; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3576, k. 80; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 296-296v; *Acta visitationum Dioecesis samogitiae (a. d. 1611-1651), Relationes status dioecesium...*, s. 315; L. Jovaiša, Vilnae 2011, s. 429-430; *Acta visitationum sub domino Casimiro Pac episcopo samogitiae anno 1675 et 1677 conscripta*, M. Pankys (edit.), Vilnae 2011, s. 41-46; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 171-174; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 209-211.

224 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 424–424v, 436; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 61; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 39–40; P. Spurgevičius, *Šiupylių, arba Zamušės, bažnyčios ir parapijos istorijos bruožai* [w:] *Gruzdžiai*, d. 1, D. Šniukas (red.), Vilnius 2009, p. 258–268, 936.

z kamienia pw. św. Alojzego Gonzagi, wzniesioną staraniem proboszcz i przy pomocy wiernych. W 1799 r. został on przebudowany. Przed 1830 r. kościół ponownie funkcjonował jako samodzielna parafia. Przez długi czas pozostawał w dość dobrym stanie i nie wymagał remontów. Przeprowadzono je dopiero około 1846 r.²²⁴

ŻAGORY NOWE

Pierwszy kościół pw. św. Mikołaja został zbudowany prawdopodobnie w 1597 r. z nakazu króla Zygmunta I. Wykonawcą woli władcy był Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”. Kościół w dokumentach z 1619 r. notowany był jako „stary i do odprawiania nabożeństwa niebezpieczny”. Wówczas rozpoczęto przygotowania do budowy nowego kościoła murowanego (z kamienia i cegły). W 1623 r. król Zygmunta III Waza zatwierdził fundację. Z niewyjaśnionych przyczyn w 1643 r. stary rozpadający się kościół z dziurawym dachem słomianym nadal stał. Jednak na cmentarzu zgromadzona niezbędny do prac budowlanych materiał (cegły i kamienie). Ostatecznie budowę nowego kościoła murowanego pw. świętych Piotra i Pawła Apostołów ukończono być może przed potopem szwedzkim. Pierwsza wzmianka o nim pojawia się w wizytacji biskupa Kazimierza Paca z 1676 r. W 1725 r. kościół odrestaurowano we wnętrzu i na zewnątrz, w 1745 r. wnętrze ozdobiono nowymi malowidłami. Po zakończeniu pewnego etapu prac kościół został konsekrowany. Aktu tego dokonał w 1745 r. biskup Antoni Tyszkiewicz. W latach 1755–1761 po raz kolejny został odrestaurowany ze środków Mikołaja Kazimierza „Rybeńko”, wojewodę wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego. Dobrze utrzymaną świątynię dość poważnie uszkodził pożar, który wybuchł podczas Mszy św. 24 maja 1805 r. Zniszczeniu uległ dach, prawie całe wyposażenie wnętrza (z wyjątkiem mensy ołtarza głównego. Spłonęła również plebania i budynek szpitalny. Kościół został odbudowany rok później (1806) na koszt hrabiego Płaton

Zubowa (ówczesnego właściciela ekonomii szawelskiej), parafian i staraniem proboszcza ks. Arkadiusza Horbaczego. W 1830 r. budynek wymagał remontu, na który rozpoczęto zbierać materiały. Przy kościele były dwie altarie. Obie kolacji biskupiej²²⁵.

ŻAGORY STARE

Pierwszy drewniany kościół prawdopodobnie istniał już przed 1499 r. Początkowo nie było przy nim stałego kapłana. Pojawił się on tam w 1523 r. wraz z pomnożeniem fundacji Marianny Stanisławowej Syrewiczowej (fundacja z 4 maja 1523 r.). W czasie reformacji prawdopodobnie został on przekazany na potrzeby wspólnoty ewangelickiej i pozbawiony funduszy. Nie wiadomo dokładnie kiedy kościół powrócił do katolików. Niektórzy autorzy twierdzą, że mogło to nastąpić około 1580 r. inni zaś, że około 1611 r. Wiadomo natomiast, że kościół spłonął w 1605 r. w czasie pożaru miasteczka. Być może jeszcze w tym samym roku biskup Melchior Giedroyc ufundował nowy kościół drewniany, który w 1705 r. spalili Szwedzi. Nowy murowany kościół parafialny p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP i Świętych Apostołów Piotra i Pawła, który zastąpił kilka wcześniejszych kościołów drewnianych, wzniesiono 1712 r. na koszt Kościuszków. Był to kościół postawiony z kamieni i cegieł, konsekrowany 11 sierpnia 1745 r. przez Antoniego Tyszkiewicza, biskupa żmudzkiego. Remontowany w latach 1805 i ponownie gruntownie odrestaurowany w latach 1820-1821. W krypcie kościoła pod prezbiterium znajdował się grób bł. Barbary Umiastowskiej (zwanej Barbarą Żagorską) zmarłej w 1648 r. w opinii świętości. W kościele znajdował się także słynący łaskami obraz św. Barbary Męczennicy. Przy kościele była altaria kolacji biskupiej²²⁶.

ŻEJMELE

Pierwszy kościół w miasteczku ufundowany w drugiej połowie XV w. przez Montwidów-Dohorajewskich,

²²⁵ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 414–415v, 436; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 89–89v; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 142–145; S. Czernski, *op.cit.*, s. 57; L. Jovaiša, *Naujosis Žagarės Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios istorija* [w:] *Lietuvos Sakralinė Dailė*, t. 2, *Šaulių Vyskupija*, cz. 1, *Joniškio dekanatas*, ks. 3, *Skaistgirys – Žukančiai*, D. Vasilūnienė (red.), Vilnius 2015, s. 169–176. V. Juzumas, *op.cit.*, s. 617, 618–619; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s., 232–234.

²²⁶ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 412–413, 436; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 113; S. Czernski, *op.cit.*, s. 57; L. Jovaiša, *Senosios Žagarės Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios istorija* [w:] *Lietuvos Sakralinė Dailė*, t. 2, *Šaulių Vyskupija*, cz. 1, *Joniškio dekanatas*, ks. 3, *Skaistgirys – Žukančiai*, D. Vasilūnienė (red.), Vilnius 2015, s. 429–437. V. Juzumas, *op.cit.*, s. 623–625; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 237–239.

227 V. Juzumas, *op.cit.*, s. 548–549; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 141–143; J. Šliavas, V. Cibulskas, *Žemelio bažnyčios* [w:] *Žemelis*, d. 1, sudarytojas A. Bėčius (red.), Vilnius 2010, p. 541–566.

228 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 553–554, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 257–257v; R. Butvilaitė, *Žemalės bažnyčia* [w:] *Žemalė: gimtasis Dionizo Poškos kraštas*, P. Šverebas (sud.), Telšiai 2007, p. 35–41; S. Czernski, *op.cit.*, s. 35; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 239–240; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 305–306; D. Klajumienė, *Žemalės Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelės Marijai bažnyčios interjero dekoras* [w:] *Žemalė: gimtasis Dionizo Poškos kraštas*, P. Šverebas (sud.), Telšiai 2007, p. 43.

podczas reformacji został zamieniony na zbór kalwiński. Odzyskany w połowie XVII w., służył miejscowej wspólnocie katolickiej do 1826 r. W tym roku został zastąpiony nowym kościołem murowanym pw. Świętych Apostołów Piotr i Pawła, wybudowanym z fundacji Piotra Piotrowskiego. W 1828 r. wybudowano plebanię, a około 1830 r. zainstalowano organy. Kościół był filią parafii Poszwityń²²⁷.

ŻEMELANY

Filia istniała już w pierwszej połowie XVIII stulecia. Nic jednak nie wiadomo o kościele wówczas istniejącym. Pierwszy potwierdzony źródłowo kościół pw. Zwiastowania NMP, wybudowano z drewna w 1752 r. z fundacji Kazimierza Ludwika Piłsudskiego, starosty alkijskiego. Chociaż niektórzy autorzy twierdzą, że kościół w tym miejscu zbudowano już w 1731 r. W 1753 r. decyzją Antoniego Tyszkiewicza, biskupa żmudzkiego został on podniesiony do rangi samodzielnej parafii. Przy kościele funkcjonowała altaria powstała w 1803 r. z fundacji Jana Piłsudskiego. W miejscu starego kościoła drewnianego, w 1827 r. wybudowano nowy kościół murowany z fundacji Antoniego Gadona, marszałka i sędziego ziemskiego księstwa żmudzkiego i staraniem proboszcza ks. Adama Giecewicza oraz parafian. W 1830 r. z funduszy proboszcza kościół wyposażono w organy oraz dwa duże dzwony²²⁸.

ŻŁUBINY (RYWIANY)

Żłubiny pierwotnie nosiły nazwę Rywiany. Budowę kościoła filialnego pw. św. Onufrego na terenie parafii Kontowcie, drewnianego niegdyś na kamiennym podmurowaniu, rozpoczęto w 1772 r. z fundacji wojskiego księstwa żmudzkiego Michała Szukszty. W 1773 r. prace zakończono i wówczas też kościół poświęcono. Wnętrze świątyni ozdabiały trzy ołtarze: Matki Boskiej Częstochowskiej,

św. Onufrego i św. Michała Archanioła. W 1775 r. przy kościele powstała altaria ufundowana przez tego samego fundatora. W 1830 r. kościół był w złym stanie, grożącym niebezpieczeństwem i wymagającym natychmiastowej przebudowy²²⁹.

ŻOGINIE (FRANCISZKANIE)

Pierwszą kaplicę wybudowano w 1684 r. z funduszy Naruskich. 70. lat później Jan Wawrzyniec Nagurski, ciwun dyrwiański postanowił sprowadzić do miasteczka franciszkanów. W realizacji planów przeszkodziła choroba. Po jego śmierci, która nastąpiła w 1761 r. sprawą zajął się Jakub Nagurski. Chcąc wypełnić wolę rodzonego brata, już w 1762 r. rozpoczął rozmowy z Feliksem Towiańskim, prowincjałem franciszkanów w Wilnie. Jeszcze w tym samym roku fundator wraz z małżonką Urszula z Billewiczów przekazał ziemię i odpowiednie środki na ten cel (przyjęta w Trybunale w dniu 20 czerwca 1762 r.). W 1764 r. zakonnicy wybudowali drewniany klasztor, w 1770 r. kościół pw. św. Antoniego Padewskiego, a w 1790 r. kaplicę w należącej do nich wsi Legiecie. Wzniesiony w 1770 r. kościół był świątynią drewnianą, osadzoną na murowanym fundamencie, z zewnątrz oszalowany i nakryty gontem. Od frontu z dwoma wieżami i kopułą, w której znajdowała się sygnaturka. W jednej z wież urządzona była biblioteka klasztorna. Kościół w 1827 r. wyremontowano i nakryto nowym dachem z gontu. Na dwa lata przez kasałą klasztoru (1832 r.), zarówno kościół jaki i klasztor pozostawały w dobrym stanie²³⁰.

ŻOŁPIE

W 1760 r. majątek Żółpie kupił od niewiadomego poprzedniego właściciela Jan Płuszczewski, budowniczy Księstwa Żmudzkiego. Z powodu tego, że w pobliżu nie było kościoła, w 1814 r. wybudowano kaplicę pw. św. Benedykta, która pełniła funkcję filii kościoła parafialnego

²²⁹ RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 329; S. Czernski, *op.cit.*, s. 39; R. Butvilaitė, *Žilbinai. Bažnyčios istorijos ir architektūros bruožai* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 2, Rietavas, Tverai, Kantaučiai, Lieplaukė, Medingėnai, Žilbinai, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, p. 267–268; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 255–256; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 320–321.

²³⁰ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 619v–623; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3681, k. 170–186; G. Błaszczuk, *Fundacje i fundatorzy klasztorów...*, s. 145; M. Wołoncewski, *op.cit.*, s. 186–187.

²³¹ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 3, Województwo trockie, *Księstw Żmudzkie, Inflanty Polskie, Księstwa Kurlandzkie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, 295; M. Paknys, *Žalpių Šv. Benedikto bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai / sudarytoja D. Klajumienė* (sud.), Vilnius 2008, p. 309.

²³² LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 289, 290v–291; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 337–337v; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 2, P. Jatulis (coll.), Romae 1989, s. 639; S. Czernski, *op.cit.*, s. 44; M. Jučas, *Lietuvos parapijos...*, s. 87; V. Juzumas, s. 421–422; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 541–543; P. Šverebas, *Žarėnų parapijos bažnyčių varpinės ir varpai* [w:] *Žarėnai*, J. Girdvainis (sud.), Vilnius 2021, p. 451–452.

²³³ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 427–427v, 436; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3678, k. 47; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 580; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 182–183.

w Widukłach. Rok później (1815) w kaplicy zainstalowano organy i dzwon W w 1830 r. kaplica nadal pozostawała filią należącą do parafii Widukłe²³¹.

ŻORANY

Pierwszy kościół w Żoranach musiał zostać wybudowany na początku XVI stulecia. Występuje on bowiem w spisie biskupa Mikołaja Paca z 1613 r. jako kaplica. Nowy kościół drewniany na kamiennym fundamencie, pw. św. Stanisława BM, wzniesiono w 1626 r. z fundacji króla polskiego Zygmunta III Wazy. W 1628 r. (według innych przekazów w 1626 r.) został on podniesiony do rangi parafii. Trzeci kościół drewniany wzniesiono w 1755 r. dzięki staraniom proboszcza ks. Marcina Milejki oraz parafian. Obrzędu jego konsekracji 22 lipca 1759 r. dokonał Dominik Tyszkiewicz, biskup żmudzki. W 1830 r. kościół pozostawał w niezbyt dobrym stanie, wymagał przeprowadzenia remontu. W parafii znajdowała się jedna altaria „dobrze zabudowana”, ufundowana 9 września 1635 r. przez króla Władysława IV²³².

ŻORANY

Kościół w Żoranach inaczej zwanych Łatwele, pw. św. Mikołaja z Tolentino, pierwotnie drewniany wybudowano 1787 r. z fundacji dziedzica i dworzanina Mikołaja Piotrowicza. W 1828 r. w tym samym miejscu wybudowano nowy kościół murowany. Jego fundatorem był W. Lutyk. W 1830 r. pozostawał on w dobrym stanie. Kościół był filią parafii Szakinów²³³.

ŻWINGIE (ŻWINGI)

Pierwszą kaplicę wybudowano prawdopodobnie około 1530 r. (według innych źródeł pierwsza wzmianka o kościele w miejscowości Żwingi pochodzi z 1588 r.). Początkowo nie było przy niej stałego duszpasterza. W 1604 r.

wzniesiono nowy kościół drewniany z fundacji biskupa Melchiora Giedroycia, który uposażył w 1606 r. król Zygmunt III. Jeszcze w tym samym roku erygowana została tutaj parafia. W 1778 r. na miejscu poprzedniego, wybudowano nowy kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego. Była to świątynia drewniana, osadzona na kamiennym fundamencie, którą konsekrował w 1791 r. biskup Tadeusz Bukaty. Przy kościele istniała szkoła parafialna również uposażona przez króla Zygmunta III. Pod koniec XVIII w. w szkole uczyło się pacierza, katechizmu, początków czytania i pisania w języku polskim i żmudzkiem, w porze zimowej 16, a w porze letniej 23. dzieci. W 1830 r. kościół znajdował się w dobrym stanie i „bez przerwy chwała Boska odprawuje się”²³⁴.

ŻYDYKI

Pierwszy kościół wybudowano na początku XVI wieku. Od około 1620 r. funkcjonowała tu stacja misyjna jezuitów należąca do kolegium w Krożach W 1636 r. kościół ten był filią parafii Siady. W latach 1644–1647 r. jezuiti wybudowali nowy kościół drewniany pw. NMP. Został on spalony wraz z całą wsią w 1659 r. przez Szwedów. W 1691 r. jezuiti zbudowali nowy kościół drewniany na fundamencie z cegły, będący filią parafii Pikiele (od 1739 r.). Po kasacie zakonu (1773 r.) Żydyki przeszły w posiadanie Antoniego Giełguda, kasztelana żmudzkiego. Wtedy też przy miejscowym kościele zamieszkał ksiądz świecki. W 1805 r. świątynia był „stara” i wymagała przebudowania. W 1819 r. wybudowano kolejny, większy od poprzedniego, kościół drewniany z fundacji Michała Giełguda, dziedzica Żydyk. W 1824 r. kościół, wraz z całą miejscowością zniszczył pożar. Po tym wydarzeniu M. Giełgud przy pomocy wiernych, wybudował nowy kościół filialny murowany pw. św. Jana Chrzciciela. Kościół przez długi czas pozostawał niedokończony. Przy kościele był altaria ufundowana w 1786 r. przez Stefana Dowginię²³⁵.

²³⁴ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 527v–528v, 551; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3576, k. 154; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 400, 401v; M. Jučas, *Lietuvos parapijos...*, s. 83; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 823–824; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 155–156; SGKP, t. 14, s. 873–874.

²³⁵ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 556v–557v, 587; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 345; S. Czernski, *op.cit.*, s. 35; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*, s. 804; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 336; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 436–437.

236 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 529v–530v, 551; RGIA, f. 822, op. 12, dz. 3680, k. 407; V. Juzumas, *op.cit.*, s. 919, 921; W. Juzumowicz, *op.cit.*, s. 275–277; D. Klajumienė, *Žygaičių Šv. apaštaly Petro ir Pauliaus bažnyčia* [w:] *Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2007, p. 286–287.

ŻYGAJCIE

Pierwszą kaplicę filialną w Żygajciach p.w. Świętych Apostołów Piotra i Pawła należącą do parafii Żwingie wzniesiono w 1658 r., chociaż w niektórych źródłach odnajdujemy informację o roku 1608. Według wizytacji z 1739 r. kaplica była zupełnie stara i grożącą zawaleniem. W 1743 r. zastąpiono ją nowym kościołem drewnianym ufundowanym przez Michała Wornickiego. Do 1760 r. nie było przy nim stałego kapłana, a kościołem opiekował się proboszcz parafii Żwingie (Żwingi). W 1785 r. wybudowano nowy i większy kościół drewniany pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła, dzięki staraniom ks. Tadeusza Kierbedzia i z fundacji włościan oreszańskich oraz tamtejszego dworu. Kościół remontowano w latach 1819, 1821. W 1830 r. był w dobrym stanie i nie potrzebował napraw²³⁶.

BIBLIOGRAFIA

A. ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie [LVIA]

sygn. f. 669, ap. 2, b. 221,
sygn. f. 669, ap. 2, b. 223,
sygn. f. 669, ap. 2, b. 227,
sygn. f. 669, ap. 2, b. 239,
sygn. f. 669, ap. 2, b. 242,
sygn. f. 669, ap. 2, b. 243,
sygn. f. 669, ap. 2, b. 247,
sygn. f. 669, ap. 2, b. 2534,
sygn. f. 1671, ap. 4, b. 488,
sygn. f. 1671, ap. 4, b. 488 II.

Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu [RGIA]

sygn. f. 822, op. 12, dz. 3576,
sygn. f. 822, op. 12, dz. 3678,
sygn. f. 882, op. 12, dz. 3679,
sygn. f. 822, op. 12, dz. 3680,
sygn. f. 822, op. 12, dz. 3681,
sygn. f. 822, op. 12, sp. 3682.

B. ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Acta visitationum diecesis samogitiae (A.D. 1611-1651), L. Jovaiša (ed.),
Vilnae 2011.

*Acta visitationum sub domino Casimiro Pac episcopo samogitiae anno
1675 et 1677 conscripta*, M. Pankys (edit.), Vilnae 2011

Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis, t. 1, P. Jatulis (coll.), Ro-
mae 1984.

Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis, t. 2, P. Jatulis (coll.), Ro-
mae 1989.

Collectanea Constitutionum Synodaliū Dioecesis Samogitiensis, Vil-
nae 1690.

*Directorium horarum canonicarum et missarum juxta computum
veteris calendarii pro dioecesi Samogitiensi in Annum D[omi]ni
MDCCCXXXI...*, Vilane [1831], (nlb.).

Jucewicz L. A., *Wspomnienia Żmudzi*, Wilno 1842.

Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae, t. 1, wyd.
P. Rabikauskas, Romae 1971.

Synodus Diaecesana Mednicensis, seu Samogitiae, sub auspiciis Illustrissimi, Excellentissimi, ac Reverend: Domini, Domini Antonii Dominici Comititis in Łohoysek et Bardyczew Tyszkiewicz Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Samogitiae, Equitis Albae Aquilae in Regno Poloniae etc. etc. in Ecclesia sua Cathedrali Vornensi Anno Dni MDCCLIII (1752) diebus 4. 5. et 6. 7bris celebrata, Vilnae 1752.

Valančius M., *Namų užrašai*, A Prašmantaitė (sud.), Vilnius 2003.

C. OPRACOWANIA

Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 3, *Województwo trockie, Księstwo Żmudzkie, Inflanty Polskie, Księstwa Kurlandzkie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.

Aleksandravičiūtė A., *Duktė Naumiesčio bažnyčios*, „Menotyra”, 36 (2004), nr. 3 (36), s. 26–33.

Aleksandrija, <https://www.skouds.lt/lt/heraldika/73-aleksandrija>, (data dostępu: 12 marca 2024 r.).

Aleksandrijos Nukryžiuotojo Jėzaus bažnyčios istorija, <https://skuodo-parapija.lt/aleksandrijos-nukryziuotojo-jezaus-parapija>, (data dostępu: 12 marca 2024 r.).

Ausz M., *The Piarist School in Raseiniai*, „Res Historica”, 51 (2021), s. 289–312.

Biegański S., *Szkoły pijarskie w Polsce*, Lwów 1898.

Balčiūnaitė B., *Kražių jėzuitų kolegijos mokytojų bendruomenė 1616–1773 metais : mokytojavimo patirtis jėzuitų biografijose*, „Senoji Lietuvos literatūra” 44 (2017), p. 73–95.

Baužienė M., *Kas ir kada suprojektavo Kvėdarnos bažnyčią?*, „Žemaičių žemė”, 2010, nr. 3, s. 73–76.

Błaszczyk G., *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku*. Ustrój, Poznań 1993.

Błaszczyk G., *Fundacje i fundatorzy klasztorów diecezji żmudzkiej w XVII i XVIII wieku*, „Lituanio-Slavica Posnaniensia Studia Historica”, 1 (1985), s. 141–173.

Brigys J., *Ariogalos Šv. Arkangelo Mykolo bažnyčia* [w:] *Raseinių kraštas*, A. Pocius (sud.) Kaunas 2008, p. 257–267.

Bulak J., *Ekonomiczne podstawy funkcjonowania kościołów parafialnych w diecezji żmudzkiej (telszewskiej) w latach 1795–1844*, Kraków 2023.

Bulak J., *Rozwój sieci parafialnej w diecezji żmudzkiej (1772–1845)* [w:] 51. *Międzynarodowe Seminarium Kół Naukowych w Olsztynie*. „Seminarium innowacyjnych rozwiązań w dobie pandemii”, t. 2, *Aktualne problemy nauki badawczej: nauki społeczne i humanistyczne*, D. Ossowska-Salamonowicz, M. Giżyńska (red.), Poznań 2022, s. 123–134.

Buszyński I., *Kroże. Ich przeszłość i stan obecny*, Wilno 1872.

- Buszyński I., *Opisanie historyczno-statystyczne powiatu rossieńskiego gubernji kowieńskiej, z dodaniem listy poprawnej generalnych starostw b. Księztwa Żmudzkiego i popisu szlachty żmudzkiej 1528 r.*, Wilno 1874.
- Butrimas A., K. Misius, *Kražių benediktinių vienuolynas ir bažnyčia [w:] Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 73–89.
- Butrimas A., K. Misius, *Kražių jėzuitų vienuolynas, bažnyčia ir kolegija [w:] Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 59–71.
- Butrimas A., Misius K., *Kražių parapinė Šv. arkangelo Mykolo bažnyčia [w:] Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė, Vilnius 2008, p. 91–115.
- Butrimas A., *Žemaičių Kalvarija, buvęs dominikonų vienuolynas ir Svč. Mergelės Marijos apsilankymo bažnyčia [w:] Žemaičių Kalvarija: vienuolynas, bažnyčia ir Kryžiaus kelio stotys*, A. Butrimas, N. Markauskaitė, A. Vitėnas, A. Pacevičius, Vilnius 2003, s. 15–74.
- Butvilaitė R., *Pakėvio Šv. Teklės bažnyčia [w:] Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.) Vilnius: 2008, p. 159–169.
- Butvilaitė R., *Žemalės bažnyčia [w:] Žemalė: gimtasis Dionizo Poškos kraštas*, P. Švėrebas (sud.), Telšiai 2007, p. 35–41.
- Butvilaitė R., *Žlibinai. Bažnyčios istorijos ir architektūros bruožai [w:] Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė, t. 2, Rietavas, Tverai, Kantaučiai, Lieplaukė, Medingėnai, Žlibinai*, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, p. 267–268.
- Cibulskas V., *Šiaurės Lietuvos bažnyčios: Akmenė. Biržai, „Žiemgala“*, 2007, nr. 1, p. 27–33.
- Cibulskas V., *Šiaurės Lietuvos bažnyčios: Pašvitinys. Šiaudinė, „Žiemgala“*, 2007, nr. 2, p. 30–34.
- Czerski S., *Opis Żmudzkiey Dyecezyi (z trzema mapkami)*, Wilno 1830.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, L. Grzebień (opr.), Kraków 2004.
- Giniūnienė A., *Dotnuvos Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai bažnyčios tapybos kūriniai*, „Menotyra“, t. 25 (2018), nr. 1, s. 12–34.
- Giniūnienė A., *Skaidvilės bažnyčios didysis altorius ir kiti Felikso Gedvilo kūriniai*, „Kultūros paminklai“, 26 (2022), p. 160–175.
- Giniūnienė A., *Veiviržėnų bažnyčios iliuzinė tapyba ir XVIII a. II pusės – XIX a. I pusės Kristaus kapo dekoracijos: politikos priemonės ir jų sėkmė*, „Menotyra“, 19 (2012), nr. 1, p. 18–36.
- Grudziński K., *Cytowiany [w:] Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, H. Wyczawski (red.), Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 42–44.
- Grudziński K., *Datnów [w:] Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, H. Wyczawski (red.), Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 44–47.

- Gustaitis R., *Veliuonos bažnyčios ir parapijos istorijos bruožai* [w:] *Veliuonos bažnyčia: istorija, architektūra ir dailė*, A. Giniūnienė, S. Poligienė (sud.), Vilnius 2021, p. 12–29.
- Hałaburda M., *Szpitala diecezji żmudzkiej na początku XIX stulecia*, „*Medycyna Nowożytna. Studia nad Kulturą Medyczną*”, 24 (2028), z. 2, s. 103–145.
- Jakulis M., *Rokitai: santvarka ir veikla XVIII–XIX a. I pusėje*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis”, 33 (2010), p. 59–95.
- Jankevičienė A., *Platelių bažnyčia*, „Liaudies kultūra”, 2001, nr. 4, p. 23–27.
- Jankevičienė A., *Viduklės šv. Kryžiaus bažnyčios ir varpinės architektūra* [w:] *Viduklės šv. Kryžiaus bažnyčia: architektūra ir sakralinės dailės vertybės*, G. Martinaitienė, R. Stankevičienė (red.), Vilnius 2003, p. 9–22.
- Jovaiša L., *Švč. Mergelės apsireiškimas Šiluvoje: liudijimai, tradicija, kritika*, „Naujasis Židinyš – Aidai”, 2007, n r. 11–12, p. 511–518.
- Jučas M., *Lietuvos parapijos XV–XVIII a.*, Vilnius 2007.
- Jučas M., *Senoji Baisogalos parapija* [w:] *Baisogala*, J. Linkevičius (red.), Vilnius 2009, s. 130–135.
- Juzumas V., *Žemaičių vyskupijos aprašymas*, Varniai 2013.
- Juzumowicz W., *Miedniki albo opisanie dawnej Dyecezyi Miednickiej albo Żmudzkiej z dodatkiem różnych wiadomości*, [B.m.] 1899 (rękopis przechowywany w Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim, b. sygn.)
- Kamuntavičienė V., *Problem języka w klasztorze siostr katarzynek w Krokach w pierwszej połowie XX wieku*, „*Acta Baltico-Slavica*” 2019, nr. 43, s. 1–22.
- Kamuntavičienė V., *Šiluvos parapija XVII a.*, „Meno istorija ir kritika” 5 (2009), p. 9–18.
- Kazlauskaitė E., *Telšių šv. Antano Paduviečio katedros didžiojo altoriaus restauravimo darbai*, „Kultūros paminklai”, 25 (2021), p. 150–157.
- Kazys M., *Gegrėnai. Bažnyčios istorija* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 3, Plateliai, Beržoras, Gintališkė, Šateikiai, Žem. Kalvarija, Gegrėnai, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, p. 281–282.
- Klajumienė D., *Gintališkės bažnyčios altoriai* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 3, Plateliai, Beržoras, Gintališkė, Šateikiai, Žem. Kalvarija, Gegrėnai, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, p. 79–84.
- Klajumienė D., *Adakavo šv. Jono Krikštytojo bažnyčia* [w:] *Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2007, p. 205–211.
- Klajumienė D., *Alsėdžių švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo bažnyčios altorių istorinė ir plastinė raida* [w:] *Alsėdžiai*, A. Butrimas, L. Griciūtė (sud.), Vilnius 2002, p. 73.

- Klajumienė D., *Beržoro bažnyčios ir kapinių koplyčios altoriai* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*. t. 3, *Plateliai, Beržoras, Gintališkė, Šateikiai, Žem. Kalvarija, Gegrėnai*, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, s. 51–56.
- Klajumienė D., *Karklėnų Šv. apaštalo Baltramiejaus bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 11–23.
- Klajumienė D., *Kiaunorių Šv. Juozapo bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, Vilnius 2008, p. 41–49.
- Klajumienė D., *Pagramančio Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo prasidėjimo bažnyčia* [w:] *Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai*, sudarytoja D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2007, p. 240–246.
- Klajumienė D., *Pašilės Šv. Jurgio bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 209–217.
- Klajumienė D., *Tytuvėnų Angelų Švč. Mergelės Marijos bažnyčia ir bernardinų vienuolynas* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, s. 247–267.
- Klajumienė D., *Tytuvėnų Angelų Švč. Mergelės Marijos bažnyčia ir bernardinų vienuolynas* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 247–252.
- Klajumienė D., *Tytuvėnų bernardinų bažnyčia ir vienuolynas*, Vilnius 2006, s. 37–60.
- Klajumienė D., *Žemalės Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai bažnyčios interjero dekoras* [w:] *Žemalė: gimtasis Dionizo Poškos kraštas*, P. Švėrebas (sud.), Telšiai 2007, p. 43–49.
- Klajumienė D., *Žygaičių Šv. apaštalo Petro ir Pauliaus bažnyčia* [w:] *Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2007, p. 286–293.
- Krzepkowska A., *Jezuici na tle przemian politycznych, społecznych, religijnych i kulturalnych na Litwie i Żmudzi w końcu XVI-go i pierwszej połowie XVII wieku*, „Saeculum Chistianum”, 12/2 (2005), s. 63–81.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 19 (1969), s. 271–351 [65–146].
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 20 (1970), s. 253–374 [147–268].
- Kumor B., *Projektowanie reorganizacji Kościoła w Rzeczypospolitej Obojga Narodów z 1790 roku* [w:] *Ecclesia Posnaniensis. Opuscula Mariano Banaszak peptuagenario dedicata*, F. Lenort, K. Lutyński (red.), Poznań 1998, s. 107–111.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980.
- Kviklys B., *Lietuvos bažnyčios*, t. 1, *Telšių vyskupija*, Chicago 1980.
- Laukaitytė R., *Kretinga Lietuvos pranciškonų ordino istorijoje*, „Inter-studia humanitatis”, 18 (2015), p. 80–89.

- Liškevičienė J., *Kražių bažnyčios statybos pradžia*, „Acta Academiae Artium Vilnensis”, 36 (2005), p. 33–38.
- Liškevičienė J., *Lieplaukė. Bažnyčios architektūra* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 2, Rietavas, Tverai, Kantaučiai, Lieplaukė, Medingėnai, Žlibinai, A. Butrimas (sud.), Vilnius: 2005, p. 161–164.
- Liškevičienė J., *Raseinių Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į Dangų bažnyčia ir dailės kūriniai joje* [w:] *Raseinių kraštas*, A. Pocius (sud.), Kaunas 2008, p. 227–239.
- Litał S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
- Litał S., *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Lublin 2005.
- Maksvytis S., *Švenčiausios Mergelės Marijos apsireiškimo Šiluvoje fenomeno vaidmuo tikinčiųjų evangelizacija*, Kaunas 2015.
- Miltakis E., *Gargždų bažnyčios ir parapijos istorinė raida: nuo pirmosios bažnyčios 1540 m. iki XVIII a. pab* [w:] *Krikščionybės raidos kontekstai Žemaitijoje*, J. Boruta, V. Vaivada (sud.) Vilnius: 2010, p. 106–135.
- Misius K., *Iš Salantų bažnyčios ir parapijos istorijos* [w:] *Salantų bažnyčia: istorija, meno vertybės ir žmonės*, P. Šverebas (sud.) Vilnius, 2011, p. 15–117.
- Misius K., *Iš Šeduvos bažnyčios ir parapijos praeities iki 1945 metų* [w:] *Šeduva*, J. Linkevičius (red.), Vilnius: Versmė, 2016, p. 469–495.
- Misius K., *Iš Šilalės bažnyčios ir parapijos praeities iki 1940 m* [w:] *Šilalės valsčius*, E. Vidmantas, A. Aukšoriūtė, E. Korzonaitė, Vilnius 2006, p. 233–254.
- Misius K., *Kuliai. Bažnyčios ir parapijos istorija* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 1, Plungė, Kuliai, Stalgėnai, Pakutuvėnai, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, p. 133–139;
- Misius K., *Šateikiai. Savininkai ir bažnyčios istorija* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 3, Plateliai, Beržoras, Gintališkė, Šateikiai, Žem. Kalvarija, Gegrėnai, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, p. 157–158.
- Miškinis A., *Viduklės istorinė urbanistinė raida (iki 1975 m.)*, „Kultūros paminklai” 10 (2003), p. 115–153.
- Motuzas A., *Švč. Mergelės Marijos apsireiškimas Šiluvoje : 400 metų atmintis*, „Gimtasai kraštas”, 1 (2008) 1, p. 15–20.
- Nedzinskaitė Ž., *Žemaičių vyskupai Pacai ir jų ryšiai su Kražių kolegija XVII a.*, „Kauno istorijos metraštis”, 20 (2022), p. 41–56,
- Oželis R., *Katalikų maldos pastatų kaita Švėkšnos parapijoje nuo XVI a. pr. iki XXI a. pr.*, „Tiltai. Priedas”, 2011, nr. 42, p. 177–195.
- Pacevičius A., *Knygos kultūra Žemaičių Kalvarijos dominikonų vienuolyne: komunikacinis aspektas* [w:] *Žemaičių Kalvarija: vienuolynas, bažnyčia ir Kryžiaus kelio stotys*, A. Butrimas, N. Markauskaitė, A. Vitėnas, A. Pacevičius, Vilnius 2003, s. 149–169.

- Paknys M., *Gaurės Šv. arkangelo Mykolo bažnyčia* [w:] *Tauragės kraštas : istorija, kultūra, meno paminklai*, Dalia Klajumienė (sud.). Vilnius 2007, p. 225–236.
- Paknys M., *Kantaučiai. Bažnyčios istorija : XVII a. pabaiga – XIX a. vidurys* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 2, Rietavas, Tverai, Kantaučiai, Lieplaukė, Medingėnai, Žlibinai, A. Butrimas (sud.). Vilnius 2005, p. 115–120.
- Paknys M., *Kolainių Svč. Mergelės Marijos Karmelio kalno Karalienės bažnyčia ir karmelitų vienuolynas* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, s. 51–57.
- Paknys M., *Liolių Šv. apaštalo Simono ir Judo Tado bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 117–133.
- Paknys M., *Medingėnai. Bažnyčios istorija* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*, t. 2, Rietavas, Tverai, Kantaučiai, Lieplaukė, Medingėnai, Žlibinai, A. Butrimas (sud.). Vilnius 2005, p. 213–216.
- Paknys M., *Pakražančio Svč. Mergelės Marijos Apreiškimo bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 171–177.
- Paknys M., *Rietavas. Bažnyčios istorija XVI–XIX a* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*. T. 2, Rietavas, Tverai, Kantaučiai, Lieplaukė, Medingėnai, Žlibinai, A. Butrimas (sud.), Vilnius: 2005, p. 13–17.
- Paknys M., *Tauragės Švč. Trejybės bažnyčia* [w:] *Tauragės kraštas : istorija, kultūra, meno paminklai* D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2007, p. 269–282.
- Paknys M., *Užvenčio Šv. Marijos Magdalenos bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė, Vilnius 2008, p. 269–279.
- Paknys M., *Vaiguvos Šv. Jono Krikštytojo bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 281–289.
- Paknys M., *Viešvėnų bažnyčios*, „Acta Academiae Artium Vilmensis” 28 (2003), p. 84–89.
- Paknys M., *Žalpių Šv. Benedikto bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai* / sudarytoja D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 309–313.
- Paknys M., *Žemaitijos regiono katalikų bažnyčios XV–XVIII a.*, „Acta Academiae Artium Vilmensis” 34 (2004), p. 229–244.
- Paknys P., *Batakių Šv. Onos bažnyčia* [w:] *Tauragės kraštas : istorija, kultūra, meno paminklai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2007, s. 212–224.
- Paknys M., *Alsėdžių bažnyčios iki XVIII a. pabaigos* [w:] *Alsėdžiai*, A. Butrimas, L. Gričiūtė (sud.), Vilnius 2002, p. s. 63–72, 350.

- Pelczar J. S., *Zarys dziejów miłosierdzia w Kościele katolickim*, Kraków 1916.
- Piechnik L., *Jezuickie seminaria diecezjalne w Polsce (1564–1773)*, „Colloctanea Theologica”, 46/4 (1976), s. 45–69.
- Prašmantaitė A., *Žemaičių Vyskupas Juozapas Arnulfas Giedraitis*, Vilnius 2000.
- Prašmantaitė A., *Žmudzki biskup Józef Arnulf Giedroyć (1757–1838) i jego diecezja*, Poznań 2001.
- Ramonienė D., *Keletas senosios Viekšnių bažnyčios istorijos faktų* [w:] *Viekšniai: istorija ir kultūra*, P. Šverėbas (sud.), Vilnius 2013, p. 235–249.
- Ramonienė D., *Kelmės Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 25–39.
- Ramonienė D., *Sartininkų Šv. Jurgio bažnyčia* [w:] *Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2007, p. 253–258.
- Ramonienė D., *Šaukėnų Švč. Trejybės bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 231–245.
- Ramonienė D., *Skaudivilės Šv. Kryžiaus bažnyčia* [w:] *Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2007, p. 259–268.
- Ramonienė D., *Stulgių šv. apaštalo evangelisto Mato bažnyčia* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė (sud.), Vilnius 2008, p. 219–229.
- Ražinskaitė U., *Raudondvario senosios kapinės XVIII a. pabaigoje – XX a. 1-ojoje pusėje: paveldo aspektai*, „Kauno istorijos metraštis”, 2021/19 s. 197–215.
- Ražinskaitė U., *Raudondvario senosios kapinės XVIII a. pabaigoje – XX a. 1-ojoje pusėje: paveldo aspektai*, „Kauno istorijos metraštis”, 2021/19, p. 200.
- Šimaitis S., *Pašiaušės jėzuitų kolegija* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė, Vilnius 2008, p. 197–207
- Šimaitis S., *Pašiaušės jėzuitų kolegija* [w:] *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai*, D. Klajumienė, Vilnius 2008, p. 197–207;
- Skarbek J., *Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Litwie w XIX i początkach XX stulecia*, „Symposium”, 3 (1999), nr 1 (4), s. 7–28.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, F. Sulimierski (red.), t. 1, Warszawa 1880.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, F. Sulimierski (red.), t. 2, Warszawa 1881.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, F. Sulimierski (red.), t. 3, Warszawa 1882.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, B. Chlebowski (red.), t. 6, Warszawa 1885.

- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*,
B. Chlebowski (red.), t. 7, Warszawa 1886.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*,
B. Chlebowski (red.), t. 9, Warszawa 1888.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*,
B. Chlebowski (red.), t. 12, Warszawa 1892.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*,
B. Chlebowski (red.), t. 14, Warszawa 1895.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*,
B. Chlebowski (red.), t. 15, Warszawa 1900.
- Spurgevičius P., *Šiaudinės bažnyčios architektūra ir dailė* [w:] *Papilė*,
d. 1, V. Girininkienė, L. Rozga, R. R. Trimonienė, P. Krikščiūnas,
J. Pabrėža (sud.), Vilnius 2004, p. 523–531.
- Spurgevičius P., *Šiupylių, arba Zamušės, bažnyčios ir parapijos isto-
rijos bruožai* [w:] *Gruzdžiai*, d. 1, D. Šniukas (red.), Vilnius 2009,
p. 258–268, 936.
- Spurgevičius P., *Staciūnų Šv. Lauryno bažnyčia*, [w:] *Lygumai. Stačiūnai*,
Robertas Jurgaitis (red.), Vilnius 2001, p. 110–121.
- Spurgevičius P., *Veliuonos bažnyčia* [w:] *Veliuona*, V. Girininkienė (red.),
Vilnius., 2001, p. 431–453.
- Stankevičienė R., *Joniškėlio bažnyčios sakralinė dailė. Istorija ir išsau-
gotos vertybės* [w:] *Joniškėlis*, E. Petrovas, A. Garliauskas (sud.),
Vilnius 2007, p. 528–560.
- Stankevičienė R., *Palangos Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažny-
čios didžiojo altoriaus paveikslas „Švč. Mergelė Marija su vaikelium“:*
tyrimai, restauravimas, Vilnius 2008, s. 7–10.
- Stankevičienė R., *Viduklės bažnyčios tapyba* [w:] *Viduklės šv. Kryžiaus
bažnyčia : architektūra ir sakralinės dailės vertybės*, G. Martinaitienė,
R. Stankevičienė (red.), Vilnius 2003, p. 43–74.
- Šumilova J., *Church and community in Vilkija parish from the second half
of the 16th century to the end of the 17th century*, „Jauno vēsturnieku
zinātniskie lasījumi”, 7 (2022), p. 29–39.
- Šverbas P., *Beržoro bažnyčios varpinė ir varpai* [w:] *Plungės dekanato
sakralinė architektūra ir dailė*. t. 3, Plateliai, Beržoras, Gintališkė, Šateikiai,
Žem. Kalvarija, Gegrėnai, A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, s. 74–78.
- Šverbas P., *Buvusio Šilalės valsčiaus bažnyčių varpai ir varpinės* [w:]
Šilalės valsčius, E. Vidmantas, A. Auksoriūtė, E. Korzonaitė (sud.).
Vilnius 2006, s. 262–270.
- Šverbas P., *Buvusio Šilalės valsčiaus bažnyčių varpai ir varpinės* [w:]
Šilalės valsčius, E. Vidmantas, A. Auksoriūtė, E. Korzonaitė (sud.).
Vilnius 2006, p. 269.
- Šverbas P., *Kuliai. Bažnyčios varpai* [w:] *Plungės dekanato sakralinė
architektūra ir dailė*, t. 1, Plungė, Kuliai, Stalgėnai, Pakutuvėnai,
A. Butrimas (sud.), Vilnius 2005, p. 159–164.

- Švėrebas P., *Renavo parapija* [w:] *Renavas*, A. Butrimas, A. Miltenytė, P. Švėrebas (sud.), Vilnius: 2001, p. 191–228.
- Švėrebas P., *Žarėnų parapijos bažnyčių varpinės ir varpai* [w:] *Žarėnai*, J. Girdvainis (sud.), Vilnius 2021, p. 451–471.
- Szymanowicz-Hren A., *Ecclesia parochialis in oppido Szaule murata, tituli SS. Petri et Pauli apostolorum, habens omnem decorem*, „Menotyra” 19 (2012), nr. 4, p. 267–284.
- Vasiliauskas E., Trimonienė R. R., *Joniškio bažnyčios parapijos archyvas*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis”. 42 (2019), t. 42, p. 346–384.
- Vasiliūnienė D., *Žemaičių Kalvarijos dominikonų bažnyčios altorių ikonografinė programa XVIII a. II pusėje – XIX a. pr.*, „Acta Academiae Artium Vilmensis” 27 (2002), p. 67–81.
- Vėlavicius R., Norvaišienė L., *Nevarėnų parapijos istoriografija*, „Tiltai”, 2006, nr. 1 (34), p. 59–72.
- Vitėnas A., *Žemaičių Kalvarija. Kančios kelias: istorija, tradicijos ir architektūrinis ryšys su evangeline Jeruzale* [w:] *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė. T. 3, Plateliai, Beržoras, Gintališkė, Šateikiai, Žem. Kalvarija, Gegrėnai*, A. Butrimas, Vilnius 2005, p. 229–251.
- Vitėnas A., *Žemaičių Kalvarijos Kančios kelias: istorija, tradicijos ir architektūrinis ryšys su evangeline Jeruzale* [w:] *Žemaičių Kalvarija: vienuolynas, bažnyčia ir Kryžiaus kelio stotys*, Butrimas A., N. Markauskaitė, A. Vitėnas, A. Pacevičius, Vilnius 2003, s. 99–146.
- Wacława w Sulgostowa, *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne*, Kraków 1902.
- Wasilewski T., *Kiszka Stanisław*, PSB, t. 12, s. 517–518.
- Wołoczewski M., *Biskupstwo Żmujdzkie*, Kraków 1898.
- Wołyniak [Giżycki J. M. A.], *Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej*, cz. 1, Kraków 1917.
- Wołyniak [Giżycki J. M. A.], *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*, cz. 1, Kraków 1918.
- Yla S., *Šiluva žemaičių istorijoje*, Kaunas 2007.
- Załęski S., *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 4, *Kolegia i domy założone za królów Jana Kazimierza, Michała, Jana III, obydwóch Sasów i Stanisława Augusta*, Kraków t. 4, cz. 4, Kraków 1905.
- Załęski S., *Jezuici w Polsce*, t. 4, *Kolegia i domy założone w pierwszej dobie rządów Zygmunta III. 1588–1608*, Kraków 1904.
- Załęski S., *Jezuici w Polsce, w skróceniu 5 tomów w jednym, z dwoma mapami*, Kraków 1908.
- Załęski S., *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 2, *Kolegia i domy założone w pierwszej dobie rządów Zygmunta III (1588–1608)*, Kraków 1904.
-

Od redakcji

W środowisku historyków związanych z Uniwersytetem Papieskim Jana Pawła II w Krakowie pojawiła się inicjatywa powołania międzynarodowego pisma promującego historię, a zwłaszcza dzieje Kościoła katolickiego w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Dotychczas w żadnym polskim uniwersytecie oraz instytucie badawczym nie wydaje się podobnego naukowego czasopisma.

Ważną przesłanką do powołania takiego pisma jest zamysł twórcy uczelni św. Jana Pawła II, który w akcie erygującym wydział historyczny wyraził życzenie, by związani z nim pracownicy naukowcy zajmowali się dziejami Kościoła, „ze szczególnym uwzględnieniem dziejów chrześcijaństwa w krajach Europy Środkowej i Wschodniej”. W zamysle redakcji czasopismo ma być wydawane cztery razy w roku w wersji elektronicznej i papierowej (pierwotna wersja wydawnicza – wersja elektroniczna).

Przyjęto następujące zasady wydawnicze:

1. Publikuje się artykuły i edycje tekstów źródłowych: (a) dotyczące historii i dziejów Kościoła, „ze szczególnym uwzględnieniem dziejów chrześcijaństwa w Europie Środkowej i Wschodniej”; (b) poświęcone nowej tematyce lub zasadniczo zmieniające dotychczasowe rezultaty badań; (c) oparte na pierwszorzędnych i kompletnych źródłach.
2. W tekście artykułu baza źródłowa ma być regularnie cytowana.
3. Preferowane będą teksty, w których we wstępie autor będzie omawiał: (a) problem badawczy; (b) dotychczasową literaturę przedmiotu; (c) umiejscowienie opisywanego zagadnienia w historii; (d) informacje dotyczące metodologii badań.
4. Artykuły będą przyjmowane w języku: polskim, francuskim, angielskim, niemieckim, hiszpańskim, włoskim, rosyjskim.
5. Każdy tekst opublikowany w innym języku niż angielski będzie posiadał angielskie streszczenie.
6. Autorzy powinni złożyć oświadczenie, że ich prace nie były w części lub w całości publikowane lub że nie zostały złożone do druku w żadnym innym wydawnictwie.
7. Objętość tekstu ma wynosić ok. 25 stron (60 tys. znaków) oraz posiadać *résumé* na 10 linijek.
8. Każdy artykuł będzie recenzowany przez dwóch zewnętrznych recenzentów, na formularzach znajdujących się na stronie redakcji.
9. W razie sugestii recenzentów dotyczących wniesienia poprawek muszą one być uwzględnione przez autora.

From the Editor

The historians working at the Pontifical University of John Paul II in Cracow have come up with an idea to establish an international journal promoting knowledge and academic reflection on the history and activity of the Catholic Church in Central and Eastern Europe. None of the Polish universities or institutes has published a journal of such kind until now.

The initiative of establishing the journal has been greatly inspired by the intention of the University founder – John Paul II, who in the foundation act of the University (that time The Pontifical Academy of Theology) expressed his desire for all the scholars associated with the University to make every effort to study the history of the Church with special attention paid to the history of Christianity in Central and Eastern Europe.

It is worth emphasising that the title “Textus et Studia” was chosen and approved for the new academic journal. The intention of the editors is to publish the journal quarterly both in paper and electronic version (with electronic version as the primary one).

The editors agreed all the articles intended to be published in the journal “Textus et Studia” are to fulfil the following criteria:

1. An academic texts, article or edition of a historical source: (a) should concern the history of the Christianity “with special attention paid to the history of the Church in Central and Eastern Europe”; (b) should be devoted to a new field of studies or bring a new understanding of old concepts; (c) should be based on the primal and comprehensive materials.
2. The archival sources should be regularly quoted in the article.
3. Preference will be given to articles in which authors: (a) explain the research problem; (b) analyse the existing literature in the field of the research; (c) present the problems described in a broader historical context; (d) give some methodological accounts.
4. The language of the submitted article should be English, Polish, French, German, Spanish, Italian or Russian.
5. Each article written in a language other than English should contain an abstract in English.
6. The authors should make a statement that their works have not been published either in parts or in whole, and that their works have not been set in any other publishing house.
7. The average length of an article should be 25 pages (60,000 signs) and the text should be accompanied with a 10-line abstract.
8. Each article will be reviewed by two independent reviewers (double blind peer-review).
9. All the suggestions made by the reviewers for amending the text are to be considered by the author.

ISSN 2300-3839

9 772300 383008